ISSN 2233-1468

ГОДИШЊАК бр. 8/2018.

Друштва чланова Матице српске у Републици Српској

Бања Лука, 2018.

ГОДИШЊАК
ДРУШТВА ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

YEARBOOK
OF MATICA SRPSKA– MEMBERS OF THE SOCIETY IN REPUBLIC OF SRPSKA

Редакција:
Проф. др Драго Бранковић, проф. др Наташа Глишић, мр Слободан Наградић, мр Зоран Пејашиновић, Ранко Рисојевић, Ранко Павловић, проф. др Дијана Црњак, проф. др Младен Шукало (главни и одговорни уредник), доц. др Игор Симановић (секретар редакције)

Editorial board:
Dr Drago Branković, dr Nataša Glišić, mr Slobodan Nagradić, mr Zoran Pejašinović, Ranko Risojević, Ranko Pavlović, dr Dijana Crnjak, dr Mladen Šukalo (general editor and editor-in-chief), dr Igor Simanović (secretary of editorial board)

Радове у овом броју рецензирали су:
Др Бранислав Бобић, Медицински факултет, Нови Сад
Др Боро Бронза, Филозофски факултет, Бања Лука
Мр Жељко Вујадиновић, АНУРС
Др Немања Ђукић, Факултет политичких наука, Бања Лука
Др Горан Максимовић, Филозофски факултет, Ниш
Др Боривоје Милошевић, Филозофски факултет, Бања Лука
Др Матеј Савић, Факултет политичких наука, Бања Лука
Др Игор Симановић, Филолошки факултет, Бања Лука
Др Младен Шукало, Филолошки факултет, Бања Лука

Адреса редакције:
Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској,
Бана Лазаревића 1, 78000 Бања Лука
www.drustvoclanovamaticers.org
e-mail: drustvoclanovamatice.rs@gmail.com

РЈЕШЕЊЕМ МИНИСТАРСТВА ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ БР. 07.030-053-8-13/11, ОД 30. 12. 2011. ГОДИНЕ, ЧАСОПИС „ГОДИШЊАК" УПИСАН ЈЕ У РЕГИСТАР ЈАВНИХ ГЛАСИЛА

Матица српска

ДРУШТВО ЧЛАНОВА МАТИЦЕ СРПСКЕ У
РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ГОДИШЊАК бр. 8/2018.

Број уредили:
Др Младен Шукало
Др Игор Симановић
Мр Слободан Наградић

Бања Лука 2018.

САДРЖАЈ / CONTENTS

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ / STUDIES, ARTICLES, DISCOURSES

Душко Певуља:
У зачараном кругу прељуте жељезне судбине –
један поглед на судбину и умјетничке
особености дјела Саве Мркаља
Dusko Pevulja:
In a Vicious Circle of Unger Iron Destiny –
a Look at Fate and Artistic Features of the
Works by Sava Mrkalj 15

Ранко Павловић:
Јеретичке приче друга Сократа и
Ћопићева девета офанзива
Ranko Pavlovic:
Heretical Stories of the Comrade Socrates
and the Ninth Offensive of Copic 35

Тања Анчић:
Милош Црњански и њемачко (сјеверњачко)
сликарство или о „тајни“ Албрехта Дирера
Tanja Ancic:
Milos Crnjanski and the German (Northern)
Painting or About Albrecht Dürer's "Secret" 47

Александра Костадиновић Рачић:
Архивска истраживања Владимира Ћоровића
Aleksandra Kostadinovic Racic:
Archival Researches of Vladimir Ćorović 63

Слободан Наградић:
Глоса о науци, култури и културном
насљеђу националних мањина у
постдејтонској Босни и Херцеговини
Slobodan Nagradic:
A Gloss on Science, Culture and Cultural
Heritage of the National Minorities in the
Post-Dayton Bosnia and Herzegovina 77

Душан Врућинић:
Легитимност кримског референдума
Dusan Vrucinic:
Legitimacy of the Crimean Referendum 93

ОСТЕОПОРОЗА – ВЕЛИКИ И РАСТУЋИ ПРОБЛЕМ ЈАВНОГ ЗДРАВЉА
OSTEOPOROSIS – A LARGE AND GROWING PUBLIC HEALTH PROBLEM”

О остеопорози (уводна биљешка)
About Osteoporosis (Introductory Note) 111

Славица Ђ. Јандрић, Дренка Шећеров Зечевић:
Превенција, дијагностика и
лијечење остеопорозе
Prevention, Diagnosis and
Treatment of Osteoporosis 113

Изводи радова са симпозијума „Остеопороза –
велики и растући проблем јавног здравља“
Proceedings from the Symposium “Osteoporosis –
a Large and Growing Public Health Problem” 133

КУЛТУРА ПАМЋЕЊА И ОДНОС ПРЕМА ИСТОРИЈСКИМ СПОМЕНИЦИМА
CULTURE OF REMEMBRANCE AND TREATMENT OF CULTURAL MONUMENTS

Слободан Наградић:
Шта памтимо, а чега се сјећамо?
Slobodan Nagradic:
What Do We Not Forget and
What Do We Remember? 159

Саламон Јазбец:
Пола стољећа јасеновачких комеморација
Salamon Jazbec:
Half Century of the Jasenovac Commemorations 165

Јован Мирковић:
Прилог расправи о
меморијализацији Јасеновца
Jovan Mirkovic:
Contribution to the Discourse on
Memorialization of Jasenovac 189

Саво Штрбац:
О споменицима које је „Веритас“
изградио на подручју Републике Српске и
Федерације БиХ
Savo Strbac:
About Monuments Which “Veritas”
Has Built on the Territory of the
Republic of Srpska and BH Federation 209

Филип Шкиљан:
Судбина личких православних цркава у
вријеме социјализма

Filip Skiljan:
Destiny of the Orthodox Churches in
Lika in the Time of Socialism 243

Никола Борковић:
Смрт 12 беба – меморијализација једне трагедије
Nikola Borkovic:
Death of 12 Babies – Memorialization of a Tragedy 259

ГРАЂА ИЗ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ
RECORDS FROM THE CULTURAL PAST

Урош Стефановић:
Мој пут у живот
Uros Stefanovic:
My road to life 273

Зоран М. Мачкић:
О Урошу Стефановићу (редигована биографија)
Zoran M. Mackic
About Uros Stefanovic (Redacted Biography) 293

Александра Улетиловић:
Библиографија Миодрага М. Вулина
Aleksandra Uletilovic:
Bibliography of Miodrag M. Vulin 299

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, РАСПРАВЕ / REVIEWS, PRESENTATIONS, DISCOURSES

Соња Леро:
Зборник радова посвећен
проф. др Милану Драгичевићу (1947–2017)

Sonja Lero:
Publication of Papers Dedicated to
Prof. Milan Dragicevic, Ph.D. (1947–2017) 329

Сузана Ј. Пешевић:
У дружењу са српском лексиком кроз историју
Suzana J. Pesevic:
In the Company of the Serbian
Vocabulary Through History 335

Славица Гароња Радованац:
Литерарна енциклопедија крајишких Срба
Slavica Garonja Radovanac:
The Literary Encyclopedia of the Serbs from Krajina 349

Милица Миленковић:
Летописне риданице о *Олуји* или
трагање за *људским материјалом* у повести
Milica Milenkovic:
The Sobbing Chronicles on *Oluja (Storm)* or
Search for *Human Material* in the History 357

Слободан Наградић:
Почеци модерног српског женског
рукописа у Босни и Херцеговини
Slobodan Nagradic:
Beginnings of the Modern Serbian Women's
Manuscripts in Bosnia and Herzegovina 361

Милена Симић:
Скривености
Milena Simic:
Concealments 377

Душко Милошевић:
Нова српска драма 2007−2015.
Dusko Milosevic:
New Serbian Drama 2007–2015 381

Марија Пејић:
Књижевност револуције и магични југ
Marija Pejic:
The Literature of Revolution and Magical South 389

Сања Пупац:
Пјесмо моја родитеља мога
Sanja Pupac:
The Song of Parent of Mine 393

Слободан Наградић:
Странпутице ововремене правне праксе
Slobodan Nagradic:
Sideways of Contemporary Legal Practice 397

Слободан Наградић:
Омаж успјешном привреднику
Slobodan Nagradic:
Homage to a Successful Businessman 403

ХРОНИКА / CHRONICLES

Слободан Наградић:
Филозофски, књижевнокритички и
преводилачки великан – *In memoriam:*
проф. др Ристо Тубић (1932–2018)
Slobodan Nagradic:
A Great Philosophical, Literary Critic and
Translation Figure – *In Memoriam:*
Prof. Risto Tubic, Ph.D. (1932–2018) 411

Младен Шукало:
In memoriam: Вук Крњевић (1935−2018)
Mladen Sukalo:
In Memoriam: Vuk Krnjevic (1935−2018) 419

Станиша Тутњевић:
In memoriam: проф. др
Дејан Ђуричковић (1938–2017)
Stanisa Tutnjevic:
In Memoriam: Prof.
Dejan Djurickovic, Ph.D. (1938–2017) 423

Младен Шукало:
Човјек – говорна фигура – *In memoriam:*
проф. др Миодраг Радовић (1945–2018)
Mladen Sukalo:
Man – a Figure of Speech – *In Memoriam:*
Prof. Miodrag Radovic, Ph.D. (1945–2018) 435

Драгомир Козомара:
Ријеч-двије о учитељу – *In memoriam:*
проф. др Милан Драгичевић (1947–2017)
Dragomir Kozomara:
A Word about the Teacher – *In Memoriam:*
Prof. Milan Dragicevic, Ph.D. (1947–2017) 439

Слободан Наградић:
Хроничар настанка и стасања Републике Српске –
In memoriam: Нађо Ђевић (1951−2018)
Slobodan Nagradic:
Chronicler of the Establishment and
Development of the Republic of Srpska –
In Memoriam: Nedjo Djevic (1951−2018) 443

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ /
GUIDELINES FOR THE AUTHORS 447

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ

УДК 811.163.41:929 Мркаљ С.
DOI: 10.7251/GMS1808015P
(Оригинални научни рад)

Душко Певуља
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
dusko.pevulja@flf.unibl.org

У ЗАЧАРАНОМ КРУГУ ПРЕЉУТЕ ЖЕЉЕЗНЕ СУДБИНЕ

Један поглед на судбину и умјетничке особености дјела Саве Мркаља

Сажетак: *У првом дијелу огледа разматра се однос српске лингвистике и науке о књижевности према дјелу Саве Мркаља, који је, и када су истицане његове реформаторске заслуге за националну филологију, остајао у сјенци свога великог савременика Вука Караџића. Реформу српске ћирилице извршио је Сава Мркаљ у својој знаменитој филолошкој расправи необичног наслова Сало дебелога јера либо азбукопротрес из 1810. године. Трагична судбина овога језикословца умногоме је допринијела да се Мркаљеве заслуге, понекад нехотично, а неријетко и из пуког незнања, приписују другима. У другом дијелу раду освјетљавају се поетички ставови Саве Мркаља и указује на умјетничке особине и вриједности његовог занимљивог (обимом невеликог!) пјесничког опуса.*

Кључне ријечи: *Сава Мркаљ, реформа ћириличног писма, стилска формација, предромантизам, класицизам, историја српске књижевности, српска филологија.*

1.

У српској култури и науци о књижевности, 2010. године, на примјерен начин обиљежене су двије стотине година од објављивања филолошке расправе необичног наслова *Сало дебелога јера либо азбукопротрес* Саве Мркаља. Поводом овог значајног јубилеја одржано је више научних конференција, публиковано неколико квалитетних и садржајних зборника радова, приређено више часописних

темата те по различитим серијским публикацијама штампан знатан број студија и расправа о знаменитом спису, животу и раду његовог аутора. Издвојићемо овдје само неке од тих књига. У Бечу је 2010. године одржан симпозијум под насловом „На почецима српске филологије“ који је био посвећен двјестогодишњици поменутог дјела Саве Мркаља. Двије године касније објављен је зборник радова *Сало дебелога јера либа азбукопротрес (1810–2010)*, који су зналачки и по строгим научним критеријумима приредили Гордана Илић Марковић, Ана Кречмер и Милош Окука (*Сало дебелога јера* 2012). Радови у овом зборнику посвећени су Мркаљевом најпознатијем дјелу, али и освјетљавању његове биографије, анализи пјесничког опуса те, што посебно истичемо, ширем контексту српске филологије и културе крајем осамнаестог и почетком деветнаестог вијека. Градска библиотека из Новог Сада је истим поводом објавила књигу *Сава Мркаљ* (уредник Драган Којић), у чијем првом дијелу су објављени радови научног карактера, саопштени на „стручном састанку“ одржаном поткрај 2010. године у Новом Саду, док су у другој цјелини прештампане Мркаљеве пјесме и аутографи појединих његових писама (*Сава Мркаљ* 2010). У Бањалуци је, као посебан сепарат часописа за науку, књижевност и културу *Крајина*, штампан темат под насловом *Два вијека Сала дебелога јера Саве Мркаља*. Овај темат садржи: *Сало дебелога јера*, фототипски и у преводу на савремени српски језик, оригиналне Мркаљеве пјесме као и неколико нових или већ објављених радова о њему (*Два вијека* 2010)[1]. Издвајамо овдје још само књигу Милоша Окуке *Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља у старом и новом руху*, објављену 2010. годину у Загребу (Окука 2010).[2]

Из наведених примјера, за ову прилику нужно селекционираних, може се видјети колико је јубиларна година била снажан импулс да се српска култура и филолошка наука посвете дјелу једног од својих истакнутих представника. Да ли је, међутим, тиме и скинута неправда заборава која је као какав злехуди печат овјерила Мркаља и његово дјело, нарочито

[1] У Бањалуци је, поводом овога јубилеја, фототипски прештампано и дјело *Опит настављења к Србској сличноречности и слогомерју или просодии* Луке Милованова Георгијевића, који је такође настао 1810. године. Ову књигу је 1833. године објавио Вук Караџић, пропративши је обимним предговором који се завршава сљедећим ријечима: „Но поред свију ови поменути (а и други оваки, које би ко нашао погрешака може се слободно казати, да је Лука био прави естетичерски мајстор начинити стихове; и самом овом, овако после смрти његове издатом књижицом, заслужује место међу првим нашим списатељима дојакошњега и данашњег времена, а да је којом срећом, од како је почео писати и књиге издавао, мога је бити први Српски класични списатељ“ (Караџић 2010: 28). Наводимо ове Вукове ријечи да би смо показали колико се он одговорно и коректно односио према својим заслужним савременицима. Ово важно дјело за књижевнотеоријску мисао код Срба приредио је и дагоцјеним додацима опремио Видан Николић (Милованов 2010).

[2] Слободан Ракитић је 2011. године објавио *Антологију поезије српског романтизма* у којој је Мркаљ заступљен са шест пјесама, што је половина његовог оригиналног пјесничког опуса. Пјесничко дјело Саве Мркаља, које „није обимно, али је значајно“ (Ракитић 2011: 532), Ракитић је са тврдим поетичким разлозима сврстао у предромантизам.

његов најгласовитији спис? Одговор на ово питање не може бити позитиван. Може се само укратко расправити питање зашто је то тако. Неправда која прати Мркаљево дјело и његовог несрећног творца институционализована је, верификована уџбеницима, енциклопедијама и школским програмима, на свим нивоима образовања. И када се истиче значај Саве Мркаља за српску филологију, он према некој необјашњивој закономјерности остаје „непризнати реформатор српске азбуке“. Аутор ове констатације, Владо Ђукановић, цитирану тврдњу поткрепљује са више упечатљивих примјера. Један од њих су ријечи упућеног књижевног зналца Драгише Витошевића, који се о двјестогодишњици рођења Вука Караџића запитао: „[...] откуда Вуку та генијално- једноставна азбука? Нигде у свету није нашао пример за *копирање*! Али, кад читамо његова писма, видимо да и то потиче: из простог, **здравог народног разума** [...]“. На ово питање недостојно репутације свога постављача и на (нетачан) одговор који слиједи, Ђукановић одговара: „Нашао га је код куће, тачније у комшилуку, у Будиму граду, а добро му је био познат тај пример за копирање. Нашао га је у *Салу дебелога јера* Саве Мркаља 1810. године, у коме између осталог пише: *Отуда излази да за један језик треба онолико слова колико све његове ријечи имају простих гласова. Ако их је мање, онда нећемо моћи да запишемо сваку ријеч... Ако их је пак више, онда она, осим што су непотребна, могу с временом и да штете језику*“ (Ђукановић 2013: 27). Након овог запажања и Мркаљевих ријечи, Ђукановић закључује: „Нема сумње [...] да је Сава Мркаљ први од Срба написао (а вероватно и схватио) да сваки глас треба да има само једно слово. Немојмо заборавити, он је ово написао 1810. године, у време када нико није имао довољно знања да озбиљно размишља о реформи азбуке, упркос томе што је већ било оних који су на реформу помишљали. У време када код Срба писмених људи није било ни приближно онолико колико данас има неписмених. У време кад не постоји Србија. У време кад не постоји лингвистика као наука, век и нешто више пре него што ће се у светској науци појавити концепт фонеме“ (Ђукановић 2013: 28).

Судбину иновативних реформаторских захвата Саве Мркаља, који ће дугорочно постати један од темеља националне културе, најтачније је дефинисао књижевни историчар Јован Деретић: „Вук је тријумфовао а са њиме и Мркаљеве идеје, али не више као Мркаљеве него као Вукове“ (Деретић 1969: 198). Овоме парадоксу најмање је допринио сам Вук Караџић, који у погледу реформе правописа није прећутао Мркаљеве заслуге: „Г. Сава Меркаило, желећи да би се та буна утишала и да би сви учени Србљи, који сербски писати желе, на једнаке мисли дошли и сагласили се, предузео је то и издао на свиет која се међу Славенски писмена Сербскоме језику потребна, која ли нетребају, и која јошт недостају [...] Ово рјешење Г. Меркаила [...] је тако истинито, и тако јасно да га Србљин који здрав разум има, и безпристрасно судити оће, мора одобрити [...] Ја сад овдје имајући за намјерење успјех Сербскога књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилову, јербо за Сербски језик лагша и чистија неможе бити од ове [...] (Караџић 1994: 193).

2.

Објављена у Будиму 1810. године, чувена књижница Саве Мркаља *Сало дебелога јера либо азбукопротрес* невеликог је обима и садржи свега осамнаест страница малог формата. Своме аутору она ће прибавити углед неоспорног језичког зналца, упућеног у савремене европске расправе (филолошке и филозофске) о суштини језика и могућностима његовог проучавања, док ће му, истовремено, у властитој средини и националној култури, поред уважавања и признавања учености, донијети муке и омаловажавања која ће Мркаља учинити једном од најтрагичнијих личности цјелокупне српске културе. Иновативност Мркаљевих рјешења на плану српске граматологије, младалачка смјелост и одлучност у супротстављању језичкој стварности с почетка деветнаестог вијека (у вријеме објављивања знаменитог списа аутор има само двадесет седам година), рјечито су свједочанство о формату једне личности која би, да се

остварила у пуној мјери својих очигледних могућности, припадала кругу најистакнутијих појединаца српског народа. С друге стране, отпор на који су наишле Мркаљеве идеје, прије свега од стране митрополита Стефана Стратимировића, илустративни је показатељ духовног стања српског народа на размеђи осамнаестог и деветнаестог вијека, затим примјер непомирљивости различитих тенденција у обликовању његове духовне судбине, које ће обиљежити цијелу прву половину деветнаестог вијека, без могућности да се те опречности синтетизују у неко „средње рјешење“, најпримјереније карактеру, историјској судбини те геополитичком положају српског народа. Због свега тога, однос према реформи ћириличног писма, изложеној у *Салу дебелога јера либо азбукопротресу*, и судбина Саве Мркаља, далеко превазилазе оквире једног филолошког спора, представљајући на симболичком плану усуд располућености којом ће у доброј мјери бити обиљежена једна путања нововјековне српске културе. Напуштање постојећих духовних и културних образаца и критика савремених прилика снажно обиљежавају и дјело Доситеја Обрадовића, кога Мркаљ, као претходника на плану залагања за реформу језика, помиње на почетку *Сала дебелога јера*, али и значајног Доситејевог претечу, Захарију Орфелина, чија судбина је у неким елементима подударна са Мркаљевом.

3.

Сава Мркаљ рођен је у Сјеничаку на Кордуну 1783. године. У родном мјесту је завршио основну школу, а богословију у Карловцу (1798). Као „учитељ јуности личке“ радио је у Госпићу двије године, прецизније два школска течаја (1799–1801). У Загребу успјешно завршава двогодишње студије философије (ранг гимназијски), а онда се уписује на студије философије и математике у Пешти, гдје долази у везу са Вуком Караџићем, Луком Миловановим и другим сународницима. У овом граду, 1810. године, објављује свој чувени спис *Сало дебелога јера либо*

азбукопротрес. Радикалношћу реформе српског ћириличног писма коју је предложио, Мркаљ је на себе навукао одиозност црквених власти. Да би, колико-толико, ублажио ове нападе, замонашио се у манастиру Гомирје 1811. године. Због сукоба са манастирском братијом лишен је монашког чина 1813. године. Дванаест наредних година Мркаљевог живота нису довољно познате. Овај период унеколико је реконструисан захваљујући истраживачким напорима Жарка Ружића. Између 1813. и 1825. године, Мркаљ борави у Карловцу, Новом Саду, Мачви, Банату и Далмацији. На основу доступних података, може се закључити да је ријеч о периоду лутања и безуспјешних потрага за егзистенцијалном сигурношћу. Посљедњих осам година Мркаљевог живота у знаку су потпуног душевног слома и најцрње животне агоније. У Карловцу је 1825. године ножем ранио наставника коме је држао часове латинског језика, након чега је смјештен у војни затвор у Глини. Наредне године Мркаљ тражи да поново иде у неки манастир, а митрополит Стратимировић његову молбу одбија. Године 1827. смјештен је карловачку болницу. Од 1830. па до смрти (1833), Мркаљ борави у бечкој душевној болници. Посјећује га Вук Караџић, коме повјерава на чување свеску пјесама у рукопису (Мркаљ 1994: 231–243).

Година 1817. једна је од најважнијих у стваралачкој биографији Саве Мркаља. Тада он у *Новинама Србским* Димитрија Давидовића објављује текст *Палиндија либо одбрана дебелог ъ,* у којем се одриче својих реформаторских идеја. Непун мјесец дана касније, Мркаљ објављује и ненасловљени текст коме Жарко Ружић даје наслов *Преображенија противу Обране.* Исте ове године, Мркаљ Давидовићу шаље и неколико својих пјесама које ће бити објавене тек претпосљедње године његовог живота. О ономе што ће мотивисати Мркаља да *Новинама Србским* пошаље своје пјесме Жарко Ружић каже сљедеће: „Судбина је хтјела да баш та насретна Палинодија обележи срећан обрт у његовој оријентацији ка песничком стварању. Десило се, наиме, да му је аутор непотписаног Одговора на Палинодију [...] замерио због писања ууста, пуу-

та, додајући: ’Збиља, кад би г. Меркајл писао какве стихове, или би му уста у род. млож. била двојесложна реч, или тројесложна, или четворосложна?’ [...] Испровоциран тиме, а мислећи да је Одговор писао у коме, поред осталог, каже: ’Пришиљам вама од мене састављени неколико песмица, да видите и какве стихове пишем.’ То је било након његове [...] критике *Палинодије.* Међутим, Одговор на Палинодију није писао Давидовић, већ Вук, који је овога у мају замењивао и игром судбине – оном једном реченицом – у изгубљеном сараднику на језичком пољу изазвао песника. Песме, дакле, нису могле затећи Вука, већ Давидовића, који их, нажалост, није објавио, већ је то учинио уредник *Србског родољубца* Василије Чокерљан, и то тек 1832. године, када су Мркаља у бечкој душевној болници напуштале психичке и физике снаге“ (Ружић 1994: 8).

Из овдје укратко наведених биографских података може се сагледати колика и каква је била животна драма Саве Мркаља. Та животна и стваралачка драма се, међутим, најбоље види из ријечи самог овог несрећног човјека: „Зашто ја овако мало знам? И зашто ја не ради’ у пољу Књижества Српског? Прељута жељезна судбина и страшно гоненије, које би најтврђе градове и читаве земље освојити могло, не допустише ми напредовати, па онда ни радити знаменито људски, чим један списатељ ваља да је задовољан“ (Мркаљ 1994: 141). Посљедњи чин ове драме садржан је у Мркаљевој поруци Вуку Караџићу, написаној пред сам крај живота: „Још знам; али не могу више писати“. Поводом ове реченице Жарко Ружић примјећује: „Порука је једноставна, са суптилном, непатетичном интонацијом. Тек да знамо да је у гроб однео песме које физички није могао на белину папира преточити. Остаје нам да жалимо што је судбина прекратила његово певање“ (Ружић 1994: 9).

„Поносан на своје знање и незадовољан њиме“ (Ружић 1994: 6), Мркаљ је осјећао да може много више да уради, сматрајући да се према власитом дјелу стваралац мора одно-

сити критички одговорно. У благој покуди Луки Миловановy Георгијевићу потврђује се управо та врста свијести иманентна само највећим ствараоцима: „Чудо да Лука од 1810. до 1828. године, готово дјелце своје каткад не прегледа, не поправља и, дакле, не усавршенствова и не уљуди бољ'ма, и не углади, та природно је човеку, док је душа у њему, никада не мировати, увијек нешто, било што му драго, зло или добро, мислити, радити и прерађивати, копкати и ђелкати, стварати, растварати и уништавати“ (Мркаљ 1994: 141). Да је та свијест обиљежје највећих духова, без обзира на то шта и колико су стигли да опосле у своме животу, свједоче тестаментарне ријечи највећег српског пјесника Петра Петровића Његоша изговорене пред Матијом Баном: „Не жалим што ћу умрети, али жалим што нисам у моме животу ништа знаменито учинио. Тако је хтела моја зла судбина, која ми је од почетка до краја ужасна била“ (Бан 1989: 119).

„Неукротив, а кротак као јагње“ (Ружић 1994: 6), уз то „човек слабог здравља и крхке психичке конституције“ (Деретић 1969: 200), Мркаљ је био револуционар без револуционарне издржљивости. Он није имао оне продорности коју је у себи носио његов савременик Вук Караџић, који је у предговору *Писменици* записао: [...] „мене је истинска ревност к роду моме ободрила, и принудила ме да зажмурим и да једанпут тумарим главом кроз трње, макар на ону страну сав подеран и крвав изашао; само нека се зна стаза којом би се други могао лакше усудити да пође“ (Караџић 2014: 53).

4.

Обимом невелики стваралачки опус Саве Мркаља, који је зналачки приредио Жарко Ружић, објављен је 1994. године у књизи под насловом *Песме и списи.* Приређивач је на прво мјесто у књизи ставио Мркаљеву поезију, оригиналну и преведену (укључујући и прераде и препјеве), затим краће текстове, међу којима се налази и један број записа/фрагмената који до тада нису били објављивани и, напосљетку,

што је прилично необично, као „додатак списима“, главну Мркаљеву филолошку расправу: *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*, као и за њу везане текстове: *Палинодија либо одбрана дебелога јер* и *Предложеније противу Обране.* Ова, иначе добро конципирана књига, садржи још и истраживачки утемељен и зналачки написан предговор, хронологију са биобиблиографским подацима, селективну (старију и новију) литературу о Мркаљу, корисне приређивачеве напомене о свакој јединици унесеној у књигу те, на крају, и кратак поговор. Поред набројаног, на четрдесетак страница Ружић доноси и фрагменте из бројних и у различитим временима написаних текстова о Сави Мркаљу: од Луке Милованова, Јернеја Копитара и Вука Караџића до Јована Деретића, Милорада Павића, Павла Ивића и Александра Младеновића. На основу савјесно размотрених резултата раније рецепције Мркаљевог живота и дјела, те на основу сопствених истраживања, Жарко Ружић је показао колико је необична судбина дјела ученог српског језикословца са почетка деветнаестог вијека подударна са његовим *жељезним* животним путем. Иако је Мркаљево укупно дјело објављено тек 161 годину послије његове смрти, он је један од ријетких српских писаца старијих раздобља (предромантизма, сентиментализма, класицизма, барока) данас доступан „цјелокупним својим сачуваним опусом“ (Иванић 1994: 139). Из дијела књиге *Песме и списи*, у којем су фрагментарно приказани видови рецепције Мркаљевог опуса, може се закључити да је ријеч о аутору који у српској науци о језику и књижевнсти има статус једног од најобрађиванијих. Међутим, након Мркаљеве смрти, у временском распону дужем од једног вијека, није било тако. Прве и веома високе оцјене о *Салу дебелога јере* изрекли су Мркаљеви савременици: Јернеј Копитар,[3] Вук Караџић и Лука Милованов[4]. Касније ће се његов допринос, али „Вуковој реформи“ српске ћирилице, истицати у једнакој мјери у којој ће се и подразумијевати, што дословно значи – прећуткивати.

[3] О Мркаљевом чувеном дјелу Копитар, поред осталог, износи и сљедећу похвалу: „На ових 18 страна има више језичке философије него у каквој дебелој граматици. Тако бистар граматички ум нисам наипао и израиљу [...]“ (Копитар 1994: 192).

[4] Лука Милованов у писму Вуку од 23. јуна 1818. године, поводом Мркаљевог *Сала дебелога јера* каже: „Он (Мркаљ – Д. П.) какогод што је онда због своје тананости метафисическе мени љубави и почитовања достојан био, и јест, тако и у свему томе, што о дебеломе јеру разлаже због своје Нананости Филологическе то исто заслужује“ (Милованов 1994: 191).

У првим историјама српске књижевности (Павла Јозефа Шафарика из 1865. и Стојана Новаковића из 1871), Мркаљ и његов главни спис се само узгредно спомињу. У текстовима књижевноисторијског карактера Јована Ристића („Новија књижевност у Срба“) и Јована Суботића („Неке черте из повестнице сербског књижества“), који доносе приказ српске књижевности првих деценија деветнаестог вијека, не наилазимо на помен Мркаљевог имена. Из таме полузаборављености Сава Мркаљ излази након што је Владан Недић, 1959. године, објавио рукописну збирку пјесама коју је Мркаљ „најкасније 1883“ дао на чување Вуку Караџићу.

Од тог тренутка примјетан је знатнији интерес како за Мркаља као пјесника и његов статус у српској поезији, затим слику српске поезије предромантичарског раздобља у које накнадно бива уврштено једно од његових најзначајнијих дјела, тако и за Мркаљев главни спис из области српске граматологије. Часопис *Књижевност* 1984. године објављује темат посвећен Сави Мркаљу, у којем се налазе текстови неких од најистакнутијих проучавалаца српског језика и књижевности.[5]

5.

Сава Мркаљ је, према Јовану Деретићу, „трагични јунак српске језичке реформе“ (Деретић 1984: 552). Међутим, захваљујући радовима Јована Деретића, Павла и Милке Ивић те, у новије вријеме, нарочито истраживањима Александра Младеновића, доминантни став о Мркаљу као Вуковом претходнику, некоме ко је само „утро пут“, „отворио простор“ Вуковој језичкој реформи, радикално је оспорен. Након текстова наведених аутора, Сава Мркаљ је у српској филологији добио оно мјесто које му је, с обзиром на велике заслуге, и припадало. А наговјештај промјене односа према Мркаљевој улози у српској језичкој реформи антиципирао је Меша Селимовић у својој књизи *За и против Вука*, у којој у другом поглављу читамо и сљедеће ријечи: „Желећи да

[5] То су, поред других, и ови текстови: Јован Деретић: „Сава Мркаљ као језички мислилац“; Милорад Павић: „Стилска позиција Саве Мркаља“; Павле Ивић: „О месту Саве Мркаља у историји српске културе“; Митар Пешикан: „Мркаљева реформаторска замисао у светлу укупног развоја нашег писма“ те Амфилохије Радовић: „Религиозни лик Саве Мркаља“ (*Књижевност* 1984).

поједностави азбуку, Мркаљ предлаже да се оставе слова: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, і (као ј), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х (...) ц, ч, ш, ћ (перва) већ постоји, а дъ, лъ,нъ *требало би нам писмена* [...] *под каквим нибуд обликом изразити, пак танком јеру онда казати пут за дебелим*. Азбука треба да има 29 слова и сва да буду „јединозвучна“, и тада ће бити савршена. И ето, углавном цео систем наше азбуке и фонетског правописа је ту, у осамнаест страница тог значајног, прилично заборављеног дела. Требало је да се узме јота (коју је Мркаљ назначио), да Мушицки оживи старо Венцловићево ђ, да Вук споји л и ъ (љ) н и ъ (њ) и дода ц̣ (за стране речи), и велики посао је завршен: једноставна азбука, за народ, може да замени стару, црквено-патрицијску. Зар онда Мркаљ није стварни творац наше поједностављене азбуке и фонетског правописа?“ (Селимовић 1979: 14).

6.

Сава Мркаљ је – према ономе што се на основу досадашњих истраживања може поуздано тврдити – написао укупно 25 пјесама, 13 оригиналних и 12 преведених. Судбина овог опуса, вријеме које је протекло између настанка појединих пјесама и њиховог штампања, ријечју, пјесничка судбина Саве Мркаља, вјероватно је најнеобичнија у свеукупној српској књижевности. За вријеме пјесниковог живота објављене су свега три његове оригиналне и пет преведених пјесама; три оригиналне и једна преведена пјесма објављене су у годинама непосредно послије Мркаљеве смрти (до 1840). Најбоље Мркаљеве пјесме постале су доступне читаоцима тек 1959. године, када је Владан Недић објавио рукописну збирку коју је аутор повјерио Вуку Караџићу на чување. Ова свешчица је садржавала шест оригиналних (од чега је само једна раније била објављена) и исто толико преведених пјесама. Милош Окука је 1975. године у сарајевском часопису *Живот*, као додатак своме тексту „Кратак преглед пјесничког опуса Саве Мркаља“ први пут објавио „Божићну пјесму“ (Окука 1975: 99–107), док је прва Мркаљева пјесма,

настала 1805. године, објављена тек 1984. године у београдском часопису *Књижевност*. Ако се сведе „завршни рачун“ након набрајања ових чињеница, дође се до закључка који није разултат површне рачунице, већ потврда судбинске уклетости. Прва Мркаљева пјесма, „Ода Кирилу Живковићу“, епископу пакрачкоме, настала у коауторству са извјесним Павелом Докторовићем, објављена је 197 година послије настанка. Најбоље Мркаљеве пјесме, оне из његове рукописне пјесничке књижице, настале у посљедњих десетак година његовог живота, публиковане су 126 година након његове смрти. Коначно, свих двадесет и пет Мркаљевих пјесама за које се до сада зна, заједно је штампано тек 1994. године, у књизи *Песме и списи*, дакле 161 годину по упокојењу овога пјесмотворца.

Са објављивањем главних Мркаљевих пјесама и његовог укупног пјесничког опуса, промијенила се слика српске пјесничке традиције, а посебно српског предромантизма, коме поетички припада ова поезија. О предромантичарској стилској формацији Мркаљ је имао изграђен став, који је као готово све што је оставио, фрагментарно саопштен, узгредно, али са изграђеним и прецизним схватањима. У писму упућеном Димитрију Давидовићу из Далмације 26. марта 1821. године, објављеном у *Новинама Сербским* исте године, Сава Мркаљ износи властито пјесничко *вјерују*, које се може сматрати и као специфични манифест предромантичарске школе. Због занимљивости запажања вриједи овдје цитирати највећи дио тог иначе невеликог запажања: „У пјеснама налазе се двије ствари, од који’ једна ми је толико мила, колико што ми је друга мрска и неугодна; то јест: Сличност и Баснословија (Грчка и Римска). На Баснословију мрзим; она ми је као трн у оку. А да је заиста садашње употребљење Баснословије непристојно и невриједно, и неблагоразумно, сваки ће ми ваља онај допустити, који се добро и збиљски опомене, да је она или већ одавно издерата, и сљедователно сад празна и смијешна, сад мртва; или не доста познана, и због тога тавна и мрачна; или дивија и неблагоображена,

коликогођ и времена она, у којима је измислише; још да је нашем Ришћанском Закону, добрим уредбама и наравима супротивна, и на саблазан; јер коме нијесу позната гадна и злочинска дјела Грчкије и Римскије Богова?

Сличности што се дотиче, надам се, да и у том право имам; зашто је ш њом (да друго ништа не речем) дражесна једна красота више, и једно згодно срецство, лакше допасти се Читатељу и Слушатељу, и превући њи' прије на своју страну. Што је сличност потешка Спјевцу, то не може њему служити за одговор и оправдање; та красно удожество теготе своје нужно имаде" (Мркаљ 1994: 126).

Резолутност и прецизност ових Мркаљевих схватања даје им снагу програмског карактера, упркос сажетости и неразрађености. Истински манифест предромантичарске пјесничке школе је оглед Јована Дошеновића под насловом „Предисловије о пјеснотворству", који представља предговор његовој пјесничкој збирци *Лирическа пјенија* (1809). Дошеновић саопштава читав пажљиво осмишљен пјеснички програм. Залаже се за то да поезија у српском народу има онај високи статус који ужива код других европских народа, при чему Дошеновић посебно истиче примјер италијанске књижевности. Наглашава главне задатке поезије и мапира њен могући тематско-мотивски регистар. Најзад, залажући се, попут Мркаља, за риму и строгу организацију стиха, Јован Дошеновић императивно захтијева: „Знати у целом ретку свагда речи све согласно спојити, да изрекавши једну, друга већ сама прелијева се на уста за первом, и тако све једна за другом да се вежу слаткогласно" (Дошеновић 2005: 125). И Сава Мркаљ и Јован Дошеновић наведене ставове уобличавају на основу теоријског промишљања пјесничког стварања, али и властите пјесничке праксе. Служи на част и њима и српској поезији што су изложени захтјеви високо подигнути и строги, иако је ријеч о времену у којем новије српско пјесмотворство трага за својим облицима и аутентичним путањама.

С друге стране, не треба да изненађује што Мркаљ, оцјењујући роман Милована Видаковића *Љубомир у Јелисијуму*, у епистоли упућеној Вуку Караџићу, поред оштрих и изразито негативних критичких опаски, износи књижевнотеоријске ставове који су ближи поетици класицизма: „Најприје дакле што мислим о *Љубомиру у Јелизијуму*? Мислим вам оно, што сам тамо неће пред три године у кући овдашњег неког брадатог чиче о њему изрекао, а то јест, да је изрод у књижеству Српском. Та претположимо да овај тобожњи Роман има сва преимућства оније најбољије у прози писаније Романа, да састављач његов знаде Српски, пак да је достојни Поета наш, не разорава ли опет сваки подобни роман границе Поезије и Прозе, од обадвију нешто имајући, а ни једна, ни друга не будући; Књижество древније не знаде за ту наказу, и међу новим народима сами су Нијемци, код који она учини срећу. Али Нијемци научени сад исповиједају, да књижеству њиовом то не творе чести. Они умствују овако: *Двоструке су душевне човечије силе, горње и доње. К силама горњим говори Проза, к доњима Поезија. У Поезији је намјера највиша најмогућниј степен живости, који зато увијек сопственим родом сагласности потпомажен бива, намјерја Прози јест настављење, увјерење, млого пута и гибање. Но код нас (продужују Нијемци), дигоше те границе у нова времена, и тако постаде Поетическа проза, ниједнострана ствар, слута мазги подобна, која високи степен живости од Поезије, а корак од Прозе имаде, или која је изнутра Поезија, изван пако проза. Могли би је трпити, кад би се реда свога држала, и само на оне предмете простирала, који дејствително и потпуно спадају к доњим силама. Али је неисправљиво, када се поетическа Проза у предјеле разума украда, кад оће да нас наставља и увјерава. Кроз то приближавамо се к вукусу средњи времена, кад чак истинита повијест предмет Поезије и доњи сила бијаше* [...] За поетическу Прозу ништа се више не иште, него плодовита уобризателна сила, ту пак тко нејма? Онај увијек највећма, који је више душевне силе најмањим послом забављао и обрадио“ (Мркаљ 1994: 128–129).

Сава Мркаљ се опредјељује за предромантизам, а овдје изнесена класицизму приличнија становишта више су израз књижевноисторијске ситуације у којој су се укрштала различита поетичка стремљења, утицаји и опречне оријентације. Да је Мркаљева стилска позиција преовлађујуће предромантичарска, потврђују то и сљедеће ријечи Милорада Павића: „Својим језичким назорима, својом песничком праксом и теоријским разматрањима везаним за њу, Сава Мркаљ укључио се у токове српског предромантизма и тога су били свесни још његови савременици. И то не само пријатељи, него и противници. Нико други до Лукијан Мушицки, који је предводио школу српског класицизма у време Мркаљево, написао је 1817. године следеће речи: *Чудне се моде нове увукоше у србске нам књиге*. Као представнике те нове књижевне моде Мушицки је именовао два предромантичара – Павла Соларића и Саву Мркаља, додавши да за њима устопице иде и Вук Караџић“ (Павић 1985: 115).

7.

Књижевноисторијски значај Мркаљеве поезије далеко надмашује оквире једне стилске формације: „Зачуђујући је распон Мркаљеве поезије према традицијама српског пјесништва. Она се прима као спона образаца 18. вијека с врхунаца српске романтике, у неким пјесмама Ђуре Јакшића и Лазе Костића. Између Орфелиновог „Светованије наученаго младаго челавека“ и тема гоњеног пјесничког јунака код Јакшића, или Јакшићеве еротске и винске поезије, налазе се Мркаљеве пјесме „Гдје је радост“ и „Блажење девојке“, док његови сатиричи стихови („Нова песница“) кореспондирају са грађанском поезијом или познијим пјесмама Николе Бојевића“ (Иванић 1994: 141). Значајан је Мркаљев допринос и развоју српског стиха. Како је својим истраживањима показао Жарко Ружић, Сава Мркаљ је „први песник јамба у српској поезији, творац првог сонета у јампском једанаестерцу и претеча остићевског једанаестерца“ (Ружић 1994: 5). Као

што се види, однос између Мркаљевих укупно написаних и антологијских пјесма,[6] велики књижевноисторијски значај и допринос развоју српског стиха једног од најмањих опуса у српској поезији, у знаку су великих парадокса. А, парадоксалније од свега што је везано за аутора *Сала дебелога јера* јесте животна ситуација и стање потпуне душевне растројености у којој настају његове највредније пјесме. То најбоље потврђује потресни опис душевног стања у коме се налази када пише своју најбољу пјесму – коју су проучаваоци Мркаљевог опуса различито наслављавали – а који гласи: „Састављено, кад у Горњо-Карловачку боловаоницу доспедо побеђен, и остављен о свега света“. Независно од доминантне стилске оријентације и књижевноисторијског значаја и позиције, Мркаљев пјеснички опус, а нарочито његова најпознатија пјесма, представљају језички моћно уобличену и свеукупно умјетнички убједљиво остварену универзализацију личне трагичне судбине те њено транспоновање у трагично осјећање свијета и живота у њему. Тим осјећањем су прожете готово све његове малобројне пјесме. И када се у њима пројаве назнаке елементарних животних радости, њима се одмах, поступком контрапунктирања, супротставља трагизам као једина извјесност људског битисања.

Умјесто закључка

Ваља се на крају вратити наслову овог текста и Мркаљевим ријечима у којима властиту судбину именује као *жељезну*. Ријеч је о пјеснички сликовитој и ванредно тачној квалификацији. У овоме раду покушали смо назначити неколико парадокса којима је пресудно обиљежена та судбина. Аутор *Сала дебелога јера либо азбукопротреса*, у којем је изложена реформа српског ћириличног писма, у једном тренутку животне обеспуђености, одрекао се свог најзначајнијег дјела. Да ли је тиме назначио будућу судбину властитог опуса и статуса у историји српске књижевности и културе? Његово реформаторско дјело најприје је приписивано Вуку Караџићу, да би затим, и када је изричито наглашавано да је Мркаљ ре-

[6] Милорад Павловић у своју *Антологију српског песништва,* прво издање, Београд, 1964. године, уврштава Мркаљеву пјесму *Састављено кад у Горњо-Карловачку боловаоницу доспедо побеђен, и остављен о свега света* под насловом *Море зала ов је свет* (Павловић 1969). Младен Лесковац у друго издање своје *Антологије старије српске поезије* (Нови Сад – Београд 1964. године) уврштава три Мркаљеве пјесме (Лесковац 1964). У новије вријеме, Петар Милосављевић у *Антологију српске поезије – средње доба,* уврштава двије Мркаљеве пјесме (Милосављевић 2004).

форматор ћириличног писма, он ипак остајао у сјенци свог великог савременика. Изгледа да је са књижевним исто као и са животним неправдама: много их је лакше учинити него исправити. Смисао књижевне историје јесте ревалоризација и реинтерпретација једном установљених судова. Ако није у тој непрестано преиспитивачкој позицији, онда ова научна дисциплина не заслужује ни да се тако назива. Када је ријеч о Сави Мркаљу, требало би непрестано инсистирати на ономе на шта је указао Јован Пејчић: „Када се [...] развитак и усавршавање ћирилице културноисторијски посматрају, није оправдано мислити да је Мркаљ претходник Вуков, већ, напротив – да је Вук *настављач* Мркаљеве азбучне реформе“ (Пејчић 2016: 36).

Дистинкција, рекло би се на први поглед, неважна, а заправо – суштинска.

Литература

Два вијека 2010: *Два вијека Сала дебелога јера Саве Мркаља*. Приредио Душко Певуља. Бањалука: Арт принт.

Књижевност 1984: *Темат о Сави Мркаљу*, књига 77, број 4–5. Београд: Просвета.

Сава Мркаљ 2010: Зборник *Сава Мркаљ*. Уредник Драган Којић. Нови Сад: Градска библиотека у Новом Саду.

Сало дебелога јера 2012: Зборник *Сало дебелога јера либа азбукопротрес* (1810–2010). Приредили Гордана Илић Марковић, Ана Кречмер и Милош Окука. Peter Lang: Frankfurt – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien.

*

Бан 1989: Матија Бан. Подаци о Петру Петровићу Његошу. *Меморарска проза XVIII и XIX века*. Приредио Душан Иванић. Београд: Нолит, 97–120.

Деретић 1969: Јован Деретић. *Доситеј и његово доба*. Београд: Филолошки факултет.

Деретић 1984: Јован Деретић. „Сава Мркаљ као језички реформатор“. *Књижевност*, књига 77, број 4–5, 552.

Дошеновић 2005: Јован Дошеновић. *Сабране песме*. Приредио Душан Иванић. Београд: Gensis International.

Ђукановић 2013: Владо Ђукановић. Сава Мркаљ – непризнати реформатор српске азбуке. Сава Мркаљ. *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*. Панчево – Београд: Историјски архив у Панчеву – Удружење Крајишника Србије, 25–33.

Иванић 1994: Душан Иванић. „О сабраним дјелима Саве Мркаља“. *Знамен*, број 1, 139–142.

Караџић 1994: Вук Караџић. Меркаилова азбука. Сава Мркаљ. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Топуско: Српско културно друштво Сава Мркаљ, 193.

Караџић 2014: Вук Стефановић Караџић. *Срби сви и свуда*. Приредио Душан Иванић. Андрићград: Андрићев институт.

Копитар 1994: Јернеј Копитар. Језички филозоф и зналац. Сава Мркаљ. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Топуско: Српско културно друштво Сава Мркаљ,192.

Лесковац 1964: Младен Лесковац. *Антологија старије српске поезије*. Београд: Просвета.

Милованов 1994: Лука Милованов. Доказати хотјео, да мене на свијету није. Сава Мркаљ. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Топуско: Српско културно друштво Сава Мркаљ, 191.

Милованов 2010: Лука Милованов. *Опит настављења к Србској сличноречности и слогомјерју или просодији*. Приредио Видан Николић. Бањалука: Арт принт.

Милосављевић 2004: Петар Милосављевић. *Антологија српске поезије: средње доба*. Београд: Српска књижевна задруга.

Мркаљ 1994: Сава Мркаљ. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Топуско: Српско културно друштво Сава Мркаљ.

Окука 1975: Милош Окука. „Кратак преглед пјесничког опуса Саве Мркаља“. *Живот*, број 7–8, 99–107.

Окука 2010: Милош Окука. *Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља у старом и новом руху*. Загреб: Српско културно друштво Просвјета.

Павић 1985: Милорад Павић. *Историја, сталеж и стил*. Нови Сад: Матица српска.

Павловић 1969: Миодраг Павловић. *Антологија српског песништва*. Београд: Српска књижевна задруга.

Пејчић 2016: Јован Пејчић. *Критика као избор и разговор са Црњанским*. Београд: Албатрос Плус.

Ракитић 2011: Слободан Ракитић. *Антологија поезије српског романтизма*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ружић 1994: Жарко Ружић. Песник и списатељ из Сјеничака. Сава Мркаљ. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Топуско: Српско културно друштво Сава Мркаљ, 5–31.

Селимовић 1979: Меша Селимовић. *За и против Вука*. Београд: Слобода.

Dusko Pevulja

IN A VICIOUS CIRCLE OF UNGER IRON DESTINY
A Look at Fate and Artistic Features of the Works by Sava Mrkalj

Summary

he first part of this essay discusses the relationship between the Serbian linguistics and literary studies towards the work of Sava Mrkalj. Even when his reformist merits for the national philology were emphasized, he remained in the shadow of his great contemporary Vuk Karadzic. The reform of the Serbian Cyrillic alphabet was made by Sava Mrkalj in his famous philological debate with an unusual title Salo debeloga jera libo azbukoprotres from 1810. The tragic destiny of this linguist has greatly contributed that Mrkalj's merits were attributed to others, sometimes unintentionally, and often out of sheer ignorance. The second part of this essay illuminates the poetic attitudes of Sava Mrkalj and indicates to the artistic characteristics and values of his interesting (rather small volume!) poetic work.

Keywords: *Sava Mrkalj, the reform of the Cyrillic alphabet, style formation, Pre-Romanticism, Classicism, history of the Serbian literature, the Serbian philology.*

УДК 821.163.41.09 Ћопић Б.
DOI: 10.7251/GMS1808035P
(Стручни рад)

Ранко Павловић
Бања Лука
pavlovicr@blic.net

ЈЕРЕТИЧКЕ ПРИЧЕ ДРУГА СОКРАТА И ЋОПИЋЕВА ДЕВЕТА ОФАНЗИВА

Умјесто сажетка:

У раду који је нешто између хумористички писаног есеја и сатиричне приче, водим Бранка Ћопића, једног од наших најпопуларнијих, најтиражнијих и најпревођенијих писаца, кога неки и данас желе да потисну с књижевне сцене као „тамо неког партизанског писца“, у његову девету офанзиву. У том свом донкихотовском походу, заједно са Николетином Бурсаћем, Стојаном Старчевићем, Пепом Бандићем, јунацима „Јеретичке приче“ и другим ликовима, праћен вјерним Другом Сократом, он у градићу Рудо настоји да освоји Улицу ђенерала Драгољуба Драже Михаиловића и врати је Првој пролетерској бригади.

Притом, слиједећи Ћопићев живот и његово дјело, настојим да прикажем идеализам у стварању такозване „друге Југославије“, заблуде које су то пратиле и апсурде који су допринијели њеном нестајању са геополитичке карте, а посебно оне који су послије тога услиједили и који би били непресушно врело инспирације за нова Ћопићева дјела да се којим случајем, попут Домановићевог Краљевића Марка, врати међу нас.

Умјесто кључних ријечи:

Грмеч (плав, мргодан, рођачки најежен, свемоћна вјечита планина) – под чије окриље су се сјатиле све ријечи из богате Ћопићеве лексичке баште сљезове боје.

Ако већ хоћеш нешто да растелалиш и удариш на сва звона, онда га тури у пјесму, подај му најбржа крила. Не бој се да га неће чути ни онај најглувљи. Тако испаде и са мном.

Б. Ћопић: *Славно Прдиполе*

Година је двије хиљаде осамнаеста, друга половина јуна. Прољеће сочно, као прерано сазрела крушка петровача, претеже ка илинским врућинама. Јапра онемоћала, опружила примирене дамаре по жилама приобалног јошја и врба, па дахће широм отвореним устима риба које сваки час израњају на површину, не би ли усркнуле мало свјежине што лаганим дашком стиже одозго с грмечких падина. Из бадња, с малаксалог јаза, вода нема ни толико снаге да покрене витла млинског кола одавно непостојећег Тришиног млина. Крај рушевина куће, испод табле на којој пише да је ту дјетињство провео славни писац, у хладовини давно сасушеног и трулог ораховог стабла, дјед Раде и Петрак самарџија предали се подневном сањарењу о Мјесецу, бећарском ноћобдији пред којим ниједна *ноћна птичица* не може сакрити своје тајне. Само да падне благородна ноћ, и да стриц Ниџо донесе још један литрењак оне *мученице,* па ће они грабље у руке, узверати се уз брдо и свући сребрнастог бекрију с неба, да као човјек с њима пије ракију. Шта ће он горе сам с толиком пљевом звијезда, кад ће му љепше бити крај ракијског котла!

Испред спомен-школе, која *под гајем ћути* као *слика одавно знана*, чувајући из литертуре добро познату *магарећу клупу*, испред те кошнице у којој је некад врило као кад се роје пчеле, а сада наставу похађа само девет ученика, Бранко Ћопић, аутор „Пјесме мртвих пролетера“, са штапом пољара Дмитра Станара у руци, креће у своју *Девету офанзиву*. Правац – босански градић Рудо, по Дејтонском споразуму од новембра 1995. године у ентитету Република Српска. Тамо ће покушати да од команданта Југословенске војске у отаџбини, ђенерала Драгољуба Драже Михаиловића, преотме најдужу, главну улицу, и врати је славној Првој пролетерској бригади која је на њу тапију добила још 1941. године а таблу по ослобођењу од фашизма. Не жели да његов поход има било

какве идеолошке конотације, не пита се ко, како и зашто данас код нас даје имена улицама, зна да је то углавном дневнополитичко питање, да најчешће зависи од тога које су странке на власти. Јасно му је једино да није поштено отимати од некога улицу и давати је другом, коме може припасти и дотад неименована улица.

Остаје иза тужно осмијехнутог Бранка некаквим мргодним зеленилом огрнут Грмеч, остаје Петровачка цеста са *триста дјеце у колони*, да чека нове *грабљивице* које су се неким чудом из *туђинских* прометнуле у *туђмановске* и натовске, односно америчке авионе, остаје пркосна Марија на Пркосима, остаје и досуђено му Прдипоље из кога се неће искобељати до краја живота, док он, праћен *орловима који рано лете*, крај Криве крушке, граби према Уни, тамо гдје га је некад чекала (а можда и сад чека) *мала моја из Босанске Крупе.* И прије него што је стигао до плаховите, а на свој начин умиљате ријеке, види како одозго низ планинске косе, према њему, дугим корацима крака Николетина Бурсаћ, с руном црног јагњета на врху главе, а за њим, као дјетешце када га отац води на вашар, да му накупује пун торбак шарених лажа, поскакује Јовица Јеж и стално нешто запиткује, не затварајући уста.

С друге стране, из густе шуме, израња ратни командант Стојан Старчевић, у сањарењу враћа се из Београда у родно село Обљај, под *испрано чисто грмечко небо*. Хтио би макар мало бити код куће, а то *бити код куће* за њега значи: *Ма куд пошао, остаће за тобом, сакривна у трави око куће, пиргава птичја јаја, жуте пушчане чауре и једна украдена бочица од љекарија. Чекаће те вјерно псето, савијено на топлом сипком поздеру. Лагано и постојано, зриће у тишини и једна скривена дуња за коју само ти знаш*. Као Николетину Јовица Јеж, тако и Стојана прати његов саборац и штићеник Пепо Бандић, наглас читајући уџбеник ботанике и саплићући се о камење и испреплетене жиле дрвећа као о она страшна латинска имена биља. Ушанчен у густом грму, као на каквој бусији или за столом до прозора у београдској кафани „Промаја“, мјерка их народни херој Драгија, деградиран до референта

у позадинском војном стамбеном одсјеку. Ненаметљив је, непримјетан, као да не жели никоме да буде на сметњи. Види га само Стојан, коме херој, једино њима знаном мимиком, настављајући давно започети разговор о поштовању погинулих другова, нијемо збори: *Јесте... спомињу жртве само о празницима, тачно је, али... расу нам се некако слава, наши велики дани, а испод тога исплута нешто обично, нешто што сваки пиљар може извагати на кантару.* На Стојанов упитан поглед би ли се придружио групи, херој одмахује руком, зна да је његово прошло с посљедњим митраљеским рафалима.

Одозго негдје, из шипражја, гледа Ружа како одлази њен муж Стојанца и осјећа да јој није уз њега мјесто, као да ослушкује његову запитаност: *Куд се може с Ружом из ове куће, од овог посла, овога посуђа, дворишта, говеда, кокошију? Гдје ћеш пресадити ову тужну јасику, опрљену и повијену немилом буром испод Грмеча? На шта ли би она личила, огољена и тамна, негдје у граду?* Ето, дошло ново доба, говори сама себи, команданте и остале борце ослободиоце одвело градским госпођама, у њихове свилене постеље, а нас сељанке оставило да по прљачама и думачама скупљамо мрвице будућег самотног живота. Одводе нам и дјецу, не мислећи о томе ко ће да нас дохрани и сахрани.

У купаћим гаћама и костимима, тек пристигла с терасе неке буржујске виле на Јадрану, по којој се прије рата башкарила капиталистичка господа, у хладовини гранате букве, подаље од пута, скупила се чудна група. Министар Штеф Јовановић озбиљним погледом мјери генерала Стеву Навалу, министров помоћник пријекорним погледом моли жену да не лупета, министрова свастика се љути што около подгрмечки косци и жетеоци ремете тишину којој би она да се препусти цијелим бићем. Око њих скакуће пашче, као да се двоуми уз чија кољена би се привило. Сви би они са Бранком, да макар начас уживо виде Кочу Поповића и врховног команданта пред Првом пролетерском, јер откад је рат завршен, Врховни се некако маршалски од њих удаљио, а Кочо се удубио у књиге, не подиже главу с њихових страница. Сви би тамо,

али немају храбрости да крену. Само је Друг Сократ, најбољи ловачки кер у цијелом крају, смион и оставља дружину под буквом, па хитро, у дугим скоковима, јури према друштву на цести крај Уне.

Оставља необична поворка Уну и жури према Козари. Припекло јунско сунце, врри мозак под тјеменом, а Ћопић осјећа како му се у кости увлачи језа грмечких ледених ноћи и слути како ће га у Рудом дочекати љуте децембарске мећаве. Пред колоном промрзлих пролетера стајаће њихов и његов врховни командант. И нека га ту, ту му је мјесто, на оваквим историјским вјетрометинама зарађују се маршалски чинови! Тако мисли писац свих оних силних „врабаца“ које је „сперао“ за партизанске приредбе и увјерен је да би се с њим сложила и болна омладинка Мара чија је једина жеља да још једном види чету пролетера. Прићи ће он Врховном и замолиће га да не иде на тамо некакав конгрес АФЖ-а, шта ће он међу тим жентурачама („Опрости ми, Врховни и Генерални“, тихо у себи каже, па додаје: „међу нашим другарицама“) и шта има њима да прича о тамо некаквом другу писцу који пише о неким беспослицама и који би лако могао престати бити друг и остати само писац који насрће на „нашу ствар“.

И Николетина Бурсаћ мисли да му се пружила могућност да оствари давнашњу жељу. Настојаће некако да у Рудом приђе врховном команданту и генералном секретару и замолити га да му лијепо напише и лично потпише потврду да нема Бога, па ће му мајка престати да звоца како он, ето, на своју руку бенави и богохули, као да се горе изнад Крстате букве с ђаволима у коло ухватио.

Ни Друг Сократ није без амбиција. Кад су већ могли да га изаберу у управу ловачког удружења, зашто у доба либералног капитализма, за који су се широке народне и радничке масе свим срцем бориле, рушећи опиљке трулог социјализма, не би могао да буде, рецимо, члан неке међународне комисије за забрану употребе ГМО производа у справљању хране за псе и остале кућне љубимце? Натукнуће нешто о томе тамо неком главешини када стигну у ледом оковано Рудо.

Води Бранко Ћопић своју дружину као што је некад његов Лијан водио караване. Већ је за њима остала Крајина, храбро освајају врлети планина централне Босне. Тамо далеко, према западу, назире се нека чудна *сијерина*, као да се с измаглицом извила из пребогатог рјечника Ћопићевог претходника Петра Кочића и као да је са собом понијела мирисе свих оних оштрих змијањских трава чија латинска имена не би могао да наброји ни „учени“ Пепо Бандић. А у њој, тој *сијерини*, на јунском повјетарцу лелујају се версајски паркови из којих допире једва чујан хук Пливског водопада који се неким чудом из града Хрвоја Вукчића Хрватинића, потоњег града АВНОЈ-а, преселио у цвијетњаке и зеленило паркова око раскошне палате која чува успомене на све оне Лујеве и на један споразум који је промијенио геополитичку карту Балкана. Баш тај споразум је, размишља Ћопић, представљао остварење многих снова, а можда је истовремено закувао кашу коју до дна лонца неће покусати ни наши праунуци.

С хуком Пливског водопада мијешају се плач гладне и болесне дјеце међу логорским жицама, нијеми уздаси крагујевачких ђака, врисак нејачи с Козаре, хучање крваве Сутјеске, јауци рањеника с Неретве, а све надјачава хропац прекланих, маљем побијених и спаљених јасеновачких жртава, појачан стравичним крицима оних који тону у бездан небројених јама. Притишће Бранко длановима уши, наслушао се много тугованки, бјежи у свечану салу, гдје, *тиха као туга,/ старица мајка знамења прима...*

Много је сличности између њега и Југославије, размишља. Ето, рођен је три године прије стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, зна да је идеја југословенства много старија, а када је оног кобног дана са Бранковог моста закорачио у празно, био је увјерен да ће у парампарчад разбити државу за коју се и он борио и у којој је живио у – да се послужи језиком издавача који су се отимали за његове рукописе – два њена издања, монархијском и социјалистичком. Био је стално окружен мноштвом, аплаудирали су му, величали га, а истовремено су са свих страна гледали како да му подметну ногу, јер он оштрицом своје сатире „ђеља кол-

це“ које убацује у точкове захуктале револуције. Стално је био насмијан и засмијавао друге, а дубоко у себи осјећао усамљеност и неку необјашњиву тугу. Његов живот и дјело, судбина и усуди много личе судбини и усудима Југославине. И његова држава била је окружена мноштвом пријатеља, нарочито оних који су се називали несврстаним, хвалили су је и тапшали са свих страна, а гледали су како да је раздробе, раскомадају, смрве, тако да је и она коначно скочила у празнину дубоког понора истрошених идеала.

Осваја караван нове просторе на путу према југоистоку, као што је курир и борац Десница Бране освајао беспућа Грмеча (*Грмеч се стере два дана хода,/ гора и голи кам,/ двапут га прођох са бригадом,/ а седам пута сам*). С лијеве стране машу другови изгинули у Другом свјетском рату, са десне на *црним коњима црни коњаници*, у којима они с лијеве препознају рушитеље њихових идеала. Около, на рушевинама државе стваране на многим бојиштима и уз хук Пливског водопада, подаље од лахора версајских паркова, *скутрене као дводинарка у џепу пред први у мјесецу* (како се некад говорило, када су плате биле сигурне и увијек на вријеме), таворе нове државице, а у некима од њих за његова, Ћопићева, дјела нема мјеста; у једној је, док нису увидјели да се без ње не може, и безазлена *Јежева кућица* била камен спотицања, па су је као богохулну били избацили из лектире. Нису се острвили само на њега, Ћопића. У неким од тих *окрњаке* „његове“ државе раздиру језик којим је писао као неку дотрајалу, изанђалу крпу, мислећи ваљда да ће дроњци бити јачи од неподеривог платна. Умјесто да из жита тријебе кукољ, чепркају тражећи некаква нова слова. Руше са тронова дивове књижевне ријечи и на њихова мјеста стављају оне који се и не виде од постамената на којима су. Тамо опет, има и тога, руше споменике херојима и онима који су уздижући себе уздизали и народ коме су припадали, као што су и њега, бронзаног, срушили и мецима изрешетали у његовој Босанској Крупи, о којој је пјевао као о топлим материним грудима. На мјеста порушених, *будакају* монументе негдашњим освајачима и онима који су се, удружени са фашистичким хордама, борили про-

тив ослободилаца. Ех, одмахује главом Бранко Ћопић, док се око њега *пролама* одјек *глувог барута*. Не знају да ће некад неко можда и њихове биљеге обарати, пребира по мислима и граби даље.

Путује јуначка група, а крај ње, кроз јунску врелину и снијежне вијавице, пролазе дани, мјесеци, године. Смјењују се знојне ударничке мишице, гарава рударска лица, мравињаци радника који граде *самоуправно социјалистичко друштво*, па онда нека господа која за ситан новац купује фабрике, затвара их и у њиховима халама отвара бјелосвјетске хипермаркете, коцкарнице и ноћне клубове, а около гради тениска игралишта.

Нејасно Ћопићу какве су то промјене наступиле, нејасно и друговима који га прате куд се отиснуо свијет коме су тежили, само је другу Сократу јасно да ће увијек бити лова и ловаца који ће у свим друштвеним системима наћи ловину за којом трагају.

Журе и – ево их на Лиму, пред родним градићем Прве пролетерске бригаде.

Прикрао се Ћопић све до ивичњака Улице ђенерала Драгољуба Драже Михаиловића, спрема се за одсудан јуриш, одлучан да је врати Првој пролетерској. У ушима му одзвањају дијелови стихова из „Пјесме мртвих пролетера: *Десет на једног... О, зар се и то може...* Иза њега положаје заузели вјерни пратиоци.

Кадли:

Иако си учествовао у стварању (макар књижевне) историје, ко ти даје за право да покушаваш мијењати историју?!

Пресијече га оштар глас, сличан брундању оног који је забрањивао Николетини Бурсаћу да макар привири у бихаћку салу у којој је одржавано Прво засједање АВНОЈ-а.

Шмугну наш Бранчило, заједно с вјерним Другом Сократом, у Партизанско гробље, тамо при крају Дражине улице, сигуран да га ту нико неће тражити, јер откад је уређено 1961. године, у њему никад нико није сахрањен, што значи да

нико и не сврађа да воштаницом освијетли непостојеће петокраке.

При крају свог похода, на измаку још једне, *Девете офанзиве*, уочава најмање три апсурда о којима би могао написати нове *јеретичке приче*.

Ето, током рата командант Југословенске војске у отаџбини није могао ни прићи Првој пролетерској бригади, а без испаљеног метка савладао је у миру, у овој љутој *приватизационој револуцији*, која је, у недостатку властите дјеце, јела фабрике и све што се некад називало друштвеном имовином. Оборио је Дража Прву пролетерску на кољена, баш онако као што је и он, Ћопић, ослободио Прдипоље.

Затим, партизанско гробље у улици четничког команданта! Зар је то ико икада могао и да замисли?! (*О, зар се и то може*, одзвања му у мислима.)

Па онда, у партизанско гробље уређено прије педесет седам година никада нико није сахрањен. Или су сви погинули партизани током рата своја тијела оставили по планинским чукама и урвинама, или су једноставно нестали послије рата, истопили се, утопили у мноштво осталих смртника?

С чијим одобрењем покушаваш да мијењаш историју?!

И кад поново загрми питање, Ћопић не препозна глас. Осјети само да долази из неког новог, њему непознатог *Политбироа*.

Окрену се и видје да су се разбјежали сви његови пратиоци. Остао је сам са собом, ко зна по који пут у животу.

Сам, па шта?!

Погледом претражи околна брда, да провјери није ли и њега страх отпирио у неку мишју рупу. Себе не видје, али примијети повелику колону књижевника голооточана, предвођену Драгославом Михаиловићем. Изнад њих промину, на путу за Европу, разбарушени навиљак косе Данила Киша. Тамо у даљини, добро се видјело, чекао га је Црњански, држећи у рукама пар салонске обуће за неку лондонску даму.

Ех, Бранко, Бранко, говори сам себи, мани се ћорава посла и тих својих офанзива! Коме данас требају твоје нове *јеретичке приче* и који би то дежурни идеолози *новог доба*, мисли и чешка се по глави, скренули на њих пажњу, па да народ јуриша на књижаре и библиотеке као што су пролетери јуришали на фашистичке дивизије?

– Ав, ав, ав! – потврдно залаја Друг Сократ.

Умјесто закључка

Могао би Бранко Ћопић, да га којим случајем Радоје Домановић врати међу нас, као што је вратио Краљевића Марка, написати назначене три и још много више *јеретичких прича*, могао би друга Сократа предложити за предсједника било којег ловачког друштва или друштва за заштиту животиња, посебно паса луталица, могао би то учинити без бојазни да ће га неко данас оптуживати за рушење тековина демократије *досањаног* либералног капитализма.

Јер, ко од дежурних цензора (ако их има, а њих увијек има, само су често добро скривени) данас уопште чита савремену књижевност?

И кога уопште брига за савремене српске писце?!

Литература и извори

В. Ćopić, *Osma ofanziva*, „Svjetlost“, „Veselin Masleša“ Sarajevo, „Prosveta“ Beograd, 1982.

Б. Ћопић, *Златна бајка о људима*, „Дечје новине“ Горњи Милановац, „Јединство“ Приштна, Фондација Бранко Ћопић Бања Лука, 1991.

Б. Ћопић, *Доживљаји Николетине Бурсаћа*, „Бесједа“ Бања Лука, „Ars Libri“ Београд, 2003.

Б. Ћопић, *Несмирени ратник*, „Бесједа“ Бања Лука, „Ars Libri“ Београд, 2003.

Б. Ћопић, *Башта сљезове боје*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1983.

Б. Билбија, *Из Улице ђенерала Драже до трга Прве пролетерске*, „Политика“, 19. 12. 2016.

http://www.opstinarudo.com/wp-content/uploads/2013/06/odluka-o-nazivu-ulica-trga.pdf

https://www.google.ba/search?rlz=1C1GCEA_enBA767BA767&ei=wxT4WvT-LYG6kwWmn6SYDg&q=mapa+grada+rudo&oq=mapa+grada+rudo&gs_l=psy-ab.3...19029.30023.0.33904.0.0.0.0.0.0.0.0..0.0....0...1.1.64.psy-ab..0.0.0....0.AnK5DxCEJds

Ranko Pavlovic

HERETICAL STORIES OF THE COMRADE SOCRATES AND THE NINTH OFFENSIVE OF COPIC

Summary

In this paper which is between a comic written essay and a satirical story, I take Branko Copic, one of our most popular, most read and most translated writers, who some still want to push from the literary scene as "some partisan writer", to his ninth offensive. In this quixotic quest, along with Nikoletina Bursac, Stojan Starcevic, Pep Bandic, heroes of "A Heretical Story" and other characters, accompanied by the faithful Comrade Socrates, he is trying to conquer the Street of General Dragoljub Draza Mihailovic in the town of Rudo and return it to the First Proletarian Brigade.

At the same time, following the life of Copic and his work, I try to show idealism in the creation of the so-called "second Yugoslavia", misconceptions that followed and absurdities that contributed to its disappearance from the geopolitical map, especially those which subsequently followed, and which would have been an inexhaustible source of inspiration for new works by Copic, and by any chance return among us like Domanovic's Prince Marko.

Keywords: *Grmec (blue, grim, surprisingly cowed, almighty eternal mountain) – under which auspices all the words of the Copic's rich lexical garden of marshmallow colors flocked around.*

УДК 821.163.41.09 Црњански М.
DOI: 10.7251/GMS1808047A
(Оригинални научни рад)

Тања Анчић
Средњошколски центар „Гемит-Апеирон"
Бања Лука
tanja.ancic@gmail.com

МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И ЊЕМАЧКО (СЈЕВЕРЊАЧКО) СЛИКАРСТВО ИЛИ О „ТАЈНИ" АЛБРЕХТА ДИРЕРА

Резиме: *Милош Црњански је у свом књижевном опусу оставио многе записе о ренесансној култури, умјетности и књижевности. Пишчев доживљај њемачког (сјеверњачког) сликарства нарочито је интензиван у есеју о Албрехту Диреру, а то је доказ да поред интересовања за италијанске теме у опусу Црњанског постоји и веома живо занимање за ренесансу Сјевера. Узимајући у обзир специфичност феномена веза код Црњанског, у овом раду се испитује пишчев стваралачки однос према Диреру и његовом умјетничком дјелу.*

Кључне ријечи: *Милош Црњански, Њемачка, сликарство, ренесанса, везе, Албрехт Дирер.*

I

Ренесансна умјетност на сјеверу развијала се под утицајем фландријске умјетности, а тек од 1500. године на сјever су продрле идеје из Италије. Сјever је све до петнаестог вијека остао вјеран готичкој традицији,[1] једино је Ван Ајк научио сликаре „да брижљиво нижу појединости све док им читав рам не буде испуњен пажљивим запажањима а слика претворена у огледало природе"[2]. Зато се не може поистовјетити италијанска ренесанса са сјеверном, јер на

[1] Gombrih Ernst Hans, *Saga o umetnosti: umetnost i njena istorija*, prevela Jelena Stakić, Laguna, Beograd, 2005, str. 270.

[2] *Ibid*., стр. 273.

сјеверу све до појаве барока постоји јака готска традиција. Тек је барок дао једнообразну слику.

Микеланђело Буонароти је познавао Сјевер, зато што је Фиренца објединила везе са Сјевером. Црњански је у својим есејистичким размишљањима дошао до закључка да одатле потиче присуство готике код Микеланђела:

„Алпи, снег, ветар, клима, преко Алпа, допире, изненада, до Фиоренце. Арно постаје бујица, као да је река северна. Фиоренца је, почев од дванаестог века (од тринаестог) – кажем – готска. Међу скулпторима портала домске цркве Фиоренце, Santa Maria del Fiore, помиње се, у тринаестом столећу (код нас је то четрнаесто) Ђовани Тедеско, Немац. Поред тог Немца ради, у исто време, и један други Немац, Пјетро Тедеско. [...] Мени се чини да на скулптури оплакивања Христа (*Pietà*), која је прва прославила Микеланђела по целој Италији, има готике. Нарочито у драперији хаљине Мадоне. Слично Мадони, на такозваном банку траве, на слици коју је израдио Шонгауер. А исто је тако морало бити и у Фламанаца. Уфици имају читаву собу која има слике које су дела Фламанаца, и била је позната у Фиоренци. Триптих који је насликао Хуго ван дер Хус донет је у Фиоренцу годину дана после рођења Микеланђела. [...] Ко год види 'Pietà', коју је насликао Роже ван дер Вајден, драперију хаљине Мадоне, на којој лешина Христова лежи, као и лице Христа, па затим погледа Микеланђелову *Pietà,* признаће да има готике у Микеланђелу."[3]

Слиједећи идеје Хајнриха Велфлина, Црњански је размишљао о везама, о сјеверном и јужном моделу свијета, те је скоро на трагу да закључи, попут Георгија Гачева, да је Италија „космос силазне вертикале", а Њемачка „узлазне",[4] и да у италијанској архитектури „купола, свод, представља небо које се спушта на земљу",[5] Микеланђелова купола као савршени свод и „симбол надземаљског",[6] док је у њемачкој архитектури у цркви „готски шиљак" израз тежње земље „да прободе небо, као и Вавилонска кула"[7]. О сјеверњачким и јужњачким облицима у природи путописац Црњански је размишљао пролазећи кроз сјеверне предјеле:

[3] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, приредио Никола Бертолино, Задужбина Милоша Црњанског, L'AGE D'HOMME, БИГЗ, СКЗ, Београд, 1998, стр. 122

[4] Георгиј Гачев, *Менталитети народа света*, с руског превела Ана Ацовић, Логос – Службени гласник, Београд, 2011, стр. 20.

[5] *Ibid*., стр. 20.

[6] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, *op. cit.*, стр. 69.

[7] Георгиј Гачев, *Менталитети народа света*, *op. cit*., стр. 20.

„Германски стас, и лик, изразите лепоте налази се, све више, према Северу. Тако да у висини Хамбурга личи на скандинавски. Берлин је варош лепих немачких жена и девојака. Карактеристика њине лепоте: готичка глава и груди, велика снага трупа и колена. Виткост, које на југу европском нема – што је, каткад, ванредна.“[8]

У њемачком сликарству су се између 1475. и 1500. године издвојили Мартин Шонгауер,[9] Матијас Гриневалд[10] и Албрехт Дирер.

Црњански спомиње Микеланђелову везу са Мартином Шонгауером, која је, према њему, обједињена у лику Богородице која држи мртвог сина на крилу, на скулптури *Оплакивања* у Риму.[11] Он каже да је Шонгауер био први велики доживљај Микеланђела у дјетињству: „његов бакрорез, о ‘искушењу светог Антонија’, Микеланђело је, не само прецртавао, него и колорисао. То је био први сусрет Микеланђелов са Севером.“[12] Тај сусрет са Дирером, према Црњанском, Микеланђело није никада остварио, зато што је Дирера посматрао кроз његову наклоност према Рафаелу, с којим је мијењао цртеже. Између двојице ренесансних умјетника Црњански је уочио везу по интересовању, јер су се и један и други бавили пропорцијама људског тијела, само што је Дирер своју студију написао, а Микеланђело није.[13]

Дирер је најпознатији ренесансни умјетник са сјевера који је развио однос према италијанској ренесанси. Биографски подаци потврђују да је Дирер први пут одлазио у Венецију 1494. године, посјетивши тада и Падову, и вјероватно Мантову, да би у родни Нирнберг понио нешто од италијанског стила.[14] Иако се Диреров доживљај Италије заснива на познавању италијанске умјетности на сјеверу, у Венецији, тај доживљај је утицао на формирање умјетника у њему. Дирерови утисци из Венеције са путовања од 1505. до 1507. године сачувани су у писмима Вилибалду Пиркхајмеру. У једном од тих писама забиљежио је и осјећај пред одлазак: „Како ћу се само смрзавати после овог сунца!“[15] Ту његову зебњу пред одлазак из Венеције запазио је и Милош Црњански, и прочи-

[8] Милош Црњански, „Ирис Берлина“, у: Милош Црњански, *Путописи*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008, стр. 314.

[9] Мартин Шонгауер (1448–1491), штампар, златар, сликар. Најчувенија графика *Искушење Светог Антонија*, настала између 1480. и 1490. године.

[10] Матијас Гриневалд (1470–1528) био је њемачки сликар *Распећа* и других религиозних тема, Диреров савременик. Најчувеније дјело је *Распеће с Изенхајмског олтара*, око 1510–1515. Дјело је по снази и узвишености поређено са утиском који оставља таваница Сикстинске капеле.

[11] Милош Црњански, *Књига о Микеланђелу*, *op. cit.*, стр. 46.

[12] *Ibid*., стр. 93.

[13] *Ibid*., стр. 93–94.

[14] Везе са италијанском ренесансом уочљиве су на слици *Италијанске планине,* која је настала око 1495. године. Налази се у музеју Ашмолин у Лондону. Дирер је на путовању по Италији од јесени 1494. до прољећа 1495. године дошао у додир са великим дјелима италијанске ренесансе. Пејзажи које је сликао на повратку из Венеције, као што је један од дванаест акварела *Италијанске планине*, који приказује Алпе у јужном Тиролу, чистим, хладним бојама, које одишу свјежином. Основна обиљежја слике су ширина и лиризам.

тао као умјетников дубок унутрашњи доживљај растанка са Италијом.

II

Албрехт Дирер – странац меланхоличног погледа

Загледан у сликарство Албрехта Дирера, Црњански тражи тренутке умјетниковог „застајања очи у очи с душом“, који су у сликарству мање важни, али зато пресудни на путу ка „снежним висоравнима размишљања“[16]. Он трага за Диреровим одговорима на питања суштине умјетности.

У есеју *Тајна Албрехта Дирера* Црњански парафразира текст Велфлиновог говора са свечаности која је организована поводом четиристогодишњице сликареве смрти, а поводом које се Велфлин бавио истраживањем односа италијанске ренесансе и њемачког осјећања форме.[17] Велфлин је желио нагласити „озбиљност са којом је Дирер схватао Италију“, и стога је тражио „објашњење које би помогло да се та чињеница разуме“.[18] Присуство „италијанског“ у њемачкој ренесанси описао је као „сукоб веома јаке немачке (готичке) традиције са једном њој из основа страном уметношћу, којој се диви, а да је заправо не разуме“.[19] Према Велфлину, национално осјећање форме, сачувано у свим промјенама, оно је по чему је један народ јединствен и другачији од осталих. Док италијанско осјећање форме тежи идеалу „у себи спокојног савршенства“, умјетност Сјевера одликује покретачка нагонска сила, утисак живости, слободан ритам и богатство форми.[20] „Тектонски схваћен простор, који човек доживљава као резонанцу своје личности и у коме може да се стиша сва његова чежња“ тема је италијанске умјетности, док би на Сјеверу слика била у потпуности другачија, са човјеком „који се губи у простору, свемиру“.[21]

Сваки народ посједује „сопствено осећање форме које је више или мање очувано у свим стиловима“[22]. Заступајући њемачко становиште на почетку двадесетог вијека, Велфлин проучава њемачко искуство у сусрету са италијанском

[15] Albreht Direr, „Pisma iz Venecije“, u: Albreht Direr, *Slikar na putu: u Veneciji, po Nizozemlju i među slovima*, prevela Nada Uzelac, Bukefal, Beograd, 2014, str. 37.

[16] Милош Црњански, „Тајна Албрехта Дирера“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 405.

[17] У *Разматрањима о историји уметности* у дијелу „Националне особености“ налазе се текстови у којима се Велфлин бави националном умјетношћу, односно њемачким осјећањем форме, да би са тог њемачког становишта сагледао и умјетност Албрехта Дирера („Italija i nemačko osećanje forme“, „Albreht Direr“, „O temi nacionalne umetnosti“, u: Hajnrih Velflin, *Razmatranja o istoriji umetnosti*, prevela Branka Rajlić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2004, str. 179–217).

[18] *Ibid.*, стр. 178.

[19] *Ibid*., стр. 181.

[20] *Ibid.*, стр. 201–203.

[21] *Ibid.*, стр. 204.

[22] *Ibid.*, стр. 177.

ренесансом, као реакцију на туђи, „увезени стил који спутава сопствено осећање“.[23] Постављајући проблем односа двију националних умјетности, израста и суд о умјетности Албрехта Дирера, какав у сложености италијанско-њемачких ренесансних веза, читајући Велфлина, доживљава и Милош Црњански. Велфлин покушава да установи путање њемачке националне умјетности са изворно другачијим осјећањем форме у односу на јужњачко, италијанско, а њемачко становиште у умјетности ренесансе заснива на Диреровом „озбиљном“ схватању Италије, коју не копира, већ стваралачки промишља.

Када Велфлин, постављајући проблем критичке историје умјетности, каже да „ми непрестано подлежемо искушењу да судимо на основу укуса везаног за време у коме живимо“, и „да на основу нашег разумевања начина приказивања тумачимо претходне начине приказивања“,[24] као његов сљедбеник појављује се и Милош Црњански, који својим дјелом опомиње на грешке у критичком вредновању цјелокупне културе.

Нашавши се у Нирнбергу 1928. године на свечаности обиљежавања четиристогодишњице од Дирерове смрти, Црњански је пратио излагање Хајнриха Велфлина, који је о Диреру рекао:

„Свако доба Дирера схвата другачије. Пре сто година Корнелијус је захтевао да се дворана нирнбершке општинске зграде украси сликом која би приказала Дирера и Рафаела како пред троном уметности један другоме пружају руку. То схватање је нама страно. Ми у Диреровом додиру с италијанском уметношћу пре видимо нешто неприкладно, нешто што је требало избећи, јер омета природни процес његовог развоја. Али, да ли смо у праву? Треба ли стварно да жалимо што се Дирер ослободио окова домаће традиције и себи отворио нове хоризонте. Проширивање појма људског увек значи обогаћивање, под претпоставком да се због онога што је туђе не изгуби ништа сопствено. [...] Дирер у немачку уметност уноси јасан скулпторални начин посматрања, али касноготичка уметност се базира на испреплетеној форми, клупку фигура и цртежа чија је суштина у

[23] *Ibid.*, стр. 177.

[24] *Ibid.*, стр. 115.

општој динамици линија и светлости. [...] Немачка садржина света никада се не може у потпуности исцрпсти у фигури која је чисто скулпторално схваћена. Постоје визије и расположења који захтевају један другачији израз. Диреру је то пошло за руком и он је тек у повезивању тих супротности достигао пуну зрелост. [...] 'Диреровом погледу' нико није дорастао."[25]

Анализирајући Велфлиново излагање долазимо до суштине проблема њемачке школе – како од Дирера створити националног представника, и да ли је за такав подухват важно ослободити га од свих могућих страних утицаја. То је знак да се у њемачкој школи на почетку двадесетог вијека о умјетности расправља са националног становишта. Међутим, код Велфлина је присутна и одређена сумња у исправност таквог поступка, да се Диреру одузме све што по мотивима „национално" и „расно" не припада њемачкој традицији. Он ипак сматра да је скулпторалност коју је Дирер спознао у Италији својеврсно „обогаћивање", и да би његову величину требало спознати у повезивању супротности и сусрету култура, у којој Дирер није изгубио ништа сопствено.

То су идеје блиске Црњанском, јер се његов поглед на умјетност и књижевност темељи на везама и сусрету култура у којем нема одрицања од традиције, него постоји дијалог између традиција и култура.

У есеју *Тајна Албрехта Дирера* Црњански прелама различите исказе, умјетнички парафразира Велфлинов текст:

„Главни говорник, познати 'ауторитет' кад се говори о уметности, професор Велфлин истакао је, одмах у почетку свога говора, променљивост суда о уметности Диреровој. Пре сто година тражило се да у свечаној дворани Општине насликају слику на којој би пред престолом Уметности, пружили једно другом руку Рафаел и Дирер. Сад, међутим, сматра се додир Диреров са италијанским сликарством као епизода која је шкодила природном развитку његовом. У немачку уметност увео је пластичност, али његовом, немачком осећању садржаја света није било довољно то, него је тражио израз и за визије, душевна расположења.

[25] *Ibid.*, стр. 209–210.

Диреровом погледу нема ничег равног. Оно што је у италијанској уметности репрезентација појачаних животних осећања, прелази, код Дирера, у етичко. Од својих савременика, Немаца, разликовао се највише по томе што је тражио једну крајњу, савршену форму. Могућност, по канону, створити лепог човека, чинила га је изнад свега радосним. Но ослободивши се утицаја Југа, ипак је створио, не човека лепог, већ велику моралну фигуру.“[26]

У есеј о Диреру Црњански не само да уграђује мисли и идеје познавалаца Диреровог дјела него и дух епохе, па тако размишљајући о Велфлиновом становишту са кога посматра Дирера, Црњански води дијалог са њемачком школом тумачења умјетности и умјетника, која је на почетку двадесетог вијека имала посебан задатак, да од Дирера створи изразитог националног представника.

Црњански у Диреровом дјелу посматра везе, односно начин на који је сликар у свом раду објединио различита искуства и поглед на свијет. У њему тражи везу и сусрет Сјевера и Југа.

Упоредо са Велфлиновим мишљењем, у расуђивању Црњанског појављују се изводи из Дирерових записа у породичној хроници из 1524. године. Читајући личне записе, он примјећује Диреров „дубок осећај везе с бившим животом својих родитеља, сажаљења због пролазности и сазнања непрекидне смене и наставка живота“,[27] а нарочито везе са мајком о којој је забиљежио:

„‘Та моја смирена мајка ношаше осамнаесторо деце и однегова их, а беше често тужна и имађаше тешке и приметљиве болести. Патила је у великој сиротињи, исмевању, презиру и ругању, претрпела страх и свакојаке отужности. Ипак никад осветљива није била.’“[28]

Цијела изложба, према Црњанском, удешена је тако „да се дела Албрехта Дирера протумаче као последице узрока немачких, породичних, нирнбершких, франачких“.[29]

[26] Милош Црњански, „Тајна Албрехта Дирера“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 377–378.

[27] *Ibid*., стр. 383.

[28] *Ibid*., стр. 384. Црњански код великих умјетника истражује проблем мајке. У њему препознаје узроке туге и меланхолије. О својој мајци Марини записао је: „Моја мати, Марина, била је девојка крупних очију, косе до колена, и кад је била седа. Мати јој беше рано умрла, а отац тако строг, да је у згради Варошке куће у Панчеву, која и сад стоји, морала да пере камените степенице. И зими. На коленима“ (Милош Црњански, *Поезија, Сабрана дела*, књ. 4, Просвета, Београд, 1966, стр. 158).

[29] *Ibid*., стр. 397.

Нашавши се пред Диреровим дјелом, он вреднује све оно што је дотад речено о тим сликама, графикама, дрворезима, и закључује да је скоро сва литература о Диреру настала из пера њемачке критике која га настоји спасти од италијанског „отрова“, да би у томе препознао њемачки начин писања о умјетности који се заснива на томе да се изнад свега тражи етичко, па и тамо гдје се назире само сензуалност.[30]

Црњански говори о правцима тумачења Дирера у коме критика проналази „‘сасвим ванредну и нарочиту личност’“,[31] док „нико неће да види, да се сликарство Албрехта Дирера, никад, ни у једном делу, није ослободило утицаја фламанских и талијанских и да је мање било немачко“, и да је Дирер тек у Млецима створио дјела „којима разлог није поруџбина, већ неки тамни нагон стварања да би се, с потмулим ужасом, одржала двострукост видљивог и невидљивог“.[32] За разлику од Велфлина, Црњански је код Дирера уочио нераскидиву везу са југом, са Италијом, као насушну потребу, без које остаје страх и зебња. Из Дирерових писама он издваја реченицу коју је сликар записао на поласку из Венеције за Нирнберг: „‘О, како ћу зепсти за Сунцем’“.[33]

У *Хиперборејцима* Црњански провлачи идеју да „постоје не само два пола него и два света, Севера и Југа“,[34] наговјештавајући радост што су Сјевер и Југ у вези као посљедица мијешања народа, „као у неком загрљају“. „Са Југа, људи желе да иду на Север. Са Севера људи долазе на Југ.“ У људској чежњи за одласком у даљину „од вајкада“ Црњански види општу везу човјечанства[35] или „сан човечанства“ у коме „људи долазе на Југ тражећи сунце, а иду на Север тражећи пол“[36].

Црњански уочава традицију код Дирера, међутим, једино га занима оно што се из цјелокупног његовог дјела може уврстити у непролазне вриједности. За један акварел „оклопника на коњу“ у Албертини каже да у оно вријеме „у Њемачкој нико није умео, а у Италији нико није мислио, да *тако* црта коња“ – цртеж на ком се не назире ништа средњовјековно и неприродно, „него је толико лак, да допире

[30] *Ibid*., стр. 408. Међу ауторитете у мишљењу поводом умјетности Дирера који се, судећи према Црњанском, неосновано и претјерано залажу за Дирерову самосталност, и, наводно, спасавају га од италијанског „отрова“, наводи: „Флехсига, Велфлина, Фридлендера, Гимбела, Медера, Вебера, Вајнбергера, Винклера, па чак и Панофског“ (*Ibidem*).

[31] *Ibid*., стр. 399.

[32] *Ibid*., стр. 395.

[33] *Ibid*., стр. 387. Црњански је читао Дирерова писма пријатељу Вилибалду Пиркхајмеру, а нарочит утисак на њега оставља оно које је Дирер написао пред полазак из Венеције, из 1506. године („око 14 дана после Аранђеловдана“) из кога је Црњански „прочитао“ и умјетников лични доживљај Венеције: „Како ћу се само смрзавати после овог сунца!“ (Albreht Direr, „Pisma iz Venecije“, u: Albreht Direr, *Slikar na putu: u Veneciji, po Nizozemlju i među slovima*, *op. cit*., str. 37–38).

[34] Милош Црњански, *Код Хиперборејаца I*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008, стр. 359.

[35] *Ibid.*, стр. 361.

[36] *Ibid.*, стр. 392.

[37] Милош Црњански, „Тајна Албрехта Дирера“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 409.

својом актуелношћу, до пре неколико година“.[37]

Упоредо са Велфлиновим мишљењем о Диреру са којим у тексту води дискусију, Црњанског привлачи тајанственост Диреровог бића – у аутопортретима и пејзажима који су малобројни и скрајнути у односу на званично призната и цијењена дјела по наруџби времена. У умјетничком покушају разоткривања тајне Албрехта Дирера, Црњански признаје идеје које живот и дјело овог умјетника везују за варош Нирнберг, али прије свега у његовом умјетничком позиву увиђа значај италијанских узора, за разлику од искључиво њемачких теза које оспоравају доминантан италијански утицај. Као што се Данте и Микеланђело нису могли замислити без „Фиоренце“, тако и Дирерове слике тек у Нирнбергу „постају светле и тајанствене“,[38] а сам умјетник постаје „раскошан цвет“ Нирнберга.[39]

Нека нарочита тајна наслућује се у Диреровом хералдичком подухвату, изради породичног грба Дирерових. Цртеж оца и очев портрет на дрвету подстичу мисао да је на њима приказан лик човјека Словака, а не Мађара. На тајну поријекла Дирерових упућује мјесто Ајтош. Ту тезу о словачком поријеклу његовог оца Црњански заснива на истраживању топонима, поред занимања за очев занатлијски рад. То је ново у тумачењу Дирера, и на ту новину Црњански је у свом есеју поносан.

Међу многобројним Диреровим радовима издваја портрете и у њима препознаје „лирски значајне и непролазне моменте“, док се у исто вријеме на општем плану пита да ли „и највећи уметник, има уз непрекидни ток свог, свакако значајног, рада, свега неколико момената непролазне важности“,[40] да би тиме скренуо пажњу на властити доживљај суштине умјетничког позива.

Дирерове слике из природе различите су од италијанских, и нове су у умјетности сликарства. За то „широко“ и „зрачно“ сликање Црњански каже да је Велфлин употријебио ријеч „кубично“.[41] Сликар је све утиске из природе биљежио на мјесту – „у природи, бојом и цртежом,

[37] Милош Црњански, „Тајна Албрехта Дирера“, у: *Путописи*, *op. cit*., стр. 409.

[38] *Ibid*., стр. 394.

[39] *Ibid*., стр. 398.

[40] *Ibid*., стр. 425.

[41] *Ibid*., стр. 417.

пределе, јутра, поједине делове крајева и околине, којима је прошао“, а не као претходници, по сјећању.[42] Док посматра слике, Црњански умије да препозна Дирерово гледиште на умјетност сликарства, и у свој есеј као оправдање за властито тумачење преноси ријечи самога сликара:

„‘Добра слика се не може начинити ван марљивости и труда. А по мени, што тачнија и сличнија слика бива, све је боље дело. Мада су неки другог мишљења и говоре о том какви би људи требало да буду. О том са њима нећу да се препирем. У свему томе сматрам да је природа прави мајстор, а сви људи празно беспуће. Творац је начинио људе као што треба да су и права лепота је у свој гомили људи. Оном који то заиста зна да изведе, пре бих следовао, него оном који би хтео да замисли и начини нову меру, непознату међу људима.’“[43]

Нешто ново код Дирера примијећено је у дрворезу, у којима њемачка школа види нове духовне садржаје који одговарају сјеверној слици свијета. Умјетност дрвореза у доба лутеранизма замјењивала је књигу и штампу и имала популарну улогу. Од времена дрвореза Црњански је опчињен тајном Албрехта Дирера, која му се тада учинила „привлачна и љубичаста“.[44]

Запитаност Црњанског над Диреровом тајном слична је запитаности над Микеланђеловим животом и радом. Иако између Микеланђела и Дирера није дошло до правог стваралачког сусрета, пошто Дирер није упознао Микеланђелову Фиренцу и Рим, него је његова слика о италијанској ренесанси изграђена на основу венецијанске школе, ту везу између двају умјетника у свом књижевном опусу осјетио је Милош Црњански, и препознао је у њиховим јединственим покушајима да открију тајне умјетности и природе, и меланхолији као доминантном расположењу и доживљају живота.

У интертекстуалном дијалогу Црњански у „личном приказу“ износи властите идеје поводом Велфлиновог мишљења о Диреровом аутопортрету из 1500. године за који каже да је

[42] *Ibid*., стр. 403.

[43] *Ibid.*, стр. 416.

[44] *Ibid*., стр. 410–411

[45] *Ibid*., стр. 419.

[46] *Ibid*., стр. 420..

[47] *Ibid*., стр. 427. На бакрорезу *Меланхолија I*, коју Ервин Панофски посматра као сликарев „духовни аутопортрет“, Дирер

врхунац сликарског идеализма, који је код сликара узрастао тек у Млецима. Када Велфлин каже да га „цела слика сећа на Христа“, јер је „тако високо“ Дирер могао идеалисати свој портрет „тек у Италији“,[45] Црњански сматра да забуна око тог узношења у аутопортрету долази због непознавања његове тајне коју је откривао у мало коме познатим пејзажима, јер Дирер и на другим аутопортретима исказује ренесансну свијест о спознаји и значају властитог бића, а Италија не значи силазак у Млетке. Италија је тада постојала свуда у сликарству.[46]

Његова тајна крије се у необичним и прикривеним сликама које нису поруџбина времена, у незавршеном дјелу, у околностима које су спријечиле да се остваре велике замисли, а као резултат остале су недовршене скице, *non finito*, обавијене велом туге и меланхолије због осјећања немоћи и недовољности. Дирер се крије у својим акварелима, а у дубини свега Црњански види једног чудног Нијемца помијешане крви и меланхоличног погледа.

„Узалудан један живот (као и наш), из кога видимо да је хтио изићи, у коме је кријући и притајено хтео да изврши сасвим друга дела, него она која је извршио. Чиме тумачити, ако не нечим личним прикривеним у Диреру (меланхолијом, која чини немарним, резигнираним, ћутљивим).“[47]

О највише тумаченом Диреровом дјелу Црњански ћути. Међутим, цјелокупно његово дјело жели описати ријечју *чудно*, указујући на „чудно стапање периферијског и централног у његовом рођењу“[48] како би поставио проблем Дирерове умјетности, а то је „дошљаштво, повратак своме, из туђине, дубока та веза са оцем, коју откривају својеручни записи и слике, младост и лутање по свету, о коме се потпуно ћути“[49]. Дирер за Црњанског изгледа „споља један познат мајстор, који зна да слика као и Талијани, изнутра један чудан Немац помешане крви, који меланхолично гледа, меланхолично слика, из огледала, себе и оца и оне пред којима својевољно, а не по наруџбини, застане“.[50]

је интелектуално узвисио меланхолично расположење, пошто се раније упознао са идејама фирентинских неоплатоничара на челу са Марсилијом Фичином, а који је своја размишљања о меланхолији заснивао на Аристотеловом тексту из *Проблема*, према коме су сви изузетни људи меланхолици. У тумачењу Панофског Дирер је приказао *меланхолију умјетника*. Она се креће у оквирима *имагинације,* способна је да измишља и конструише, док јој свијет метафизике бива недоступан. Стога је Меланхолија „персонификација спознаје о ограничењима уметничког заната“ (Славица Батос, „Дирерова *Меланхолија I* у тумачењу Ервина Панофског“, у: *Градац, Часопис за књижевност, уметност и културу*, приредила Славица Батос, број 160–161, год. 33, 2006–2007, стр. 41). Хајнрих Велфлин тумачење *Меланхолије* враћа у оквире Диреровог времена, а једнозначност појма меланхолије ишчитава из једног мјеста у књизи сликара, гдје Дирер „говори о ‘преовлађујућој’ меланхолији код младог сликара који ‘исувише вежба’, као и о лековитом деловању музике у таквим случајевима“ (Hajnrih Velflin, *Razmatranja o istoriji umetnosti*, *op. cit*., str. 172). Према Велфлину, меланхолија ту упућује на „стање депресије“ а не духовне дјелатности, као што и на графици „све указује на депресију“ (*Ibidem*).

48 *Ibid*., стр. 422.

49 *Ibid*., стр. 426.

50 *Ibidem*.

Закључак

Како изгледа Диреров портрет у тексту Милоша Црњанског?

У сазвучју са Велфлиновим идејама, Црњански је трагао за властитим изразом којим би описао Дирерову умјетност. Схватио је настојања њемачке критике на почетку двадесетог вијека, која по сваку цијену од Дирера прави националног представника, да би му та спознаја помогла да одвоји правог Дирера од оног Дирера каквим га Нијемци желе представити свијету. Црњански је мотиве за Диреров прави портрет пронашао у прикривеним мјестима из његовог животописа, и правог умјетника препознао у акварелима, у којима је умјетник прикривено оставио запис о себи. Црњански је остао усамљен у читању такве Дирерове биографије, која се крије иза мање познатих слика. Критеријум за вредновање Дирера саздао је на Диреровом умјетничком обликовању тајне, која је у вези са комплексом оца и мајке – тајном поријекла оца, кога Црњански види као Словака, и мајке с којом је везан везом љубави и жалости због њеног подвига трпљења у животу.

Црњански је закључио да је Дирер тек у Италији, у Млецима створио дјела која нису поруџбина. Пошто је био упознат са Диреровим теоријским погледима на умјетност, Црњански је његове идеје примијенио на његово дјело, па је у Диреровим акварелима пронашао такву природу у којој се налази истинска љепота, по теоријском становишту.[51] Црњански је то могао видјети на слици *Италијанске планине*. Из тога произлази да је веза са Италијом саздала умјетника у Диреру, што потврђује стих који је умјетник записао при одласку из Венеције за Нирнберг: „‘О, како ћу зепсти за Сунцем’“.[52]

Црњански је препознао Диреров страх од одлазака и пролазности, који је трајно обиљежио његово стваралаштво. Међутим, оно што је остварио доказ је, како Црњански мисли, да сваки умјетник има „свега неколико момената непролазне важности“.[53]

[51] *Ibid*., стр. 416.

[52] *Ibid*., стр. 387.

[53] *Ibid*., стр. 425.

Његову тајну открио је у необичним и прикривеним сликама које нису поруџбина времена, у незавршеном дјелу, у околностима које су спријечиле да се остваре велике замисли, а као резултат остале су недовршене скице, *non finito*, обавијене велом туге и меланхолије због осјећања немоћи и недовољности. Дирер се крије у својим акварелима, а у дубини свега Црњански види једног чудног Нијемца „помијешане крви“ и меланхоличног погледа.

Тачка поистовјећивања Црњанског и Дирера налази се у односу двају умјетника према физичком и духовном завичају. Отргнутост од завичаја и туђина представљају извор меланхолије Милоша Црњанског и умјетника којима се бавио. Меланхолија је тачка сусрета Црњанског и Дирера, и кључ за познање стваралаштва Микеланђела Буонаротија. Веза између Микеланђела и Дирера упућује на везу Југа и Сјевера. Тим ренесансним умјетницима Црњански се у свом дјелу непрестано враћа, као повратку своме.

ЛИТЕРАТУРА

Извори

I

1. Црњански, Милош, *Књига о Микеланђелу*, приредио Никола Бертолино, Задужбина Милоша Црњанског, L'AGE D'HOMME, БИГЗ, СКЗ, Београд, 1998.

2. Црњански, Милош, *Код Хиперборејаца I*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

3. Црњански, Милош, *Код Хиперборејаца II*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

4. Црњански, Милош, *Путописи*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

5. Црњански, Милош, *Лирика Итаке и коментари*, приредио Мило Ломпар, Октоих – Штампар Макарије, Подгорица – Београд, 2008.

II

1. Direr, Albreht, *Slikar na putu: u Veneciji, po Nizozemlju i među slovima*, prevela Nada Uzelac, Bukefal, Beograd, 2014.

Општа литература

1. Батос, Славица, „Дирерова *Меланхолија I* у тумачењу Ервина Панофског“, у: *Градац, Часопис за књижевност, уметност и културу*, приредила Славица Батос, Број 160–161, год. 33, 2006–2007.

2. Burckhardt, Jacob, *Kultura renesanse u Italiji*, preveo Milan Prelog, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.

3. Velflin, Hajnrih, *Razmatranja o istoriji umetnosti*, prevela Branka Rajlić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2004.

4. Velflin, Hajnrih, *Renesansa i barok – Istraživanje o suštini i nastanku baroknog stila u Italiji*, prevod Branka Rajlić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2000.

5. Гачев, Георгиј, *Менталитети народа света*, с руског превела Ана Ацовић, Логос – Службени гласник, Београд, 2011.

6. Gombrih, Hans Ernst, *Saga o umetnosti: umetnost i njena istorija*, prevela Jelena Stakić, Laguna, Beograd, 2005.

7. Гринблат, Стивен, *Самообликовање у ренесанси – од Мора до Шекспира*, превеле Невена Мрђеновић и Јелена Стакић, Клио, Београд, 2011.

8. Janson, H. W, *Istorija umetnosti*, Prosveta, Beograd, 1987.

9. Константиновић, Зоран, *Интертекстуална компаратистика,* Народна књига „Алфа“, 2002.

10. Ле Гоф, Жак, „Менталитети, двосмислена историја“, превод Младен Шукало, *Крајина*, Година II, Број 2, 2002.

11. Majstori umjetnosti o umjetnosti, izabrani odlomci iz pisama, dnevnika, govora i traktata (Renesansa i baroko), urednik Isak Samokovlija, prevod sa ruskog Tatjana Šeremet, Svjetlost, Sarajevo, 1954.

12. Panofski, Ervin, *Ikonološke studije – humanističke teme u renesansnoj umetnosti*, preveo Svetozar M. Ignjačević, Nolit, Beograd, 1975.

13. Pantić, Miroslav, *Humanizam i renesansa*, Cetinje, 1967.

14. Пејтер, Волтер, *Ренесанса – есеји о уметности и песништву*, превод Живојин Симић, Просвета, Београд, 1965.

15. Peri, Marvin, *Intelektualna istorija Evrope,* preveo Đorđe Krivokapić, Clio, Beograd, 2000.

16. Реке, Вернер, „Историја књижевности – историја менталитета“, превод Корнелиа Тањга, *Крајина*, Година II, Број 2, 2002.

17. Rečnik književnih termina (Institut za književnost i umetnost u Beogradu), Nolit, Beograd, 1986.

18. Russel, Bertrand, *Mudrost Zapada*, preveli Marija i Ivan Salečić, IKP „Mladost“, Zagreb – ZGP „Mladinska knjiga“, Ljubljana, IP „Vuk Karadžić“, Beograd, 1970.

19. Хојзинга, Јохан, *Јесен средњега века,* превео др Страхиња К. Костић, Матица српска, Нови Сад, 1974.

20. Хуманизам и ренесанса у Европи, избор, предговор и приређивање Владислава Рибникар-Перишић, Просвета – Нолит – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1978.

Посебна литература

1. Аћимовић, Драган Р., *Са Црњанским у Лондону*, Службени гласник, Београд, 2016.

2. Бертолино, Никола, *Питања о Црњанском*, Књижевна општина Вршац, Вршац, 2009.

3. Đurić, Željko, *Italija Miloša Crnjanskog*, Miroslav, Beograd, 2006.

4. Књига о Црњанском, приредио Мило Ломпар, СКЗ, Београд, 2005.

5. Милош Црњански: поезија и коментари, Зборник радова, уредник Драган Хамовић, Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Матица српска, Београд – Нови Сад, 2014.

6. Поповић, Радован, *Бескрајни плави круг*, Службени гласник, Београд, 2009.

7. Раичевић, Горана, *Есеји Милоша Црњанског*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2005.

Tanja Ancic

MILOS CRNJANSKI AND THE GERMAN (NORTHERN) PAINTING OR ABOUT ALBRECHT DÜRER'S "SECRET"

Summary

In his literary work Milos Crnjanski left many notes about the Renaissance culture, art and literature. The writer's experience of the German (northern) painting is particularly intense in his essay on Albrecht Dürer. It is an evidence that in addition to interest for the Italian themes in the Crnjanski oeuvre there is a very lively interest for the Renaissance of the North. Taking into account the uniqueness of Crnjanski's relations phenomenon this paper questions authors' relationship toward Dürer and his work of art.

Keywords: *Milos Crnjanski, Germany, painting, Renaissance, relations, Albrecht Dürer.*

УДК 930.85: 929 Ћоровић В.
DOI: 10.7251/GMS1808063K
(Оригинални научни рад)

Александра Костадиновић Рачић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
aleksandra.kostadinovic-racic@ff.unibl.org

АРХИВСКА ИСТРАЖИВАЊА ВЛАДИМИРА ЋОРОВИЋА

Резиме: *Истражујући бројне теме не само из историје већ и из других научних дисциплина, Владимир Ћоровић боравио је, између осталог, у архивима у Бечу, Дубровнику, Котору, Хиландару и Земуну, о чему ће и бити ријечи у раду који је пред нама. О Ћоровићевом богатом истраживачком раду у архивима свједоче и подаци из његове библиографије, тачније списак његових извјештаја упућених Српској краљевској академији (СКА), у којима он описује свој боравак и рад у одређеном архиву, као и архивску грађу с којом је долазио у додир, односно коју је истраживао, али и ону грађу коју је планирао истраживати у будућности.*

Кључне ријечи: *Владимир Ћоровић, архив, Беч, Дубровник, Котор, Хиландар, Земун.*

Иако је од трагичне смрти Владимира Ћоровића (1885−1941) прошло непуних осам деценија, он и данас слови за најплоднијег српског и југословенског историчара. Увидом у његову библиографију, која је готово библијских размјера, да се примијетити да у истој, углавном, доминирају радови из историје и књижевности, али и из других, сродних, научних дисциплина, које је Ћоровић, такође, проучавао. Управо тај спектар научних интересовања и настојање да се прикупе релевантни подаци, за одређену проблематику, утицали су на то да је он већи дио свога живота посветио ис-

траживачком раду у архивима и у рукописним одјељењима библиотека. Нема сумње да су архивска истраживања била напоран посао, али Ђоровић је био увјерен да се без рада на изворима не могу ни очекивати прави историографски резултати. Сходно томе, он је, једном приликом, написао да *такав посао не само да није лак него и није за сваког*[1]. Иако је значајан дио радног времена провео истражујући у домаћим и иностраним архивима, Ђоровић није био класичан примјер научника-истраживача попут Константина Јиречека и Алексе Ивића, који су, за разлику од њега, исказивали потпуну преданост архивској документацији и архивистичким установама. Далеко од тога да Ђоровићеви научни радови нису били засновани на архивској грађи, али требало би нагласити да он није слијепо прихватао свједочанства из прошлости, већ је био склон и да сумња у њих и да их провјерава.

Као што смо поменули у апстракту рада, на овом мјесту осврнућемо се на један дио Ђоровићевих архивских истраживања, која је он обавио у Бечу, Дубровнику, Котору, у манастиру Хиландар, те у Градском архиву у Земуну. Подаци говоре да је Ђоровић, током 1921. године, боравио у аустријској престоници, тачније у бечкој државној и дворској архиви (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), али о том његовом боравку зна се веома мало.[2] Није познато колико се дуго Ђоровић задржао у Бечу, али према неким сазнањима он је у том граду боравио мање од мјесец дана. Поуздано се зна да је Ђоровић, сигурно, седам дана био смјештен у пансиону *Атланта*, који се налазио у деветом „бецирку“.[3] До његовог ангажовања у Бечу дошло је одлуком Владе Краљевине СХС. Узимајући у обзир одредбе Сенжерменског уговора, и у споразуму са Српском краљевском академијом, Влада је одлучила да професор Владимир Ђоровић отпутује у Беч и да у бечком Државном и Дворском архиву (али и у другим архивима) прегледа и проучи збирке докумената које су биле од великог значаја за српску историју. У суштини, Ђоровићево ангажовање у бечким архивима имало је за циљ да се открију, препишу и припреме за штампу сви они документи на основу којих би се могла сагледати прошлост српског народа у

[1] В. Ђоровић, *Тих. Р. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године, Београд 1922*, Прилози за КЈИФ 2 (Београд 1922), 312.

[2] Ђоровић је у бечким архивима истраживао и проучавао архивску грађу и прије 1921. године, односно још у вријеме док је студирао на тамошњем Универзитету (1904−1908. године). Тачније, он је на иницијативу својих професора почео озбиљније да се бави проучавањем грађе из скривене и мало познате историје српског народа, о чему је, касније, и писао у једном свом раду. В. Ђоровић, *Бигамија и полигамија код Срба*, СКГ XIX/8 (Београд 1907), 575−583. Податке који су се односили на бигамију и полигамију код Срба Ђоровић је пронашао у бечком Ратном архиву.

[3] До горе наведеног податка дошао је Боривоје Маринковић, који је у Ђоровићевој заоставштини пронашао један формулар у коме се види да је Ђоровић у периоду од 3. до 10. јула 1921. године боравио у пансиону *Атланта*, у соби бр. 12. Међутим, Маринковићу није познато да ли је Ђоровић до краја свога боравка у Бечу био смјештен у том пансиону или, можда, на некој другој локацији? – Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића. Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса (између истраживања и реконструкције)*, СПКД „Просвјета“, Билећа – Гацко 2006, 250 (у наставку текста: Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића*).

претходна два вијека. Послије тога, приступило би се писању историје дипломатских догађаја од 1803. до 1918. године.[4]

Ћоровићу је било понуђено да сам, без ичије помоћи и посредовања, обави веома тешке послове око ишчитавања на десетине хиљада докумената различите провенијенције, језика и значаја. Занимљив је податак да је он за овај, нимало лак, посао имао на располагању само три мјесеца, током љета 1921. године. Међутим, није познато да ли је Ћоровић сам исписивао пронађена документа или му је неко у томе помагао, затим, да ли је он преписана документа одмах донио у Београд или су она, с времена на вријеме, пристизала дипломатском поштом из Беча, не зна се ни гдје се та грађа чувала у Београду и ко је за њу био одговоран, и, на крају, ко је добио задатак да, на основу прикупљене грађе, напише историју Србије, у којој би били описани и критички сагледани догађаји од почетка XIX вијека до 1918. године. На ова, али и на бројна друга питања не може се дати поуздан одговор, међутим намеће се закључак да је Ћоровић, по повратку из Беча, искористио бечку архивску грађу како би објавио низ приказа, студија и чланака.[5]

Подаци говоре да је Ћоровић, због архивских истраживања, боравио у Бечу и 1923,[6] 1924. и 1932. године.[8] Он је и тада, по налогу највиших државних власти, у бечком Државном и Дворском архиву трагао за документима, који су били неопходни за ново и критичко сагледавање прошлости српског народа у XVIII, XIX и XX вијеку. Истраживања је, у почетку, започео сам, а касније су му се, повремено, прикључивали Станоје Станојевић и Гргур Јакшић.[9]

Осим у Бечу, Ћоровић је архивску грађу, између осталог, проучавао и у Дубровнику,[10] Котору, Пешти, Прагу,[11] Београду, Загребу, Задру,[12] Хиландару, те у другим манастирима на Светој Гори, али и на нашим просторима. О свом раду у архивима он је често извјештавао и Српску краљевску академију, која му је неријетко и новчано помагала, како би отпутовао и боравио у овим установама. Захваљујући његовим извјештајима, Академија је и откупљивала поједине рукописе или преписе за свој архив. Осим тога, Ћоровић је препо-

[4] Б. Маринковић, *Белешке и напомене о Ћоровићу, поводом његових дела*, у: В. Ћоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, приредили Мирјана Д. Стефановић и Боривоје Маринковић, Ваљево 1998, 429.

[5] Б. Маринковић, *Белешке и напомене о Ћоровићу, поводом његових дела*, у: В. Ћоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, 430. Сасвим је сигурно да је на основу бечке архивске грађе Ћоровић написао своја капитална дјела, као што су *Дипломатска преписка Краљевине Србије* (1933. године) и *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку* (1936. године). Такође, у његовим необјављеним рукописима сачувани су, између осталог, *Исписи из бечких архива о Босни и Херцеговини*, на преко 1500 страна. Сви ови подаци указују на то да је баш Ћоровић био тај научник коме је Влада Краљевине СХС једино и могла повјерити тако важан посао од националног интереса, односно да је он био та особа која је била задужена да напише вишетомно научно дјело из политичке и дипломатске историје српског народа од почетка XIX вијека до 1918. године. *Исто*, 430–431.

[6] Више о томе видјети: В. Ћоровић, *Грађа из Бечког архива* [Годишњак СКА, Књ. XXXI (1922), Београд 1923, 67 (под бр. 4)]; *Годишњак СКА*, Књ. XXXII (1923), Београд 1923, 101 (под бр. 4).

[7] Осим у Бечу, Ћоровић је архивску грађу, о српско-аустроугарским односима у периоду од 1903. до 1914. године, проучавао и у Паризу, Сарајеву,

знавао и значај старих књига, а затим се залагао за њихово поновно публиковање.

Бавећи се архивским истраживањима у Дубровачком архиву, Ћоровић је, једном приликом, изјавио да се на том мјесту налази преко пет хиљада свесака, аката и забиљешки, те да у архиву, према његовим процјенама, има посла за наредних пет-шест генерација историчара, гдје ће сваки од њих наћи нешто ново и значајно за историју.[13] С обзиром на то да је био фасциниран обимом архивске грађе у Дубровачком архиву, Ћоровић истиче да само о везама и сарадњи Радослава Павловића с Дубровником има *толико грађе да би се сигурно могле написати две-три дебеле књиге*[14].

О Ћоровићевом раду и боравку у Дубровачком архиву свједоче нам и његови извјештаји који су упућени Српској краљевској академији, у којима он наведену научну установу обавјештава о својим истраживањима.[15] Наиме, Ћоровић је, од стране Српске краљевске академије, био ангажован да прегледа све важније серије у Дубровачком архиву, те да обиљежи шта би требало преписати и припремити за објављивање. Он је обавио посао који му је повјерен, а за исписивање грађе био је ангажован Ј. Перовић, помоћник архивара Дубровачког архива.[16]

У једном извјештају из 1927. године, Ћоровић наводи да је систематски прегледао (до 1330. године) серије *Diversa Cancelarie* и *Diversa Notarie*, гдје се, према његовим ријечима, налази драгоцјена архивска грађа за културну историју XIII и XIV вијека. Осим тога, он истиче да је прегледао и серије *Lettere e Commissioni* 1526−1550, које су веома важне за историју Босне и Херцеговине, те даље серије, све до Велике сеобе. Такође, није пропустио да прегледа ни серије писане на српском и италијанском језику, у којима су се налазили извјештаји дубровачких конзула из Београда, Сарајева, Новог Пазара, Прокупља, Мостара и Новог.[17]

Загребу, затим у Архиву Министарства иностраних послова, Архиву Земаљске владе и заједничког министарства за Босну и Херцеговину, Архиву Милована Миловановића, те у Државном архиву на Цетињу. На основу наведених истраживања, настало је његово дјело *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*, које је, као што смо већ поменули, објављено 1936. године. Више о томе видјети: Р. Љушић, *О судбини Ћоровићеве књиге Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, у: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 827−830.

[8] Осим у Бечу, Ћоровић је архивску грађу, о српско-аустроугарским односима у периоду од 1903. до 1914. године, проучавао и у Паризу, Сарајеву, Загребу, затим у Архиву Министарства иностраних послова, Архиву Земаљске владе и заједничког министарства за Босну и Херцеговину, Архиву Милована Миловановића, те у Државном архиву на Цетињу. На основу наведених истраживања, настало је његово дјело *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*, које је, као што смо већ поменули, објављено 1936. године. Више о томе видјети: Р. Љушић, *О судбини Ћоровићеве књиге Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, у: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 827−830.

[9] Р. Поповић Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд 1972, 66−68, 156, 168−173.

Ћоровићев извјештај Српској краљевској академији из 1936. године упућује нас на закључак да је он боравио у Дубровачком архиву мјесец дана, истражујући том приликом грађу за историју Стона до његове коначне продаје 1333. године.[17]

У извјештају из 1939. године, Ћоровић је обавијестио Српску краљевску академију да је приликом поновног боравка у Дубровачком архиву допунио своју збирку исписа, а допуне су се првенствено односиле на исписе за историју Стона, везе хумских господара са цијелим сусједством, те на односе између Дубровника и Црне Горе за вријеме владавине владике Данила.[18]

Идуће године (1940), Ћоровић је поднио извјештај Српској краљевској академији, у којем је написао да је боравио у Дубровачком архиву од 7. августа до 16. септембра, истражујући грађу која се односила на исламизацију нашег народа у XV и XVI вијеку, прегледавши притом све серије тога времена, до 1526. године.[19]

Истражујући у Которском архиву, Ћоровић је у једном извјештају Српској краљевској академији из 1927. године, навео да је поглаварствени архив у овом граду био у биједном стању, да су акта била несређена и да су се налазила у једном подруму, који је био пун мишева и влаге. За разлику од поглаварственог архива, Которски нотаријални архив био је, према његовим ријечима, одлично очуван, а његове књиге почињале су од 1326. године. Ћоровић, даље, наглашава да је архивска грађа из серија которских нотаријалних књига била, углавном, непозната у нашој науци, те да она нема важних политичких и државних аката, али има доста података за културну историју.[20]

[10] У *Архивској збирци Јована Скерлића*, коју су приредили Даница Филиповић и Никола Марковић, у оквиру поглавља *Породична писма*, објављена су, између осталог, и писма Јелене Скерлић Ћоровић (рођена сестра Јована Скерлића и супруга Владимира Ћоровића) и Владимира Ћоровића, која су била упућена Јовану Скерлићу. У тим писмима, Јелена и Владимир Ћоровић писали су Скерлићу о свом животу и раду у Сарајеву, Ћоровићевим архивским истраживањима у Дубровнику, те о будућим плановима, који су се односили на објављивање његових (Ћоровићевих) научних радова. Више о томе видјети: *Јован Скерлић, Архивска збирка Јована Скерлића у Универзитетској библиотеци*, Приредили Даница Филиповић и Никола Марковић, Београд 2007, 99−108.

[11] Боравећи у Прагу, Ћоровић се интересовао за старе српске рукописе из збирке Павла Јозефа Шафарика, а посебно је проучавао рукопис *Студеничког типика* из 1619. године. Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, 288.

[12] В. Ћоровић, *Извештај о научном истраживању [...] овога лета [...] у Задру* [Годишњак СКА, Књ. XLVII (1937), Београд 1938, 66 (под бр. 3)].

[13] *Открића историчара г. др. Ћоровића у дубровачком архиву*, Време бр. *5281* (Београд, 27. 9. 1936), 12. Грађа из Дубровачког архива послужила је Ћоровићу да, између осталог, напише и једну од својих синтеза – *Хисторију Босне*. В. Ћоровић, *Хисторија Босне. Прва књига*,

Када је ријеч о Ђоровићевом архивском истраживању на Светој Гори, требало би нагласити да је он „Монашку републику“ посјетио у два наврата – 1925. и 1930. године. Његов први боравак, на тим просторима, трајао је неколико дана и био је везан за посјету светогорским манастирима. Ђоровић је манастире обилазио са Миливојем Башићем, Драгутином Анастасијевићем, Радославом М. Грујићем и још пет студената, међу којима су били Ђорђе Сп. Радојичић и Драгослав Страњаковић. Том приликом, Ђоровић је повремено водио биљешке, које су пронађене у његовој заоставштини, али никада нису објављене, тако да није познато чему су му оне служиле. Другим ријечима, не зна се да ли је он поменуте биљешке исписивао као грађу за неки публицистички текст или као подсјетник за научне радове и књиге, које је намјеравао да објави.[21] Осим што је водио биљешке, Ђоровић је преписао и мањи број (осам) хиландарских повеља, које, такође, није објавио, али оставио је о њима (осим о једној повељи) узгредне напомене, на шта нам указује његова постхумно објављена књига *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века* (1985). Свих осам повеља које је Ђоровић преписао припадају канцеларији краља/цара Стефана Душана, у периоду од 1345. до 1355. године. Ријеч је о сљедећим повељама: 1) Повеља краља Стефана Душана од 1. јануара 1345. године, издата поводом прилагања села Гандарохора[22] *пиргу Хрусији по жељи хиландарског игумана Арсенија и духовника Амфилохија*; 2) Повеља краља Стефана Душана од 28. марта 1345. године, поводом одлуке да тамошњи *властелин Рудл*, из Струмице, може поклонити *своју цркву Богородице Одигитрије Хиландару*;[23] 3) Повеља цара Стефана Душана из 1348. године, којом он, по жељи царице Јелене, дарује Карејској ћелији нека села у Хвосну; 4) Повеља цара Стефана Душана од 26. априла 1348. године, којом је покушао да ријеши проблеме *око хиландарских граница*;[24] 5) Повеља цара Стефана Душана од 12. децембра 1347. године, о цркви Палиокометици; 6) Повеља цара Стефана Душана Карејској ћелији, из 1348. године (о овој повељи Ђоровић није оставио никакве напомене); 7) Повеља цара Стефана Душана од 1. августа 1354. године, којом Хиландару, по жељи *неке госпође*

СКА, Посебна издања, Књига CXXIX, Друштвени и историски списи, Књига 53, Београд 1940. Објављену и необјављену грађу за *Хисторију Босне* Ђоровић је почео да прикупља још 1909. године, када се запослио у Земаљском музеју у Сарајеву.

[14] В. Ђоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423−1427)*, ГНЧ XXXVI (Београд 1927), 73.

[15] В. Ђоровић, *Извештај* „о летошњем раду у Дубровачком архиву“, *с молбом за добијање сагласности* „о штампању [...] исписа из Которског и Дубровачког архива према одлуци Заједничког скупа Академије философских и друштвених наука од 16. децембра 1929. године“ [Годишњак СКА, Књ. XLI (1932), Београд 1933, 49−50 (под бр. 10)]. Иако је Ђоровић Српској краљевској академији предао Исписе из Которског и Дубровачког архива, за посебно издање Трећег одељења, Збирке за историју, језик и књижевност СКА, ово његово дјело није објављено, нити је сачуван Ђоровићев рукопис. Б. Маринковић, *Белешке и напомене о Ђоровићу, поводом његових дела*, у: В. Ђоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, 455.

[16] Р. Поповић Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, 61; Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића*, 296.

[17] В. Ђоровић, *Извештај* „о своме раду у Дубровнику и Котору“ [Годишњак СКА, Књ. XXXVI (1927), Београд 1928, 42−43]. Текст Ђоровићевог извјештаја

Вишеславе, са синовима Богданом и Богојем, поклања село Лесковљане; 8) Повеља цара Стефана Душана, од јуна 1355. године, којом потврђује раније донесену одлуку штипског кефалије Давида Михојевића о границама села у Карбинцу.[25]

Други Ћоровићев боравак на Светој Гори трајао је дуже и био је замишљен као научноистраживачки пројекат од националног интереса. Он је тада највише времена провео у хиландарској библиотеци, прикупљајући грађу за попис старих српских повеља, у чему су му помагали Драгутин Анастасијевић и Пера Ј. Поповић. Том приликом, Ћоровић је снимио 41 повељу, у 77 фотографија, које је, касније (1933. године), предао Архиву Српске краљевске академије. Ова збирка фотографија обухватала је повеље и писма из XIII и XIV вијека (од повеље краља Владислава с потврдом краља Уроша, 1234. године до повеље Вука Бранковића манастиру Хиландар, 1389. године). Осим наведене збирке, Ћоровић је, истовремено, Српској краљевској академији предао још двије колекције својих фотографија – снимке 32 грчка акта из Хиландарске архиве, са 36 фотографија и снимке 18 старих печата из Хиландарске архиве, са 34 фотографије.[26] Свој боравак у „Монашкој републици“ он је описао у путопису, гдје нам доноси податке који се односе на свакодневни живот хиландарског братства.[27]

Посјећујући бројне архиве, Ћоровић је 1934. године, сасвим случајно, пронашао драгоцјену архивску грађу, која се налазила у Градском архиву у Земуну. Иако је знао да је то велика обавеза, он је прихватио да, сходно своме искуству и по угледу на неке стране архиве, поменути архив среди колико је био у могућности. Анализирајући библиографију Владимира Ћоровића да се закључити да је он, на основу земунске архивске грађе, написао велики број научних радова и чланака, од којих се, данас, неки, на жалост, не могу пронаћи. Такође, у Ћоровићевој рукописној заоставштини сачуван је један рукопис под насловом *Исписи из земунског Градског архива (1795−1814)*. Овај рукопис има преко 1000 страна и био је припремљен за штампање, али ни до дан-данас није објављен.[28]

који је он, 12. октобра 1927. године, упутио Српској краљевској академији објављен је у дјелу Мирјане Арежине, *Владимир Ћоровић и Дубровник*. М. Арежина, *Владимир Ћоровић и Дубровник*, Бања Лука 2015, 111−114 (уп. *Архивска грађа СКА*, Административна архива, бр. 311, 1928/311).

[17] В. Ћоровић, *Извештај* „о летошњем научном истраживању, за које је добио новчану помоћ од Академије“ [Годишњак СКА, Књ. XLIV (1935), Београд 1936, 50 (под бр. 4)]; М. Арежина, *Владимир Ћоровић и Дубровник*, 64−65 (уп. *Архивска грађа СКА*, Административна архива, 1936/858).

[18] В. Ћоровић, *Извештај* „о раду у Дубровачком архиву у току ове године“ [Годишњак СКА, Књ. XLIX (1939), Београд 1940, 72 (под бр. 9)]. Текст Ћоровићевог извјештаја који је он, 2. децембра 1939. године, упутио Српској краљевској академији објављен је у дјелу *Владимир Ћоровић и Дубровник*, аутора Мирјане Арежине. М. Арежина, *Владимир Ћоровић и Дубровник*, 119−120 (уп. *Архивска грађа СКА*, Административна архива, 1939/970).

[19] М. Арежина, *Владимир Ћоровић и Дубровник*, 65 (уп. *Архивска грађа СКА*, Административна архива, 1940/707).

[20] В. Ћоровић, *Извештај* „о своме раду у Дубровнику и Котору“ [Годишњак СКА, Књ. XXXVI (1927), Београд 1928, 42−43]. Текст Ћоровићевог извјештаја који је он, 12. октобра 1927. године, упутио Српској краљевској академији

Захваљујући знању које је стекао приликом архивских истраживања, Ћоровић је успијевао да препозна недостатке туђих радова, па је један дио своје архивске грађе уступао другим истраживачима, како би им, на тај начин, помогао да употпуне своје научне резултате. Осим тога, он је, понекад, појединим ауторима упућивао и критичке примједбе на рачун њихових дјела, уколико се они нису добро снашли са прикупљеном архивском грађом.

објављен је у дјелу *Владимир Ћоровић и Дубровник*, аутора Мирјане Арежине. М. Арежина, *Владимир Ћоровић и Дубровник*, 112−114 (уп. *Архивска грађа СКА*, Административна архива, бр. 311, 1928/311). Ћоровић је и 1923. године Српској краљевској академији, поднио реферат о Которском архиву. В. Ћоровић, *Реферат* „о архиву у Котору" [Годишњак СКА, Књ. XXXII (1923), Београд 1924, 28 (под бр. 6)].

[21] Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, 307−308, 310−311, 582.

[22] Радослав М. Грујић установио је да се горенаведено село правилно пише Гајдарохор, али многи аутори то нису примијетили и наставили су да, у својим радовима, назив овога села пишу на погрешан начин (Гондарохор, Гандорохор). Рад. М. Грујић, *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија од XII до XV века*, Гласник СНД XIV/8 (Скопље 1934) 28 (нап. бр. 106). Више о томе видјети: М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, Књига 13, Београд 1972, 123.

[23] Горенаведена повеља изазвала је велике полемике у историјској науци. Прије свега, полемисало се о датирању повеље, јер је једна група научника (Константин Јиречек, Александар В. Соловјев, Владимир Мошин...) тврдила да повеља датира из 1343. године, док је друга група научника (Тимотеј Флорински, Панта Срећковић, Смиља Марјановић Душанић...) истицала да повеља датира из 1345.

године. Више о томе видјети: К. Јиречек, *Историја Срба*, Превео и допунио Јован Радонић. Друго исправљено и допуњено издање, Београд 1952,² 61 (нап. бр. 23); А. В. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе. (II. Печати на Душановим повељама)*, Гласник СНД II/1-2 (Скопље 1927) 40; В. Мошин – М. Ал. Пурковић, *Хиландарски игумани средњега века*, Скопље 1940, 63 (и нап. бр. 273); С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Посебна издања САНУ, Књига DCXXIII, Одељење историјских наука, Књига 18, Београд 1994, 108 (под. бр. 4). Ћоровић је, двоумећи се и не држећи се властитог преписа, прихватио мишљење Стојана Новаковића, који је тврдио да повеља датира из 1343. године, јер се, по њему, та година слагала не само са индиктом (11), него и са актуелним догађајима. Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Посебна издања СКА, Књига XXXVII, Философски и филолошки списи, Књига 10, Београд 1912, 411 (фототипско издање, Београд 2005); В. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985, 122. С друге стране, Георгије Острогорски сматрао је да је спорни документ настао или 1343. или 1344. године, док су се Михаило Ј. Динић и Сима М. Ћирковић колебали између 1343. и 1345. године. Више о томе видјети: Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*,

Извори

Богдановић, Д., *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Палеографски албум*, САНУ, Народна библиотека СР Србије, Београд 1978.

Јован Скерлић, Архивска збирка Јована Скерлића у Универзитетској библиотеци, Приредили Даница Филиповић и Никола Марковић, Београд 2007.

Новаковић, Ст., *Законски споменици српских држава средњега века*, Посебна издања СКА, Књига XXXVII, Философски и филолошки списи, Књига 10, Београд 1912. (фототипско издање, Београд 2005).

Соловјев, В. А., *Одабрани споменици српског права (од краја XII до краја XV века)*, Београд 1926.

Соловјев, А. – Мошин, В., *Грчке повеље српских владара. Извори за историју Јужних Словена*, Серија шеста, Извори на грчком језику, Књига I, Зборник ИЈК СКА, Треће одељење, Књига VII, Београд 1936.

Турилов, А. А. – Мошкова, В. Љ., *Словенски рукописи светогорских манастира*, Прво издање, Солун 1999.

Турилов, А. А. – Мошкова, В. Љ., *Каталог словенских рукописа светогорских манастира*, Друго издање, Чигоја, Београд 2016.

Ћоровић, В., *Грађа из Бечког архива* [Годишњак СКА, Књ. XXXI (1922), Београд 1923, 67 (под бр. 4)]; *Годишњак СКА*, Књ. XXXII (1923), Београд 1923, 101 (под бр. 4).

Ћоровић, В., *Реферат* „о архиву у Котору“ [Годишњак СКА, Књ. XXXII (1923), Београд 1924, 28 (под бр. 6)].

Ћоровић, В., *Извештај* „о своме раду у Дубровнику и Котору“ [Годишњак СКА, Књ. XXXVI (1927), Београд 1928, 42−43].

Ћоровић, В., *Реферат* „о каталогу свих рукописа у Хиландару“ *Саве Хиландарца* [Годишњак СКА, Књ. XXXIX (1930), Београд (1931?), 36 (под бр. 15)].

Ћоровић, В., *Извештај* „о летошњем раду у Дубровачком архиву“, *с молбом за добијање сагласности* „о штампању [...] исписа из Которског и Дубровачког архива према одлуци Заједничког скупа Академије философских и друштвених наука од 16. децембра 1929. године“ [Годишњак

СКА, Књ. XLI (1932), Београд 1933, 49−50 (под бр. 10)].

Ђоровић, В., *Извештај* „о летошњем научном истраживању, за које је добио новчану помоћ од Академије“ [Годишњак СКА, Књ. XLIV (1935), Београд 1936, 50 (под бр. 4)].

Ђоровић, В., *Извештај о научном истраживању [...] овога лета [...] у Задру* [Годишњак СКА, Књ. XLVII (1937), Београд 1938, 66 (под бр. 3)].

Ђоровић, В., *Извештај* „о раду у Дубровачком архиву у току ове године“ [Годишњак СКА, Књ. XLIX (1939), Београд 1940, 72 (под бр. 9)].

Литература

Арежина, М., *Владимир Ђоровић и Дубровник*, Бања Лука 2015.

Грујић, М. Рад., *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија од XII до XV века*, Гласник СНД XIV/8, Скопље 1934.

Динић, М., *За хронологију Душанових освајања византиских градова*, ЗРВИ IV (Београд 1956), 1−11.

Динић, М., *Реља Охмућевић. Историја и предање*, ЗРВИ IX (Београд 1966), 95−118.

Живојиновић, М., *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, Књига 13, Београд 1972.

Јиречек, К., *Историја Срба*, Превео и допунио Јован Радонић. Друго исправљено и допуњено издање, Београд 1952.[2]

Љушић, Р., *О судбини Ђоровићеве књиге Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, у: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

Маринковић, Б., *Белешке и напомене о Ђоровићу, поводом његових дела*, у: В. Ђоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, Приредили Мирјана Д. Стефановић и Боривоје Маринковић, Ваљево 1998.

Маринковић, Б., *Скривени свет Владимира Ђоровића. Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог*

Посебна издања САН, Књига CLXXV, Византолошки институт, Књига 1, Београд 1951, 138−139 (и нап. бр. 352); М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византиских градова*, ЗРВИ IV (Београд 1956) 9 (и нап. бр. 31); М. Динић, *Реља Охмућевић. Историја и предање*, ЗРВИ IX (Београд 1966) 107 (и нап. бр. 44), С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ XXI (Београд 1982) 106−107 (и нап. бр. 8−12), 109 (и нап. бр. 20), 115 (и нап. бр. 36−39). Ћирковић је у каснијим истраживањима повељу датирао у 1345. годину. Б. Ферјанчић – С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар (1331−1355)*, Београд 2005, 140.

[24] Расправљајући о Душановој повељи од 26. априла 1348. године, Ђоровић је навео да ова повеља није аутентична, позивајући се притом на податке Александра Соловјева и Владимира Мошина, који су, такође, негирали аутентичност повеље. Наиме, Соловјеву и Мошину био је споран потпис цара Душана, који није личио на његове аутентичне потписе. А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара. Извори за историју Јужних Словена*, Серија шеста, Извори на грчком језику, Књига I, Зборник ИЈК СКА, Треће одељење, Књига VII, Београд 1936, 337; В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, 128 (нап. бр. 161).

[25] В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, 122−123 (нап. бр. 142 и 146), 127−128 (нап. бр. 160, 161 и 162), 133−134 (нап. бр. 183); Б. Маринковић, *Скривени свет Вла-*

димира Ћоровића, 314−315. Требало би нагласити да је Ћоровић преписао повеље које су већ биле објављене, односно све наведене повеље, осим повеље под бројем шест. Повеље су, иначе, објављене 1915. године, у издању B. Korableva, али Ћоровић за ту књигу, вјероватно, није знао, јер се она, због ратних и поратних догађаја, у то вријеме, није могла наћи ни у Краљевини СХС, нити набавити из СССР-а. А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од краја XII до краја XV века)*, Београд 1926, III (нап. бр. 1). Повеље под бројем три и пет биле су фрагментарно публиковане у дјелу Стојана Новаковића, *Законски споменици српских држава средњега века*. Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, 416−417, 424.

[26] Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, 384−386, 391. Осим српских повеља, Ћоровић, Анастасијевић и Поповић пописали су и неке словенске и грчке повеље, али тај попис повеља ни до данас није објављен. – Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист 2 (Београд 1952) 52; Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, 388. Такође, нису објављене ни Ћоровићеве допуне рукописног каталога, које се чувају у библиотеци манастира Хиландар. Више о томе видјети: В. Ћоровић, *Реферат* „о каталогу свих рукописа у Хиландару“ *Саве Хиландарца* [Годишњак СКА, Књ. XXXIX (1930), Београд (1931?), 36 (под бр. 15)]. У новије вријеме, многи научници

корпуса (између истраживања и реконструкције), СПКД „Просвјета“, Билећа – Гацко 2006.

Марјановић Душанић, С., *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Посебна издања САНУ, Књига DCXXIII, Одељење историјских наука, Књига 18, Београд 1994.

Митровић, Д. Ј., *Библиографија Владимира Ћоровића*, 247−355 (репринт издање), у: В. Ћоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, Приредили Мирјана Д. Стефановић и Боривоје Маринковић, Ваљево 1998.

Мошин, В. – Пурковић, Ал. М., *Хиландарски игумани средњега века*, Скопље 1940.

Острогорски, Г., *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Посебна издања САН, Књига CLXXV, Византолошки институт, Књига 1, Београд 1951.

Открића историчара г. др. Ћоровића у дубровачком архиву, Време бр. 5281 (Београд, 27. 9. 1936), 12.

Поповић Петковић, Р., *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд 1972.

Радојичић, Сп. Ђ., *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист 2, Београд 1952.

Сава Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, Успомена на седамстогодишњицу оснивања, Приредио и поговор написао Томислав Јовановић, Београд 1997.

Соловјев, В. А., *Два прилога проучавању Душанове државе. (II. Печати на Душановим повељама)*, Гласник СНД II/1−2, Скопље 1927.

Ћирковић, С., *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ XXI (Београд 1982), 103−117.

Ћоровић, В., *Бигамија и полигамија код Срба*, СКГ XIX/8 (Београд 1907), 575−583.

Ћоровић, В., *Тих. Р. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд 1922, Прилози за КЈИФ II/2 (Београд 1922), 310−312.

Ђоровић, В., *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423−1427)*, ГНЧ XXXVI (Београд 1927), 71−109.

Ђоровић, В., *Писма из Хиландара*, Мисао XXXIII/5−8 (Београд 1930), 193−199.

Ђоровић, В., *Хисторија Босне*. *Прва књига*, СКА, Посебна издања, Књига CXXIX, Друштвени и историски списи, Књига 53, Београд 1940.

Ђоровић, В., *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985.

Ферјанчић, Б. – Ћирковић, С., *Стефан Душан, краљ и цар (1331−1355)*, Београд 2005.

посветили су своја истраживања ћирилским, односно словенским рукописима не само манастира Хиландар, већ и осталих светогорских манастира, а Народна библиотека Србије објавила је дјело чешко-српског монаха Саве Хиландарца – *Историја манастира Хиландара*, који је урадио први попис свих рукописа, старих књига и вриједности манастира Хиландар. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. *Палеографски албум*, САНУ, Народна библиотека СР Србије, Београд 1978; Сава Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, Успомена на седамстогодишњицу оснивања, Приредио и поговор написао Томислав Јовановић, Београд 1997; А. А. Турилов – Љ. В. Мошкова, *Словенски рукописи светогорских манастира*, Прво издање, Солун 1999; Исти, *Каталог словенских рукописа светогорских манастира*, Друго издање, Чигоја, Београд 2016.

[27] В. Ђоровић, *Писма из Хиландара*, Мисао XXXIII/5−8 (Београд 1930), 193−199.

[28] Ј. Д. Митровић, *Библиографија Владимира Ђоровића* (репринт издање), у: В. Ђоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, 354; Б. Маринковић, *Белешке и напомене о Ђоровићу, поводом његових дела*, у: В. Ђоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, 449−450. Осим овога рукописа, у пишчевој заоставштини пронађени су читави томови срећене, али необјављене грађе, као што су *Извори за историју Црне Горе* (100 страна), *Исписи из бечких архива о Босни и Херцеговини*

(1500 страна)... Ј. Д. Митровић, *Библиографија Владимира Ћоровића* (репринт издање), у: В. Ћоровић, *Scripta Minora (Необјављени рукописи)*, 354.

Aleksandra Kostadinović Račić

ARCHIVE RESEARCH OF VLADIMIR ĆOROVIĆ

Summary

Exploring numerous topics not only from history, but also from other scientific disciplines, Vladimir Ćorović stayed, among the other things, in archives in Vienna, Dubrovnik, Kotor, Hilandar and Zemun, which was also discussed in this scientific work. About Ćorovic's rich research work in the archives are also evidenced by the data from his bibliography, more precisely the list of his reports sent to the Serbian Royal Academy (SKA), in which he described his stay and work in a certain archive, as well as the archival material with which he came in touch, that he was researching, but also the material he was planning to research in the future.

Key words: *Vladimir Ćorović, archive, Vienna, Dubrovnik, Kotor, Hilandar, Zemun.*

УДК 316.483:323.1(497.6)”1995”
DOI: 10.7251/GMS1808077N
(Стручни рад)

Слободан Наградић
Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа
Бања Лука
slobodannagradic@hotmail.com

ГЛОСА О НАУЦИ, КУЛТУРИ И КУЛТУРНОМ НАСЉЕЂУ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У ПОСТДЕЈТОНСКОЈ БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Резиме: *У раду се доказује теза да националне мањине у постдејтонској Босни и Херцеговини нису дискриминисане кад је ријеч о остваривању њихових права и учествовању у науци, култури, умјетности, духовности и заштити културног насљеђа. Штавише, аутор је увјерљиво показао да надлежне власти у БиХ, на свим нивоима њиховог организовања, испуњавају своје обавезе кад је посриједи финансирање дјелатности мањинских заједница националног исходишта и детерминације у сфери културе, науке, умјетности, традиције и очувања културно-историјске баштине. На том фону је и његов увид да се данас научним истраживањем културног и умјетничког стваралаштва националних мањина мање баве научници који су припадници и/или представници националних мањина, него истраживачи који не припадају колективним идентитетима тих провенијенција.*

Кључне ријечи: *националне мањине, култура, умјетност, наука, културно насљеђе, духовност, легислатива, међународноправни стандарди, смотре стваралаштва.*

Народи и нације, у мјери у којој та два ентитета и појма нису исто(сти), међусобно се највише разликују по чиниоцима, релацијама и значењима из домена културе, у најширем

значењу тог појма. А појам културе заиста је вишезначан, има широку и обимну, разуђену семантику, испуњен је различитим садржајима, које у комуникацији треба довести до неспорне јасноће – синтагма је само на први поглед плеоназам – уколико дијалегоманти, разговорници желе да се истински разумију.[1] У основи и поједностављено казано, све што спада у фундус културе, састоји се из и истовремено се дијели на тзв. материјалну културу и тзв. духовну културу. И једна и друга компонентна и/или димензија, садржај, облик и начин бивања културе, битан је конституенс националног идентитета сваког народа и сваке нације, без обзира на њихов социјални капитал, политички потенцијал и актуелни правни статус, тј. независно од тога да ли су посриједи тзв. конститутивни народи или националне мањине, етничке заједнице и сл. Због тога се феномену културе, посебно оном њеном сегменту који се непрецизно зове култура живљења, мора приступити озбиљно и акрибично.

Код већине европских нација, а код скоро свих нација и њихових дијелова у државама у којима имају статус националних мањина, у Средњој и Источној Европи, као најважнији садржај, основни елемент, сама срчика и конституенс националног идентитета „дестиловао“ се, опосебио се језик – језик и све оно што је на њему или њиме створено, а прије свега написано, од лијепе књижевности: поезија, романи, драме, приповијетке итд., затим и публицистике, па до научних дјела, нпр. из историографије и списа из филозофије, да даље не набрајамо духовне сфере и научне области у којима је језик основно, ако не и једино, средство комуникације. По томе шта је на језику неке нације створено, нпр. усмена књижевност, а још више написано, по томе колико се људи њим служи и на њему споразумијева, нације и јесу то што јесу, зато их има више, по томе се међусобно двоје, разликују и – коегзистирају, јер су, без обзира на све, упућене једна на другу. Али, упркос томе што културе, специјално језик и све његове творевине, двоје, што се народи по њој и због ње, културе, разликују, што нису исто(вјетни), а све то јесу њене особености и одлике које не треба апсолутизовати, јер култура

[1] Због тога што постоји, по једној класификацији коју су обзнанили француски социолози још прије више од четири деценије, више стотина научно релевантних дефиниција појма култура, нема потребе ниједну посебно фаворизовати и акцептовати, тим прије што све њих није могуће ни поменути, а камоли озбиљно елаборисати. Уз то, сви учесници јавног дискурса понашају се као да разумију појам „култура“.

истовремено повезује, зближава и спаја људе различитих националних исходишта и детерминација, па и цијеле нације. Ту функцију има и остварује и сам језик. За илустрацију је довољно одговорити на питање колико се данас не само људи него и нација, служе, говоре нпр. енглеским језиком. Шпанским, португалским, руским такође.

Осим језика, повезивању људи и друштвених група, укључујући и нације, служе и друге културне творевине и производи људског духа и креације, као што су музика, филм, сликарство, позориште итд. Гдје се данас све не слуша и не ужива у креацији и/или интерпретацији дјела Баха, Равела, Шопена, Вивалдија, Мусоргског, Ленона, Боувија, Мадоне, Паваротија, Кабаље, Карајана, Синатре, Иглесијаса и других музичких умјетника или гдје се све не диве остварењима Фидије, Мирона, Да Винчија, Микеланђела, Боша, Гоје, Пикаса, Коњевића или Даде Ђурића, односно уживају у ономе што су „направили“ Реноар, Трифо, Де Сика, Фелини, Велс, Бергман, Форд, Полански, Копола, Спилберг, Јилмаз Гинеј, Фасбиндер, Сабо, Михалков, Форман, Кустурица и други режисери. Претходно наведено има „функцију“ илустрације значења и значаја културе за живот људи и осадржавање и обликовање нација и њиховог идентитета, јер шта би били поједини народи без својих великих књижевника, нпр. Руси без Достојевског, Толстоја, Пушкина, Чехова, Шолохова, Пастернака, Јесењина, Солжењицина, Ахматове и других; Нијемци без својих филозофа: Канта, Хегела, Фихтеа, Шопенхауера, Маркса, Ничеа, Јасперса, Хајдегера, Хусерла, Хабермаса, Адорна и осталих; Аустријанци без композитора: Моцарта, Штрауса, Баха; Италијани без оперских пјевача и филмских режисера; Шпанци без сликара; Румуни без Сиорана, Јонеска, Елијадеа; латиноамерички народи без писаца: Борхеса, Маркеса, Коеља; Арапи без ислама, математике, медицине итд.

Све што је у вези са науком, културом и језиком аргументисано за народе и нације вриједи и за националне мањине. За њих можда још и више, јер оне, као дијелови већих или мањих народа у дијаспори и као дијаспоре, као цјелине, а по-

некад и њихови припадници, теже се могу доказати и остварити, афирмисати у неким другим сферама живота, него што то могу у области културе. Зато култура јесте и остаје најважнији медијум, простор и амбијент у којем националне мањине могу исказати и потврдити своје битне специфичности, саму срчику своје онтологије. Због тога се у бројним међународним документима, правне, политичке и културне етиологије, провенијенције и значења, тако снажно и постулира потреба очувања идентитета националних мањина, а култура и језик препознају као најважнији елементи и беочузи тог идентитета и инструменти с којима и помоћу којих националне мањине чувају своју властитост, аутентичност и право на различитост, право да остану то што јесу, а не да се утопе, асимилују у веће националне заједнице, конститутивне народе држава у којима живе њихови припадници. Култура (треба да) служи интеграцији, а не асимилацији, потврђивању и очувању идентитета, а не његовом поништавању, затирању и одрицању.

У неколиким другим текстовима у којима смо тематизовали феномен националних мањина у постдејтонској Босни Херцеговини[2] већ је елаборисано како је питање науке, културе, језика, писма, књижевности, историје, традиције и религије националних мањина нормирано и „ријешено“ у тзв. идентитетској легислативи у постдејтонској БиХ, а дијелом и тема о томе како се та димензија проблематике националних мањина третира у међународним инструментима за заштиту људских права и политичким документима. Такође, и у осталим својим елаборацијама[3] презентовали смо конкретне показатеље о актуелном стању у свакој националној мањини *vis-a-vis* њиховог потенцијалитета, стварања, резултата, идентификације и заштите властитог културног насљеђа итд. Ти показатељи су битно употпунили мозаике спознаје и разумијевања „портрета“ сваке националне мањине у БиХ данас и били озбиљни **аргументи тези о непостојању законских препрека за његовање и развијање културе, ма којег њеног конститутивног елемента, националних мањина**. Штавише, закони у БиХ[4] обавезују власти, на различитим нивоима њихове организованости у тој држави, да подстичу и

[2] Мислимо ту, прије свега, на радове као што су: *Националне мањине и Роми у Босни и Херцеговини*, Завод за уџбенике и настав-

омогућавају националним мањинама заштиту њиховог националног идентитета, културних специфичности, учење језика и очување језичких особености, евентуалних ортографских правила, подучавање на језицима мањина о садржајима традиције, историје и религијске припадности и конфесионалне организованости свих националних мањина, без обзира на њихову бројност, величину, историјско постојање у БиХ и друге карактеристике. У неколиким законима нормиране су активности и мјере које садрже и налажу властима, институцијама, у првом реду образовним, организацијама, медијима комуникације, а гарантују и стимулишу невладин сектор из те сфере, шта све (треба) да предузму и имплементишу с циљем промоције културног стваралаштва националних мањина, заштите културно-историјских споменика и друге мањинске баштине, очувања њихових вриједности и традиције, обичаја и обреда. Указано је и на неколике мањкавости те легислативе, посебно на поједине либералне и за државу и њене институције одвећ строге и облигаторне норме, те бар индицирали неколике разлоге због којих се те норме у условима постдејтонског босанскохерцеговачког друштва не могу имплементисати. Такође, у претходним расправама су релативно детаљно описани стање и резултати у сфери образовања припадника националних мањина у посљедњој деценији босанскохерцеговачке историје. Из тих налаза и описа није тешко извести оцјене и закључке о томе да се у основним и средњим школама у постдејтонској БиХ на језику било које националне мањине одвија(ло) занемарљиво мало наставе, односно да се језици, писма, култура, историја, умјетност и традиција тих етнички конституисаних друштвених група недовољно уче, како у редовној, тако и у додатној или некој ванредној настави у јавним образовним установама у кантонима Федерације БиХ, Републике Српске и Брчко Дистрикта БиХ. И кад се, приде томе, зна да многе породице националних мањина у властитом миљеу занемарују или не говоре матерњи(м) језик(ом), није тешко закључити у каквом је он стању у БиХ данас, средином друге деценије 21. вијека.

Шта у вези са културом, науком, духовношћу, културним насљеђем националних мањина у постдејтонској БиХ

на средства, Источно Сарајево, 2008; „Локални избори и положај Рома у БиХ“, *Црно-бијели свијет*, бр. 2, Сарајево, 2008; „Искушења ‘квалификација’ за Декаду Рома“, *Црно-бијели свијет*, бр. 1, Сарајево, 2008; „Националне мањине у законима у БиХ“, *Модерна управа*, бр. 9/10, Бања Лука, 2013; „Националне мањине у уставима у БиХ“, *Годишњак Друштва чланова Матице српске у Републици Српској*, бр. 3, Бања Лука, 2013; „Неколике амбиваленције друштвеног положаја националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини“, *Годишњак Друштва чланова Матице српске у Републици Српској*, број 4–5, Бања Лука, 2014–2015. и друге.

[3] Поред текстова из претходне фусноте, упућујем и на своју књигу *Положај националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини,* Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској и Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2016.

[4] У том погледу нарочито су експлицитни закони о заштити права припадника националних мањина, и на државном и на ентитетским нивоима. Такође, као што смо показали, власти су усвојиле цијели сет закона из других области и у њима снажно постулирале обавезе спрам заштите и очувања културног идентитета националних мањина под својом јурисдикцијом. Разумије се, дискрепанција између норме и стварности и у поменутој сфери је колико легална, толико и презентна и дјелатна.

још има релевантног да се каже, а да претходно већ није елаборисано или макар споменуто, с наше или ма чије друге стране?

Прво, **кад је сфера науке у питању, онда се са високим степеном поузданости може рећи да припадници националних мањина у постдејтонској БиХ готово да и нису имали било каквих проблема у приступу, дјеловању и постигнућима у том сегменту живота**, односно садржају и облику друштвене свијести. Заправо, тешко да би се могла повући ма каква озбиљна разлика у вези с тим питањем кад је ријеч о националним мањинама у односу на конститутивне народе. Једина разлика је у броју оних који се баве науком и истраживањима, а она је опет посљедица чињенице о бројности припадника појединих националних мањина. Наиме, као што смо у претходним елаборацијама показали, на основи каквих-таквих статистичких података, неколике националне мањине су још 1991. године у цијелој БиХ имале свега неколико стотина припадника, да би тај број данас, 2018, био још мањи. А са толико мало припадника ма којег народа тешко се може створити тзв. критичка маса која ће изњедрити научнике, велике умове и зналце у одређеним научним подручјима. Ипак, и тако мале етничке заједнице у БиХ, укључујући и ону предратну и ову постдејтонску, дале су неколико значајних научника, истраживача и других експерата из разних облика сазнања, умјетности и сл. Штавише, **неколики први научници, у модерном смислу тог појма, у Босни и Херцеговини су потекли управо из редова националних мањина**. Такође, међу оснивачима научних установа, као што су институти, заводи, истраживачки центри, универзитети, академије, академија наука и умјетности, издавачке куће, музеји, архиви, клинике, факултети итд., доста је учених људи и стручњака припадника националних мањина. **Прва научна истраживања у БиХ, још прије Првог свјетског рата, док је она била само једна покрајина унутар огромног Аустроугарског царства, дугују пуно појединцима из националних мањина, јер су их они покретали, „модерирали“, у њима активно учествовали, евалуисали и им-**

плементисали њихове резултате. Почеци модерних медицинских наука, затим правне науке, па филозофије, историје, архитектуре, неких техничких наука и сл., незамисливи су без доприноса научника Јевреја, Чеха, Нијемаца, Руса, Италијана, Украјинаца и припадника других националних мањина. Комплементарно претходном исказу је навођење и „евалуација“ чињенице из које се рашчитава сазнање да су и у данашњим највишим научним установама, нпр. у ентитетским академијама наука, заступљени и дјелатни научни стваоци, припадници националних мањина.[5]

Данас готово да нема ниједне научне области у БиХ у којој не дјелују и научни радници који су припадници националних мањина. Заправо, приликом конкурисања за одређене научне пројекте национална припадност истраживача се уопште не истиче. Једини критеријуми за добијање и израду научних пројеката, за које конкурсе расписују надлежна министарства, јесу научне и стручне референце, те друштвена и научна оправданост самог пројекта, односно његова апликативна вриједност. У том погледу спрам националних мањина нема било какве дискриминације. **У мјери у којој унутар тих националних колективитета има научних радника, истраживача, стручњака и сл., у тој мјери су, ако не и више, припадници националних мањина заступљени у сфери науке, истраживања, публиковању научних резултата, редакцијама научних часописа** и сл. Међутим, кад је ријеч о научним експликацијама тема које се тичу егзистенције и дјеловања самих националних мањина, њихове историје, времена доласка у БиХ, етнографским обиљежјима, традицији, обичајима, језику и књижевности и другим стриктно „мањинским“ темама, онда се мора примијетити да је **данас, у постдејтонској БиХ, у односу на предратну, социјалистичку БиХ, осјетан дефицит тих етномањинских садржаја у научним истраживањима**. Чак и међу научним радницима, припадницима национаних мањина, све је мање интересовања за етнографске теме у најширем смислу те ријечи. Ни они сами се не баве проблемима и питањима која се односе на њихове етничке групе, за разлику од ранијих периода, кад се, нпр., озбиљно ис-

[5] На примјер, међу првим изабраним академицима новоосноване Академије наука и умјетности Републике Српске (1993, *de iure*, односно 1996, кад је *de facto* почела са радом) јесте и један научни радник и професор Медицинског факултета из Бање Луке који је припадник украјинске националне мањине.

траживала ромска проблематика или питање досељавања Јевреја у БиХ, затим њихова књижевност, али и бројне теме које су се тицале Чеха, Пољака, Украјинаца, Турака, Мађара, Италијана, да овом приликом нове националне мањине у БиХ занемаримо јер су оне тада имале статус равноправног народа у СФР Југославији. **Има доказа за тврдњу да националне мањине истражују више научници који не припадају тим националним колективитетима, него они истраживачи који се декларишу као припадници националних мањина**.[6] С обзиром на слободу бављења научним радом и истраживањима свих појава, тј. да о томе одлучују сами појединци, научни радници, тешко је очекивати неку већу инволвираност и медијаторску улогу државе, органа власти или пак самих јавних научних установа у наметању појединих тема за научну елаборацију, па тако и тема које тангирају феномен националних мањина, данас и овдје.[7]

Друго, **умјетничко стваралаштво националних мањина, репродукција и презентација истог, ничим се не доводи у питање. Напротив, оно се чак и форсира и на њему се неријетко примјењују и мјере тзв. позитивне дискриминације**. Већина националних мањина, посебно оне које су бројније[8] и које су организоване у неку своју невладину организацију или удружење, имају најмање једно, а понекад и више аматерских културно-умјетничких друштава или других асоцијација сличног типа. Садржај њихових активности углавном се своди на фолклор, на репродукцију, његовање и одржавање народних игара и пјесама, како властите националне мањине, тако и осталих народносних група. Изводећи такве игре и пјевајући пјесме својих сународника, **фолклорна друштва скоро да су једини субјекти и асоцијације које колико-толико његују и одржавају језик националне заједнице којој припадају** – уз неке постмодерне форме организовања умјетничких „душа“ – и тако штите њихов идентитет. Међутим, и у вези с тим питањем је опет нужно респектовати факте о бројности националних мањина у постдејтонској БиХ, упркос томе што је то, начелно посматрано, у супротности са нормама о људским правима припадника националних и/или било којих других мањина

чија права треба штитити, без обзира на њихову бројност, али суштинско питање јесте како очекивати да нека национална мањина формира своје културно-умјетничко друштво, неку фолклорну секцију или пјевачку групу и сл., кад је још прије двадесетак година имала тек коју стотину припадника, углавном старије популације, а данас још и мање, што због депопулације, тј. природно веће стопе морталитета него наталитета код старије популације, што због миграција изазваних ратом и потрагом за бољим животом.[9]

На основи показатеља доступних јавности може се извести закључак да **надлежне и друге власти у БиХ релативно уредно и достатно финансијски сервисирају и помажу активности културно-умјетничких асоцијација националних мањина**. Наиме, надлежна ентитетска и кантонална министарства за културу, а затим и општински начелници и управе јединица локалне самоуправе у оба босанскохерцеговачка ентитета већ дужи низ година финансијски помажу оснивање и рад културних, умјетничких, фолклорних и традицијских асоцијација националних мањина на свом подручју. Такође, министарства и сектори/одсјеци за културу различитих органа власти у БиХ подржавају и финансирају одржавање већег броја манифестација из културе и умјетности етничких група, од концерата, смотри, фестивала[10], „сусрета“, „дана“, „недјеља“, до других видова тзв. забавне и популарне, тј. масовне културе и умјетности.[11] За те намјене већина надлежних власти обезбјеђује редовна годишња издвајања, а финансирају се и бројни „пројекти“ с којима невладине организације и удружења појединих националних мањина „аплицирају“ код домаћих и међународних финансијских и других релевантних фактора и често „повлаче“ већа средства него што их добијају реномирани аутори, субјекти и институције из културног и умјетничког стваралаштва за неке капиталне пројекте и остварења. С те тачке гледишта, има упоришта за критичку ревалоризацију културних политика у постдејтонској БиХ[12] јер власти у транзиционим друштвеним и политичким системима више се руководе критеријумима властите опортуности него дугорочног

[6] О томе се подаци могу прикупити увидом у спискове одбрањених магистарских и докторских теза на факултетима наука о друштву или хуманистичких наука, односно увидом у тематске библиографије наше периодике из области друштвених наука (социологија, економија, право, историја, етнологија, демографија, филологија, лингвистика, феографија и сл.), објављене књиге, зборнике итд.

[7] На то би се једино могло утицати формулисањем посебних пројеката и расписивањем тзв. позивних конкурса, односно додјељивањем намјенских стипендија млађим истраживачима који би се опредијелили за неку тему која се односи на националне мањине.

[8] Мислимо прије свега на мањине као што су Црногорци, Роми, Украјинци, Албанци, Чеси, Словенци, Македонци, Италијани, Мађари и др., које броје више стотина и хиљада припадника и имају потенцијал за организовање умјетничких и културних асоцијација.

[9] Мислимо овдје, прије свега, на сљедеће националне мањине: Турци, Русини, Румуни, Словаци, Руси, Нијемци и Јеврејеи, за које је реално претпоставити да немају довољно припадника, посебно млађих нараштаја за формирање асоцијација типа културно-умјетничких друштва и фолклорних група, због чега их и нема на јавној сцени.

културног и умјетничког доприноса и значаја, па радије и с већим износима финансирају оно што конзумирају тзв. широке народне масе свих националних опредјељења, оно што им може донијети тренутну политичку добит, опредмећену у позитивним резултатима изборâ, него врхунска и елитна остварења људског духа и креативности. **Оно што у сфери репродуктивне културе и умјетности националних мањина треба позитивно вредновати кад је однос власти посриједи, јесте чињеница да се о тим садржајима и манифестацијама све више пише и говори у медијима комуникације чији су оснивачи и/или финансијери јавне установе и емитери, те да се о томе и најшира јавност у БиХ редовно обавјештава**. Наравно, простора и потребе за још учесталијим и нијансиранијим писањем о томе и даље има и ствар је органа власти како ће се односити спрам њих.

Кад је ријеч о традицији, односно културном и историјском насљеђу националних мањина, онда је стање *vis-a-vis* односа власти у постдејтонској БиХ према том феномену у најмању руку амбивалентно. С једне стране, легислатива омогућава несметано испољавање, промоцију, заштиту, очување и развој традиције, у свим сферама, са свим садржајима и облицима, изузев оних који би се, у складу са законима у БиХ и неким међународним инструментима о људским правима могли сматрати за нетолеранцију и промовисање праксе нетрпељивости и тзв. говора мржње,[13]а што би могло довести у питање стабилност друштвеног уређења, односно демократске легитимације политичког поретка и власти. Штавише, неки прописи нормирају обавезу властима да и финансијски помогну очување баштине националних мањина, укључујући и изградњу и одржавање установа и објеката за те намјене. Таквих институција у БиХ, изузев једне или двије[14] – а и оне су више религијске детерминације, карактера и миљеа, односно основане су и више су плод бриге вјерских заједница, него свјетовних друштвених чиниоца – готово и нема, па се за те сврхе и не троши пуно јавног новца. С обзиром на стварно актуелно стање његовања традиције и заштите културне и историјске баштине националних мањина

[10] Најпознатији фестивал националних мањина у постдејтонској БиХ је смотра културно-умјетничких друштава коју већ десетак година у Бањој Луци организује Савез националних мањина Републике Српске, а традиционално се одржавају крајем септембра мјесеца, уз учешће и друштава из земаља из којих воде поријекло припадници босанскохерцеговачких националних мањина.

[11] По новим, транзиционим критеријумима за финансирање садржаја и активности из културе, надлежне власти радије и учесталије финансирају манифестације и догађаје у којима учествује више актера, свеједно да ли су у питању аутори и/или извођачи неких дјела или представа или пак публика, него врхунска дјела из културе. Ововременим креаторима културне политике, па тако и подстицања културног и умјетничког стваралаштва националних мањина, важнија су начела и ефекти конзумеризма и комерцијализма, него квалитета и оригиналности дјела и приказа умјетничке продукције То, једноставно, захтијева „дух времена“ на размеђи вјекова.

[12] Област културе је, у складу са дејтонско-паришким Уставом БиХ, у надлежности ентитета, а у Федерацији БиХ она је, уз то, још подијељена са кантонима/жупанијама, и уз надлежност Брчко Дистрикта БиХ за ту сферу, јасно је да је децентрализована, јер је државном нивоу власти, тј. институцијама БиХ остала само координирајућа улога, због чега је практично немогуће са нивоа највиших државних органа ути-

у БиХ, могло би се рећи да је готово већина напора који се чине с тим амбицијама резултат разумијевања и залагања невладиних организација појединих националних мањина које у својим програмима имају и та поља дјеловања и какве-такве ресурсе за то, те активности неколиких вјерских заједница[15] и њихових конкретних организационих јединица и храмова. С друге стране, националне мањине, нарочито оне бројније и са дужим стажом бивствовања на подручју данашње Босне и Херцеговине, имају разлога за незадовољство кад је ријеч о бризи појединих државних специјализованих институција, као што су музеји, галерије, кинотеке, архиви, фонотеке и др., за њихову материјалну и духовну традицију и насљеђе, а још више да се буне кад су посриједи презентације те баштине и споменичког блага на разним изложбама, бијеналима, музичким и књижевним приредбама, ревијама итд. Јер, чини се да се културне институције понашају аналогно постдејтонским босанскохерцеговачким образовним властима приликом креирања курикулума за извођење наставе на језицима националних мањина и подучавање о језицима, историји, традицији, култури и умјетности националних мањина, кад у те активности углавном нису укључивале представнике националних мањина, односно кад су у редовним наставним програмима за основно образовање изостајали садржаји који се директно тичу националних мањина, тако готово ни у једном музеју у БиХ (државни, ентитетски, кантонални, регионални, дистриктски, завичајни, општински) нема садржаја и експоната који би свједочили о животу и раду националних мањина у БиХ. Исто стање је и у галеријама, филмотекама и сличним јавним установама. Грађе о животу припадника националних мањина, укључујући и оних најпознатијих и за укупан живот у БиХ релевантних стваралаца, или уопште нема или се из неких необјашњивих разлога не показује. На питање шта би могао бити разлог за такво понашање установа културе, у одговору би се могла користити сљедећа аргументација: прије су посриједи аљкавост, немарност, неорганизованост, несређеност грађе, недовољна упућеност појединих кадрова из тих установа у стваралашт-

цати на креирање културне политике, промоцију и финансирање неких њених садржаја. Ту чињеницу не разумију или пак недовољно уважавају међународна уговорна тијела за заштиту људских права националних мањина кад разматрају извјештаје и оцјењују напоре власти у БиХ на побољшању друштвеног положаја и људских права припадника националних мањина у БиХ.

[13] Мислимо овдје само на могућност, која још нигдје у постдејтонској историји БиХ није озбиљена, да неке националне мањине као дио свог историјског насљеђа могу, евентуално, затражити одобрење или чак и без њега да обиљежавају неке догађаје и личности из својих прошлих нацистичких, фашистичких и других политички и практично неприхватљивих идеологија, покрета, војних формација и сл., а што би могло да повриједи тзв. јавни морал и хуманистичке вриједности припадника других националних мањина и/или конститутивних народа и остале грађане у БиХ, односно осјећања потомака и родбине жртава палих као посљедица активности оних који су са становишта историјског насљеђа неких националних мањина знаменитости које треба отргнути од заборава. Разумије се да би ревитализација такве традиције била спорна и не би могла добити јавну промоцију, официјелну подршку и финансијску помоћ. У том погледу, новији међународни инструменти против идеологија и пракси разних екстремизама (посебно они наста-

во и насљеђе мањина етничке провенијенције, него нека смишљена опструкција афирмације културног насљеђа националних мањина, дискриминација њихових угледника, а свакако не нека расна или шовинистичка оријентација и конкретна платформа културних власти имплементисана у сфери заштите и ревитализације споменичког насљеђа и културно-духовне баштине националних мањина у постдејтонској БиХ. Ипак, такав однос власти и културних установа према том сегменту идентитета националних мањина у БиХ закључно се може дефинисати, оцијенити као неодговоран, и он, свакако, негативно посљедичи укупном социјалном статусу националних мањина у ововременој БиХ, али не на начин и у мјери да доводи у питање субјективитет, властитост, идентитет њих самих, што само додатно потврђује нашу тезу да је у постдејтонској БиХ све туре-јазија.

Сегмент о културном насљеђу и заштити историјске, духовне и културне баштине националних мањина у ововременој БиХ завршићемо освртом на феномен својеврсне злоупотребе, комерцијализације, фолклоризације и редукције свеколике њихове традиције само на народне пјесме и игре, ревитализацију старинских обичаја у вези са народном костимографијом, ношњама, израдом и продајом одјевних предмета, обуће, украса, накита и сл. из неких ранијих периода и из земаља предака данашњих потомака који живе у БиХ, затим на обнову народних кухиња, старинских јела и пића, на подизање етно-села и неадекватну ревитализацију и реконструкцију градитељске баштине, при чему су елементи кича веома изражени.[16] У складу са „духом времена“, неким представницима националних мањина, посебно тзв. бизнисменима и „менаџерима културних манифестација“ више је стало до продаје неких садржаја културног блага и зараде од тога, него до презентације тих вриједности заинтересованој публици и широј јавности, путем масовних медија. Зато неке смотре културне традиције и тзв. изворног народног стваралаштва све више личе на вашаре и сеоска сијела на којима се уз помоћ савремених технолошких средстава нуде разни сурогати културне баштине. При свему томе уопште се

ли под покровитељством нпр. Савјета Европе, Европског парламента, ОЕБС-а и др., у којима се тражи забрана не само неких идеологија, иницијатива, организација и војски, него и тзв. непримјерен вокабулар, па и научна истраживања неких феномена или појединих историјских периода, догађаја и личности), далеко су ригорознији, понекад и контроверзнији – због чега су тешко примјењиви у мултиетничким и мултирелигијским друштвима, посебно у земљама у транзицији и постратним амбијентима – па чак и бесмисленији него домаћа легислатива, политичке прокламације, судска пракса, медијско третирање итд. *O tempora! O mores!*

[14] Ријеч је о музејима, и то: Музеју Јевреја у Сарајеву и украјинском музеју у Прњавору, који је везан за НВО „Свет културе“ и Украјинску гркокатоличку цркву у том граду, док нпр. галерија, архива, посебних библиотека, видеотека, издавачких кућа и других установа културе етничких мањина у постратној БиХ нема. Дио културних потреба припадници националних мањина због тога задовољавају организујући гостовања културнорепродуктивних асоцијација и субјеката из држава-матица, на шта имају право у складу са праксом тзв.

[15] У том погледу највећу активност и резултате исказују Јеврејска заједница, која је истовремено и религијски и национални ентитет, а затим и нпр. Словачка евангелистичка црква, па Украјинска грко-католичка црква (окупља и чува баштину при-

не настоји сачувати и пренијети, предати како се са латинског оригинала ријеч *traditio* треба да преведе на српски изворник: предаја – у насљеђе, на чување, оно што је живо, животодајно, што може да претраје и актуелна времена и получи неки конкретан резултат који управо у себи садржи и демонстрира везу са прошлошћу, која није увијек све оно што је било(ст), него и нешто што траје. За инструментализацију традиције у разне сврхе, од комерцијалних до политичких, па и конфесионалних, у чему невини нису ни поједини организациони дијелови неких вјерских заједница и црквених великодостојника, одговорне су и саме националне мањине, којима понекад и није стало до увида у активности неких њихових невладиних организација, удружења, задруга, издавачких кућа и сл., те дистанцирања од разних мешетара који на рачун наводне бриге за културно насљеђе националних мањина добијају средства из разних донација, а користе га често у приватне сврхе и властиту промоцију. Интервенција надлежних органа власти у рад таквих НВО често није могућа и оправдана јер би се могла схватити као непримјерено мијешање у унутрашњу аутономију и слободу стваралаштва националних мањина, те као арбитрирање у ствари културне баштине мањинских етничких заједница, односно у умјетничко-естетичка питања, па се због тога ријетко и предузимају. Изречена оцјена, ма колико била критичка, није дата с неког аксиолошког становишта, разлога и циља, и због ефеката у тој регији бића националних мањина у БиХ, него више ради скретања пажње на могуће посљедице одржавања такве праксе на саму културну баштину и традицију националних мањина, која опонашањем оног што са властитим насљеђем раде неки фактори и субјекти из конститутивних народа, сама себе дерогира, уништава, оспорава свој идентитет и несвјесно утире пут у забран асимилације и властитог нестанка као културно-идентитетске, а то значи и националне посебности и субјективности, а што није циљ или тежња ниједног релевантног социјалног и политичког чиниоца у БиХ данас, бар не транспарентан.

падника дијелова украјинске и пољске националне мањине), али и Католичка црква, те неке протестантске цркве и деноминације.

[16] Као и код конститутивних народа у БиХ, и код неких националних мањина посљедњих година се наметнула и устаила пракса комерцијализације и банализације традиције и културног насљеђа у форми и на начин који резултују скрнављењем вриједности и изворности историјских и културних артефаката из богатих фундуса традиције националних мањина. „Културтрегери“ из националних мањина се у посљедњих десетак година, на први поглед стихијски, а заправо врло прорачунато, све више баве снимањем тзв. носача звука са популарним, „изворним“ пјесмама, организацијом концерата и других наступа тзв. етно-група, затим продајом разних сувенира и црквених реликвија, значака и осталих ђиђамића, па организовањем сеоских жена „које знају правити погачице и колачиће као што су их правиле њихове баке“, које знају ткати, плести, опредати (прести) вуну, па мајсторе који праве разне предмете резбаријом, п(о)(ре)прављају старе музичке инструменте и дијелове старог покућства итд., а што се негативно реперкутује, како на аутентичну баштину и живу предају, тако и на интерес јавности за тај сегмент афирмације и заштите права националних мањина, јер у свакој области стваралаштва се врло брзо демаскира фалсификат и укаже оригинал, али је проблем што су конзументи већ засићени фалсификатом, па не обраћају

више пажњу ни на оно што је аутентично. У свему томе, наравно, нису без одговорности ни власти, не само оне у сфери културе, него политичке и државне, јер су одавно већ запустили то подручје људске и националне егзистенције.

Литература

1. Устав Босне и Херцеговине, у: Устави: Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Српске, Кантона у Федерацији БиХ, Федерално министарство правде, Сарајево, 1999.

2. Закон о заштити права припадника националних мањина, Министарство за људска права и избјеглице БиХ, „Службени гласник БиХ“ бр. 2/03, Сарајево, 2003.

3. Закон о заштити права припадника националних мањина Републике Српске, „Службени гласник Републике Српске“ бр. 2/05, Бања Лука, 2005.

4.Закон о забрани дискриминације, „Службени гласник БиХ“ бр. 59/09, Сарајево, 2009.

5. Оквирни закон о основном и средњем образовању, „Службени гласник БиХ“ бр. 18/03, Сарајево, 2003.

6. Закон о основном образовању и васпитању Републике Српске, „Службени гласник Републике Српске“ бр.74/08, Бања Лука, 2008.

7. Закон о средњем образовању и васпитању Републике Српске, „Службени гласник Републике Српске“ бр. 74/08, Бања Лука, 2008.

8. Правилник о васпитању и образовању дјеце припадника националних мањина „Службени гласник Републике Српске“ бр. 89/04, Бања Лука, 2004.

9. Оквирна конвенција за заштиту права националних мањина Савјета Европе, у књизи: *Права мањина*, Министарство вањских послова Босне и Херцеговине, Сарајево, 1997.

10. Европска повеља о регионалним језицима и језицима мањина, у: *Права мањина*, Министарство вањских послова Босне и Херцеговине, Сарајево, 1997.

11. Хашке препоруке. О праву националних мањина на образовање и објашњење, Фондација за међуетничке односе, Лондон, октобар 1996.

12. Декларација УН о правима лица која припадају националним или етничким, вјерским или језичким мањинама, из 1990.

13. Први Извјештај Босне и Херцеговине о законодавним и другим мјерама на провођењу начела утврђених у Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина Савјета Европе у БиХ, Савјет министара БиХ, Сарајево, 2004.

14. Други Извјештај Босне и Херцеговине о законодавним и другим мјерама на провођењу начела утврђених у Оквирној конвенцији за

заштиту националних мањина Савјета Европе у БиХ, Савјет министара БиХ, Сарајево, 2008.

15. Трећи Извјештај Босне и Херцеговине о законодавним и другим мјерама на провођењу начела утврђених у Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина Савјета Европе у БиХ, Савјет министара БиХ, Сарајево, 2011.

16. Стратегија за рјешавање проблема Рома у Босни и Херцеговини, приредио: Слободан Наградић, Савјет министара БиХ, Сарајево, 2005.

17. План акције о образовним потреба Рома и припадника осталих националних мањина у Босни иХерцеговини, Мисија ОЕБС-а у БиХ и министарстава образовања/просвјете у БиХ, Сарајево, 2004.

18. Неконститутивни народи, Центар за људска права мањина, Будимпешта, 2004.

19. Ускраћена будућност 2001–2006. Право ромске дјеце у Босни и Херцеговини на образовање – извјештај о истраживању, Save the Children UK и Европска унија, Сарајево, 2006.

20. Валента Леонард, *Упознајмо се! Националне мањине у Босни и Херцеговини*, Организација за европску безбједност и сарадњу, Сарајево, 2008.

21. Људска права у Босни и Херцеговини послије Дејтона: од теорије до праксе, Центар за људска права Универзитета у Сарајеву, Сарајево, без године издања.

22. Наградић, Слободан, *Националне мањине и Роми у Босни и Херцеговини*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2008.

23. Наградић, Слободан, *Легалитет националних мањина*, Fridrich Ebert Stiftung, Сарајево, 2010.

24. Наградић Слободан, *Положај националних мањина у постдејтонској Босни и Херцеговини*, Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској и Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2016.

Slobodan Nagradić

A GLOSS ON SCIENCE, CULTURE AND CULTURAL HERITAGE OF NATIONAL MINORITIES IN POST-DAYTON BIH

Summary

The work proves a thesis in which is stated that national minorities in post-dayton BiH are not discriminated when speaking of consuming their rights and participating in science, culture, arts, spirituality and protecting cultural heritage. Moreover, the author has believably demonstrated that amenable authorities in BiH within all their organizational levels fulfill their duties in financing the activities in the area of culture, science, arts, tradition and preserving cultural-historic heritage performed by minority communities of national origin and determination. That essence is also kept by his insight that, nowadays, scientific research of national minorities' cultural and artistic creatorship is less performed by scientist who belong or represent national minorities than by researchers that do not have collective identities of those proveniences.

Keywords: *national minorities, culture, arts, science, cultural heritage, spirituality, legislative, international legal standards, creatorship parades.*

УДК 342.2:323(477.75)"20"
DOI: 10.7251/GMS1808093V
(Кратко или претходно саопштење)

Душан Врућинић
Ректорат Универзитета у Бањој Луци
dusan.vrucinic@unibl.org

ЛЕГИТИМНОСТ КРИМСКОГ РЕФЕРЕНДУМА

Резиме: *Циљ овог рада првенствено се односи на представљање свих правно утемељених односно легитимних елемената и механизама које су представници власти и народ на Криму користили и имплементирали у легално спроведен референдум. Аутономна Совјетска Социјалистичка Република Крим, како у оквирима Руске тако и од 1954. године у оквирима Украјинске ССР, имала је широку аутономију која јој је у великој мјери дефинисала независност у одлучивању о свом статусу. У читавом временском распону од распада СССР-а па до почетка грађанског рата у Украјини, обликовала се тежња за потпуном сувереношћу ове аутономне републике, која ће се са околностима које су јој то омогућиле легитимно и легално реализовати. Током читаве историје постојања Аутономне Републике Крим, народ у њој је имао своју компоненту битисања са широким овлаштењима и државним уређењем. Правно утемељене основе на којима је и донесен и организован референдум потврђене су у доношењу референдума, Устава, декларација, успостављања институције предсједника Крима и Врховног совјета АРК као највишег демократски изабраног законодавног тијела на Криму, који је одлуком о спровођењу референдума имплементирао демократску вољу и избор народа на Криму. Устав АР Крим, декларације о статусу, референдуми и институција предсједника сваки пут су изгласаване демократским путем на основу законитости и права који су у државном уређењу СССР-а, а потом и независне Украјине подпадале под овлашћења ове аутономне републике. Реалности организовања референдума и његовог резултата данас у области међународног права све више су очигледне и прихватљиве када се направи ретроспектива и елаборира процес који је кримском референдуму дао потпуни легитимитет.*

Кључне ријечи: *референдум, легитимитет, воља народа, Аутономна Република Крим, Русија, Украјина.*

Увод

Догађаји који су се десили крајем 2013. и почетком 2014. године на територији Украјине умногоме су оприједјелили и судбину тадашње Аутономне Републике Крим и града Севастопоља, тада у саставу Украјине, а данас Крима као правно-политичко-административног субјекта и Севастопоља као града од посебног федералног значења у саставу Руске Федерације. У наведеном периоду, бивша совјетска република Украјина суочила се са најтежим периодом свога постојања, фактички од Другог свјетског рата. Проглашена независност Украјине након споразума у Бјеловјешкој шуми[1] и године које су након тога услиједиле, биле су обиљежене константним тежњама већине становништва Кримског полуострва за највећим могућим степеном аутономије, уз аспирације ка повратку у оквире своје матице – Русије. Крај XX и почетак XXI вијека обиљежен је тектонским промјенама у области међународних односа, а самим тим и геополитичким плановима и тежњама свјетских лидера у овим областима. Од самог битисања Русије у наведеним областима, зависио је и положај руског становништва на Криму и реализовање њихових вишедеценијских тежњи за повратком у Русију. Када је нелегитимна борба за превласт у Украјини доживјела свој врхунац кроз државни удар крајем фебруара 2014. године, престала је функционисати и њена централна власт. Тадашњи, легитимно изабрани, у складу са свим елементима своје аутономности, представници власти и народа на Криму, имајући у виду дејства присталица тзв. „Евромајдана“, одбили су да признају легитимност нових власти у Украјини, као и легалност доласка истих на власт у Кијеву. Циљеви које су испред себе поставили представници власти и народа на Криму сами су себе издефинисали током антивладиних и антипредсједничких активности противника тадашње власти у Украјини, а ти циљеви су првенствено били проширивање аутономије Крима, заштита руског језика на простору истог и интеграција са Русијом с обзиром на планове пучиста у Кијеву. Референдум који је одржан 16. мар-

[1] Споразум постигнут и потписан од стране тадашњих предсједника република Русије, Украјине и Бјелорусије (Бориса Јељцина, Леонида Кравчука и Станислава Шушкевича) у Бјеловешкој шуми (Бјелорусија), којим је стављена тачка на постојање СССР-а. Неофицијелно се још назива и „Споразум о формирању Заједнице Независних Држава (ЗНД)“.

та 2014. године означио је крај компромиса у оквиру којег је Крим био у саставу Украјине још од 1954. године.

Правне основе спровођења референдума на Криму

Од почетка дезинтеграције Совјетског Савеза, тачније од јануара 1991. године до кримског референдума марта 2014. године, на Криму су била спроведена четири референдума на којима су грађани ове аутономне републике гласали о њеном статусу. Важно је напоменути да је, уопштено посматрајући, први референдум на тадашњем простору СССР-а проведен управо на Криму, чији су грађани сматрали институцију референдума као основни постулат и могућност декларисања њиховог погледа на статус Крима. На ванредној сједници Кримског обласног Савјета народних посланика, која се одржала 12. новембра 1990. године, била је донесена одлука да се референдум о Криму као субјекту Савеза Совјетских Суверених Република и учеснику Савезног договора одржи 20. јануара 1991. године. На референдумском листићу било је постављено сљедеће питање: „Да ли сте за поновно успостављање (превод руске ријечи воссоздание, *прим. аут.*) Кримске Аутономне Совјетске Социјалистичке Републике као субјекта Савеза Совјетских Суверених Република и успостављање Савезног договора?“ Имајући у виду да је Савезни договор предвиђао очување Совјетског Савеза као обновљене федерације равноправних и суверених република у којем ће се у пуној мјери поштовати права и слобода човјека било које националности, било је очигледно којем су циљу стремили власти и народ на Криму. На референдум је изашло 1 441 019 људи (81,3% од укупног броја са правом гласа); 1 343 855 бирача (93,26% од изашлих) изјаснило се потврдно, а 97% бирача града Севастопоља изјаснило се за статус Севастопоља као града савезнорепубличког значаја и главне базе Црноморске флоте[2]. Референдум је признат као легалан. На основу јасног изјављивања воље грађана Крима и њихових даљих корака ка остваривању своје мисије, тадашњи Врховни савјет Украјинске ССР до-

[2] Крымский референдум 20 января 1991 года о воссоздании Крымской АССР http://www.qrim.ru/about/history/Referendum_1991, приступљено сајту у новембру 2017. године.

нио је „Закон о успостављању Кримске Аутономне Совјетске Социјалистичке Републике“. Већ тада је било јасно да су избијени сви правни адути да Кијев задржи контролу над Кримом и Севастопољем, који у правном контексту нису ни постојали још од нелегалног „предавања“ Крима од стране Никите Хрушчова Украјинској Совјетској Социјалистичкој Републици 1954. године. Очекујући потписивање Савезног договора од стране тадашњих совјетских република, Крим и град Севастопољ позиционирали су себе као независну републику у оквиру новог, федералног државног уређења у СССР-у.

Главни елемент уникалног процеса присаједињења Крима и Севастопоља Русији било је сасвим сигурно изјављивање воље његовог становништа за уједињење са Русијом. До организовања референдума у марту 2014. године константно је било присутно питање Крима и његових надлежности, како у становништву, тако и у круговима историчара и правника. Дешавања која су се десила на почетку 2014. године у Украјини изазвала су низ противрјечности међународне заједнице. Док су западне земље у већини промјену власти након Мајдана окарактерисале као демократски процес и поздравиле промјену и нове представнике власти у Кијеву, са друге стране, велики број држава, на челу са Русијом, сматрао је да је у Украјини извршен државни преврат, односно пуч. Државни органи који су се формирали након изиграних договора представника опозиционих партија и предсједника Украјине, а под патронатом амбасадора Њемачке, Пољске и Француске, те прогона дотадашњег предсједника Јануковича, нису имали легитимност представника власти јер нису од стране народа Украјине изабрани да ту власт и врше. Врховна рада Украјине (тј. највише законодавно тијело, парламент те државе) донијела је одлуку о престанку пуномоћи тадашњег предсједника, грубо кршећи тадашњи Устав Украјине у којем се није предвиђало одстрањивање предсједника од вршења власти на начин како је то изведено у Кијеву. Устав из 2004, који је умногоме ограничавао власт предсједника, а повећавао власт парламента, на који су се позивали опозиционари, 2010.

године, од стране Уставног суда Украјине, проглашен је неуставним у погледу саме процедуре његовог усвајања, а он је почео да се усваја и примјењује још од времена „наранџасте револуције“ у Украјини. Да би такозвани „предсједничко-парламентарни“ Устав из 2004. године ступио на снагу, било је потребно организовати општенародни референдум о том питању, што је изостало од нових представника власти, изабраних након тзв. наранџасте револуције. Такође, потребно је нарочито нагласити да свака држава која себе сматра правном, а Украјина би свакако требало да буде једна од њих, не може заобилазити, игнорисати и не спровести обавезујућу одлуку Уставног суда, тако што ће поново донијети, односно потврдити неуставни Устав из 2004. године, а такву одлуку, тј. квалификацију Устава из 2004. управо је донио Уставни суд Украјине, као највиша правна инстанца у држави, 2010. године. Након ових превратничких потеза у виду незаконите и насилне промјене Устава, на сцену је ступило једнострано политичко дјеловање присталица Мајдана, у виду притиска на све дотадашње легалне и легитимне институте власти, које се манифестовало кроз неколико одлука и покушаја реализације истих.

Посматрајући дешавања у Кијеву, представници власти на Криму, односно Врховни савјет Аутономне Републике Крим, у правном контексту покренуо је питање референдума као основног института изјављивања воље грађана Крима на које су полагали право ослањајући се на овлаштења која су као Аутономна Република Крим имали. Позивајући се на Устав Републике Крим, који је изгласан 1992. године, а проглашен неважећим од стране тадашњих украјинских власти, Врховни савјет Аутономне Републике Крим преузео је на себе сву одговорност и већином гласова изгласао провођење референдума за самосталност Крима. Ослањајући се на наведени Устав, представници власти на Криму су имали пуни легалитет, посљедично и легитимитет и право да путем изјављивања воље свих пунољетних грађана Крима обезбиједе нарушена суверена права којима република располаже, међу којима је свакако било вршење власти и самостални односи са другим

државама и међународним организацијама. Како се у том периоду конфликт на истоку Украјине интензивирао, и власти на Криму су предано радиле на успостављању свих легалних елемената и норми у складу са међународним правом за организовање референдума. Успостављање нових власти у Кијеву извршено је уз подршку националистичких снага и уз грубо кршење Устава и закона земље, непоштовање основних права и слобода грађана. Након мајданског преврата, на читавој територији Украјине било је потпуно „невидљиво" присуство легалних и легитимних органа државне власти на свим нивоима. Украјински закони, који су регулисали или би требало да регулишу организацију и спровођење референдума на њеној територији, у моменту одлуке о спровођењу кримског референдума нису постојали с обзиром на наведена дешавања приликом којих је насилно смијењена легална централна власт у Кијеву. Сходно томе, грађани и власти Крима имали су потпуну легитимност и право на одређивање даљих праваца свог дјеловања и државно-политичког уређења. Аутономна Република Крим наставила је да штити свој специјални статус у оквиру суверентитета своје територије и у складу са својим, а након нелегалних дешавања у Украјини може се константовати и јединим правоснажним, Уставом. Сходно члановима важећих устава, од проглашења независности Републике Украјине па до данас, Аутономна Република Крим је константно користила основно право на заштиту народа, а нарочито право на организацију и спровођење референдума на својој територији.

Према члану 10 Устава Украјине из 1996. године, на територији Крима успоставља се аутономни статус који се легално односи на право народа. У складу са чланом 138, ставом 2 Устава Украјине, у надлежности Аутономне Републике Крим посебно улази „организација и спровођење локалних референдума", при чему се не ограничава резултат таквих референдума од стране овог посебног „кримског" дијела Устава.[3] Сагледавајући са свих аспеката ситуацију у Украјини, дјеловање власти на Криму имало је потпуно легитимни односно правни карактер. Житељи Крима су, у скла-

[3]http://russkoepole.de/images/flash/Analiticheskij_doklad_o_Legitimnosti_Krymskoga_referenduma.pdf

ду са свим нормама међународног права, а под пријетњом нових кијевских власти и у ситуацији кад су им била угрожена основна права (забрана употребе језика и остали насилни акти према рускојезичном становништву на читавој територији Украјине, и под пријетњом употребе физичке силе), потпуно легално и легитимно донијели одлуку о спровођењу референдума о независности. Као једини преостали демократски институт власти преостао је референдум на који се угрожено становништво Крима позвало имајући у виду реалну пријетњу угрожавања своје безбједности. У Декларацији о принципима међународног права, која је донесена Резолуцијом 2625 24. октобра 1970. године, између осталог, пише да су недопустиве акције и потези који би повриједили „територијалну цјеловитост или политичко јединство суверених и независних држава“[4]. Међутим, ово се односило искључиво на оне државе које се понашају „у складу са принципима равноправности и самоопредјељења народа, како је горе наведено, и стога имају владе које заступају све народе који живе на одређеној територији, без разлике у односу на расу, вјеру или боју коже“[5]. Имајући на уму наведену дефиницију у Декларацији, потпуно је јасно да данашња Украјина није држава која испуњава основне елементе из исте. Сходно томе, легитимност кримског референдума уопште не треба доводити у питање. Одлука о референдуму на Криму је легално донесена и спроведена на основу главних постулата међународног права – равноправности свих људи пред законом, забране било које врсте дискриминације и заштите права на коришћење властитог језика, слободе националног изјашњавања и декларисања политичких убјеђења.

Кримски референдум као дио историјске правде

На самом крају 18. вијека, Крим је за тадашњу Руску империју представљао један од најважнијих интереса од животне важности, нарочито ако се има у виду тадашња геополитичка борба на старом континенту кроз коју се и искри-

[4] http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles, приступљено у новембру 2017. године.

[5] Исто.

сталисало вишевјековно настајање Русије да изађе на топла мора. Од присаједињења Крима Русији под вођством царице Катарине II па све до данас, Црноморска флота се сматра једном од најважнијих стратегијских војних снага Русије, што ће се у садашњости потврдити њеним специјалним статусом још у оквирима савремене Украјине. Кримско полуострво након уласка у оквире Руске империје улази у процес наглог развоја у свим областима. Паралелно са развојем полуострва и његовим геостратешким значајем, долази до интензивног насељавања истог од стране Руса. За мање од 100 година становништво Крима се повећало скоро 10 пута, притом значајно измијенивши своју етничку структуру. У 1874. години, 45% Кримљана изјашњавали су се као Великоруси и Малоруси, у односу на 35% кримских Татара.[6] Када се са овим подацима упореде резултати референдума из марта 2014. године, не треба да нас чуди податак да је већина кримских Татара гласала за независност Крима, имајући у виду суживот ове двије нације у посљедња три вијека, из чега треба изузети Стаљинове репресалије према кримским Татарима након Другог свјетског рата. Од 18. вијека па до кримског референдума, кримски Татари и већинско руско становништво живјело је на подручју читавог полуострва у релативној кон(ег)зистенцији и слози. Кроз вијекове, на Криму се манифестовао конзензус ових народа поводом рјешавања једног од најважнијих питања становништва овог полуострва, а то је, свакако, коначно право на самоопредјељење које им је више пута било ускраћивано, нарочито након распада совјетске суперсиле, када им тадашње околности нису дозволиле да остваре своје вишевјековне тежње, односно циљеве. Констанан и изразит карактер националног осјећаја о припадности Русији манифестовао се кроз читаву новију историју Крима. Када се формирао СССР, Аутономна Кримска Социјалистичка Совјетска Република ушла је у састав Руске Совјетске Федералне Социјалистичке Републике. Тада, као и данас, једино могуће рјешење за становнике Крима било је њихово битисање само и искључиво у оквирима Русије. Заштита ове „оазе“ руске цивилизације у Украјини одговарала

[6] http://krymania.ru/istoriya-kryma/#name2, приступљено новембра 2017. године.

је интересима украјинског друштва: Крим је постао мост који је ојачао савез Русије и Украјине, а одустајање од тог моста представљало би самостално „пливање“ у олујном океану свјетске историје.[7] СССР, настао као савез социјалистичких република, сматрао је такво рјешење јединим могућим, ослањајући се на историјске чињенице и тадашње околности на Криму које су украјинске власти биле дужне разумијевати и поштовати.

Током читавог трајања Другог свјетског рата, становништво Крима, осим малог броја кримских Татара, истицало се својом храброшћу и борбеношћу против фашистичких снага. Тада, као и прије неколико година, народ на Криму је као коначни циљ своје борбе имао ослобођење од окупатора и остварење коначне побједе у оквиру и на челу са Русијом и њеним народом. Тадашња тежња за одбраном својих права, суверенитета и слободе кримског народа аналогна је данашњој побједи у виду спровођења недавног референдума као највишег института демократског изјашњавања народа за повратак матици Русији.

Један од битних догађаја који је вишевјековне тежње већине становника Крима за задовољењем историјске правде – коначног присаједињења Русији – умногоме отежао јесте свакако Указ Президијума Врховног совјета ССР, на челу са тадашњим првим секретаром КП СССР-а Никитом Хрушчовим. Ова одлука названа је „Указ о предаји Крима из састава Руске Социјалистичке Републике у састав Украјинске Социјалистичке Републике“. Сам назив Указа довољно говори о нелегалном и нелегитимном поступку тадашњих совјетских власти. Измјена територија совјетских република није била у надлежности Президијума Врховног савјета СССР, па према томе ово тијело није имало овлаштење да донесе такву одлуку, првенствено због тога што се радило о непоштовању тадашњег Устава Совјетске Републике Русије, који је донесен 1937. године. Оновремена монолитност свих совјетских република која је била дјелатна и највеће резултате и успјехе получила у најбољим годинама успона совјетске суперсиле, као и изграђен осјећај припадности свих народа

[7] http://tomsinov.com/russia_contemp/krymskoe_pravo.pdf, приступљено у новембру 2017. године.

једној таквој сили објашњава зашто након ове незаконите одлуке није дошло до већих тензија већине становништва на Криму, који нису благонаклоно гледали на њу. Важно је такође напоменути да се ова одлука, мимоилазећи сва дотадашња највиша правна акта државе, посредно односила и на руски град-херој Севастопољ (иако ниједан пропратни документ није потврдио присаједињење града од републичког значаја који је тада тако категорисан и самим тим није ни био у саставу Кримске области) и његово прикључење Украјинској ССР. На дјелу је било незаконито отуђење Севастопоља и његово „даривање“ на управу Украјини.

Како се ближио распад СССР-а, тако је расла жеља становништва Крима за коначном исправком историјске неправде. Своје концизно утврђене захтјеве за сувереношћу и вољом одлучивања житељи Крима настојали су да остваре кроз низ правно утемељених активности у виду организовања и спровођења референдума, доношења Устава Аутономне Републике Крим и Декларације, увођења институције предсједника Републике (1992. године одлуком Врховног савјета Крима), у складу са неотуђивим правом. Народ Крима је своју заштиту искључиво видио у свом опредјељењу за поновно уједињење са Русијом, у којој је и стварао њену сувереност и државност скоро два вијека – од Катарине II до 1954. године. Референдум о независности, одржан марта 2014. године, био је завршни елемент и чин историјске правде којим се Крим вратио у Русију.

Реалност кримског референдума

Референдум као механизам непосредне изјаве воље грађана игра важну улогу у постепеном развијању државе и представља основну форму директног изјашњавања грађана, што је израз и потврда демократског карактера и капацитета неког политичког система и власти у њему. Институт референдума представљао је важан инструмент који су примијенили представници власти на Криму како би од-

лучили о даљим корацима изградње државности. Савременост кримског референдума огледа се у тадашњем стању у друштву, настојањима становништва и коректних питања која су се на њега односила. Одговори на постављена питања презентовали су национално-државне интересе АР Крим и тежње његовог становништва. Сам референдум био је организован у кратком року и спроведен, без обзира на сложену ситуацију, на високом организационом нивоу, без озбиљних инцидената, са дотад невиђеним бројем учесника и њиховом једногласношћу.[8] Главна вриједност спроведеног рефендума била је та што су легитимно изабрани представници народа на Криму, ослањајући се на његову подршку, правовремено и компетентно спровели неопходне промјене, јачајући независност Републике, а самим тим и повјерење у властиту будућност.

Послије распада СССР-а, на челу Украјине смјењивали су се олигархијски кланови под спољним утицајима, којима је интерес за просперитет државе и гарантована сигурност свих њених народа била на посљедњем мјесту приоритета. Своју самосталност Украјина није стекла због садржаја односа које су владајуће елите имале према правима грађана на Криму, а посебно не кад се има виду одсуство регионалне и локалне самоуправе на коју је становништво овог полуострва полагало право. Националистичка политика, прекрајање историје, хероизација фашизма након државног удара у Украјини, на Криму су створили основне предуслове да референдум на Криму постане реалност. Нелегитимна централна власт није имала вољу да путем дијалога са представницима власти на Криму, који нису били сагласни са њиховом политиком, артикулише тзв. отворена питања, нити је посједовала способност да проблеме рускојезичког становништва у Украјини ријеши преговорима након којих би услиједила рјешења која би задовољила обје стране.

Када се сумирају сви наведени елементи уз помоћ којих је организован и спроведен кримски референдум, може се констатовати да је Крим добровољно изашао из Украјине проглашавајући независност од стране легалног и легитим-

[8] http://www.rcoit.ru/upload/iblock/337/gvv_2_2014.pdf#page=51, приступљено у октобру 2017. године.

ног органа власти, Врховног совјета Аутономне Републике Крим, која је потврђена вољом грађана на референдуму којим се оживотворило његово право на самоопредјељење. Сви правно утемељени процеси на Криму покренути искључиво у оквиру унутрашњег и међународног права рефлектовали су реалност кримског референдума. Број држава које су биле против, уздржане или уопше нису гласале 27. марта 2014. године на Генералној скупштини УН за Резолуцију о територијалној цјеловитости Украјине, био је 93 од укупно 193 државе чланице[9]. Значајан број држава које нису гласале за Резолуцију о цјеловитости Украјине довољан је показатељ релевантности и исправности организовања и спровођења кримског референдума у складу с међународним правом. Већина житеља Крима, који су, пролазећи кроз тешке периоде током XX и почетком XXI вијека, имала сазнање да је Крим био и остао неодвојив дио Русије са покољења на покољење, предавали су то сазнање засновано на правди и праведности које је у коначници резултовало референдумом о независности Крима и повратком у састав Родине (Русије).

Закључак

Иако је прошло више од четири године од кримског референдума и присаједињења Крима Русији, већина западних држава упорно инсистира на томе да је овај процес извршен нелегитимно, игноришући првенствено изражену вољу народа Крима по свим принципима међународног права. Фебруара 2014. године у Кијеву се десио државни преврат и власт је узурпирана од стране противника легално изабраног предсједника Виктора Јануковича. Нове власти у Кијеву нису имале основни легитимитет у виду подршке народа путем основног постулата демократије – изборне воље грађана. Након свргавања дотадашњег предсједника и покушаја атентата на истог, централна власт је и дефинитивно престала да постоји на цијелој територији Украјине. Норме украјинског Устава биле су грубо укинуте државним превратом након на-

[9] Генерална скупштина УН 27. марта 2014. године донијела је Резолуцију о територијалној цјеловитости Украјине. Од 193 државе чланице за документ је гласало 100, против 11, уздржано је било 58, 24 нису гласале (извор: http://www.encyclopaedia-russia.ru/article.php?id=856).

силних демонстрација у Кијеву, док су у Аутономној Републици Крим легално изабрани представници власти наставили свој рад, али сада већ у новостеченим, сложеним условима у којима је пријетила опасност по безбједност грађана Крима с обзиром на потезе нових власти у Кијеву. АР Крим је још од распада СССР-а имала све елементе независне државе, а „лабаву“ везу са централним властима у Кијеву одржавала је све до пуча 2014. године. Стрпљиво градећи и штићећи своју аутономију у вршењу власти, законито спровођење референдума била је финална етапа стицања потпуне независности Крима. Незаконити представници нових власти у Кијеву, на челу са националистима и екстремистима, својим потезима су нарушили основна права руске националне мањине у Украјини посредством насилних и нелегалних аката којима је угрожен опстанак овог народа. Узимајући у обзир вишевјековну етничку слику Крима, као и сва наведена стечена права вршења власти и уређења аутономне републике, житељи Крима су легитимно донијели одлуку о легалном спровођењу референдума. Народ на Криму је преузео на себе пуну одговорност заштите основних права на постојање када се земља налазила у грађанском рату. Право на самоопредјељење кроз референдум био је основни институт демократског друштва као гарант опстанка народа на Криму у ситуацији када је угрожен живот фактички сваког његовог житеља.

На основу свега наведеног, потпуно је јасно да су грађани и власти Крима добровољно, уз коришћење свих елемената међународног и унутрашњег права, иступили из Украјине због околности које су пријетиле њиховој безбједности, у складу са одлукама легалних представничких органа и институција. Спроведени референдум о независности Крима имао је потпуни легитимитет, задовољавајући историјску правду и имплементирајући исти у реалност правно-политичке егзистенције Крима и Севастопоља као конститутивних елемената и субјеката Руске Федерације.

Литература:

Срећко Ђукић, *Крај СССР-а и Русија: Ново руско окружење*, Службени гласник, Београд 2011.

Срећко Ђукић, *Тајне Беловешке пушће: Вискули – последњи дан СССР*, Албатрос Плус, Београд 2010.

Ростислав Ищенко, *Украина в глобальной политике,* Эксмо, Москва 2015.

Зоран Милошевић, *Од Малоруса до Украјинаца*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2008.

Драган Петровић, *Предсједнички избори у Украјини 2010*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2010.

Драган Петровић, Горан Николић, *Геополитика савремене Украјине*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2010.

Зборник радова *Украјинско питање данас*, Центар академске речи Шабац 2015.

Електронски извори:

http://www.qrim.ru/about/history/Referendum_1991, приступљено у новембру 2017.

http://russkoepole.de/images/flash/Analiticheskij_doklad_o_Legitimnosti_Krymskoga_referenduma.pdf, приступљено у деценмбру 2017.

http://krymania.ru/istoriya-kryma/#name2, присупљено новембра 2017.

https://wiki2.org/ru/Республика_Крым_(независимое_государство), присупљено новембра 2017.

http://tomsinov.com/russia_contemp/krymskoe_pravo.pdf, приступљено у новембру 2017.

http://www.rcoit.ru/upload/iblock/337/gvv_2_2014.pdf#page=51, приступљено у октобру 2017.

http://www.encyclopaedia-russia.ru/article.php?id=856, приступљено у децембру 2017.

http://allpravda.info/evropeyskie-advokaty-skazali-svoyo-slovo-krym--rossiyskiy-referendum--zakonnyy-48672.html, приступљено у децембру 2017.

https://ruxpert.ru/Правовые_основания_воссоединения_Крыма_с_Россией;

http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%92/vishnyakov-viktor-grigorjevich/krim-pravo-i-politika, приступљено у новембру 2017.

https://profilib.net/chtenie/99885/nikolay-azarov-ukraina-na-pereputezapiski-premer-ministra.php, приступљено у децембру 2017.

http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%91/buntovskij-sergej-yu/ukraina-ot-adama-do-yanukovicha-ocherki-istorii/3, приступљено у децембру 2017.

https://pavel-shipilin.livejournal.com/553778.html, приступљено у јануару 2018.

Документи:

Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций (http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles)

Крымский референдум 20 января 1991 года о воссоздании Крымской АССР (https://ru.wikipedia.org/wiki/Референдум_в_Крыму_(1991)

Верховный Совет Крымской АССР – Декларация о государственном суверенитете автономной республики 5 мая 1992 года (https://news2.ru/story/501920/)

Конституция Автономной Республики Крым, принятая Верховным Советом Автономной Республики Крым 6 мая 1992 г. (https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Республики_Крым_(1992)/Редакция_7_сентября_1994_года)

О вы-борах Президента Республики Крым от 17 сентября 1993 (http://www.uazakon.com/document/tpart07/isx07753.htm)

О восстановлении конституционных основ государственности Республики Крым от 20 мая 1994 г. (http://uazakon.com/document/tpart04/isx04029.htm)

Постановление Верховного Совета Крыма (http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/ rb0072002-92)

Конституция Автономной Республики Крым октября 1998 года (https://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_Автономной_Республики_Крым)

Декларация о независимости Автономной Республики Крым и г. Севастополя, март 2014 г. (http://www.crimea.gov.ru/news/11_03_2014_1)

КонституцияРеспубликиКрым, апреля 2014 (http://crimea.gov.ru/content/uploads/files/base/Konstitutsiya.pdf)

Dusan Vrucinic

LEGITIMACY OF THE CRIMEAN REFERENDUM

Summary

The aim of this paper relates primarily to the presentation of all legal that is legitimate elements and mechanisms which the government representatives and the people in Crimea used and implemented in the legally conducted referendum. The Crimean Autonomous Socialist Soviet Republic, within the Russia as well as within the Ukrainian Soviet Socialist Republic since 1954, had broad autonomy, which substantially defined its independence in decision-making process about its status. During the period between the disintegration of the Soviet Union and the beginning of the civil war in Ukraine, aspiration to full sovereignty of the autonomous republic was developed, which was legitimately and legally implemented along with the circumstances that enabled it. Throughout entire history of the Autonomous Republic of Crimea existence, its people had their component of the existence with extensive powers and political system. Legal grounds on which referendum was adopted and organized were confirmed by the decision for the referendum, the Constitution, declarations, establishing the institution of the President of Crimea and the Supreme Council of the ARC as the highest democratically elected legislative body in Crimea, which implemented democratic will and choice of the people in Crimea by the decision on the referendum. The Constitution of the Autonomous Republic of Crimea, declarations on status, referendums and institution of the President were each time passed in a democratic way on the basis of legality and the rights that, in the state organization of the USSR and later the independent Ukraine, were under the authority of this Autonomous Republic. Nowadays, in the field of international law, realities of organizing the referendum and its results are increasingly obvious and acceptable when one makes a retrospective and elaborate the process which provided the Crimean referendum with full legitimacy.

Keywords: *referendum, legitimacy, will of the people, the Autonomous Republic of Crimea, Russia, Ukraine.*

ОСТЕОПОРОЗА– ВЕЛИКИ И РАСТУЋИ ПРОБЛЕМ ЈАВНОГ ЗДРАВЉА

О ОСТЕОПОРОЗИ

Стицајем околности, готово истовремено када се припремао овај број *Годишњака Друштва чланова Матице српске у Републици Српској*, Редакцији је предат чланак „Превенција, дијагностика и лијечење остеопорозе“ Славице Ђ. Јандрић, Дренке Шећеров-Зечевић и Сњежане Поповић-Пејичић и одржан је 21. септембра 2018. године Симпозијум **ОСТЕОПОРОЗА – ВЕЛИКИ И РАСТУЋИ ПРОБЛЕМ ЈАВНОГ ЗДРАВЉА** у организацији Академије наука и умјетности Републике Српске - Одјељење медицинских наука, Одбора за хроничне незаразне болести, Удружења ендокринолога Републике Српске и Медицинског факултета Универзитета у Бањој Луци. На Симпозијуму су реферате поднијели сљедећи аутори: академик проф. др Марко Вуковић, проф. др Наташа Петронијевић (Институт за медицинску и клиничку биохемију, Медицински факултет, Универзитет у Београду), prof. dr Marija Pfeifer, MD, PhD (Medical Faculty, University of Ljubljana, Slovenia), доц. др Тијана Ичин (Клиника за ендокринологију, дијабетес и болести метаболизма, Медицински факултет Универзитета у Новом Саду), проф. др Милан Петронијевић (Војномедицинска академија, Медицински факултет ВМА, Универзитет Одбране, Београд, Србија), проф. др Сњежана Поповић-Пејичић (Универзитетски клинички центар Републике Српске, Медицински факултет Универзитета у Бањој Луци) и проф. др Славица Ђ. Јандрић (Академија наука и умјетности Републике Српске Универзитет у Бањој Луци, Медицински факултет, Физикална медицина и рехабилитација, Бања Лука).

Сматрали смо, у договору са организаторима, да би било и корисно и занимљиво, да уз поменути рад објавимо и прихваћене сажетке изнесених реферата како би се бацило више свјетла на ову медицинску проблематику.

Овим гестом потврђујемо уређивачку ширину која се настоји његовати на страницама часописа *Госишњак Друштва чланова Матице српске у Републици Српској*.

Редакција *Годишњака*

UDK 616.71-007.234-085.2
DOI: 10.7251/GMS1808113J
(Originalni naučni rad)

Slavica Đ. Jandrić,[1] Drenka Šećerov Zečević[2]

PREVENCIJA, DIJAGNOSTIKA I LIJEČENJE OSTEOPOROZE

Rezime: *Osteoporoza je sistemska skeletna bolest koja se karakteriše smanjenjem koštane mase i promjenama u mikroarhitekturi koštanog tkiva, što vodi u povećan rizik za fragilnost kostiju i frakture.* ***Koštano remodelovanje.*** *Kod normalnog remodelovanja, resorpcija i formiranje kosti su u ravnoteži. Osteoporoza nastaje samo ako je stepen resorpcije kosti veći od formiranja kosti.* ***Faktori rizika za nastanak osteoporoze i osteoporotičnu frakturu.*** *U nastanak osteoporoze uključeni su mnogi genetski i spoljašnji faktori. Dva najvažnija faktora jesu nizak pik koštane mase u skeletnom sazrijevanju i ubrzani koštani gubitak. Faktori rizika za osteoporotičnu frakturu uključuju stariju životnu dob, ženski pol, hipogonadizam, manju tjelesnu težinu, anamnezu frakture kuka kod roditelja, vertebralne frakture, prethodne frakture usljed minimalne traume, reumatoidni artritis, pušenje cigareta, unos alkohola, nisku koštanu gustinu, padove, dugoročno korištenje lijekova, najčešće glukokortikoida i druge.* ***Kliničke manifestacije.*** *Osteoporoza je u većini slučajeva klinički tiha prije nastanka frakture. Dvije trećine vertebralnih fraktura su bezbolne. Kod bolnih vertebralnih fraktura epizode akutnog bola mogu pratiti pad ili manju traumu. Pacijenti sa frakturama kuka imaju bol i ograničenje pokreta.* ***Dijagnostika osteoporoze.*** *Dijagnostika obuhvata anamnezu, klinički pregled, antropometrijska mjerenja, evaluaciju rizičnih faktora, radiološki pregled, određivanje koštane mase, ginekološki pregled, laboratorijsku obradu (osnovnu, za isključivanje sekundarne osteoporoze i dopunsku, metaboličku).* ***Prevencija i liječenje.*** *Osnova liječenja i prevencije osteoporoze je dovođenje u ravnotežu procesa formiranja kosti i procesa resorpcije. Prvi cilj prevencije je da se dostigne visok pik koštane mase u mladosti, koliko je to genetski moguće. Sadašnjom terapijom za osteoporozu pokušavamo da djelujemo na očuvanje koštane mase i čvrstine inhibicijom koštane resorpcije ili stimulisanjem formiranja kosti. Većina farmakoloških tretmana ima za cilj da spriječi koštanu resorpciju.* ***Fizikalna terapija i rehabilitacija kod osteoporoze.*** *Obuhvata terapijske vježbe, radnu terapiju, druge fizikalne terapijske procedure, liječenje komorbiditeta, spinalne ortoze, psihosocijanu podršku i drugo.* ***Zaključak.*** *Veoma je važna prevencija i rana*

[1] Univerzitet u Banjaluci, Medicinski fakultet, Fizikalna medicina i rehabilitacija, S. Mrkalja 14, 78 000 Banjaluka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Bana Lazarevića broj 1, 78 000 Banja Luka, Republika Srpska, BiH, e-mail: slavajandric@yahoo.com

[2] Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Bana Lazarevića broj 1, 78 000 Banja Luka, Republika Srpska, BiH

dijagnoza osteoporoze, a u liječenju, na raspolaganju su nam farmakološka terapija i procedure fizikalne terapije i rehabilitacije.

Ključne riječi: *osteoporoza, faktori rizika, prevencija, dijagnoza, terapija.*

Uvod i definicija osteoporoze

Osteoporoza je najčešće oboljenje kostiju, koje zbog svoje masovnosti i ozbiljnih posljedica sa kojima je vezano, posebno preloma kostiju, prvenstveno kuka i kičmenih pršljenova, predstavlja značajan medicinski i ekonomski problem.

Osteoporoza je sistemska skeletna bolest koja se karakteriše smanjenjem koštane mase i promjenama u mikroarhitekturi koštanog tkiva, što vodi u povećan rizik za fragilnost kostiju i frakture (1). Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije, osteoporoza je metabolička koštana bolest karakterisana smanjenom mineralnom gustinom, promjenama mikroarhitekture i smanjenim biomehaničkim svojstvima kosti, koje mogu da imaju za posljedicu prelome i deformitete. Mada osteoporoza može postojati u bilo kojoj kosti, najveća vjerovatnoća je da zahvati kuk, kičmu i ručni zglob.

Epidemiologija osteoporoze

Utvrđeno je da osteoporozu u svijetu ima oko 200 miliona ljudi (2). Približno 54 miliona muškaraca i žena u SAD ima osteoporozu ili smanjenu koštanu gustinu (3). Oko 50% Amerikanaca starijih od 50 godina je u riziku za osteoporotičku frakturu (4). Svakih 20 sekundi u svijetu jedna žena doživi prelom vrata femura, a od njih, 20% umre tokom prve godine nakon preloma, zbog komplikacija (pneumonije, tromboembolije, infarkta) ili ostane sa invaliditetom od preko 50%. Vjerovatnoća za nastanak preloma kod osoba starijih od 50 godina je oko 40% za žene i 13% za muškarce. Incidencija osteoporoze je u

stalnom porastu zbog produženog životnog vijeka, upotrebe lijekova koji utiču na koštanu masu, posebno glikokortikoida, većeg broja ginekoloških operacija sa jatrogenom menopauzom i savremenog načina života u razvijenim zemljama sa manje fizičke aktivnosti. Predviđa se da će 2025. godine biti 60% više osoba sa osteoporozom nego danas. Utvrđeno je da bi troškovi zdravstvenog sistema za liječenje osteoporoze u 2025. godini iznosili 25,3 biliona godišnje (3).

Koštano remodelovanje

Kost je izgrađena od organskih i neorganskih (mineralnih) komponenti. Organska komponenta primarno sadrži kolageni matriks i nekolagene proteine (osteoid). Tip I kolagena sačinjava 90% ukupnog volumena osteoida. Osteoblasti produkuju osteoid.

Neorganska komponenta sadrži hidroksiapatit, koji se u početku deponuje u organski matriks kao so kalcijum-fosfata, a kasnije transformiše u kristale apatita. Drugi joni (karbonat, magnezijum, kalcijum, fluorid i dr.) u kosti imaju važnu strukturalnu i metaboličku ulogu.

Dobro orkestrirani događaji razvoja i rasta su determinisani genetski, a regulisani centralno, endokrinim, i periferno, biofizičkim i biohemijskim procesima. Živa kost nikada nije metabolički mirna. Njen matriks i mineralno skladište se konstantno remodelišu duž linija mehaničkog stresa. Na formiranje kosti utiču humoralni uticaji (estrogen, androgen, hormon rasta i tireoidni hormoni), kao i aktivnost uz opterećenje. Resorpcija može nadvladati formiranje u odgovoru na ekscesivno djelovanje endogenih i egzogenih kortikosteroida, nizak nivo serumskog kalcijuma, visok nivo tireoidnog hormona i nedostatak vježbi sa opterećenjem. Estrogen ima esencijalan uticaj na kost direktnim i indirektnim djelovanjem.

Remodelovanje kosti se provodi preko koštanih ćelija, a trabekularna kost tokom života ima najveću metaboličku aktivnost i mnoge bolesti koje uzrokuju osteoporozu imaju disproporciju u gubitku trabekularne kosti.

Fizički stres i koštana arhitektura

Odnos između primijenjenog stresa i koštane arhitekture je prvi uočio Galilej. On je našao direktnu korelaciju između tjelesne težine i veličine kosti. Intenzivni metabolizam koštanog sistema obezbjeđuje se dinamičkim promjenama: stvaranjem nove i resorpcijom postojeće kosti.

Kod normalnog remodelovanja, resorpcija i formiranje kosti su u ravnoteži. Osteoporoza nastaje samo ako je stepen resorpcije kosti veći od formiranja kosti. Ovi procesi su regulisani brojnim mehanizmima, prije svega hormonskim: polnim hormonima, paratireoidnim hormonom, kalcitoninom, vitaminom D, glikokortikoidima i drugim.

Poremećaj u ravnoteži između ova dva suprotna, ali međusobno usklađena procesa, dovodi do nastanka metaboličkih oboljenja kostiju. U toku jedne godine procesima remodelovanja se zamijeni oko 25% trabekularne i oko 3% kompaktne kosti. Maksimum koštane mase najvećim dijelom zavisi (u 60%−80% slučajeva) od nasljeđa, a manjim dijelom od uticaja sredine. Muškarci, osobe sa višim rastom i većom tjelesnom masom, pripadnici pojedinih rasa (crnci) imaju veću koštanu masu.

Faktori rizika za nastanak osteoporoze

U nastanak osteoporoze uključeni su mnogi genetski i spoljašnji faktori. Dva najvažnija faktora su, međutim, nizak pik koštane mase u skeletnom sazrijevanju i ubrzani postmenopauzalni koštani gubitak. Simptomatska osteoporoza (frakture usljed koštanog gubitka) manje je česta kod osoba iz južne Evrope i mediteranskog bazena u odnosu na sjever Evrope.

Deficit estrogena je okidač dramatičnog povećanja citokina uključenih u proces remodelovanja i povećanja resorpcije, koje vodi u osteoporozu. Endokrine bolesti (abnormalnosti u polnim, tireoidnim hormonima, PTH, adrenalnim steroidima), hipogonadizam, prirodno i hirurški indukovana menopauza, kastracija, panhypopituitarismus, Klinefelterov sindrom, Turnerov sindrom (gonadalna ageneza), hyperthyroidismus,

glandularna hiperaktivnost, mogu biti uzrok osteoporoze. Velika količina supstitucione terapije kod hipotireoidizma povećava koštanu resorpciju. Osteoporoza može biti udružena i sa amenorejom. Vježbanje ili fizički i emocionalni stres mogu uzrokovati smanjenje u hipotalamičkoj funkciji, sa smanjenjem gonadotropnog djelovanja. Slijedi anovulacija i povećanje koštane resorpcije.

Nasljedni i konstitucioni faktori, kao što su: ženski pol, bijela rasa, sitan kostur, osteoporoza u porodici, rana menopauza (prije 45 godine života), prethodni prelomi (2x), prethodni prelomi pršljenova (3−4x), kasna menarha, duga osovina femura, mogu biti faktor rizika za nastanak osteoporoze.

U faktore rizika za pojavu osteoporoze spadaju i elementi načina života, kao što su: pušenje (50% povećava rizik za prelom kuka), neaktivnost, produžena imobilizacija, nerotkinje, prekomjerna aktivnost uz amenoreju, ishrana, nedovoljan unos kalcijuma tokom čitavog života, nedovoljan unos vitamina D, nedovoljno izlaganje suncu, vegeterijanska ishrana, alkoholizam, prevelika konzumacija kafe, visok unos fosfata, prekomjeran unos proteina kod starijih osoba, niska tjelesna težina, mali indeks tjelesne mase (BMI manji od 19 kg/m2) i bolesti kao što su tireotoksikoza, primarni hiperparatireoidizam, Cushingov sindrom, Diabetes mellitus tip I.

Primarni hipogonadizam, nedostatak testosterona kod muškaraca, reumatoidni artritis, prolaktinom, hemolitička anemija, anoreksija nervoza, malapsorpcija zbog bolesti gastrointestinalnog ili hepatobilijarnog sistema, hronična opstruktivna bolest pluća, hronični neurološki poremećaj, hronična bubrežna insuficijencija, intoksikacija aluminijumom, maligne hematološke bolesti, osteogenesis imperfekta, transplantacija organa, lijekovi (dugotrajna upotreba kortikosteroida u dozi većoj od 7,5 mg, duže od šest mjeseci, antitireoidni lijekovi, veće doze levotiroksina, antikoagulansi − heparin, hemoterapija, imunosupresivi, ciklosporin, antikonvulzivi, fenotijazin, hronično uzimanje antacida i diuretika).

Faktori rizika za osteoporotičnu frakturu

Faktori rizika za osteoporotičnu frakturu uključuju stariju životnu dob, ženski pol, za žene postmenopauzu, hipogonadizam, manju tjelesnu težinu, anamnezu frakture kuka kod roditelja, etničku pripadnost (bijelci su u većem riziku od crnaca), prethodne kliničke ili morfometrijske vertebralne frakture, prethodne frakture usljed minimalne traume, reumatoidni artritis, pušenje cigareta, unos alkohola (tri ili više pića dnevno), niska koštana gustina (Bone mineral density, BMD), deficit vitamina D, nizak unos kalcijuma, hiperkifoza, padovi i imobilizacija. Drugi faktor rizika za osteoporotične frakture je dugoročno korištenje lijekova, najčešće glukokortikoida, antikoagulanata, antikonvulziva, hemoterapije (5).

Osteoporoza − podjela

Involucijska osteoporoza dijeli se na postmenopauzalnu (tip I) i senilnu (tip II) osteoporozu. Juvenilne i adultne forme idiopatske osteoporoze su rijetke. Juvenilna osteoporoza počinje u kasnom djetinjstvu ili ranoj adolescenciji sa simptomatskom osteopenijom i fragilnošću skeleta. Frakture su predominantno u aksijalnom skeletu. Idiopatske adultne osteoporoze kod sredovječnih muškaraca su često udružene sa idiopatskom hiperkalciurijom i sa prekomjerno aktivnim koštanim remodelovanjem. Predominira simptomatska aksijalna osteopenija. Primarna i sekundarna osteoporoza mogu biti generalizovane i lokalizovane.

S godinama, i osobe muškog pola imaju postepeni gubitak kosti, što vodi u lomljivost kostiju. Utvrđeno je da će jedan od pet muškaraca imati osteoporotičku frakturu tokom života. Prognoza za muškarce sa frakturom kuka je veoma nesigurna. Uz smanjenje slobodnog testosterona, mnogi drugi faktori dovode do sekundarne osteoporoze, uključujući liječenje drugih oboljenja kao što su karcinom i dijabetes. Pacijente bi trebalo ispitati ne samo na koštanu gustinu, već procijeniti njegov nutritivni status, fizičku aktivnost i lijekove koje uzima. Terapija se određuje prema tipu osteoporoze (6).

Kliničke manifestacije

Osteoporoza je u većini slučajeva klinički tiha prije nastanka frakture. Dvije trećine vertebralnih fraktura su bezbolne. Tipični nalazi kod pacijenata sa bolnim vertebralnim frakturama mogu uključiti sljedeće: epizode akutnog bola mogu pratiti pad ili manju traumu ili nastati tokom odmora ili rutinske aktivnosti. Bol se može lokalizovati i identifikovati na specifičnom vertebralnom nivou u srednjem i donjem dijelu grudnog dijela ili u gornjem dijelu lumbalnog segmenta kičmenog stuba. Bol se opisuje kao oštar, neodređen ili tup. Nastaje ograničenje pokretljivosti kičmenog stuba, posebno fleksije, spazam paravertebralne muskulature, a bolno je stajanje i sjedenje. Kretanje može pogoršati bol. U nekim slučajevima, bol iradira u abdomen. Često je bol udružen sa paravertebralnim mišićnim spazmom, pogoršava se sa aktivnošću i smanjuje sa ležanjem na leđima. Akutni bol se obično smiruje nakon 4−6 nedjelja. U slučaju multiplih fraktura sa teškom kifozom, bol može postati hroničan.

Pacijenti sa frakturom kuka mogu osjetiti bol u preponi, zadnjici, butu i/ili medijalnom dijelu koljena tokom opterećenja zahvaćenog ekstremiteta. Smanjen je obim pokreta, posebno unutrašnja rotacija i fleksija. U položaju mirovanja kuk je u spoljašnjoj rotaciji.

U kliničkom pregledu, pacijent sa kompresivnom frakturom pršljena može imati: kod akutnih vertebralnih fraktura, bolnu osjetljivost u području zahvaćenog pršljena i povećanu fiziološku torakalnu kifozu sa cervikalnom lordozom. Prisutno je konsekventno izravnavanje lumbalne lordoze, smanjenje tjelesne visine za 2−3 cm poslije svake kompresivne vertebralne frakture i progresivna kifoza.

Pacijenti sa frakturama kuka mogu imati ograničenje obima pokreta sa bolom u krajnjem položaju na FABER testu kuka (fleksija i abdukcija i spoljašnja rotacija), smanjenje opterećenja na frakturiranoj strani ili antalgični obrazac hoda. Teškoće u balansu mogu biti evidentne, posebno kod pacijenata sa promijenjenim centrom gravitacije zbog teške kifoze. Pacijenti mogu imati probleme u izvođenju tandem hoda i stajanju na jednoj nozi.

Najvažniji uzroci fraktura u osteoporozi su povećanje tendencije za pad (neurološke, muskuloskeletne, kardiovaskularne bolesti, smetnje vida, prekomjerna upotreba lijekova, slabo osvjetljenje, zakrčen pod i dr.), smanjenje rezistencije na minimalnu traumu (smanjena koštana gustina, smanjenje punoće mekog tkiva − dobro razvijeni mišići i potkožno masno tkivo mogu apsorbovati energiju), mala koštana masa koja je u vezi sa pikom koštane mase dostignutim koštanim sazrijevanjem i gubitkom poslije pika.

Dijagnostika osteoporoze

Dijagnostika obuhvata anamnezu, klinički pregled, antropometrijska mjerenja, evaluaciju rizičnih faktora, radiološki pregled (AP i lateralni snimak Th i L dijela kičmenog stuba), određivanje koštane mase, ginekološki pregled, laboratorijsku obradu (osnovnu, za isključivanje sekundarne osteoporoze i dopunsku, metaboličku).

Osteoporoza se može dijagnostikovati nastankom frakture zbog fragilnosti kosti. Kod pacijenata bez frakture, osteoporoza se često dijagnostikuje niskim BMD. Dualenergy x-ray absorptiometry (DXA) je sadašnji zlatni standard za dijagnozu osteoporoze kod osoba bez osteoporotične frakture. Kičma (sa 35% kortikalne kosti i 65% trabekularne kosti) najčešće se skenira između L1 i L4 pršljena. Preciznost i tačnost tehnike je odlična, nivo radijacije mali, prihvatanje od strane pacijenta je dobro (procedura traje 10−15 minuta). Rezultati DXA se skoruju kao standardna devijacija (SD) mladih, zdravih osoba i predstavljaju kao T-skor. Razlika između bolesnikove i normalne vrijednosti izražava se kao SD. Jedna SD odgovara 10%−12% razlike u koštanoj gustini. Naprimjer, T-skor od -2 ukazuje na BMD koji je 2 SD ispod komparativne norme. Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije, T-vrijednost do -1 SD označava normalan nalaz, T-vrijednost od -1SD do -2,5 SD smanjenu koštanu gustinu (osteopeniju), a T-vrijednost -2,5 SD i niže označava osteoporozu. Ukoliko osoba sa osteoporozom ima i frakturu, onda se stanje definiše kao teška osteoporoza.

Međunarodni referentni standard za opis osteoporoze kod postmenopauzalnih žena i kod muškaraca starosti 50 godina ili više je BMD vrata femura od 2,5 SD ili više ispod srednje vrijednosti mladih ženskih odraslih osoba (2). Nizak BMD mjeren sa DXA identifikuje manje od jedne polovine osoba kod kojih bi se mogla desiti osteoporotična fraktura.

Koštana gustina se može takođe klasifikovati prema Z-skoru, broju SD iznad ili ispod očekivanog BMD za pacijentovu starost i pol. Z-skor od -2,0 ili niži se identifikuje kao „nizak BMD za hronološku dob“ ili „ispod očekivane vrijednosti za dob“, a kod onih kod kojih je iznad -2,0 vrijednosti su „unutar očekivanih vrijednosti“ za dob (7). Skorovi rizika koji kombinuju kliničke faktore rizika sa rezultatima BMD testova, kao što je FRAX (The World Health Organization Fracture Risk Assessment Tool), mogu se koristiti za predviđanje rizika za frakturu kod osoba sa niskom koštanom gustinom.

Trabecular bone scores (TBS) je drugo DXA mjerenje. TBS može biti komplementarni standard mjerenja BMD. TBS koristi „mjerenja teksture sivog nivoa“ iz dvodimenzionalnog DXA skena lumbalne kičme sa izvedenim parametrima koštane snage.

Koštana snaga je esencijalna kao jedna od velikih determinanti rizika za frakturu, a zavisi i od koštane mase, koju odražava koštana mineralna gustina (BMD), kao i od koštane mikroarhitekture. Pokazalo se da je TBS povezan sa stanjem mikroarhitekture kosti i da predstavlja faktor rizika za osteoporotičnu frakturu. Povećan TBS blisko korelira sa strukturom skeleta, dok su niske vrijednosti povezane sa slabijom teksturom (oštećenom mikroarhitekturom).

Potrebno je uraditi i lateralnu radiografiju u stojećem položaju. Ukoliko se nađu patološke kompresivne frakture kod mladih i sredovječnih, kao i frakture iznad Th 5 nivoa, neophodno je istraživati dalje, kako bi se identifikovali drugi rijetki uzroci (tumor). Prednja klinasta kompresivna fraktura je česta kod postmenopauzalne osteoporoze, a nastaje najčešće između srednje torakalne i gornje lumbalne regije. Vodi u progresivnu kifozu. Simetrična transverzalna kompresivna fraktura dovodi do kolapsa tijela pršljena. Prisustvo samo jednog vertebralnog

segmenta u obliku ploče je suspektno na metastatski proces, eozinofilni granulom ili hemangiom.

Incidencija fraktura vrata femura povećava se sa godinama starosti i uglavnom je udružena sa trabekularnim koštanim gubitkom, a najčešće je prisutna kod osoba između 65 i 75 godina starosti (postmenopauzalna osteoporoza). Intertrohanterične frakture, nastale zbog gubitka i trabekularne i kortikalne kosti, nastaju između 75. i 85. godine života (za godine vezana osteoporoza).

Laboratorijski testovi se koriste za utvrđivanje osnovnih stanja ili za isključivanje sekundarnih uzroka osteoporoze. Potrebno je uraditi osnovne testove, kompletnu krvnu sliku (KKS), biohemijske serumske testove: nivo serumskog kalcijuma, fosfora, magnezijuma, alkalne fosfataze (ALP) i 25(OH) vitamina D, kreatinina, klirensa kreatinina, testove za funkciju jetre − aminotransferase (ALT), aspartate aminotransferase (AST), gamma-glutamyl transferase (GGT), bilirubin, nivo Thyroid-stimulišućih hormona (TSH). Za isključenje ili potvrdu sekundarne osteoporoze potrebno je uraditi sljedeće testove: 24-satni nivo kalcijuma u urinu, nivoe paratireoidnog hormona (PTH), tireotropina, testosterona i gonadotropina kod mlađih muškaraca sa niskom koštanom gustinom. Nivo slobodnog kortizola u urinu ili test supresije deksametazona preko noći trebalo bi planirati u sumnjivim slučajevima za isključenje Kušingovog sindroma, kao i testove na adrenalnu hipersekreciju. Elektroforeza serumskih proteina (SPEP) i elektroforeza proteina u urinu (UPEP) koriste se za identifikaciju multiplog mijeloma. Testovi na antigliadinska i antiendomisijalna antitijela mogu pomoći u identifikaciji celijačne bolesti, serumska triptaza i N-methylhistamine u urinu u dijagnostikovanju mastocitoze. Biopsija koštane srži se radi kada postoji sumnja na hematološko oboljenje.

Prevencija i liječenje

Osnova liječenja i prevencije osteoporoze jeste dovođenje u ravnotežu dva procesa: procesa formacije kosti i procesa resorpcije. Fizički stres ima značajan uticaj na arhitekturu kosti,

oblik i masu kosti, koji prate njenu funkciju (Wolffov zakon). Koštana struktura se orijentiše u oblik i masu da najbolje odoli spoljašnjim silama. Ukoliko je smanjeno opterećenje na kost smanjenjem mehaničkog stimulusa, arhitektura, oblik i masa kosti se mijenjaju. Ako je dostignuti pik koštane mase u mladosti bio veći, utoliko se pomjera granica za nastanak osteoporoze. Uticaj pika koštane mase na osteoporozu može se ilustrovati analogijom banke. Dva čovjeka mogu iznositi fond sa računa banke u istom iznosu, ali onaj koji ima veći račun, moći će duže ići po novac.

Prvi cilj prevencije je da se dostigne visok pik koštane mase koliko je to genetski moguće prije koštane maturacije. Ovo je udruženo sa odgovarajućom ishranom, dovoljnom fizičkom aktivnosti, aktivnostima sa opterećenjem, smanjenjem faktora rizika (pušenje, pretjerana količina alkohola, imobilizacija). Održavanje koštane mase u odraslom dobu i optimalan unos kalcijuma sa starenjem takođe čine elemente prevencije. Dobra ishrana i balansirana dijeta su važne za normalan rast i razvoj kostiju. Adekvatna količina kalcijuma može pomoći smanjenju koštanog gubitka. Magnezijum je u bliskoj vezi sa kalcijumom i važan je za održavanje odgovarajućeg nivoa i jednog i drugog, kako bi bili efektivni. Vitamin C nije važan samo u imunološkim reakcijama, već pomaže i u povećanju koštane gustine. Elementi u tragu, kao što je bor, silikon, cink i bakar uzeti u odgovarajućoj količini takođe igraju ulogu u prevenciji osteoporoze.

Optimalna ishrana u djetinjstvu i adolescenciji, redovne vježbe, dobro balansirane dijete, ishrana bogata kalcijumom, povrće, riba preporučuju se u prevenciji osteoporoze. Posebno je potrebna specijalna pažnja kod djevojaka u adolescenciji zbog loše i neregularne ishrane.

Mnoge djevojke i mlade žene učestvuju u teškim sportskim takmičenjima. Fizička aktivnost i umjerene vježbe su bitne za koštanu izgradnju, ali ekscesivne vježbe mogu uzrokovati reverzibilne endokrinološke abnormalnosti (odložena menarha, amenoreja, oligomenoreja). Potrebno im je savjetovati smanjenje nivoa opterećenja i dobru ishranu u cilju normalizacije nivoa estrogena.

Nekoliko studija je pokazalo da je incidencija fraktura kuka i kičmenih pršljenova niža kod žena koje imaju adekvatan unos kalcijuma. Navodi se da su dnevne potrebe za kalcijumom sljedeće: odrasli 1000 mg elementarnog kalcijuma, žene u postmenopauzi i svi odrasli preko 65 godina starosti oko 1500 mg dnevno (količina u 6 do 8 čaša mlijeka). Visokoproteinske dijete mogu uzrokovati veliki gubitak kalcijuma sekundarno zbog acidoze. Neslane dijete, poželjne u tretmanu hipertenzije, deficitarne su Ca i mogu zahtijevati suplementaciju. Osobama sa deficitom u vitaminu D potrebna je suplementacija: za odrasle, preporučena dnevna doza vitamina D je 400 IU, a za starije 800 IU dnevno. Režim vitamina D uz kalcijum kod starijih normalizuje smanjenu apsorpciju kalcijuma.

U prvu liniju prevencije i liječenja osteoporoze kao važne faktore uključujemo i adekvatan program vježbi i fizičke aktivnosti.

Fizička aktivnost

Pregled literature pokazao je da fizička neaktivnost igra ulogu u razvoju hroničnih oboljenja i rane smrtnosti. Postoje dokazi o efikasnosti redovne fizičke aktivnosti u primarnoj i sekundarnoj prevenciji nekih hroničnih oboljenja, uključujući i osteoporozu. Kanadske smjernice za fizičku aktivnost upućuju na njihovu korist za zdravlje. Pokazalo se da postoji linearna veza između fizičke aktivnosti i stanja zdravlja (8).

Neaktivnost, tj. smanjenje gravitacionog opterećenja i sila mišićne kontrakcije na skelet, može pomoći koštanom gubitku. Fizička aktivnost ima za rezultat kliničke konsekvence. Gravitaciono i opterećenje mišićnom kontrakcijom na skelet, predstavlja primarnu prevenciju za osteoporozu. Povećanje koštane mineralne mase, mase skeletnih mišića postoji kroz pik u djetinjstvu i adolescenciji i ima najveće vrijednosti u životu u trećoj deceniji života. Dakle, sa godinama, njene respektivne vrijednosti progresivno se smanjuju na niže vrijednosti (9).

Sa starenjem populacije, razvoj sigurnih i efektivnih strategija za prevenciju osteoporoze i konsekventnih fraktura je

od velike važnosti. Incidencija osteoporoze je posebno visoka kod žena u menopauzi. Uz osteoporozu, starenje samo po sebi utiče na gubitak mišićne mase, kao i na koštani sistem. Osim toga, vježbe se danas razmatraju kao ključna komponenta za smanjenje tjelesne masti i povećanje mase bez masti, što vodi značajnom poboljšanju funkcionalnih performansi.

Hodanje i vježbe u vodi se široko koriste kod starijih žena pošto se smatraju sigurnim i komfornim modelom za sve populacije kod rizika za padove i osteoporotične frakture. Međutim, pokazalo se da takve vježbe nedovoljno indukuju značajan osteogeni stimulus, usljed smanjenog uticaja na kost, jer imaju nisko gravitaciono djelovanje u vodenoj sredini, dok hodanje obezbjeđuje umjereno povećanje opterećenja na skelet pod gravitacijom.

Opšte je prihvaćeno da su vježbe uz otpor sa tegovima najbolji metod za poboljšanje mase bez masti i obezbjeđenje osteogenog stimulusa za poboljšanje i održavanje BMD. Skorašnji, multikomponentni trening je predložen kao zanimljiv trening, koji bi bio alternativa mnogim programima tradicionalnih vježbi, posebno zbog potencijala za poboljšanje funkcionalnih performansi kod starijih odraslih osoba. Multikomponentni trening se definiše kao dobro uravnotežen (zaokružen) program aerobnih vježbi, vježbi uz otpor, vježbi koordinacije, balansa i elastičnosti na suvom i u vodi.

Farmakološko liječenje osteoporoze

Farmakološko liječenje osteoporoze uključuje bisfosfonate (alendronat, rizedronat, ibandronate, zoledroničnu kiselinu), peptidne hormone (teriparatide-1,3,4 amino acidni fragment paratiroidnog hormona i kalcitonin), i selektivne modulatore estrogenih receptora (SERM), raloksifen za žene u postmenopauzi i denosumab (novi biološki agens). Većina tretmana ima za cilj da spriječi koštanu resorpciju. Suplementacija kalcijumom i vitaminom D takođe se koristi u liječenju osteoporoze. Bazedoksifen (SERM) nedavno je odobren od strane Food and Drug Administration (FDA) sa konjugovanim estrogenom za prevenciju osteoporoze.

Komparativna korist od liječenja

Prema kliničkim smjernicama za liječenje osteoporoze i prevenciju fraktura (*A Clinical Practice Guideline Update From the American College of Physicians*, 2017), visokokvalitetni dokazi pokazuju da bisfosfonati, uključujući alendronat, rizedronat i zoledroničnu kiselinu, smanjuju vertebralne, nevertebralne i frakture kuka u poređenju sa placebom kod žena sa osteoporozom u postmenopauzi. Visokokvalitetni dokazi takođe pokazuju da ibandronat smanjuje rizik za vertebralne frakture (radiografski), mada su insuficijentni dokazi za efekte na frakture kuka (10). Postoje dokazi umjerenog kvaliteta da zoledronična kiselina radiografski smanjuje vertebralne frakture kod muškaraca sa osteoporozom.

Visokokvalitetni dokazi pokazuju da liječenje denosumabom i teriparatidom smanjuje radiografski vertebralne, nevertebralne i frakture kuka u poređenju sa placebom kod žena u postmenopauzi sa osteoporozom. Visokokvalitetni dokazi pokazuju da raloksifen smanjuje vertebralne frakture kod žena sa osteoporozom. Bazedoksifen je odobren od FDA sa konjugovanim estrogenima za prevenciju osteoporoze (20 mg, sa 0,45 mg konjugovanog estrogena). Dokazi umjerenog kvaliteta pokazuju da nema razlike u smanjenju fraktura sa estrogenskom terapijom kod žena u postmenopauzi sa osteoporozom. Ovo je razlika u odnosu na smjernice iz 2008, koje izvještavaju o visokokvalitetnim dokazima da je estrogenska terapija bila udružena sa smanjenim rizikom od vertebralnih, nevertebralnih i fraktura kuka kod žena u postmenopauzi. Studije koje su uključene u smjernice iz 2008. fokusirale su se na žene u menopauzi ili one sa niskom koštanom gustinom u odnosu na novije podatke, koji su se fokusirali na žene u postmenopauzi sa dokazanom osteoporozom.

Dokazi umjerenog kvaliteta pokazali su da je globalni efekat kalcijuma ili vitamina D na rizik za frakturu nepouzdan. Studije nisu pokazale razliku između samog kalcijuma i placeba za smanjenje rizika za vertebralne i nevertebralne frakture, mada je adherentnost bila niska. Podaci o efikasnosti samog vitamina D na smanjenje rizika za frakturu mješoviti su i ukupan efekat je nepouzdan (10).

Fizikalna terapija i rehabilitacija kod osteoporoze

Fizikalna terapija i rehabilitacija kod osteoporoze obuhvata terapijske vježbe (na suvom i u vodi), radnu terapiju (funkcionalnu, ergonomska savjetovanja), druge fizikalne procedure (elektroterapija, magnetoterapija, svjetlosna terapija, hidroterapija, balneoterapija i druge), sport i rekreaciju, spinalne ortoze, fizikalnu terapiju kod komorbiditeta, fizikalnu terapiju poslije hirurških intervencija i psihosocijanu podršku. Izvještava se da je rehabilitacija hiperkifotičke posture kod starijih osoba obećava potencijalno poboljšanje ishoda liječenja.

Terapijske vježbe

Pik koštane mase se dostiže sa 35 godina starosti. I kod djece i kod odraslih, redovne aktivne vježbe sa opterećenjem (treninzi i vježbe sa opterećenjem) bitne su za održavanje koštane mase. Fizička aktivnost je posebno važna za prirast optimalnog pika koštane mase kod mladih, odraslih osoba. Ona je takođe važna i u srednjim i poznijim godinama. Kod starijih odraslih osoba tjelesno vježbanje i trening nema veliki uticaj na BMD na svim mjestima. Vježbe nižeg nivoa, kao što je šetnja, imaju mali efekat na povećanje BMD. Međutim, vježbe se uvijek preporučuju jer poboljšavaju: mobilnost, mišićnu funkciju, balans i prema tome smanjuju i rizik od pada. Redovno vježbanje može smanjiti vjerovatnoću od fraktura kostiju koje su udružene sa osteoporozom. Preporučuju se aktivne vježbe, vježbe uz otpor (tegovi, bućice), vježbe sa elastičnom trakom, vježbe balansa: tai chi, joga, vožnja statičkog bicikla, korištenje mašina za veslanje, šetnja, džoging, igranje tenisa, ples, a druge vježbe koje nose rizik od pada trebalo bi izbjegavati.

Istraživanja potvrđuju ulogu opterećenja u održavanju kvaliteta, kao i kvantiteta kostiju. Programi terapijskih vježbi sa opterećenjem unapređuju snagu kosti očuvanjem BMD, poboljšanjem koštane strukture i unapređenjem koštanog formiranja na mjestima mehaničkih stresova. Uz direktno djelovanje na kost, prisutno je i indirektno djelovanje: vježbe povećavaju mišićni tonus i masu, a time poboljšavaju balans i

preveniraju i ublažavaju pad. Nedavna kontrolisana studija o efektima terapijskih vježbi na koštanu mineralnu gustinu kod žena u postmenopauzi pokazala je da je devetomjesečni program vježbi sa opterećenjem bio koristan za održavanje koštane mineralne gustine na lumbalnoj kičmi.

Generalno, preporučeni program za sve odrasle je dnevni program vježbi sa opterećenjem i trening sa umjerenim opterećenjem, uz poštovanje kontraindikacija.

Dnevna tridesetominutna šetnja je idealna i ima dodatnu korist, zbog izlaganja dijelova tijela sunčanim zracima, koji stimulišu stvaranje vitamina D.

Ergoterapija

U okviru radne terapije, uz funkcionalnu radnu terapiju, kojom se koriguje postura u okviru provođenja aktivnosti svakodnevnog života, jačaju se i ekstenzori kičmenog stuba, provodi procjena balansa, hoda, sigurnosti u kući i rizika za pad: prethodni padovi, nesvjestice ili gubitak svijesti, mišićna slabost, vrtoglavice, problem balansa, oštećenje vida, medikamenti (npr. sedativi, narkotici analgetici, antiholinergici), faktori sredine (loše osvjetljenje, tepisi). Provode se ergonomska savjetovanja o obezbjeđenju stabilnosti i prevenciji pada, korekciji uslova u kući, smanjenju ili prekidanju uzimanja psihotropnih lijekova, postavljanju ručki u kupatilu na mjestima koja će obezbijediti stabilnost, kao i korištenju spinalnih ortoza ukoliko su neophodne.

Druge procedure fizikalne terapije (elektroterapija, magnetoterapija, svjetlosna terapija, hidroterapija, balneoterapija i dr.) mogu se primijeniti prema potrebi, poštujući kontraindikacije. Psihosocijalna podrška kod pacijenata sa osteoporozom i dijabetes melitusom je veoma važan dio u okviru rehabilitacije.

Zaključak

Osteoporoza je sistemska skeletna bolest koja se karakteriše smanjenjem koštane mase i promjenama u mikroarhitekturi

koštanog tkiva, što vodi u povećan rizik za fragilnost kostiju i frakture. Za dijagnozu osteoporoze je zlatni standard DXA, uz kliničke faktore rizika i isključenje drugih uzroka za nastanak osteoporoze. Veoma je važna prevencija, koja obuhvata adekvatan program vježbi i fizičke aktivnosti, balansiranu dijetu, adekvatan unos kalcijuma i vitamina D, vitamina C, promjene životnih navika (prestanak pušenja, izbjegavanje prekomjernog unosa alkohola i prevencija pada). Liječenje osteoporoze provodi se farmakološkom terapijom, individualizovanim procedurama fizikalne terapije i rehabilitacije i promjenom načina života.

Literatura

Osteoporosis Prevention, Diagnosis, and Therapy. NIH Consensus Statement Online. 2000;17:1-36. Accessed at https://consensus.nih.gov/2000 /2000osteoporosis111html.htm on 5 April 2017.

Kanis, J. A. On behalf of the World Health Organization Scientific Group. Assessment of osteoporosis at the primary health-care level. Technical Report. University of Sheffield, UK: World Health Organization Collaborating Centre for Metabolic Bone Diseases. University of Sheffield; 2007.

National Osteoporosis Foundation.What is osteoporosis and what causes it? Accessed at http://nof.org/articles/7 on 22 July 2014.

U. S. Department of Health and Human Services.Bone Health and Osteoporosis: A Report of the Surgeon General. Rockville, M. D.: U. S. Department of Health and Human Services, Office of the Surgeon General, 2004. Accessed at https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books /NBK45513/ on 5 April 2017.

Cosman, F., de Beur, S. J., LeBoff, M. S., Lewiecki, E. M., Tanner, B., Randall, S., et al. Clinician's Guide to Prevention and Treatment of Osteoporosis. Osteoporosis International. 2014; 25: 2359−2381.

Banu, J. Causes, consequences, and treatment of osteoporosis in men. Drug design, development and therapy. 2013; 7: 849−860.

Crandall, C., Newberry, S. J., Diamant, A., Lim, Y. W., Gellad, W. F., Suttorp, M. J., et al. Treatment to Prevent Fractures in Men and Women with Low Bone Density or Osteoporosis: Update of a 2007 Report. Comparative Effectiveness Review no. 53. Prepared by the Southern Cal ifornia Evidence-based Practice Center under contract no. HHSA-290-2007-10062-I. Rockville, MD: Agency for Healthcare Research and Quality; March 2012. Accessed at www.effectivehealthcare.ahrq.gov/ on 20 March 2017.

Warburton, D. E., Nicol, C. W., Bredin, S. S. Health benefits of physical activity: the evidence. Canadian medical association journal. 2006; 174(6): 801−809.

Bello, M., Sousa, M. C., Neto, G., Oliveira, L., Guerras, I., Mendes, R., Sousa, N. The effect of a long-term, community-based exercise program on bone mineral density in postmenopausal women with pre-diabetes and type 2 diabetes. Journal of human kinetics. 2014; 43(1): 43−48.

Sinaki, M., Itoi, E., Wahner, H. W., Wollan, P., Gelzcer, R., Mullan, B. P., et al. Stronger back muscles reduce the incidence of vertebral fracTreatment of Low Bone Density or Osteoporosis to Prevent Fractures in Men and Women CLINICALGUIDELINE. Annals.org Annals of Internal Medicine. 166(11); 2017: 833.

Slavica Đ. Jandrić,[1] Drenka Šećerov Zečević[2]

PREVENTION, DIAGNOSIS AND TREATMENT OF OSTEOPOROSIS

Summary

Background. *Osteoporosis is systemic skeletal disease characterized by decreased bone mass and changes in micro architecture of bone tissue that leads in higher risk for fragility of bones and fractures***. B*one remodeling.*** *In normal bone remodeling, resorption and bone forming are in balance. Osteoporosis appears only in case if degree of bone resorption is higher than bone forming.* ***Osteoporosis risk factors and fracture risk factors.*** *Osteoporosis risk factors are often classified as modifiable or non-modifiable. Non-modifiable risk factors include age older than 50 years, female sex, post-menopause, ethnic background, family history of osteoporosis, and history of fractures. Two of the most important factors are low pick of bone mass in skeletal maturation and accelerate bones loss.* ***Clinical manifestations.*** *Osteoporosis generally does not become clinically apparent until a fracture occurs. Two thirds of vertebral fractures are painless. The episode of acute pain may follow a fall or minor trauma. Patients with hip fractures have pain and diminished hip range of motion.* ***Diagnosis of osteoporosis.*** *Diagnostics include history, physical ex-*

amination, anthropometric measurements, evaluation of risk factors, radiology and DXA findings, gynecology examination, baseline laboratory studies, for excluding of secondary osteoporosis and complementary, metabolic studies). ***Prevention and management.*** *The basis of the prevention and management of osteoporosis is bringing into balance of the process of forming and process of bone resorption. The first aim of the prevention is to reach high pick of bone mass in youth, as well as how much it is genetic possible. By current therapy for osteoporosis we try to act on the preserving of bone mass and strength by inhibition of bone resorption or stimulation of bone forming. Majority of pharmacological treatments have a goal to prevent of bone resorption.* ***Physical therapy and rehabilitation*** *of osteoporosis included therapeutically exercises, occupational therapy, and other physical procedures, management of co morbidities, spinal orthosis and psychosocial support.* ***Conclusion.*** *Prevention and early diagnosis of osteoporosis is very important, a therapy included pharmacologic therapy and procedures of physical and rehabilitation.*

Keywords: *osteoporosis, risk factors, prevention, diagnosis, therapy.*

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI REPUBLIKE SRPSKE

Odjeljenje medicinskih nauka

Odbor za hronične nezarazne bolesti

Udruženje endokrinologa Republike Srpske

Medicinski fakultet
Univerziteta u Banjoj Luci

IZVODI RADOVA SA

SIMPOZIJUMA
OSTEOPOROZA – VELIKI I RASTUĆI PROBLEM JAVNOG ZDRAVLJA

Banja Luka, 21. septembar 2018.

ORGANIZACIONI ODBOR

Prof. dr Slavica Jandrić, dopisni član ANURS-a, predsjednik Odbora
Prof. dr Snježana Popović Pejičić
Akademik Rajko Kuzmanović
Akademik Dragan Danelišen
Prof. dr Ranko Škrbić
Prof. dr Vlado Đajić
Prof. dr Janja Bojanić
Natalija Čalo, administrativni sekretar

Radno predsjedništvo

Akademik Dragan Danelišen

Akademik Marko Vuković

Prof. dr Slavica Jandrić, dopisni član ANURS-a

Prof. dr Snježana Popović Pejičić

Prof. dr Milan Petronijević

Prof. dr Marija Fajfer (Marija Pfeifer)

Prof. dr Nataša Petronijević

Recenzenti:
Prof. dr Slavica Jandrić, dopisni član ANURS-a,
Prof. dr Snježana Popović Pejičić

OPŠTE INFORMACIJE

Adresa organizatora:

Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske
Ulica bana Lazarevića br. 1
78 000 Banja Luka
Tel: + 387 51 333 700

Sekretar Organizacionog odbora:

Natalija Čalo
Tel: +387 51 333 714; + 387 65 824 936
Elektronska pošta: omn@anurs.org

Sesija: *Morfologija, metabolizam koštanog tkiva i terapija osteoporoze*

Akademik prof. dr Marko Vuković
Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Bana Lazarevića broj 1,
78 000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

OSTEOPOROZA: BIOMORFOLOŠKE OSNOVE

Jednostavno rečeno, osteoporoza je manjak koštane mase u jedinici zapremine. To se ovdje isključivo odnosi na manjak kalcijum hidroksil apapita koji daje 80% čvrstoće kosti. Manjak ovog minerala je toliki da ugrožava mehaničku izdržljivost kosti, što vodi lako nastanku preloma. Svi odrasli ljudi na svijetu su pogođeni ovom bolešću, žene tri puta češće i ranije u odnosu na muškarce. Deficit koštane mase nastaje kod žena poslije 40. godine, a kod muškaraca oko 50−55. godine. Prelomi nastali zbog ovog deficita mase značajno skraćuju život lica koji ih pretrpe. U ovom vijeku ova bolest će biti češća od svih drugih bolesti.

Ključne riječi: *osteoporoza, mikrostruktura kosti, pregradnja kosti, osteoblasti, osteoklasti, prelom.*

Prof. dr Nataša Petronijević
Institut za medicinsku i kliničku biohemiju, Medicinski fakultet, Univerzitet u Beogradu

BIOHEMIJSKA I BIOFIZIČKA REGULACIJA METABOLIZMA KOŠTANOG TKIVA

Koštano tkivo je dinamično tkivo koje se konstantno remodeluje. Remodelovanje se odvija kroz izuzetno kompleksan ciklus u kome usaglašeno učestvuju osteoblasti, osteociti, osteoklasti i linijske ćelije. Stvaranje, proliferacija, diferencijacija i aktivnost ovih ćelija su pod kontrolom lokalnih i sistemskih faktora.

Lokalni faktori deluju autokrino i parakrino i uključuju faktore rasta, citokine i hemokine koje proizvode koštane ćelje ili se oslobađaju iz koštanog matriksa tokom reapsorpcije kosti. Osteoblasti sekretuju RANKL (*receptor activation of NF-κB ligand*), OPG (osteoprotegerin), lažni receptor za RANKL, monocitno-makrofagni kolonistimulirajući faktor, semaforin A3 i WNT5A i WNT16, koji regulišu osteoklastogenzu. Osteoblasti takođe proizvode i vaskularni endotelni faktor rasta A, koji stimuliše osteoblastogenezu i angiogenezu. Osteociti sekretuju sklerostin, koji inhibira diferencijaciju osteoblasta i stvaranje kosti. Osteoklasti sekretuju BMP6 (*bone morphogenic protein 6*), CTHRC1 (*collagen triple helix repeat containing 1*), EFNB2 (Ephrin B2), S1P (sfingozin 1-fosfat), WNT 10B, semaforin 4D i CT-1 (*cardiotrophin*-1), koji utiču na osteoblaste i osteocite i tako deluju na osteogenezu.

Pored lokalnog autokrinog i parakrinog djelovanja, za najmanje tri „osteokina“ koji se stvaraju u ćelijama koštanog tkiva pokazano je da imaju i endokrinu funkciju. FGF23 (*Fibroblast growth factor* 23) proizvode osteoblasti i osteociti i on utiče na metabolizam fosfora.

Osteokalcin sekretuju osteoblasti i on utiče na sistemsku koncentraciju glukoze, energetski metabolizam, reprodukciju i kogniciju. Lipokalin-2 sekretuju osteoblasti i onmože uticati na energetski metabolizam supresijom centara za apetit u mozgu.

U sistemske faktore koji učestvuju u regulaciji metabolizma koštanog tkiva spadaju paratireoidni hormon, kalcitonin, 1,25-dihidroksiholekalciferol, glukokortikoidi, hormon rasta, hormoni štitaste žlezde, androgeni i estrogeni.

Pored toga, od velikog značaja za održavanje homeostaze koštanog tkiva jeste delovanje fizičkih faktora (elektromagnetna energija, sila zemljine teže, istezanje, kompresija, trenje), koji se procesom mehanotransdukcije konvertuju u električne i/ili biohemijske signale. Proces mehanotransdukcije uključuje četiri faze: registrovanje fizičke sile i prijem mehaničnih signala od strane senzornih ćelija (*mechanocoupling*), konvertovanje primljenog mehaničkog signala u biohemijski signal ili biohemijsku reakciju u senzornim ćelijama (*biochemical coupling*), transmisiju signala od senzorne ćelije do efektorske ćelije i odgovor efektorske ćelije. Osteociti su najsenzitivnije ćelije uključene u prenos mehaničkih signala u biološki odgovor i ključne senzorne ćelije u mehanotrandsukciji. Za proces *mechanocoupling*-a postoji više teorija. Tensegretinska teorija podrazumeva aktivnost adhezionih molekula integrina. Integrini su heterodimerni glikoproteini, transmembranski molekuli, povezani jednim krajem za ekstraćelijski matriks i drugim za citoskeleton. Mehanozomna teorija podrazumeva da deformacija kosti izazvana fizičkom silom dovodi do deformacije membrane senzorske ćelije i konformacionih promena u membranskim multiprotenskim proteinskim kompleksima − mehanozomima. Integrini ili mehanozomi su u vezi sa signalnim putevima u ćeliji i njihove konformacione promene izazvane delovanjem mehaničke sile dovode do aktivacije signalnih sistema (*biochemical coupling*), sinteze sekundarnih mesendžera, aktivacije velikog broja kinaza, fosforilacije prenosnih molekula i aktivacije ili inhibicije transkripcionih faktora. Pokazano je da odgovor ciljnih ćelija na različitu mehaničku stimulaciju značajno zavisi od intenziteta i frekvencije.

Novija istraživanja pokazuju da je metabolizam kostiju regulisan i na nivou centralnog nervnog sistema, pri čemu poseban značaj imaju pojedina jedra hipotalamusa koja aktiviraju endokrine i neuronalne sisteme i tako vrše fino podešavanje homeostatskih mehanizama u kostima.

Razumevanje molekularnih mehanizama kojima kost odgovara na određene biofizičke stimuluse moglo bi biti od značaja za razvoj novih terapijskih strategija za skeletno-mišićna oboljenja od optimizacije režima vežbanja do lekova koji deluju na ključne signalne molekule uključene u mehanosenzitivnost.

Literatura

1. Yavropoulou, M. P., Yovos, J. G., The molecular basis of bone mechanotransduction. J Musculoskelet Neuronal Interact. 2016; 16 (3): 221−236.

2. Han, Y., You, X., Xing, W., Zhang, Z., Zou, W. Paracrine and endocrine actions of bone-the functions of secretory proteins from osteoblasts, osteocytes, and osteoclasts. Bone Res 2018; 6: 16. Doi: 10.1038/s41413-018-0019-6.

3. Paul, G. R., Malhotra, A., Müller, R. Mechanical Stimuli in the Local In Vivo Environment in Bone: Computational Approaches Linking Organ-Scale Loads to Cellular Signals. Curr Osteoporos Rep 2018. Doi: 10.1007/s11914-018-0448-6.

Prof. dr Marija Pfeifer, MD, PhD

Medical Faculty, University of Ljubljana, Slovenia

WHAT IS NEW IN OSTEOPOROSIS MANAGEMENT: COMBINATION TREATMENTS, SEQUENTIAL STRATEGIES, NEW MEDICATIONS

Osteoporosis is the most prevalent bone disease and a major health-economic problem worldwide. The disease is still underdiagnosed and undertreated in spite of rich armamentarium of different drugs. The aim of treatment is to prevent fractures.

Each patient with osteopenia or osteoporosis should take cholecalciferol 1,000–2,000 IU daily or 7,000–14,000 IU once weekly in addition to food rich in calcium (dairy products) or calcium supplements.

Patients who sustained an osteoporotic fracture or those who are at high risk of a major osteoporotic fracture (>20% in next 10 years) or hip fracture (>5%) as assessed by FRAX or other fracture risk assessment algorithm, should receive an antiosteoporotic medication.

The most commonly used drugs are **antiresorptive** medications such as the nitrogen-containing bisphosphonates (BPs) and the receptor activator of nuclear factor kappa B ligand inhibitor denosumab. Whereas both BPs and denosumab inhibit osteoclastic bone resorption (and, to a lesser degree, bone formation), they do so by different cellular and molecular mechanisms. The skeletal effects of denosumab resolve quickly and completely when treatment is stopped. A rebound phenomenon has been observed with manifold increase in bone turnover markers and new vertebral fractures after discontinuation of denosumab. To prevent these “rebound” fractures it is recommended to introduce a BP for another year or two after stopping denosumab. BPs stay in bone for years.

Less commonly used and generally reserved for patients with severe and established osteoporosis are the **anabolic agents** PTH [PTH-(1– 84)] and teriparatide [PTH-(1–34)]. These peptides potently stimulate osteoblastic bone formation but with some delay also stimulate bone resorption (therapeutic window). The treatment is limited to two years. Immediately after anabolic treatment an antiresorptive medication should be introduced to sustain the benefits.

Concomitant teriparatide and denosumab **(combination**) therapy increases BMD more than therapy with either medication alone and more than has been reported with any current therapy. The combination of these agents might be an important treatment option in patients at very high risk of fracture. In case there is a need for prolonged treatment **sequential protocols** are recommended. The effect is better when starting with the anabolic drug teriparatide for two years and following with an antiresorptive like BP or denosumab. The sequential therapy starting with denosumab and switching to teriparatide has proven to be deleterious and is not recommended.

How long osteoporosis treatment should last depends on the individual fracture risk as assessed by FRAX algorithm. This is performed before and every two to three years during the treatment. Continuous long term therapy with antiresorptive drugs can cause late complications like osteonecrosis of the jaw or atypical femur fracture, but they are very rare.

Recently discovered mechanisms in the regulation of bone biology have led to the development of new therapies for osteoporosis.

A new antiresorptive agent – anti cathepsin K monoclonal antibody **odanacatib**, is a highly selective cathepsin K inhibitor that blocks bone collagen 1 degradation. Different from other classes, such as the BPs and denosumab, odanacatib does not seem to interfere with other functions of the osteoclast, such as its osteoblast signalling mechanisms. Odanacatib essentially reduced

vertebral and non-vertebral fractures and increased BMD at all sites. But in a phase 3 trial (LOFT) several cardiovascular adverse events were observed, the most important one being stroke. The drug company announced in fall of 2017 that it would no longer develop odanacatib. Another cathepsin K inhibitor, known as **ONO-5334**, is under development in Japan. No cardiovascular side effects have been reported yet.

There are also new osteoanabolic agents under way. **PTH-related protein analog abaloparatide** given as subcutaneous, daily dosage of 80 mg per day has shown a more than 80% reduction of vertebral fractures incidence, similar to the results of the teriparatide arm. Nonvertebral fractures were also reduced significantly, a result that was not seen in those receiving teriparatide. Time to effect vis-a` -vis clinical and nonvertebral fractures showed a much earlier effect of abaloparatide than teriparatide. The side effect profile showed fewer hypercalcemic events than with teriparatide. FDA has approved abaloparatide for osteoporosis treatment in spring 2017 while EMA has requested additional data.

One of the main mediators of bone formation is the Wnt signalling pathway. Knowledge of the role of sclerostin inhibiting this pathway, along with the rare human diseases of sclerostin deficiency, led to the development of an **antisclerostin human monoclonal antibody, romosozumab**. The initial actions of romosozumab, administered as a monthly subcutaneous injection, lead to increases in bone formation markers and reductions in bone resorption markers. These actions suggest that the drug does not depend on an initial remodelling event to stimulate bone formation but rather that it directly stimulates bone formation. Injections of 210 mg monthly of romosozumab effectively increased BMD at cortical and trabecular sites as early as after 6 months and prevented vertebral fractures compared to placebo in the first year of treatment. Romosozumab treatment of one year was followed by denosumab in the FRAME study. The FDA has rejected to approve the romosozumab due to a

higher rate of serious cardiovascular adverse events with the drug compared with the BP alendronate in the ARCH study in May 2017. Another representative of the antisclerostin antibodies class under investigation is **blosozumab**.

The recent insights into new pathways of bone biology have enabled the development of new classes of drugs for the treatment of postmenopausal osteoporosis. It is likely that some of these new drugs will eventually become clinically useful.

Doc. dr Tijana Ičin
Klinika za endokrinologiju, dijabetes i bolesti metabolizma,
Medicinski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

TERAPIJA OSTEOPOROZE TERIPARATIDOM I ŠTA POSLE

Sa produžavanjem prosečnog životnog veka, sve je važnije obezbediti i dobar kvalitet života ljudima u poznim godinama. Osteoporoza, iako najčešća kod žena u menopauzi, ipak ne zaobilazi ni muškarce. Kako je lečenje bisfosfonatim dugo bio zlatni standard za lečenje osteoporoze, sve češće dolazimo u kontakt sa bolesnicima koji su već bili na višegodišnjoj terapiji antiresorberima, a i dalje zahtevaju lečenje osteoporoze zbog visokog frakturnog rizika. Poslednjih godina se značajno proširio spektar mogućnosti za lečenje osteoporoze. Svaki kliničar mora da donese odluku o momentu započinjanja, odabriru vrste terapije, dužine lečenja ili o adekvatnom prebacivanju sa jedne na drugu vrstu terapije osteoporoze. Danas je glavni predstavnik anaboličke terapije osteoporoze teriparatid, to jest sintetski parathormon. Međutim, najnoviji rezultati istraživanja sa abaloparatidom ukazuju na potentnost ovog analoga pratireoidnom hormonu sličnog proteina (PTHrP-analog). Sve više je istraživanja koja opravdavaju upotrebu anaboličke terapije kao prve linije terapije. Takođe je postalo jasno da se nakon terapije teriparatidom, ali i denosumabom, mora nastaviti nekom drugom terapijom kako bismo prevenirali gubitak u mineralnoj koštanoj gustini koji je neizbežan nakon prekidanja ovih terapija. Kombinacija dva medikamenta iz različitih grupa u terapiji osteoporoze, to jest kombinacija antiresorptivne i anaboličke terapije je sve češća. Za sada obećavajuće rezultate daje kombinacija teriparatida i denosumaba.

Prof. dr Milan Petronijević
Vojnomedicinska akademija, Medicinski fakultet VMA, Univerzitet odbrane, Beograd, Srbija

PRINCIPI LEČENJA OSTEOPOROZE PREMA SMERNICAMA IZ 2017. GODINE

Evropsko udruženje za osteoporozu i bolesti kostiju (European Foundation for Osteoporosis and Bone Disease), iz kojeg je nastala Međunarodna fondacija za osteoporozu (International Osteoporosis Foundation − IOF) 1997. godine objavilo je prve preporuke za dijagnozu i lečenje osteoporoze. Preporuke su osavremenjene 2008. godine od strane IOF i Evropskog udruženja za kliničko i ekonomsko ispitivanje osteoporoze i osteoartritisa (European Society for Clinical and Economic Evaluation of Osteoporosis and Osteoarthritis − ESCEO). Preporuke su ponovo unapređene 2013. godine. S obzirom na napredak u razumevanju osteoporoze kao bolesti i iskustvo sa starim i novim metodama lečenja, godine 2016. Evropsko udruženje za brobu protiv reumatizma (European League Against Rheumatism − EULAR) i Evropsko udruženje nacionalnih asocijacija za ortopediju i traumatologiju (European Federation of National Associations of Orthopaedics and Traumatology – EFORT) objavili su svoje zajedničke preporuke o značaju optimalnog multidisciplinarnog lečenja osteoporoze. Preporuke su uopštene, ima ih deset, a deseta se odnosi na farmakološko lečenje osteoporoze. Prema ovim preporukama, farmakološko lečenje podrazumeva primenu lekova koji su pokazali da efikasno smanjuju rizik od vertebralnih, nevertebralnih i preloma kuka i koji imaju dobru podnošljivost i komplijansu. Alendronat i risedronat su lekovi prvog izbora, jer su efikasni, obično se dobro podnose, jeftini su (dostupni su generički oblici). Za pacijente sa oralnom netolerancijom, demencijom, malapsorpcijom, prednost imaju zoledronska kiselina ili denosumab. Za pacijente sa veoma ozbiljnom osteoporozom, najbolja opcija je teriparatid.

Američko udruženje endokrinologa je 2016. godine objavilo svoje preporuke za lečenje postmenopauzne osteoporoze. Odluka o lečenju donosi se na osnovu sledećih parametara: proceni rizika od preloma kao najvažnije odrednice, prisustva već postojećih preloma na bazi osteoporoze, vrednosti T-skora na osteodenzitometriji, verovatnoći preloma prema FRAX indeksu i mogućim uzrocima sekundarne osteoporoze. Lečenje osteoporoze podrazumeva korigovanje deficijencije vitamina D, edukaciju i promenu štetnih životnih navika, prevenciju padova i farmakološku terapiju. Lekove treba primenjivati individualno u skladu sa faktorima rizika. Generalno, preporuke se razlikuju kod pacijenata bez prethodnog preloma na bazi osteoporoze koji imaju umeren rizik za prelom i kod pacijenata sa prethodnim prelomom na bazi osteoporoze koji imaju visok rizik za prvi ili prelom tokom terapije. U lečenju osteoporoze mogu se koristiti svi odobreni lekovi koji efikasno smanjuju učestalost nevertebralnih i vertebralnih fraktura uključujući alendronat, risedronat, zoledronsku kiselinu ili denosumab kao inicijalnu terapiju kod pacijenata koji nisu imali prelom i imaju umeren rizik od preloma. Primena ibandronata i zolendronske kiseline posebno je indikovana kod bolesnika sa intolerancijom peroralnih bisfosfonata i sumnje na slabu komplijansu. Raloksifen i ibandronat mogu biti inicijalna terapija kod pacijenata sa fokusom na vertebralne prelome. Što se tiče dužine lečenja, kod pacijenata sa niskim ili umerenim rizikom za prelome i stabilnom mineralnom koštanom gustinom za oralne bisfosfonate posle pet godina primene, a za zoledronsku kiselinu posle tri doze treba razmotriti privremeni prekid terapije („drug holiday“) ili primeniti denosumab. Trajanje prekida treba proceniti individualno, na osnovu faktora rizika i promena mineralne koštane gustine. Kod pacijenata sa visokim rizikom za prelome, novim prelomom ili smanjenjem mineralne koštane gustine inicijalno ili tokom terapije treba primeniti zoledronsku kiselinu ili teriparatid ili denosumab. Primenu teriparatida treba ograničiti na dve godine, dok za denosumab nije potreban prekid terapije.

Glukokortikoidima izazvana osteoporoza (Glucocorticoid induced osteoporosis − GIOP) najčešći je oblik sekundarne osteoporoze, posebno kod mladih ljudi i osoba obolelih od

zapaljenskih reumatskih bolesti. Gubitak mineralne koštane gustine i povećana učestalost preloma javljaju se rano nakon početka lečenja glukokortikoidima (GK) i u velikoj meri zavise od doze i trajanja terapije. Glukokortikoidi povećavaju rizik od preloma jer, pored efekata na mineralnu koštanu gustinu, utiču i na kvalitet kostiju, ostale faktore rizika i povećavaju rizik od padova i prevenciju ili lečenje GIOP treba uzeti u obzir kod svih pacijenata koji primaju GK. Nedavno ažurirane smernice Američkog udruženja reumatologa (American College of Rheumatology – ACR) iz 2017. godine nude konkretne opcije kojih se treba pridržavati tokom lečenja GIOP. Najnovije preporuke su razvijene pomoću tzv. GRADE pristupa i uključuju preventivne i terapijske mere koje su u saglasnosti sa principima FDA. Obuhvataju procenu rizika od preloma, preporuke za preispitivanje rizika od preloma, preporuke za lečenje GIOP, preporuke za lečenje GIOP posle neuspeha prvobitnog lečenja, preporuke za lečenje GIOP ukoliko se prekida primena GK.

Literatura

1. Kanis, J. A., Delmas, P., Burckhardt, P., Cooper, C., Torgerson, D. Guidelines for diagnosis and management of osteoporosis. The European Foundation for Osteoporosis and Bone Disease. Osteoporos Int 1997; 7: 390–406.

2. Kanis, J. A., Burlet, N., Cooper, C., Delmas, P. D., Reginster, J. Y., Borgstrom, F., Rizzoli, R. European guidance for the diagnosis and management of osteoporosis in postmenopausal women. Osteoporos Int 2008; 19: 399–428.

3. Kanis, J. A., McCloskey, E. V., Johansson, H., Cooper, C., Rizzoli, R., Reginster, J. Y. European guidance for the diagnosis and management of osteoporosis in postmenopausal women. Osteoporos Int 2013; 24: 23–57.

4. Lems, W. F., Dreinhöfer, K. E., Bischoff-Ferrari, H., Blauth, M., Czerwinski, E., Da Silva, J. A. P., et al. EULAR/EFORT recommendations for management of patients older than 50 years with a fragility fracture and prevention of subsequent fractures. Ann Rheum Dis 2016; 0: 1–9.

5. Camacho, P. M., Petak, S. M., Binkley, N., Clarke, B. L., Harris, S. T., Hurley, D. L., et al. American Association of Clinical Endocrinologists and

American College of Endocrinology Clinical Practice Guidelines for the Diagnosis and Treatment of Postmenopausal Osteoporosis – 2016. Endocrine Practice 2016; 22 (9): 1111−1119.

6. Lewiecki, E. M., Bilezikian, J. P., Carey, J. J., Dell, R. M., Gordon, C. M., et al. Proceedings of the 2017 Santa Fe Bone Symposium: Insights and Emerging Concepts in the Management of Osteoporosis. Journal of Clinical Densitometry 2018; 21 (1): 3−21.

7. Buckley, L., Guyatt, G., Fink, H. A., Cannon, M., Grossman, J., et al. 2017 American College of Rheumatology Guideline for the Prevention and Treatment of Glucocorticoid-Induced Osteoporosis. Arthritis Care & Research 2017; 69 (8): 1521−1537.

Sesija: *Osteoporoza i dijabetes*

Prof. dr Snježana Popović Pejičić

DIJABETES I OSTEOPOROZA – DIJAPOROZA

Bolesti sa rastućom prevalencom. Danas više od 422 miliona osoba širom svjeta boluje od DM, a više od 200 miliona od osteoporoze. Osteoporoza je najčešća kod žena u menopauzi, ali ne zaobilazi ni muškarce. Oko 40% žena u razvijenim zemljama će tokom života imati osteoporotičnu frakturu. Rizik za osteoporotičnu frakturu kod muškaraca je za jednu trećinu do jednu polovinu manji nego kod žena. Dijabetes često koegzistira sa osteoporozom. Dijabetes tipa 2 (T2DM) povezan je sa povećanim rizikom od frakture kuka, uprkos tome što ove osobe imaju normalnu do visoku mineralnu gustinu kostiju (BMD). Nedavne studije sugerišu da se kod osoba sa T2DM trabekularna masa kosti i struktura intaktora čak poboljšavaju, dok je kortikalna kost obično kompromitovana. Prema objavljenim studijama, izgleda da je T2DM nezavisni faktor rizika za frakturu. Izmjena u svojstvima skeleta, abnormalnost u materijalu, dinamičkim i mikroarhitekturnim svojstvima skeleta mogu doprinijeti povećanom frakturnom riziku kod T2DM. Hiperglikemija kod T2DM može dovesti do akumulacije uznapredovalih krajnjih proizvoda glikacije (AGE) u matricama organske kosti pomoću neenzimske glikacije. AGE ukrštanja dovode do biomehanički povećane fragilnosti kosti. AGE ometaju normalan razvoj, funkciju i vezivanje osteoblasta na kolagenski matriks. Formulacija AGE ukrštanja je najčešći mehanizam kojim se objašnjava povezanost dijabetesa i koštanih fraktura. Mehanizam povećanog frakturnog rizika kod T2DM, čini se, sadrži i materijalne i strukturne abnormalnosti. Doktori koji liječe pacijente sa dijabetesom treba da budu svjesni neadekvatnosti trenutnih metoda za predviđanje frakturnog rizika kod pacijenata sa T2DM.

Zdrava ishrana i fizička aktivnost su veoma važni za prevenciju i liječenje oba oboljenja. Treba preferirati primjenu metformina, sulfonilureje, inhibitora dipeptidil peptidaze-4 i agonista receptor glukagonu sličnog peptida-1, za liječenje T2DM kod ovih pacijenata, dok striktne ciljeve treba izbjegavati zbog straha od hipoglikemije, padova i preloma. Insulin treba koristiti sa oprezom i pažljivim doziranjem kako bi se izbjegla hipoglikemija. Treba izbjegavati tiazolidinedione i kanagliflozin, dok su drugi inhibitori SGLT2 receptora manje validirane opcije. Terapija insulinom je poželjna za postizanje glikemijske kontrole kod hospitalizovanih pacijenata sa T2DM i prelomima. Tretman i praćenje osteoporoze treba nastaviti bez značajnih promjena zbog prisustva T2DM. Pacijente sa koegzistirajućim T2DM i osteoporozom treba tretirati na optimalan način u skladu sa naučnim dokazima.

Ključne riječi: *dijabetes melitus, osteoporoza, koštana mineralna gustina, frakture.*

Prof. dr Snjezana Popovic Pejicic
University Clinical Center Republic of Srpska, Medical faculty, University of Banja Luka, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H

DIABETES AND OSTEOPOROSIS – DIAPOROSIS

Diabetes mellitus (DM) and osteoporosis are chronic diseases with increasing prevalence. More than 422 million people worldwide have diabetes and more than 200 million people have osteoporosis today. Osteoporosis is the most common in women in menopause, but it does not circumvent men. About 40% of women in developed countries will have an osteoporosis-related fracture in their lifetime. Risk for osteoporosis-related fracture in men is approximately one-third to one-half of risk in women. Diabetes frequently coexists with osteoporosis. Type 2 diabetes (T2DM) is associated with an increased risk of hip fractures despite these patients having normal to high bone mineral density (BMD). Recent studies suggest even enhanced trabecular bone mass and intactor structure in type 2 diabetic patients, while the cortical bone is usually compromised. Published studies suggest that T2DM might be an independent risk factor for fracture. Alteration in skeleton properties; skeleton material abnormalities and abnormalities in skeleton dynamic and microarchitectural properties may contribute to the increased fracture risk in type 2 diabetes. Hyperglycaemia in T2DM could lead to accumulation of advanced glycated end-products (AGEs) in the organic bone matrix by nonenzymatic glycation. AGE crosslinking leads to increased biomechanical fragility of the bone. AGEs interfere with normal osteoblast development, function and attachment to the collagen matrix. AGE crosslink formulation is the most common mechanism used to explain diabetes and bone fractures relationship. The mechanisam of increased fracture risk in type 2 diabetes appears to include both material and structure abnormalities. Physicians treating patients with diabetes should

be aware of inadequacy of current methods in predicting fracture risk in type 2 diabetic patients. Healthy diet and physical exercise are very important for the prevention and treatment of both entities. Metformin, sulfonylureas,dipeptidyl peptidase-4 inhibitors, and glucagon-like peptide-1 receptor agonists should bepreferred for the treatment of T2DM in these patients, whereas strict targets should be avoided for the fear of hypoglycemia, falls, and fractures. Insulin should be used with caution and with careful measures to avoid hypoglycemia. Thiazolidinediones and canagliflozin should be avoided, whereas other sodium-dependent glucose transporter 2 inhibitors are less well-validated options. Insulin therapy is the preferred method for achieving glycemic control in hospitalized patients with T2DM and fractures. The treatment and monitoring of osteoporosis should be continued without important amendments because of the presence of T2DM. Patients with coexisting T2DM and osteoporosis should be managed in an optimal way according to scientific evidence.

Keywords: *Diabetes mellitus, Osteoporosis, Bone mineral density, Fractures.*

Prof. dr Slavica Đ. Jandrić
Univerzitet u Banjaluci, Medicinski fakultet, Fizikalna medicina i rehabilitacija, S. Mrkalja 14, 78 000 Banjaluka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina
Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Bana Lazarevića broj 1,
78 000 Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

SAVREMENI PRISTUP U FIZIKALNOM LIJEČENJU OSTEOPOROZE I DIJABETESA

Osteoporoza i dijabetes. Incidencija dijabetesa i osteoporoze je u porastu. Dokazano je da je dijabetes udružen sa povećanom incidencijom osteoporoze, kao i fraktura kuka i vertebralnih fraktura. Udruženost je vjerovatno posljedica štetnih efekata poremećaja metabolizma glukoze na zdravlje kosti, kao i povećanog rizika za padove i druge traume, što je često prisutno kod osoba sa dijabetesom. Postoje mnogi farmakološki agensi dostupni za liječenje osteoporoze i dijabetesa, ali su i procedure fizikalne terapije i rehabilitacije veoma važne u prevenciji i liječenju ovih oboljenja. **Fizikalna terapija i rehabilitacija pacijenata sa osteoporozom i dijabetesom.** Pacijenti sa osteoporozom i oba tipa dijabetesa trebalo bi da vježbaju redovno. Programi terapijskih vježbi uključuju aerobne vježbe, vježbe u vodi, vježbe uz otpor, ali i druge procedure fizikalne terapije i rehabilitacije. Američki koledž sportske medicine i Američko udruženje za dijabetes imaju slične preporuke za terapijske vježbe. U preporuke su uključili i vježbe uz otpor za mlađe i za starije osobe sa tipom 2 dijabetesa, kod kojih nisu prisutne kontraindikacije. Vježbanje povećava formiranje kosti u odnosu na resorpciju, debljinu korteksa, poboljšava strukturu kosti na mjestima stresa, trabekularnu geometriju i mikroarhitekturu kosti. Vježbe su udružene sa mnogim drugim pozitivnim efektima kod žena u menopauzi, uključujući povećanu osjetljivost na inzulin, pobljšanu kontrolu glikemije, lipidnog profila i sniženje krvnog pritiska. Takođe, poboljšavaju funkcionalnu sposobnost,

smanjujuju rizik od padova i depresiju. *A Clinical Practice Guideline Update From the American College of Physicians − ACP 2017.* imaju slične preporuke za farmakološko liječenje osteoporoze. *American Association of Clinical Endocrinologists and American College of Endocrinology – clinical practice guidelines for developing a diabetes mellitus comprehensive care plan – 2015*. odnose se na farmakološko liječenje, fizikalnu terapiju i rehabilitaciju, posebno na fizičku aktivnost i terapijske vježbe, mijenjanje životnih navika i terapiju komplikacija dijabetesa. **Zaključak.** Osobe koje redovno vježbaju imaju manji rizik za razvoj osteoporoze, dijabetesa, kao i drugih hroničnih oboljenja i njihovih komplikacija. Ovo je važno za prevenciju i liječenje ovih oboljenja, provođenjem individualizovanih procedura fizikalne terapije i rehabilitacije i promjenom životnih navika. Potrebna su dalja istraživanja za poboljšanje kvaliteta znanja u ovoj oblasti.

Ključne riječi: *osteoporoza, dijabetes, fizikalna terapija, rehabilitacija, preporuke.*

Literatura

1. Bello, M., Sousa, M. C., Neto, G., Oliveira, L., Guerras, I., Mendes, R., Sousa, N. (2014). The effect of a long-term, community-based exercise program on bone mineral density in postmenopausal women with pre-diabetes and type 2 diabetes. Journal of human kinetics, 43(1), 43−48.

2. Bilek, L. D., Waltman, N. L., Lappe, J. M., Kupzyk, K. A., Mack, L. R., Cullen, D. M., ... & Lang, M. (2016). Protocol for a randomized controlled trial to compare bone-loading exercises with risedronate for preventing bone loss in osteopenic postmenopausal.

3. Handelsman, Y., Bloomgarden, Z. T., Grunberger, G., Umpierrez, G., Zimmerman, R. S., Bailey, T. S., ... & Davidson, J. A. (2015). American Association of Clinical Endocrinologists and American College of Endocrinology – clinical practice guidelines for developing a diabetes mellitus comprehensive care plan – 2015. Endocrine Practice, 21(s1), 1−87.

4. National Institutes of Health. (2000). Osteoporosis prevention, diagnosis, and therapy. NIH consensus statement, 17(1), 1−36.

Prof. dr Slavica Đ. Jandrić
University of Banjaluka, Faculty of Medicine, Department of Physical and rehabilitation medicine, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H
Academy of sciences and arts of Republic of Srpska

MODERN PRINCIPLES IN REHABILITATION OF PATIENTS WITH OSTEOPOROSIS AND DIABETES

Osteoporosis and Diabetes mellitus. The incidence of diabetes mellitus and osteoporosis increases worldwide. It is well established that diabetes is associated with an increased incidence of osteoporosis and hip and vertebral fractures. These conditions can be often associated, especially in middle-age and elderly individuals, with a further worsening of the mortality and morbidity of affected patients. This association is probably due to detrimental effects of impaired glucose metabolism on bone health as well as to an increased risk of falls or other traumas, frequently reported in diabetic patients. There are many pharmacologic agents available for the therapy of osteoporosis and diabetes, but procedures of physical therapy and rehabilitation are very important for prevention and management of these diseases. **Physical therapy and rehabilitation of the patients with osteoporosis and diabetes.** Patients with osteoporosis and both of type of diabetes should be exercise regularly. Exercise programs include aerobic exercises, resistance training, aquatic exercises, and other procedures of physical therapy and rehabilitation. Both, the The American College of Sports Medicine (ACSM) and the The American Diabetes Association (ADA) have similar recommendations and have now included resistance training in their exercise prescription guidelines for younger individuals with type 2 diabetes and for older individuals with type 2 diabetes free of contraindications. Participation in exercises improves the ratio of bone formation to resorption and improves bone structure by stimulating increased formation

of trabecular and cortical structure at sites of stress, increasing thickness of cortical tissue, improving trabecular bone geometry and microarchitecture, and reorganizing bone collagen. Exercise is associated with many other positive effects for postmenopausal women, including increased insulin sensitivity, glycemic control, improved lipid profile, lower blood pressure. Also, it improves functional ability and decrease risk of falls and depression. ***A Clinical Practice Guideline*** *Update from the American College of Physicians − ACP 2017.* have similar recommendations for pharmacologic management of osteoporosis. *American Association of Clinical Endocrinologists and American College of Endocrinology – clinical practice guidelines for developing a diabetes mellitus comprehensive care plan – 2015*. give clinical practice guidelines for pharmacologic therapy, physical therapy, especially physical activity and exercises, lifestyle changing and therapy of complication of diabetes mellitus. **Conclusion.** The persons that exercise regularly have lower risk for development of osteoporosis, diabetes, other chronic diseases and their complications. It is important for prevention and therapy of these diseases through changes in life style and use of individualized procedures of physical therapy and rehabilitation. To further studies are needed for improve the quality of knowledge in this area.

Keywords: *osteoporosis, diabetes, physical therapy, rehabilitation, guidelines.*

КУЛТУРА ПАМЋЕЊА И ОДНОС ПРЕМА ИСТОРИЈСКИМ СПОМЕНИЦИМА

УДК 341.322.5(=163.41)(497.6РС))"19"
DOI: 10.7251/GMS1808159N

ШТА ПАМТИМО, А ЧЕГА СЕ СЈЕЋАМО?
(уводна биљешка)

У организацији Матице српске – Друштва чланова Матице српске у Републици Српској и Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног насљеђа, у Бањој Луци је 27. и 28. октобра 2018. године одржан округли сто о теми „Култура памћења и однос према историјским споменицима". Био је то први скуп о актуелизованој тематици у Републици Српској а да га није организовала само нека невладина организација, јер, као што се и из имена види, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа је управна организација у оквиру Министарства просвјете и културе Републике Српске, тј. стручно-административна и државна служба надлежна за послове евидентирања, документовања, истраживања, евалуисања, рестаурисања, конзервисања, заштите, публиковања и презентовања, прије свега материјалног, непокретног, културног насљеђа на подручју Републике Српске, а Матица српска − Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, с друге стране, опет није „класична" невладина организација, него огранак Матице српске из Новог Сада, која је не само категорија традиције и историје него и законска категорија јер су њен статус, дјеловање и привилегије дефинисане у складу са законом Републике Србије и, такође, обавља неке јој повјерене послове који, иначе, традиционално припадају државним институцијама и службама. Притом, организатори овог округлог стола немају ништа против било кога ко је досад или ће у будућности организовати скуп о истој или сличној теми. Напротив! Ми очекујемо да се тема о култури памћења и/или сјећања још сериозније, компетентније и социјално опортуније промишља, изучава, предаје у школама и факул-

тетима, практикује у реалном животу.

Округли сто одржан у наведене дане у Бањој Луци својим квалитетом, садржајем, значајем, значењем, учесницима и импликацијама далеко је превазишао карактеристике и домете неког уобичајеног округлог стола, какви се одвећ често организују не само код нас, него и у другим државама и културним средиштима. По претходно назначеним особинама и датим квалификацијама, он је достигао ниво „правог“ научног скупа или научне конференције, симпозијума, и то међународног карактера. О томе ће најбоље свједочити зборник радова кад се, крајем ове или почетком наредне године, појави у јавности. А сви они који су имали реферате или говорили на овом округлом столу обећали су да ће благовремено доставити своја ауторизована излагања. С нестрпљењем их очекујемо.

Скуп у Бањој Луци окупио је научнике, истраживаче, стручњаке и аутор(итет)е различитог образовног исходишта, профила, провенијенције, „школе мишљења“, праксе и надлежности дјеловања и сл., из четири државе: Босне и Херцеговине (Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине), Хрватске, Србије и СР Њемачке, као што је од стране организатора било и замишљено. На скупу је говорило, у форми реферата, презентације (ма шта то значило, а свакако да нешто значи), учествовања у дискусији, полемике, реплике, постављања питања итд., 25 учесника, неки и више пута. Своје погледе, резултате истраживања, теорије и друга искуства презентовали су филозофи, социолози, политиколози, теоретичари и историчари књижевности, историчари, теолози, музеолози, правници, архитекти, историчари умјетности, херетолози, антрополози, археолози, етнолози, културолози и други, од којих је некима заиста тешко одредити шта су „по струци“ или којег су занимања, али то у овом контексту и није најважније. Ипак, ред је да им се у овом прослову макар наведу имена, без титула и занимања или радног мјеста, наравно. Дакле, о теми култура памћења и однос према историјским споменицима, на бањолучком округлом столу промишљали су и говорили: Младен Шукало, Драган

Булатовић, Милан Поповић, Владимир Умељић, Амра Чусто, Уго Влаисављевић, Радивоје Керовић, Марија Алексић Чеврљаковић и Катарина Грујовић Брковић (коауторски рад), Мирољуб Јевтић, Саламон Јазбец, Никола Мијатов и Сандра Раденовић (коауторски рад), Данило Трбојевић, Тања Анчић, Александар Божовић, Саво Штрбац, Јован Мирковић, Мира Јовановић, Филип Шкиљан, Олга Манојловић Пинтар, Жељко Вујадиновић, Никола Борковић, Бојан Милијашевић, Игор Симановић и Љиља Шево. Наравно, као што је већ постало уобичајено у сличним приликама, неколико најављених учесника скупа, нажалост, одустали су у посљедњи час. Један од њих је чак био доставио и своје саопштење. Разумије се, и оно ће бити публиковано у будућем зборнику радова.

У овом броју *Годишњака Друштва чланова Матице српске у Републици Српској* доносимо свега четири-пет ауторизованих саопштења, која се тематски и временски односе на период Другог свјетског рата, на социјалистички период наше повјеснице, а затим и на тему о култури сјећања на догађаје и актере из грађанских ратова у бившој СФР Југославији деведесетих година прошлог вијека, а који су, радови, још уже и специфичније, концентрисани на потребу комеморисања „резултата“ владавине Независне Државе Хрватске, постојања и „функционисања“ концентрационог логора у Јасеновцу, али и страдања српских војника и цивила у акцијама хрватске војске у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине 1995. године у току акције „Олуја“ итд., како би се и његови, тј. читаоци и сарадници *Годишњака*, увјерили у озбиљност „пројекта“ који су Матица и Завод иницирали, креирали и реализовали у ова посвемашња оскудна времена и, истовремено, подсјетили их на „узроке“ и посљедице наше заборавности и/или игноранције онога што (нам) се догађало у недавној, полувјековној повјесници. Остале радове, као што смо већ назначили, објавићемо у зборнику радова, како је то Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској и досад чинила, кад се ради(ло) о „округлим столовима“ о другим темама. Због тога ћемо у овом кратком слову избјећи „замку“ да препричавамо и тума-

чимо садржаје и значења појединих радова. Нека то сваки читалац уради за себе. Јер, сваки аутор сам сноси одговорност за написано или казано, због чега овдје никога нисмо нити ћемо цензурисати, као што никога нисмо ометали да изнесе своје тезе, увиде, оцјене и закључке у току самог излагања на скупу, чак ни онда кад се оно што је (било) речено/написано евентуално није допало организаторима дијалога, односно кад се то не свиђа или не годи овдашњим очима и ушима, тј. систему вриједности етаблисаном у посљедњих двадесетак година у нашем полису и његовом превалирајућем јавном мњењу. Ипак, у једно смо сигурни: тема о култури памћења и/или култури сјећања, а уз њу и њој комплементарна тема о односу према историјским споменицима и/или споменицима историје (и то нису истозначнице, синоними) – у неколиким радовима је потребна дистинкција између тих синтагми фино, разборито, акрибично и филигрански прецизно експлицирана – може се и треба тематизовати и елаборисати искључиво мултидисциплинарно и интердисциплинарно, холистички, управо због тога да би она, култура памћења/сјећања, у догледној будућности постала саставни дио, садржај свакодневног живота, свијести и „свјетоназора“ већине грађана наше заједнице, а не „инцидент“ или само пригодни третман поводом овог или оног датума, личности, догађаја и сл. Култура сјећања се мора, као што и значи ријеч „култура“, оплемењивати, развијати, одржавати, на њој се мора циљно, рационално и организовано радити, а не препуштати случајности и спонтаности, „диктату“ тренутка, пуког интгереса или вољи, избору појединачног ауторитета, ма ко он био.

На крају, организатори се захваљују свима који су, на било који начин и у ма коликој мјери, допринијели успјешном одржавању овог округлог стола, у првом реду свим учесницима, а посебно Академији наука и умјетности Републике Српске, зато што нам је уступила просторије за рад, али и свим медијима комуникације који су својим наглашеним одсуством допринијели да се скуп одржи у миру и тишини, без ма каквог „узнемиравања јавности“. Без обзира на то што још

нема потребне (?!) временске дистанције у односу на догађај који смо „пројектовали“ и свједочили му, увјерени смо на наше дводневно „дружење“ и дебатовање актуелизованим поводом није и неће бити узалудна сизифовска упорност и/или потрошено вријеме, макар и знали да у досадашњој историји преовлађује култура сјећања по којој је више примјера Сизифовог узалудног гурања камена уз брдо, него Прометејевог (пр)освјетљења огњем истине и разума. Сад су на потезу други и радо ћемо се одазвати њиховом зову за нови дијалог и праксу културе памћења/сјећања и односа према историјским споменицима, прије свега код нас, на овим нашим геополитичким и повијесним координатама и векторима.

Слободан Наградић

UDK 343.819.5(497.13+497.15)”1941/1945”
DOI: 10.7251/GMS1808165J
(Pregledni naučni rad)

Salamon Jazbec
Margelov institut
Zagreb
office@margel-institute.hr

POLA STOLJEĆA JASENOVAČKIH KOMEMORACIJA

Rezime: *Rad daje pregled jasenovačkih komemoracija, počevši od onih koje su se održale prije formiranja Spomen-područja Jasenovac, preko prvih i posljednjih službenih komemoracija u Spomen-području, do separatnih komemoracija nakon 1990. godine, zaključno s višestrukim jasenovačkim komemoracijama, organiziranima u novije vrijeme u Hrvatskoj. Rad se dotiče bivšeg i sadašnjeg zakonodavstva koje osigurava institucionalni okvir za državne komemorativne manifestacije, kao i posjećenosti Spomen-područja nekad i sad. Pruža se odgovor na pitanje, jesu li se Tito i Tuđman poklonili jasenovačkim žrtvama na mjestu njihova stradanja. Progovara se i o spominjanju procjena ukupnog broja jasenovačkih žrtava u okviru obraćanja govornika na službenim komemoracijama, te obrađuju sadržaj i poruke govora središnjih govornika. Posebno se tematiziraju komemoracije održane od strane židovskih zajednica u Republici Hrvatskoj. Naposljetku se razmatra utjecaj politike na organizaciju jasenovačkih komemoracija i odslik vulgarnog povijesnog revizionizma na zbivanja tijekom komemoracija, kao i pojavnost ekstremističkih ekscesa u doba održavanja komemoracija unutar Spomen-područja Jasenovac, kao i u samom središtu općine. Zaključno se iznosi razmišljanje, kako bi se u tom specifičnom području mogla ozbiljnije njegovati kultura pamćenja te bolji odnos prema kulturnim spomenicima, posebice monumentima masovnog stradalništva na Balkanu, ali i osvješteniji odnos naspram drugih artefakata vezanih za velike jasenovačke stradalničke grupe, kao što su lokalna židovska groblja na pragu nestajanja.*

Ključne riječi: *Logor Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, SUBNOR, Sabor, jasenovačka komemoracija, Josip Broz Tito, Franjo Tuđman, Bogdan Bogdanović, Luka Vincetić, Kameni cvijet, ZA DOM SPREMNI, Spomen-područje Donja Gradina, židovska groblja*

Žalosni leptir
Na pokošenom polju
Traži svoj cvijet

Milan Krmpotić[1]

Partizanske jedinice oslobodile su Jasenovac i Jasenovačku posavinu 2. svibnja 1945.[2] Područje bivšeg ustaškog logora smrti Jasenovac devastirano je tjedan dana prije toga. Uoči povlačenja ustaške posade, sve su logorske instalacije Logora III minirane, spaljene i razrušene. Iza ustaša su preostali podulji komadi željezničke pruge, dijelovi zgrade ciglane, stolarije, pilane i električne centrale te temelji baraka, stražarnice i poljski bunkeri, a u mjestu Jasenovac netaknute dvije zgrade Logora IV – Kožara. Postojao je još i logorski nasip prema Lonjskom polju, Granik na obali Save, kao i čitav logorski zid u duljini tri i pol kilometra.[3]

Iduća dva desetljeća na području uništenog jasenovačkog logora nisu se službeno obilježavala stradanja jasenovačkih žrtava. Bilo jest spontanih okupljanja kozaračkih majki, koje su palile svijeće na tom mjestu, ali je pristup lokalitetu od sredine pedesetih godina bio otežan zbog šikare i korova, kao i žičanog opleta kojim su, u svrhu zaštite ostataka logora, bili ograđeni temelji bivšeg logorskog ogradnog zida. Hrđavu bodljikavu žicu zamijenila je pocinčana.

OD 1961. DO 1990.

Prva, „neslužbena" komemoracija na području Jasenovca održana je sredinom 1961. godine. Radilo se o okupljanju zabrinutih potomaka jasenovačkih žrtava, koji su tim činom željeli manifestirati nezadovoljstvo i ogorčenje zbog okolnosti da se područje bivšeg logora koristi kao poljoprivredno zemljište.

Druga, „neslužbena" komemoracija održana je 4. srpnja

[1] Milan Krmpotić, *Tajna ploda – Izabrane pjesme*; „Otokar Keršovani", Rijeka, 2000 – lirska minijatura bez naslova iz poglavlja „Kapi", str. 91. M. Krmpotić (Veljun Primorski kod Senja, 2. rujna 1945), hrvatski pjesnik i prozaik.

[2] Radovan Trivunčić, *Jasenovac i jasenovački logori*; drugo dopunjeno i prošireno izdanje; Spomen-područje Jasenovac, 1974 – poglavlje „Dosadašnji uviđaji i istraživanja", str. 38.

[3] Osim (u međuvremenu gotovo u potpunosti razgrađenog) ogradnog zida te ostalih ruševina zidanih i betonskih logorskih objekata, takvo stanje bilo je još u rujnu 1960. Pri gradnji spomenika i uređenju Spomen-područja, do kraja su uništeni i ti posljednji dragocjeni autentični ostaci logorske infrastrukture, pa zamijenjeni (ponešto paradoksalnim) simboličkim ulegnućima u tlu kao ostacima baraka i mučilišta te zemljanim krnjim piramidama za oznaku masovnih grobnica i logorskih stratišta.

1963. godine, kao vid svojevrsnog prosvjeda jasenovačkih logoraša i rodbine žrtava zbog činjenice da je mjesto jasenovačkog logora zapušteno i bez spomeničkog obilježja. „Jedan dokument iz osamdesetih“, piše u svojoj knjizi *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* dr Heike Karge sa Sveučilišta u Regensburgu, „govori da je na prelazu iz pedesetih u šezdesete godine formirana beogradska inicijativa koja se pod imenom ‘Akcioni odbor logoraša Jasenovca’ borila pre svega za ‘postavljanje spomenika palima u Jasenovcu’. Preko ovog akcionog odbora prvi put su preživeli iz Beograda organizovali zajedničku posetu području na kojem je bio logor, i to ‘radi odavanja počasti žrtvama koje su pale za slobodu na ovom našem najvećem i najstrašnijem mučilištu, gdje je svaka stopa natopljena krvlju’.“[4] Da je ta manifestacija doživljena protestnom od strane vladajućih struktura, dokazuje jedno izvješće sa sjednice Saveza boraca godinu dana kasnije, gdje je okupljanje na lokalitetu bivšeg logora u Jasenovcu 1963. okarakterizirano kao *mirni protest*. To izvješće sa Sastanka za podizanje spomenika u Jasenovcu od 10. travnja 1964. o poduhvatu Akcionog odbora logoraša Jasenovca izvješćuje: „Prošle godine to je bila tiha demonstracija i to je mogao vidjeti svatko tko je bio tamo. Bila je to u stvari javna demonstracija. Tko je bio tamo to je prošle godine doživio.“[5]

Prva „službena“ komemoracija održana je u sklopu otkrivanja spomenika Kameni cvijet 4. srpnja 1966.[6] Iduća, 1967, kad je uređen lokalitet bivšeg logora Jasenovac II − Krapje, podignućem spomenika na tom mjestu i obilježavanjem triju masovnih grobnica. Te prve dvije komemoracije održane su prije osnutka Spomen-kompleksa Jasenovac 1. srpnja 1968. i otvorenja Memorijalnog muzeja tri dana kasnije.[7] Prva službena komemoracija u Spomen-kompleksu Jasenovac održana je 4. srpnja 1968. godine, kad je memorijalno područje bilo otvoreno za javnost.[8]

Za vrijeme komemoracije 1966. došlo je do nepredviđenog razvoja događaja, jer je bina, na kojoj se odvijao program, od

[4] Heike Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (*Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien)*, XX vek, Beograd, 2014 (prijevod s njemačkog: Aleksandra Kostić) – VI. dio, poglavlje „Koncentracioni logor Jasenovac“, glava „Protiv zvaničnog ćutanja: pokrenuti sećanje“, str. 210−211.

[5] *Ibid*., str. 211. Nakon toga su se stvari ipak pokrenule, osobito nakon što je 25. listopada 1963. područje bivšeg logora posjetila Komisija za bivše političke zatvorenike, internirce i deportirce SUBNORA BiH, koja je dala porazno izvješće o stanju tog mjesta Predsjedništvu bosanskohercegovačkog ogranka Saveza udruženjâ boraca narodnooslobodilačkog rata. (*Ibid.*, vidi str. 213−214)

[6] Bolje je reći: otvaranja, jer slijedom svoje monumentalnosti spomenik nije mogao biti pokriven, pa samim time niti otkriven.

[7] Radna organizacija „Spomen-područje Jasenovac“ u osnivanju započela je radom sredinom 1968. godine, temeljem odluke Skupštine općine Novska od 28. svibnja 1968. U doba podizanja spomenika, uređenja Spomen-područja i organizacije prvih komemoracija, na čelu SUBNOR-a je narodni heroj Đuro Pucar Stari, predsjednik Saveznog odbora SUBNOR-a od 1963. do 1969.

[8] Područje Donje Gradine otvoreno je za javnost 1988. godine, što se donekle može razumjeti, jer se radi o golemom kompleksu masovnih grobnica kojima se mora pristupati

spomenika s kriptom bila udaljena jedan kilometar, a glavni govornik za govornicom držao predug i suhoparan govor. Autor spomenika Bogdan Bogdanović o tim događanjima svjedoči u svojim autobiografskim zapisima: „Dogodilo se sledeće: govornik je, po ustaljenom običaju, bio preopširan, dalo se zaključiti, po disanju mase, da ga niko i ne sluša. Otpočelo je komešanje. Prisutni, u najvećem broju žene u crnini i sa crnim maramama, probili su kordon i preko praznog polja stuštili se ka spomeniku. Više desetina, možda i stotinu hiljada ljudi trčalo je preko polja izbezumljeno grcajući; saplitalo se, posrtalo, padalo. Prodoran, užasan krik, pa produženo potmulo ridanje koje je trajalo najmanje sedam-osam minuta, sve dok masa nije pristigla do samog podnožja spomenika i opkolila ga. Prizor je bio nezemaljski i podsećao na Sudnji dan.“[9]

S obzirom na to da je SUBNOR FNRJ bio oficijelni inicijator i financijer podizanja spomenika i uređenja Spomen-područja, datum središnjih jasenovačkih komemoracija vezan je uz državni praznik Dan borca, koji se obilježavao 4. srpnja. Na taj je nadnevak 1941. u beogradskoj vili direktora lista *Politika* Vladimira S. Ribnikara na sjednici Politbiroa CK KPJ odlučeno da se izda poziv narodima i narodnostima bivše Kraljevine Jugoslavije na oružani ustanak protiv okupatora i domaćih pomagača. Dan borca je kao državni praznik ustanovljen 26. travnja 1956.

Simbolički odabir datuma možemo shvatiti, ali ipak ostaje pitanje je li taj datum najprimjereniji za komemoriranje jasenovačkih žrtava. Naime, u samom logoru od svih je borbi najvažnija bila borba za goli život. Oružanog ustanka u toj priči nije bilo. Kad je podignut antifašistički ustanak u Hrvatskoj, 27. srpnja 1941. u Srbu, jasenovački logor se tek počeo ustrojavati (24. srpnja naručena je od strane Državnog ravnateljstva za melioracione i regulatorne radove drvena građa za podizanje logorskih baraka). Zadnji logoraši iz kompleksa koncentracionih logora Gospić–Jadovno–Pag bili su prvi logoraši Jasenovca, isprva smješteni pod golim nebom u logoru Bročice, zvanom

s dužnim poštovanjem i bilo bi doista užasno svako moguće oskvrnjivanje tog područja, bilo neodgovornim radovima, bilo neprimjerenim posjetima ljudi koji nisu dovoljno upoznati s tragedijom mjesta koje pohode. Tek kad je to područje očišćeno i zaštićeno, moglo se u njega uvesti posjetitelje.

[9] Bogdan Bogdanović *Ukleti neimar*; „Feral Tribune“, Split, 2001 – poglavlje „Put niz reku“, str. 163.

„Versajev“ te u barakama logora Krapje. Prvi logorski transporti u Jasenovac stižu 20. i 21. kolovoza 1941. Dakle, nema korelacije između Jasenovca i Dana ustanka narodâ Jugoslavije, odnosno ustanka u Hrvatskoj. Najbliže nečemu što bi se moglo nazvati oružanim otporom bio je upravo proboj zadnjih jasenovačkih logoraša 22. travnja 1945, mada je to više bio pokušaj golorukog proboja kroz bodljikavu žicu.

U SFRJ su se održavale dvije tradicionalne jasenovačke komemoracije, iako je prva, na godišnjicu proboja posljednjih jasenovačkih logoraša, bila namijenjena prvenstveno mladima i posjedovala edukativni karakter. Druga je bila na Dan borca. Osim tih ključnih prigoda, kroz cijelu godinu u Spomen-područje Jasenovac pristižu brojne organizirane grupe pučkoškolaca, kojima je u školskom programu bio uključen obrazovni posjet Jasenovcu, pa sam tako i ja posjetio Spomen-područje Jasenovac 1979. Tom smo prilikom pod stručnim vodstvom obišli memorijalni kompleks, u muzeju pogledali izložbu i dokumentarni film o jasenovačkom logoru te odslušali sat povijesti. Bio je to iznimno upečatljiv dio mojeg osnovnoškolskog odgoja i obrazovanja. Za dvadesetak godina rada Spomen-područja Jasenovac, taj memorijalni kompleks posjetilo je gotovo pet milijuna ljudi, a od tog broja preko tri četvrtine evidentiranih posjetitelja činili su mladi.

Par tjedana prije prvih višestranačkih izbora 1990. godine (prvi krug 22. i 23. travnja, drugi krug 6. i 7. svibnja), donesen je novi Zakon o Spomen-području Jasenovac. Zakon je 6. travnja 1990. potpisan od strane predsjednika Sabora SRH dr Anđelka Runjića, predsjednika Društveno-političkog vijeća Sabora mr Zvonimira Novaka, predsjednika Vijeća općina Sabora mr Mirka Šetine, predsjednika Vijeća udruženog rada Sabora Milana Janusa i predsjednika Predsjedništva Skupštine Republičke samoupravne interesne zajednice kulture Ivana Mihalića. Nakon što je 30. svibnja 1990. dr Franjo Tuđman izabran za predsjednika Predsjedništva Socijalističke Republike Hrvatske odlukom novoizabranog Sabora SR Hrvatske (u kojem

je Hrvatska demokratska zajednica imala 60% mandata[10] od ukupno njih 351), još iste godine snižen je, odnosno promijenjen službeni status jasenovačkog spomen-područja u park prirode te su posljedično drastično srezana materijalno-financijska sredstva za njegovo funkcioniranje i održavanje.[11]

U prvom članku Zakona stoji da Spomen-područje Jasenovac obuhvaća područje „Spomen-kompleksa Jasenovac i Spomen-područja Donja Gradina".[12] Zanimljivo je da taj zakon najavljuje „organizaciju poslova vezanih za rekonstrukciju i adaptaciju postojećih autentičnih logorskih objekata i njihovog opremanja" – što do danas nije ostvareno.[13] Zakon donosi novelu o formiranju redefiniranog Savjeta Spomen-područja Jasenovac. „U cilju osiguranja zajedničke i jedinstvene politike zaštite, uređenja, korištenja i prezentiranja Spomen-područja Jasenovac osniva se Savjet Spomen-područja Jasenovac (...). Delegate u Savjet s teritorija Socijalističke Republike Hrvatske delegiraju: Sabor Socijalističke Republike Hrvatske, Skupština općine Novska, Skupština općine Nova Gradiška, Skupština općine Kostajnica i Republička samoupravna interesna zajednica kulture delegiraju po jednog, a Republički odbor SUBNOR-a Hrvatske dva delegata."[14] Prema članku 6. Zakona, zadaća Savjeta je organiziranje spomen-obilježavanjâ utvrđivanjem programa komemoracije, a Savjet ujedno „inicira, razmatra i daje mišljenje o prijedlozima za nova spomen-obilježavanja".[15]

[10] HDZ je u sva tri vijeća Sabora imao sveukupno 205 mandata.

[11] https://en.wikipedia.org/wiki/Jasenovac_concentration_camp (16. 9. 2018)

[12] Zakon o Spomen-području Jasenovac (NN 15/90), članak 1, drugi stavak.

[13] *Ibid*. Članak 7, treći stavak, peta alineja. Te poslove ima obavljati Radna organizacija „Spomen-područje Jasenovac", sa sjedištem u Jasenovcu.

[14] *Ibid.* Članak 5. Savjet se mora formirati tri mjeseca od dana stupanja na snagu Zakona, a članovi Savjeta imaju četvorogodišnji mandat.

[15] *Ibid.* Članak 6, prvi stavak, prva alineja.

Zadnja središnja predratna komemoracija u Spomen-području Jasenovac održana je 1990.

*

U razgovoru s novinarom Nenadom Jovanovićem za zagrebački tjednik *Novosti* u svibnju 2005, nekadašnji predsjednik Predsjedništva CK SKJ (1981/82) dr Dušan Dragosavac tvrdi da je Josip Broz Tito bez obavještavanja javnosti posjetio Spomen-područje Jasenovac u društvu Edvarda Kardelja, Miloša Minića i samog Dragosavca „između 10. i 11. kongresa SKJ".[16] Znamo li da je X kongres SKJ održan 27−30. svibnja 1974, a XI 20−23. lipnja 1978, iz toga bi proizlazilo kako je Tito bio u Jasenovcu negdje u te četiri godine između sredine '74. i sredine '78, a u to je doba Dušan Dragosavac tajnik Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKH. O samom događaju Dragosavac svjedoči ovo: „On (Tito – op. a.) je tada položio cvijeće pred Bogdanovićev spomenik oko čijeg izbora je svojevremeno bilo dileme, jer su mnogi smatrali da je on previše moderan i apstraktan. Dogovoreno je da se o njegovoj posjeti ne izvještava kako ga novinari ne bi salijetali i tražili da se izjašnjava o broju jasenovačkih žrtava."[17]

DEVEDESETE

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća jasenovačko spomen-područje posjećivalo je između tristo i četiristo tisuća posjetitelja godišnje.[18] U tom su razdoblju jasenovačke komemoracije manifestacije od prvorazrednog značaja na polju čitave SFRJ, s mnoštvom popratnih sadržaja.

S druge strane, prije ponovne uspostave državnih jasenovačkih komemoracija u Hrvatskoj nakon rata, komemoracija u Jasenovcu svodila se poslije 1995. na spontano okupljanje par desetaka preživjelih logoraša i rodbine žrtava 1996. i 1997, dok je molitvu za žrtve obavljao rimokatolički župnik iz Trnave kod

[16] http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=133 (23. 9. 2018)

[17] *Ibid.* Dr Dušan Dragosavac (Vrebac kod Gospića, 1. srpnja 1919 – Zagreb, 21. prosinca 2014) U razdoblju mogućeg Titova posjeta Jasenovcu, Dušan Dragosavac je sekretar Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKH. Po dr Dragosavcu, Tito je prvi put Jasenovac posjetio 1945. u pratnji Ivana Krajačića Steve, koji je u to doba načelnik Ozne. Za podizanja monumenta u Jasenovcu, pak, Krajačić je predsjednik Sabora SRH. Prema beogradskom novinaru i publicistu Peri Simiću, Stevo Krajačić je kočio projekt podizanja jasenovačkog spomenika, sve dok savezni sekretar narodne obrane general armije Ivan Gošnjak nije zaprijetio da će JNA i narod podići spomenik, ukoliko političko rukovodstvo i dalje nastavi s praksom skrivanja i zataškavanja ustaških zločina na mjestu najvećeg stradalništva nevinog naroda.

[18] Prema službenim podacima JUSPJ, Spomen-područje Jasenovac obišlo je 2017. godine 12.805 posjetitelja, a prema službenim podacima JUSPDG, Spomen-područje Donja Gradina je iste godine obišlo 12.685 posjetitelja. Ta posjećenost otprilike odgovara onoj koja je bilježena pet godina prije formiranja spomen-područja u Jasenovcu. http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8815 (25.9.2018) http://www.rtv-kd.com/u-spomen-podrucju-donja-gradina-prosle-godine-12-685-posjetilaca/ (25.9.2018)

Đakova don Luka Vincetić (1939−1998), čiji je viktimološki *credo* vjere bio da „svaku žrtvu tek živi mogu do kraja osmisliti“. S obzirom da to područje još nije bilo razminirano, komemoracije se nisu obavljale pokraj spomenika, koji je i sam bio oštećen. Razminiranje je dovršeno 1999. godine, a Spomen-područje dovedeno u funkciju 2000. godine, s time da se na obnovi monumenta počelo raditi 2002.

U sklopu svojeg posjeta Gornjim Bogićevcima, Dragaliću i Jasenovcu, hrvatski predsjednik dr Franjo Tuđman posjetio je Spomen-područje Jasenovac i položio vijenac u kriptu Kamenog cvijeta 15. lipnja 1996. Tom je prigodom izjavio kako „Tito nikada nije posjetio Jasenovac jer je znao da ne može pobjeći od odgovornosti i zato što je od 1945. do 1948. godine na tome mjestu bio komunistički logor u kojem su također ubijani ljudi.”[19]

Tuđmanove izmišljotine tog karaktera nisu nepoznate onima koji su upoznati s njegovim publicističkim djelom, jer slične tvrdnje iznosi u svojoj infamnoj knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti* još 1989. godine. Pa tako na str. 126 za jasenovački kompleks logora navodi „da je taj prostor (Jasenovac − Gradiška) poslužio za logor novim vlastima, najprije jedinicama Jugoslavenske armije a zatim i civilnim vlastima NR Hrvatske”.[20] Tuđman u istom sklopu ustvrđuje da 1946/47. „nisu uništavani samo tragovi ustaškog logora, već i onog poslije njega”.[21]

*

Zakon o Spomen-području Donja Gradina donesen je 9. srpnja 1996. godine. U prvom članku Zakona stoji sljedeće: „Radi očuvanja trajne uspomene na žrtve ustaško-fašističkog terora pale u drugom svetskom ratu na stratištu jasenovačkog koncentracionog logora u selu Donja Gradina, područje Donja Gradina, opština Kozarska Dubica, utvrđuje se Spomen-područjem. Spomen-područje Donja Gradina (...) je znamenito mesto, odnosno nepokretno kulturno dobro od izuzetnog značaja za Republiku Srpsku“.[22] Iako se eksplicitno ne spominje

[19] https://www.vecernji.hr/vijesti/sto-je-tu-man-rekao-u-jasenovcu-u-lipnju-1996-odajuci-pocast-zrtvama-1245608 (23.9.2018)

[20] Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti – Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, „Nakladni zavod Matice hrvatske”, Zagreb, 1989 – Dio drugi „Povijest kao zločinidba i mitska pričimba”; drugo poglavlje „Tragovima povijesne (pre)ozbiljnosti i nerazboritosti”; prva glava „Pri-činidbe mitomanske pri-povijesti”, str. 126.

[21] *Ibid.*

[22] *Službeni glasnik Republike Srpske*, Banja Luka; br. 16 od ponedjeljka 22. srpnja 1996, str. 695.

organizacija godišnjih komemoracija, one su se održavale i u tom razdoblju i prije njega i nakon toga. I ne samo u Donjoj Gradini, već i u samom Jasenovcu.

Pa tako list *Glas srpski* u svojem broju od 25. travnja 1994. na prve tri stranice izvješćuje o održavanju jasenovačke komemoracije pred Kamenim cvijetom, kojoj je prisustvovalo „više od deset hiljada ljudi“.[23] Na skupu su učestvovale državne delegacije, Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva iz Beograda, Udruženje Roma, predstavnici židovske zajednice i izaslanstvo grčkog grada Kavale. Daju se opširni izvaci iz obraćanja skupu. „Dragoljub Acković iz Udruženja Roma rekao je da govori u ime naroda čijeg predstavnika nema među preživjelim logorašima i istakao, u ime mrtvih iz jasenovačkog logora, da je na ovim prostorima potreban mir.“ [24] Što se tiče liturgijskog dijela, „na komemoraciji je za spas duša žrtava ustaškog genocida održana molitva na srpskom, hebrejskom i romskom jeziku.“[25] Prije održavanja skupa, „Njegovo preosveštenstvo vladika slavonski gospodin Lukijan služio je u crkvi u Jasenovcu zaupokojenu molitvu“.[26]

*

Iako je Vlada Republike Srpske Krajine 22. ožujka 1995. donijela Odluku o osnivanju Ustanove za zaštitu Spomen-područja Jasenovac, koja bi djelovala u okviru Ministarstva kulture i vjera RSK,[27] ta odluka zbog razvoja događaja nije zaživjela.

NAKON 2000.

U Republici Hrvatskoj tradicija državnih jasenovačkih komemoracija obnovljena je 2000. godine.

Od 2000. do 2018. komemoracije se održavaju kontinuirano, i to na datum koji pada na obljetnicu ili oko obljetnice proboja posljednjih jasenovačkih logoraša.

[23] *Glas srpski*; god. LI, br. 7324 od 25. travnja 1994. str. 1 – članak „Komemoracija žrtvama ustaškog genocida ‘Jasenovac ‘94.’ – Zavjet pred žrtvama“.

[24] *Ibid.*

[25] *Ibid.*

[26] *Ibid*., str. 2.

[27] *Službeni glasnik RSK*, Knin; br. 3/95 str. 137. Članak 1 Odluke Vlade RSK br. 05-3-411/95.

Po članku 4 Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Spomen-području Jasenovac, koji je donesen 8. ožujka 2001. godine (NN 22/01), program godišnje službene jasenovačke komemoracije više ne donosi Savjet Spomen-područja Jasenovac, već Hrvatski sabor, na prijedlog Savjeta JUSPJ. Time su širom otvorena vrata politici u Jasenovcu, iako je te politike dakako bilo i prije, međutim, nije se ovako javno naglašavala njezina presudna uloga u tome vrlo osjetljivom segmentu. Komemoracija žrtvama Jasenovca ponekad se koristila za političke obračune, bilo unutarnje prirode, bilo one vanjske. Na ton komemoracije nekadašnji Savjet mogao je utjecati, primjerice, specifičnim izborom govornikâ, ili barem pozivom onim govornicima za koje se vjerovalo da će održati govor prikladan duhu okupljanja. Od početka novog tisućljeća to više nije moguće, glavni govornici dolaze iz ekskluzivnog svijeta politike i odražavaju trenutačne odnose moći na političkoj sceni.

*

Odlukom Vlade Republike Srpske 2002. godine osnovana je Javna ustanova „Spomen-područje Donja Gradina“. Otad se održavaju komemoracije u Donjoj Gradini; državne od 2005. Od 2010. je ustanovljen fiksni datum njihova održavanja „na mladi Vaskrs“, tjedan dana iza pravoslavnog Uskrsa.

Taj datum je konsenzualno odabran kako bi pripadnici svih vjerskih zajednica i njihovi vjerski službenici mogli redovito sudjelovati u godišnjoj komemoraciji, s obzirom da se 22. travanj često preklapa sa židovskim blagdanom Pesaha. Kako je Uskrs pomičan blagdan u katoličkoj crkvi i pravoslavnim crkvama, te ujedno indirektno povezan s Pesahom – koji je opet datumski fiksiran u hebrejskom kalendaru i počinje 14. nisana navečer (*Erev šel Pesah*), ali nije fiksan ni u gregorijanskom, ni u julijanskom kalendaru – najsigurnije je bilo isključiti svaku koincidenciju pomicanjem komemoracije na tjedan iza Uskrsa po Milankovićevom kalendaru. Bilo je slučajeva da židovski kantori ili rabini nisu sudjelovali u jasenovačkim komemoracijama zbog

preklapanja službene komemoracije s prvim ili drugim, odnosno sedmim ili osmim danom Pesaha (*Švi'i šel Pesah* i *Aharon šel Pesah*), iako ni na četvrti, peti i šesti dan Pesaha (*Hol HaMo'ed*) nije preporučljivo obavljati nešto što nije vezano za proslavu blagdana izlaska židovskog naroda iz egipatskog sužanjstva.[28]

*

Prijašnjih godina održavale su se u Hrvatskoj dvije židovske komemoracije. Jedna u organizaciji Koordinacije židovskih općina u Republici Hrvatskoj, s predsjednikom Ognjenom Krausom na čelu i s rabinom Lucianom Mošeom Prelevićem, a druga u organizaciji židovske vjerske zajednice Bet Israel, s bivšim predsjednikom Ivom Goldsteinom na čelu i s rabinom Kotelom Da-Donom. Vjerska zajednica ljubavičerskih hasida u Hrvatskoj, Menora, koju vodi rabin Pinchas Zaklas, ponekad je sudjelovala u komemoracijama s jednima ili drugima.[29]

Židovski predstavnici nisu sudjelovali na komemoraciji 2005. i 2008. godine, zbog odvijanja Pesaha u isto vrijeme. Zbog šizme u hrvatskoj židovskoj zajednici krajem 2005. godine (što je formalizirano sredinom 2006, utemeljenjem Bet Israela 30. lipnja), na jasenovačkoj komemoraciji 2007. rabin Koordinacije židovskih općina u RH odbio je moliti nakon rabina židovske zajednice Bet Israel. Nakon toga su židovske općine okupljene u Koordinaciju poslale prosvjedna pisma Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac, iskazujući u njima svoje nezadovoljstvo protokolom. Sve je to narušilo dostojanstvo prigode i prelilo sukobe između interesnih grupacija na komemorativno polje.

*

Bila je nekoć i svojevrsna deseta komemoracija u Staroj Gradiški, u poluslužbenoj organizaciji Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj, posvećena zapravo tzv. hrvatskim političkim uznicima u jugokomunističkom režimu.

[28] S tim u svezi, čini mi se da još nije osviještena činjenica kako je 1941. Erev Pesah pao na 11. travnja. Tako je proslava izlaska Židova iz egipatskog ropstva pala usred žalosti zbog pada u ustaško ropstvo.

[29] Središnji godišnji događaj koji organiziraju hrvatski hasidi zbiva se za blagdan Hanuke, kad se pale svijeće na velikoj metalnoj menori što se za tu prigodu postavlja na mjestu srušene središnje zagrebačke sinagoge u Praškoj 7.

SADAŠNJE STANJE

I ove godine, kao i prethodne dvije, bile su tri jasenovačke komemoracije, a zapravo ih je sveukupno osam. Jednu organizira Srpsko narodno vijeće (SNV) i Savez antifašističkih boraca i antifašista RH (SABA RH). Drugu organizira židovska zajednica. Treća je državna. Predsjednica Republike dolazi sama u Jasenovac. Romska zajednica ima svoju komemoraciju u ljeto. U Donjoj Gradini održava se službena komemoracija. U Mlaki se ove godine također održala komemoracija u organizaciji Srpske pravoslavne crkve. U New Yorku se održava komemoracija ispred spomenika jasenovačkim žrtvama u Spomen-parku Holokausta u Brooklynu.[30]

1) U Donjoj Gradini održala se službena komemoracija u nedjelju 15. travnja

2) Židovska zajednica održala je komemoraciju također u nedjelju 15. travnja. Komemoracija je obavljena u organizaciji Saveza židovskih općina RH. Službu je tom prigodom držao glavni rabin ŽOZ-a, Hrvatske i Crne Gore Luciano Moše Prelević, dok alternativna židovska zajednica Bet Israel nije sudjelovala u komemoraciji, kao niti hasidska kongregacija Chabad Croatia – Židovska zajednica Menora.

3) Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović bila je u Jasenovcu u petak 20. travnja.

4) U organizaciji SNV i SABA RH održana je komemoracija u subotu 21. travnja.

5) Državna komemoracija bila je u nedjelju 22. travnja i na njoj je kao izaslanik Predsjednice RH bio Ivan Zvonimir Čičak. Uz predsjednika Vlade RH Andreja Plenkovića i sedmoro ministara (Davor Božinović, Predrag Štromar, Dražen Bošnjaković, Lovro Kušević, Tomo Medved, Gabrijela Žalac i Nina Obuljen Koržinek), na komemoraciji je bio i predsjednik Sabora RH Gordan Jandroković, kao predstavnik pokrovitelja komemoracije (Sabor). Molitve su predvodili rimokatolički župnik iz Jasenovca i imam iz Siska.

[30] Komemoracije žrtvama Jasenovca u New Yorku održavaju se od 21. travnja 2002. Do postavljanja njujorškog spomenika jasenovačkim žrtvama, komemoracija se držala pokraj središnjeg spomenika žrtvama Holokausta, na kojem je, između zemalja u kojima je sprovođen Holokaust, obilježena i Jugoslavija. Spomenik jasenovačkim žrtvama svečano je otkriven 17. travnja 2005. u Spomen-parku Holokausta (the New York City Holocaust Memorial Park), u dijelu njujorške četvrti Brooklyn zvanom Sheepshead Bay. Sto i osmi njujorški gradonačelnik po redu Michael Rubens Bloomberg taj nadnevak proglašava Danom sjećanja na žrtve Jasenovca (Jasenovac Day of Commemoration in New York City).

6) Komemoracija u organizaciji Srpske pravoslavne crkve održana je u mjestu Mlaka (općina Jasenovac) u nedjelju 22. travnja, gdje je patrijarh Irinej u pratnji brojnog sveštenstva i predstavnika vlasti iz Republike Srpske i Republike Srbije posvetio obnovljenu parohijsku crkvu (Hram Svetog proroka Ilije).

7) U New Yorku je tradicionalan komemorativni skup održan u nedjelju 29. travnja.

8) Romska komemoracija bila je u četvrtak 2. kolovoza u Uštici.[31]

Najbrojnija je bila komemoracija u organizaciji SABE RH i SNV-a, na kojoj je bilo oko 3000 ljudi.

Na njoj je sudjelovala i delegacija najjače hrvatske oporbene stranke SDP-a.

Prigodom državne komemoracije, hosovci su razvukli crnu zastavu s natpisom JASENOVAC – ZA DOM SPREMNI! ispred općinskog dječjeg vrtića. Nije ih omela činjenica da su u Jasenovcu hrvatski premijer, ministar unutarnjih poslova, ministar branitelja, ministar pravosuđa, ministar uprave, i načelnik Glavnog stožera HV-a Mirko Šundov. A niti je bome premijera, ministarsku četvorku i generala zbora zasmetala hosovska poruka s ustaškim pozdravom – jer nisu tom prilikom reagirali jasnom javnom osudom tog čina i najavom sankcija zbog provokacije u vrijeme jasenovačke komemoracije posredstvom neustavnog mrziteljskog pokliča pod kojim su činjena jasenovačka zločinstva.

*

Na pomolu je još jedna komemoracija, a zapravo komemorativna travestija u organizaciji hrvatskih desničara i njihovih udruga, koji zagovaraju revizionističku tezu o tri Jasenovca, odnosno, propagiraju laž o postojanju jasenovačkog logora nakon 1945, preko 1947, sve do 1951. Hrvatski desničari tvrde da je kroz to razdoblje u Jasenovcu ubijeno više ljudi nego

[31] Na Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu – *Samudaripen*, komemoraciju u Uštici organizira Savez Roma u Hrvatskoj „Kali Sara“.

od 1941. do 1945. Šest dana prije komemoracije u Bleiburgu, u nedjelju 6. svibnja 2018. održan je pohod hrvatskih desničara na Spomen-područje Jasenovac, u organizaciji Autohtone hrvatske stranke prava Dražena Keleminca, čiji je suosnivač bio Krešimir Pavelić. Policija je tom prilikom zaustavila konvoj 12 km od Jasenovca. Skup je bio najavljen. Tko će ih zaustaviti kad bude nenajavljen?

SADRŽAJ I PORUKE

Službene jasenovačke komemoracije u Spomen-području Jasenovac s vremenom su poprimile obredni oblik. Sastoje se od izvođenja državne himne, iza koje slijede govori (dužnosnikâ JUSPJ, pa čelnikâ vlasti, predstavnikâ glavnih stradalničkih grupa i preživjelih logoraša). Zatim ide kulturno-umjetnički program, koji obuhvaća recitale ili recitacije te (ponekad) nastupe zbora. Zbor izvodi – više ili manje prikladne – skladbe, *a capella* ili uz pratnju harmonijuma. Sporadično se u tom dijelu upriličuju nastupi opernih pjevača. Vrši se polaganje vijenaca i buketa cvijeća uz paljenje svijeća i lampiona. U obraćanjima skupu, najproblematičniji su govori predstavnika vlasti (u pravilu: predsjednika Sabora, predsjednika Vlade, a prije i Predsjednika Republike), jer se u tim govorima počesto agresivnom retorikom iznose neprilične konstatacije. Primjera ima mnogo, previše da bi ih se u okviru ovog rada obradilo, no postoji jedna stožerna raspra, upravo specijalni rat, koji se na tom mjestu i u to vrijeme posredno vojuje oko famoznih *brojeva* s obje strane Save.

Nekih godina imate glavne govornike koji u Jasenovcu iznesu precizni kardinalni broj i još k tome nadometnu kako su to ukupne jasenovačke žrtve. Posrijedi je, naravno, štetna besmislica. Određeni broj žrtava koje su poimenično ustanovljene do nekog datuma, u kontinuiranom popisivanju temeljem istraživanja i revidiranja prethodnih popisa, nisu niti ukupne, niti konačne jasenovačke žrtve. Već jedno desetljeće imamo apsurdnu situaciju u Hrvatskoj da su poimenični popisi žrtava Spomen-područja Jasenovac premašili procjene ukupnih jasenovačkih žrtava s

kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća, kolokvijalno zvanih *Kočovićevim i Žerjavićevim procjenama*. Ukoliko znamo da se još nisu učinili komparativni pregledi popisa, nezavisno izrađenih na više strana, u prvom redu u JUSPJ i beogradskom Muzeju žrtava genocida, ali i u okviru Srpske pravoslavne crkve, koja također popisuje srpske žrtve Jasenovca, kao i popisa što ih radi jeruzalemski Jad Vašem za židovske žrtve Jasenovca, vjerojatno bi skupni poimenični popis žrtava logora Jasenovac već sada prešao stotinjak tisuća osoba.

Drugih godina, opet, imate glavne govornike koji preskoče sadržaj i u pomoć odmah zazovu procjene ukupnih jasenovačkih žrtava. To je štetna simplifikacija jedne multifasetne tragične priče i njeno svođenje na numeričku ekstrapolaciju. Takav postupak naprosto vapi za opširnijim razjašnjenjem.

Ako preskočimo devedesete, kad se u Hrvatskoj oficijelno operiralo s brojem od 2238 poimenično ustanovljenih jasenovačkih žrtava (prema nalazima Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Hrvatskog državnog sabora, koja je djelovala od 11. veljače 1992. do 28. svibnja 2002[32)] i s Tuđmanovim procjenama o sveukupno 30.000−40.000 tisuća žrtava Jasenovca,[33] početkom XXI stoljeća u javnosti su se uglavnom pojavljivale dvije vrlo oprečne ukupne brojke jasenovačkih žrtava: sa srpske strane 700.000; s hrvatske 70.000. Te su brojke prodrle i u javni diskurs jasenovačkih komemoracija: s jedne strane Save evociralo se stradanje sedamsto hiljada ljudi; s druge sedamdeset tisuća. Tako ekstremne razlike u procjenama svakako jesu bizarne, ali nisu bez presedana.

Uzmimo primjer iz dalje prošlosti, mnogo dalje prošlosti – primjer upravo iz antike. Treći pohod Perzijanaca na Grčku 480. godine prije naše ere. U prvom dijelu knjige *3000 godina pomorskih ratova* prof. dr Boris Prikril piše: „Podaci o perzijskim oružanim snagama vrlo su nepouzdani. To je donekle razumljivo, ako se uzme u obzir da je od toga doba prošlo gotovo 2500 godina, ali je

[32] Ista komisija „ustanovila je“ do 1999. da je na području Nezavisne Države Hrvatske „smrtno stradalo“ sveukupno 240 Židova. Prema zadnjem predratnom popisu stanovništva 1931. godine, mjesto Jasenovac imalo je 2278 stanovnika: dakle, u Jasenovcu je, po saborskoj komisiji, od 1941. do 1945. stradalo toliko ljudi koliko je Jasenovac imao stanovnika 1931.

[33] „Mislim da je predsjednik Tuđman jednom, u vezi sa svojim pisanjem o Jasenovcu, naveo da, ako bi broj žrtava Jasenovca bio preko pola milijuna, onda bi to značilo da je u taj zločin bio uključen cijeli hrvatski narod, no ako bi broj žrtava bio višestruko manji, da bi onda to značilo da je za te žrtve odgovoran jedan, ustaški, režim.” (Dr Nikica Barić iz Hrvatskog instituta za povijest u razgovoru s novinarom Draženom Ciglenečkim za riječki dnevnik *Novi list* 13. svibnja 2018. godine) http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Baric-podrzava-predsjednicu-Nije-svejedno-koliko-je-zrtava-bilo-u-Jasenovcu-treba-i-dalje-istrazivati (23.9.2018) Dakle, Tuđmanovo trajno opiranje procjenama koje bi premašivale nekoliko desetaka tisuća žrtava bio je instinktivan parapovjesničarski manevar u službi pristrane političke retrospekcije hrvatske nacionalne povijesti 1941−45. U medijskoj konferenciji za HINU i HRT te dnevne listove *Vjesnik* i *Večernji list*, kao i za povremenik *Politički zatvorenik,* održanoj u Predsjedničkim dvorima 20. travnja 1996, na jedno pitanje *Vjesnikova* novinara Dražena Ćurića, dr Franjo Tuđman daje sljedeću znakovitu izjavu: „Mislim da imamo puno razloga da upravo

ipak činjenica da o drugim zbivanjima, ratovima i bitkama starog doba postoji sačuvan manji broj podataka no zato sigurnijih. Ili se barem tako čini. Objašnjenje leži vjerojatno u tome što svijet do tad još nije vidio u pokretu tako velike snage, pa je zbog toga što su brojke i podaci o njima premašili uobičajene razmjere došlo do pretjeranih procjena. Tako dokumenti staroga vijeka (primjerice historičar Herodot) govore da se snaga tog perzijskog pohoda sastojala od 1200 ratnih i 3000 teretnih brodova s 1.700.000 ljudi. Drugi podaci kazuju da je bilo 1500 ratnih brodova i da su samo njihove posade, vjerojatno s veslačima, brojale 240.000 ljudi. Ako se doda i golema flota teretnih brodova, može se smarati da je na cjelokupnom brodovlju bilo ukrcano preko 500.000 ljudi. Novija ispitivanja tvrde da je kopnena vojska kralja Kserksa brojila ukupno 400.000 ljudi, a neki tvrde da ih je bilo samo 70.000. Razlike su upravo nevjerojatne, a zapravo su sve to manje-više nagađanja.“[34]

Mislim da su procjene u rasponu 1:10 – ili čak 1:25 – poprilično razumljiva i očekivana situacija u slučajevima kada nema sačuvane autentične dokumentacije koja bi zorno predočavala prave razmjere nekog događaja ili procesa. Zbivanja pred bitku kod rta Artemiziona 480. godine p.n.e. i stradanja u jasenovačkom logoru smrti 1941−1945. spadaju u tu kategoriju. U slučaju Jasenovca, sva je logorska dokumentacija uništena. Sačuvane su tek ponekad po raznim arhivskim fondovima državnih arhiva neke deportacijske liste izdavane od mjesnih redarstava (npr. za Pakrac), koje su praktički sve već dosad pronađene i objavljene, što u nekim monografijama, zbornicima i stručnim časopisima, što na stranicama pet knjiga o Jasenovcu Antuna Miletića. Ne treba se stoga zgražati nad činjenicom da se konvencionalne procjene kreću od 70.000 do 700.000 jasenovačkih žrtava, ukoliko odbijemo nepriznate ekstreme od dvije tisuće, ili čak 55 žrtava, s jedne strane, pa do milijun i četiristo tisuća s druge.

Problem s nižim procjenama jest u tome što su ih demantirali sami nepotpuni privremeni poimenični popisi žrtava koji već

ostvarimo tu zamisao da Jasenovac pretvorimo u spomen-područje svih ratnih žrtava. Zašto? Zato što sadašnji Jasenovac, na mjestu sadašnjeg Jasenovca nisu samo žrtve fašizma. Poslije logora Jasenovac, za vrijeme NDH, od 1945. tamo je bio logor i komunističkih vlasti, od 1945. do 1948. Treba utvrditi, zaista, koliko je za vrijeme NDH pobijeno, koliko poslije rata, na tom mjestu. Po mojim, to je vjerojatno javnosti poznato, po mojim spoznajama, po mojim proučavanjima tog pitanja, za vrijeme NDH nije pobijeno više od 40.000 ljudi, i to je golem broj, da je pobijeno 4, ili 4 tisuće.... Zna se podatak da u Jasenovac, to je egzaktni podatak, koji se zna, da je u Jasenovac, poimenično, ušlo 28.000, ali nisu svi pobijeni, jer znatan broj je i izašao. Ali, ima i pojedinačno neevidentiranih, itd. Prema tome, za mene povijestno se tu kreće, da se utvrdi tu to, i da se ta brojka neće kretati više od toga broja. Ali, znači treba utvrditi i one, jer je tu bio logor i od onih koji su se vraćali sa Bleiburga, i drugih, koje su zatvarale komunističke vlasti, i prema tome.... Prema tome, ovakav Jasenovac, kakav je danas, on za većinu hrvatskoga naroda ne predstavlja mjesto koje bi hrvatski narod kao takav mogli prihvatiti, jer su oni drugi stradali isto tako, ne u manjoj mjeri. Prema tome, ako želimo pomirbu, ako smo pomirbom došli do hrvatske slobode i hrvatske demokracije, onda upravo moramo i na mjestu Jasenovca, ne da bismo izmiješali kosti žrtava fašizma i komunizma, negoli da bismo upravo tu utvrdili − evo, toliko je stradalo kao žrtve NDH, fašizma, rasnih zakona, ali toliko je stradalo

prelaze 83.000 osoba, pa je za očekivati da se procjene ukupnog broja žrtava imaju kretati znatno iznad toga broja, od 150.000 naviše.

Ne može se očekivati da će procjene konvergirati i da će se naći neki međunacionalni „kompromis“, jer je to vulgarni povijesni revizionizam. Ne smije se oktrojirati razvoj povijesnih nauka, znanost mora dati vlastite odgovore, oslobođena pritisaka i imperativa dnevne politike ili posvećenih strateških ciljeva. Političkim zahtjevima historiografija ne može udovoljavati.

Valja se pomiriti sa spoznajom da nikada nećemo znati prave razmjere jasenovačkih zločinstava. Ona su ogromna i strašna – i to je uglavnom ono najvažnije što o njima znamo. Nije uputno stoga u komemorativnim momentima naglašavati brojeve žrtava, već prepustiti takve kalkulacije stručnjacima i institucijama, a na komemoracijama uvijek iznova pričati priču o balkanskom Auschwitzu i sudbinama ljudi koji su u Jasenovcu stradavali temeljem zločinačkog rasnog zakonodavstva i genocidne politike ustaške NDH.

*

A što se pak toga tiče, na iznenađujućem mjestu pronađoh jednu od najuspješnijih prezentacija jasenovačke makabrične atmosfere, u knjizi koja i sama podsjeća na neku uvezanu komemoraciju žrtvama logora smrti Jasenovac. Radi se o romanu *Dama iz Zagreba* škotskog književnika Philipa Kerra.[35] Dio romana događa se u okupiranoj Banjaluci, na rušilištu pravoslavnog hrama Svete Trojice u središtu grada, u Banskom dvoru, na Petrićevcu, a dio u Zürichu, Zagrebu i Berlinu, ali najvažniji dio romana zbiva se u Jasenovcu.

Po Goebbelsovom nalogu trojica esesovaca, kapetan Gunther, kapetan Geiger i narednik Oehl, dolaze predati povjerljivo pismo zapovjedniku Jasenovca, koji je nekoć bio fratar. Pri

i kao žrtve komunizma, i da bismo iz ovih jama, koje imamo, prenijeli kosti tu, na to mjesto, da bismo također i to utvrdili. Ali da bismo, isto tako, tu, na tom mjestu, ali posebno, razdvojeno, stvorili i mjesta za sve poginule u domovinskom ratu. I, moja je ideja čak žrtve fašizma, domovinskog rata i poimenično, jer za njih znamo, sa križevima, ili kamenima, i žrtve. Prema tome, na taj način to može biti, i Jasenovac može postati mjesto svih ratnih žrtava, koje će opominjati hrvatski narod da je u povijesti bio razdvojen, da je bio doveden u stanje međusobnog sukoba, da se to ne ponovi, i da mrtve pomirimo, kao što smo pomirili i žive, njihovu djecu, njihove unuke...“ (iz transkripta razgovora) https://hr.wikisource.org/wiki/Intervju_predsjednika_Franje_Tu%C4%91mana_20._travnja_1996. (24.9.2018)

Iz tog se odgovora očituje gorljiva Tuđmanova želja da se ukupni broj jasenovačkih žrtava drži pod čarolijom kontroliranog minimuma. Svakojako se pritom prvi povjesničar u Hrvata dovija i koristi svoj autoritet kako bi to bilo permanentno regulirano, barem dok je on na vlasti, a po mogućnosti i mnogo dulje – što je bila njegova ispravna procjena. Tuđmanova jasenovačka mantra održala se u Hrvatskoj i posthumno, od kraja 1999. do dana današnjeg.

[34] Boris Prikril, *Tri tisuće godina pomorskih ratova* – Prvi dio „Bitke mornarica starog doba“; „Nakladni zavod Znanje“, Zagreb i „Otokar Keršovani“, Opatija, 1985 – Poglavlje „Pomorske bitke perzijske flote“, glava „Treći pohod perzijske flote i bitka kod Artemizija“, str. 43.

odlasku s tog mjesta, na Guntherovu opasku „što prije zbrišemo s ovog od boga zaboravljenog mjesta, to bolje“, folksdojčer Geiger odvrati: „Sklon sam složiti se s vama, Gunthere. Iako mi se zapravo čini da se Bog možda ne bi slagao. Ne zaboravlja Bog na nas, već mi ljudi zaboravljamo Boga. Njegova bi prisutnost ovdje bila vidljivija da su, umjesto da podignu zatvor s visokim zidinama i onda u njemu muče zarobljenike, izgradili veliku katedralu. Uzveličali slavu Boga i dostojanstvo čovjeka. Baš kao što su drugi ljudi nalik ovima – možda njihovi prapradjedovi – u Zagrebu od cigle izgradili divnu crkvu. U ovom su slučaju, međutim, izgradili nešto što će obilježiti to što čovjek jest i na čemu jest. Posvjedočiti o postojanju onog što svi imamo u sebi – sposobnosti za ubijanje i uništavanje. Vidite, na svaku Sikstinsku kapelu dolazi stotinu mjesta poput ovoga, Gunthere. Pa dajte da vas pitam sljedeće: je li i jedno od toga dvoga vrednije kao izraz ljudskog nastojanja od onog drugog? Ne, naravno da nije. Osobno, ja smatram da Bog nikad nije daleko, čak ni od ovog sramotnog užasa. Možda je to na kraju krajeva ono što užas čini doista užasnim. Svijest da Bog sve to vidi, a ne čini ništa.“[36]

ZAKLJUČAK

Nakon državne komemoracije u Jasenovcu 2018. hrvatski premijer Plenković ističe kako je glavni cilj Vlade postizanje dogovora oko jedinstvene jasenovačke komemoracije. Hoće li u tom naumu uspjeti – ostaje da se vidi do travnja 2019.

Po mojem mišljenju, međutim, dobro je da postoji više komemorativnih skupova u različite dane i na različitim mjestima, jer je do prije nekoliko godina bila jedna jasenovačka godišnja komemoracija i 364 dana zaborava za Jasenovac. Ovako se Jasenovac pohodi više puta i svečano obilježava jasenovačko stradanje na različite načine, u različito vrijeme i na različitim mjestima: u Jasenovcu, u Donjoj Gradini, u Uštici, u Mlaki, u New Yorku, a trebalo bi se održavati i u Staroj Gradišci, za zatočenice i zatočenike koji su na tom mjestu stradali u ustaškom logoru od 1941. do 1945.

[35] Edinburgh, 22. veljače 1956 – London, 23. ožujka 2018.

[36] Philip Kerr, *Dama iz Zagreba* (*The Lady from Zagreb*); „Naklada Ljevak“, Zagreb, travanj 2016. (prijevod s engleskog: Goran Čolakhodžić), str. 242−243 – XXIII. poglavlje, koje se zbiva u logoru Jasenovac i završava riječima: „Jednog će budućeg dana mrtvi iz prošlosti progovoriti o onome što se zbiva ovdje i sada.“

*

Jedan od najistaknutijih nositelja njemačkog kulturnog romantizma, bayreuthski spisatelj Jean Paul[37] kazuje da je sjećanje jedini raj iz kojeg ne možemo biti istjerani.

Sjećanje je isto tako i jedini pakao iz kojeg ne možemo pobjeći. Kultura sjećanja predstavlja mnoštvo prožimanja osobnih rajskih krajobraza i paklenih jama, što se sve skupa s vremenom sklapa u mrtvački pokrov ili pozlatu prošlih dana. Netko se nečega ili nekoga sjeća, s grozom i jezom ili razgaljenošću i nježnošću, s ogorčenošću i bijesnim prijekorom, ili sa zahvalnošću i dubokim ganućem. A društvo? Društvo se prisjeća svega što mu se dogodilo, na način koji usudno usmjeruju silnice sadašnjosti i bojazan pred bujicom budućih časova. Je li to prava slika prošlosti, od koje bi se muza povijesti, Pauzanijeva Mnema, mogla nasititi i napojiti? Vjerojatno nije, no obični svijet svoju povijest doživljava na način kojemu se službena povijest ne može približiti. To možda nije dobro, ali je ipak sve što prosječan čovjek u tom smislu posjeduje.

S pojavom interneta, povijest se nalazi u živom pijesku. Naša historiografija je u opako opasnoj poziciji da sve manje za njezino tkanje postaju presudno bitne nedvojbene činjenice i akademski izvori, a sve više osobna kazivanja o onome što ljudi tvrde da su doživjeli ili tek od nekoga čuli. Teško je taj trend obrnuti – možda i nemoguće. Uostalom, kako piše dr Valentina Gulić-Zrnić u svojem prikazu zbornika *Kultura pamćenja i historija*: „Posljednja tri desetljeća su 'vrijeme prisjećanja', vrijeme afektivnog i tankoćutnog odnosa prema prošlosti. To je izazvalo kritičku revalorizaciju epistemološkog, metodološkog i reprezentacijskog okvira dotadašnjeg bavljenja prošlošću unutar povijesne znanosti. Naime, ako za 'kulturu pamćenja' više nije važna činjenična nego upamćena povijest, čvrsti temelji starog povjesničarskog zanata znatno su poljuljani. To više nije povijest zaokruženih događaja, koherentnih prikaza, jednoznačnih interpretacija, nego povijest djelomičnih iskaza, konkurentnih prikaza, mnogoznačnih poimanja."[38]

[37] Pravim imenom: Johann Paul Friedrich Richter (Wundsiedel, 21. ožujka 1763 – Bayreuth, 14. studenog 1825).

[38] Polugodišnjak Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, god. XLIV, br. 2 iz prosinca 2007. godine (ur. Ivan Lozica) – rubrika „Prikazi"; prikaz Valentine Gulić-Zrnić zbornika *Kultura pamćenja i historija* (prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda; Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006), str. 244.

*

Jasenovačke su komemoracije oduzete narodu i zaplijenjene povjesničarima. Otuđene su vjerskim licima, otete čak i samim stradalnicima, rijetkim preživjelim logorašima i rodbini žrtava, te prepuštene političarima, koji ih obilato koriste kao svečanu ekstenziju vlastitog dnevnopolitičkog djelovanja. Zbog toga i same komemoracije gube na značaju, s obzirom da ih se počinje doživljavati tek još jednim političkim skupom, organiziranim povodom nečega u Lijepoj našoj, u live prijenosu i s cjelodnevnim repeticijama u informativnim emisijama. Još jedna obljetnica krvavih događanja na Balkanu, koji je uvijek na puškometu između dvaju ratova, gdje se jedan nikad završeni ratni sukob spaja s latentnim početkom drugoga i gdje se traume jedne stradalničke zbilje pretapaju u traume druge. Stoga se doista nalazimo na bespućima povijesne zbiljnosti, gdje se već jednom žrtvovani ponovno žrtvuju, radi uspostave novih državnih ustrojstava i njihovih elita, sa sve više mesa, a sve manje duše.

Kulture pamćenja više nema, bilo kakve bilo gdje. Danas svakodnevicom dominiraju kulturne zasade društvenih mreža. Jedina je zakonitost koje se ljudske jedinke pridržavaju u suvremenosti – što bolja samoprezentacija. Ljudi postaju proizvod, i kao produktu, sve se njihovo sjećanje sažima u investiciju nove autopromocije. Za pamćenje u svakodnevnom životu nema mjesta, pa zato i naša povijest, kao zgrada uozbiljenog sjećanja već odaje urušavanje krova, napukline zidina i propadanje temelja.

Što reći o kulturnim spomenicima na ovim prostorima? Jedan jasenovački Kameni cvijet ne može zamijeniti stotine uništenih židovskih grobalja, na kojima raste korov, ili se dižu stambene zgrade. Puste tisuće kamenih spomenika s vrijednim biografskim zapisima o židovskim pokojnicima prebrušeni su i ponovno uporabljeni, ili ugrađeni u druge građevine. Ponekad su njima popločani pločnici, kao u Pragu. Tu, pred našim očima i pod našim nogama nestaje memorija. Kako govoriti o kulturi pamćenja i odnosu prema kulturnim spomenicima kad po sjećanju gazimo i po njemu pljujemo?

Možda je ovaj okrugli stol pravo mjesto da se pozove lokalna zajednica na zaštitu i obnovu još postojećih židovskih grobalja u svojoj sredini, kao plemeniti zalog pamćenja jedne značajne zajednice koje ovdje više nema.

Nestala je, ubijena, a jasenovačke poljane i donjogradinske depresije tek su najveće židovsko groblje na ovim prostorima, koje također nije prepoznato kao takvo, već se, u anonimnosti mase, izopačenom gematrijom iz nomena pretvara u znamenku i zbroj.

Govorimo o ljudima, o obiteljima, o cijelim ulicama i četvrtima kojih više nema, o bogomoljama i ustanovama kojih više nema, o kućama kojih više nema, ili su u njima neki drugi ljudi koji odbijaju pamtiti i znati. Govorimo o ličnim imenima kojih više nema i bezbrojnim iščezlim porodičnim prezimenima, te čitavom onom finom osobnom doprinosu o kojem više nemamo pojma, niti itko za njega mari, ako se baš ne pripiše nekom bližem i podobnijem iz korpusa dominantne kulture.

Ukoliko svatko od nas u svojoj sredini izbije iskru senzibilizacije za tako specifičnu metodu spasa memorije na tlu bivših jugoslavenskih zemalja, postigli smo daleko više od ičega što bismo mogli doseći pisanjem i govorenjem u uskom krugu upućenih ljudi – kojima je ionako sve posve jasno.

U tom duhu pozdravljam vas sa „Šalom!“

LITERATURA/IZVORI

1. Bogdanović, Bogdan, *Ukleti neimar*; „Feral Tribune“, Split, 2001.

2. Karge, Heike, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (*Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien)*; „XX vek“, Beograd, 2014. (prijevod s njemačkog: Aleksandra Kostić).

3. Kerr, Philip, *Dama iz Zagreba* (*The Lady from Zagreb*); „Naklada Ljevak“, Zagreb, travanj 2016. (prijevod s engleskog: Goran Čolakhodžić).

4. Krmpotić, Milan, *Tajna ploda – Izabrane pjesme*; „Otokar Keršovani“, Rijeka, 2000.

5. Prikril, Boris, *Tri tisuće godina pomorskih ratova* – Prvi dio „Bitke mornarica starog doba“; „Nakladni zavod Znanje“, Zagreb i „Otokar Keršovani“, Opatija, 1985.

6. Trivunčić, Radovan, *Jasenovac i jasenovački logori*; drugo dopunjeno i prošireno izdanje; „Spomen-područje Jasenovac“, Jasenovac, 1974.

7. Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti – Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*; „Nakladni zavod Matice hrvatske”, Zagreb, 1989.

8. Polugodišnjak Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, god. XLIV, br. 2, iz prosinca 2007. godine (ur. Ivan Lozica).

9. *Narodne novine*, Zagreb.

10. *Službeni glasnik Republike Srpske*, Banja Luka.

11. *Službeni glasnik Republike Srpske Krajine*, Knin.

12. *Glas srpski*, Banja Luka.

13. Dražen Cigleneči, „Barić podržava predsjednicu: ‘Nije svejedno koliko je žrtava bilo u Jasenovcu, treba i dalje istraživati’ “. Mrežni novinski portal Novi list. Objavljeno 13. svibnja 2018.

URL:http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Baric-podrzava-predsjednicu-Nije-svejedno-koliko-je-zrtava-bilo-u-Jasenovcu-treba-i-dalje-istrazivati

14. Intervju predsjednika Tuđmana 20. travnja 1996. Otvorena internetska biblioteka wikisource.org. Stranica zadnji put uređivana 20. veljače 2015. Prema izvoru: http://predsjednik.hr/Zagreb20.Travnja1996

URLhttps://hr.wikisource.org/wiki/Intervju_predsjednika_Franje_Tu%C4%91mana_20._travnja_1996

15. Nenad Jovanović. „Dragosavac: U Hrvatskoj je pobijedila kontrarevolucija“. Službeni portal Srpskog kulturnog društva Prosvjeta. Objavljeno 11. srpnja 2011. u rubrici „Vijesti“.

URL: http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=133

16. Mrежne stranice Javne ustanove Spomen-podruчje Jasenovac. Objavljeno 4. sijeчњa 2018. u rubrici „Vijesti“.

URL: http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8815

17. Redakcijska vijest „U Spomen-području Donja Gradina prošle godine 12.685 posjetilaca“. Mrežne stranice Radio-televizije Kozarska Dubica. Objavljeno 4. siječnja 2018. URL: http://www.rtv-kd.com/u-spomen-podrucju-donja-gradina-prosle-godine-12-685-posjetilaca/

18. Žarko Ivković. „Što je Tuđman rekao u Jasenovcu u lipnju 1996. odajući počast žrtvama“. Mrežni novinski portal Večernjeg lista. Objavljeno 16. svibnja 2018. u rubrici „Povijesne kontroverze“.

URL: https://www.vecernji.hr/vijesti/sto-je-tu-man-rekao-u-jasenovcu-u-lipnju-1996-odajuci-pocast-zrtvama-1245608

Salamon Jazbec

HALF CENTURY OF THE JASENOVAC COMMEMORATIONS

Summary

The paper gives an overview of the Jasenovac commemorations, starting with those that took place before the formation of the Jasenovac Memorial Site, through the first and last official commemorations in the Memorial Site, until the separate commemorations since 1990, and ending with multiple Jasenovac commemorations organized recently in Croatia. The paper addresses the former and current legislation which provides the institutional framework for state commemorative events, as well as visits to the Memorial Site now and then. It provides the answer to the question, whether Tito and Tudjman

pay their tributes to the victims of Jasenovac at the location of their suffering. It verbalizes also estimates of the total number of Jasenovac victims which speakers at the official commemorations refer to, and discusses content and message in speech of keynote speakers. Commemorations held by the Jewish communities in Croatia are in particular thematized. Finally, it discusses the influence of politics on the organization of the Jasenovac commemorations and the reflection of vulgar historical revisionism on the events during the commemoration, as well as the occurrence of extremist excesses in the time when the commemorations are held within the Jasenovac Memorial Site, as well as in the very center of the municipality. As a conclusion are given observations how in that specific area one could more seriously cultivate the culture of remembrance and treat better cultural monuments, especially the monuments of mass martyrdom in the Balkans, as well as more conscious attitude towards other artifacts related to the large group of Jasenovac victims, such as local Jewish cemeteries on the verge of its disappearance.

Keywords: *Jasenovac concentration camp, the Memorial Site of Jasenovac, Federation of Veterans Associations of the People's Liberation War of Yugoslavia (SUBNOR), Parliament, Jasenovac commemoration, Josip Broz Tito, Franjo Tudjman, Bogdan Bogdanovic, Luka Vincetic, Stone Flower, ZA DOM SPREMNI – FOR THE HOMELAND PREPARED, the Memorial Site of Donja Gradina, Jewish cemeteries*

УДК 341.322.5(497.13+497.15)"1941/1945"
DOI: 10.7251/GMS1808189M
(Прегледни научни рад)

Јован Мирковић,
Београд
jovan.m.mirkovic@gmail.com

ПРИЛОГ РАСПРАВИ О МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈИ ЈАСЕНОВЦА

Резиме: *Спомен-подручје Јасеновац пре распада државе и институције вршило је снажну меморијализацијску функцију, поготово пошто је посета Јасеновцу била део образовно-васпитног система и без обзира на могуће примедбе о идологизованости презентације. Посете, не само групне већ и индивидуалне, одражавле су и интерес за тему. Меморијализацију догађаја, личности, објеката и артефаката, чине како експонирања простора, артефаката, разни видови мултимедијалне презентације, као и нарација стручњака и сведока, тако и публицистичка делатност, тј. меморијализација кроз писану реч, која представља најтрајнији споменик догађајима и личностима. Писана реч се не исцрпљује временским оквиром, већ свако време и свако ново истраживање доводи и до нових спознаја, а мењања друштвене свести и до нових оцена, мада притом треба, ипак, увек догађаје стављати у историјски контекст.*

Кључне речи: *култура памћења, тема Јасеновца, меморијализација, презентација, публицистика.*

Данас разговарамо о нечему што називамо „култура сећања“ или „култура памћења“, меморијализација и сл., а некад смо, онако неуки и немодерни, какви смо били, говорили о сећању породица, рода и народа на догађаје из прошлости, мање или више славне и јуначке, коју смо памтили кроз народне песме, верске обичаје, обележавања и обележја места, догађаја и учесника тих догађаја, али и кроз писану реч. Некако нам је увек било лакше да се бавимо сећањем

на херојска дела него на страдања. Па и кад смо се сећали страдања и страдалих, било је то често укомпоновано у сећање на јунаштво, а чојство се понекад и прескакало.

Када се ради о највећем страдалишту на нашим просторима, Јасеновцу, његову меморијализацију након Другог светског рата могуће је пратити кроз неколико фаза,[1] што је резултирало и формирањем институције Спомен-подручје Јасеновац, која се бавила чувањем, одржавањем, уређењем и презентацијом меморијалног простора и објеката.[2]

У оквиру активности на меморијализацији кроз презентацију и едукацију, посете Спомен-подручју Јасеновац биле су део васпитно-образовних активности у школском систему СФРЈ.

Посете, индивидуалне и организоване – колективне, Спомен-подручју Јасеновац почеле су и пре формирања институције.

Институционално организовање Спомен-подручја Јасеновац почело је доношењем Одлуке Скупштине општине Новска 28. маја 1968. године о формирању радне организације, а каснија организација регулисана је законском нормативом на нивоу тадашњих СР Хрватске и СР Босне и Херцеговине.[3]

Када говоримо о периоду до 1980. године, презентација музејске поставке, простора и спомен-обележја, подсећање на догађања на овим просторима и историјски контекст било је, уз одржавање простора, једна од основних активности запослених у институцији. И данас можемо само пожелети да број посетилаца буде на приближном нивоу и да преношење порука меморијала нађе адекватно слушатељство.

У првих 12 година од оснивања институције, према цитираном *Izveštaju*,[4] Спомен-подручје је евидентирало 2.011.133 посетиоца. Наравно, ово није број свих који су посетили централни локалитет у Јасеновцу, или неки од осталих локалитета, већ евиденција оних који су се пријавили, тражили стручно вођење и информације, те посетили Меморијални музеј.

[1] Више о томе види у: Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenkenen in Jugoslawien (1947−1970)*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, и на српском: Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014; и фељтон под истим насловом у: *Danas*, Beograd, 9. 4. 2014 − 8. 5. 2014.

[2] Jovan Mirković, *Izvještaj (Analiza stanja i smjernice razvoja),* Jasenovac 1980. Види и: http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083.

[3] Више о организацији Спомен-подручја у различитим временским периодима види: Јован Мирковић, „Скрнављење Спомен-подручја Јасеновац и питање његове даље заштите“, у: *Ратни злочини и злочини геноцида 1991−1992*, ур. Милан Булајић, Београд 1993, 125−135.

[4] Mirković, *Izvještaj, o.c.*

У евиденцији посетилаца забележено је:[5]

Година	**Број посетилаца**
1968.	37.166
1969.	45.134
1970.	44.104
1971.	65.380
1972.	82.153
1973.	111.473
1974.	134.948
1975.	260.559
1976.	234.164
1977.	407.113
1978.	309.340
1979.	279.599
Укупно	**2.011.133**

У оквиру овог броја евидентирани су и инострани посетиоци:[6]

Година	Број посетилаца	Број земаља
1968.	133	11
1969.	513	21
1970.	306	19
1971.	569	21
1972.	878	19
1973.	898	23
1974.	552	21
1975.	476	19
1976.	565	27
1977.	362	34
1978.	628	23
1979.	837	48
Укупно	**6717**	

[5] *Ibid*., 19.

[6] *Ibid.*

Регионална припадност иностраних посетилаца:[7]

Континент	**Број посетилаца**
Европа (са СССР-ом)	5368
Азија (са Турском)	286
Африка	505
Северна Америка	504
Јужна Америка	14
Аустралија и Океанија	40
Укупно	6717

Групне посете нису чинили само посетиоци из образовних институција, пошто је посета Спомен-подручју била и део њихових активности, већ и групе одраслих (из предузећа, организација, удружења итд.), али и знатан број индивидуалних посетилаца.

Организованост посетилаца (анализа неколико година с највећим бројем евидентираних):[8]

Година	**Укупно посетилаца**	**Групно орган. посетилаца**	**Индивидуални посетиоци**	**Број група**
1974.	134.948	92.735	42.213	1317
1975.	260.559	187.784	72.795	2723
1976.	234.164	173.194	60.970	2759
1977.	407.113	308.375	98.738	4617
1978.	309.340	240.638	68.702	3735
1979.	279.599	204.790	74.809	3350
Укупно	**1.625.723**	**1.207.496**	**418.227**	**18.501**

[7] *Ibid*., 20.

[8] *Ibid.*

Интересантна је анализа групних посета из земље по тадашњим републикама:[9]

СР и САП	**1977.**	**1978.**	**1979.**
СР Босна и Херцеговина	63.605	59.231	46.949
СР Црна Гора	1407	1732	961
СР Хрватска	61.074	56.520	47.679
СР Македонија	3889	3691	6971
СР Словенија	19.903	24.341	19.273
СР Србија	154.487	94.329	82.957
САП Косово и Метохија	972	1924	1187
САП Војводина	39.698	27.046	21.922
Ужа Србија	113.819	65.359	59.848
Укупно	**304.365**	**239.844**	**204.790**

На основу праћених података сачињена је још једна интересантна анализа о броју посетилаца из већих градских средишта са непосредном околином, за године с највећим бројем посетилаца. У обзир су узети градови са преко 5000 посетилаца годишње:[10]

Град	**1977.**	**1978.**	**1979.**
Бања Лука	8301	8554	6788
Београд	35.316	21.758	17.345
Чачак	17.653	-	-
Добој	10.577	7444	5514
Краљево	6724	-	-
Љубљана	5263	-	-
Марибор	-	-	5283
Ниш	6098	5983	6742
Нови Сад	15.111	9971	9035
Осијек	7568	5148	-
Сарајево	8328	8694	8995
Смедерево	5268	-	-
Сомбор	7314	-	-
Сремска Митровица	-	5478	-
Светозарево	6124	-	-
Тузла	8375	8819	9387
Ваљево	6317	-	-
Загреб	14.185	10.875	11.415
Зеница	5731	-	-

[9] *Ibid.*

[10] *Ibid.*, 21.

Анализа броја посетилаца по месецима одражава сезонски карактер посећивања:[11]

Месец	**1975.**	**1976.**	**1977.**	**1978.**	**1979.**	**Укупно**
I	1347	982	1085	1497	729	5640
II	1503	1213	4354	925	1147	9142
III	4990	3860	12.625	9035	5962	36.472
IV	43.204	14.720	40.067	22.858	26.368	147.221
V	54.091	54.953	98.828	68.646	70.535	347.053
VI	52.769	50.043	95.582	78.908	68.955	346.257
VII	19.526	24.727	31.565	26.116	21.837	123.771
VIII	17.877	17.363	19.017	15.590	13.088	82.935
IX	29.012	33.717	42.557	41.920	34.556	181.762
X	24.469	25.851	46.311	35.556	28.834	161.021
XI	9776	5281	13.761	6556	5038	40.412
XII	1991	1454	1361	1733	2550	9089
Укупно I−XII	**260.559**	**234.164**	**407.113**	**309.340**	**279.599**	**1.490.775**
XI−III	19.607	12.790	33.186	19.746	15.426	100.755
IV−X	240.952	221.374	373.927	289.594	264.173	1.390.020

У периоду из претходне табеле дневни просек броја посетилаца био је:[12]

- у мају	2239
- у јуну	2308
- у јануару	30
XI−III	134
IV−X	1323

Података о броју посјетилаца од 1980. до 1990. године немамо, као ни након распада државе, па тако и јединствене институције Спомен-подручја Јасеновац од 1991. до 2007. године.

На сајту Јавне установе Спомен-подручје Јасеновац налазимо податке о посети овој институцији у периоду од 2007. до 2017.[13]

[11] *Ibid.*

[12] *Ibid.*

[13] http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8566 (приступљено последњи пут 22. септембра 2018).

Посетиоци	**2007.**	**2008.**	**2009.**	**2010.**	**2011.**	**2012.**	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**
Домаћи	7442	6376	6392	6960	6023	5401	6037	5481	5575	7297	5883
Страни	1628	1623	2582	3198	4211	4054	4114	4328	5871	5364	6922
Укупно	9070	7999	8974	10.158	10.234	9455	10.151	9809	11.446	12.561	12.805

Уочљиво је да је број посетилаца далеко испод нивоа који је постојао крајем шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Друга карактеристика евиденције ЈУСП Јасеновац је да је проценат „страних“ посетилаца од 2007. до 2014. константно растао у односу на „домаће“ посетиоце, а 2015. и 2017. је чак и премашио број „домаћих“ посетилаца. Можемо слободно тврдити да се ради углавном о повећаном броју посетилаца из бивших југословенских република, посебно БиХ (Република Српска) и Србија.

Због чега ови подаци?

Иако је у образовно-васпитном систему седамдесетих година наглашен идеологизовани приступ изучавању прошлости и меморијализацији значајних места, људи и догађаја, подаци из овог периода говоре да се посвећивала значајна пажња меморијализацији. Без обзира на „путеве револуције“ и изучавање „револуционарне прошлости“, сам боравак на оваким локалитетима и упознавање с најосновнијом фактографијом водио је до спопознаја, далеко више него у периодима који су уследили, периодима „националне освешћености“, када у образовно-васпитни систем држава насталих из претходне Југославије, нису уграђени садржаји и активности који би дали већи значај меморијализацији.

Желим још нешто говорити о, по моме схватању, једном од најважнијих видова меморијализације, посебно када се ради о меморијализацији Јасеновца, а то је писана реч. Писана реч може бити мемоарска литература, стручно-научни радови и резултати научних истраживања и други облици публицистике. Писана реч остаје трајни споменик, трајнији и од камених, бетонских и металних монумената. Посебно је то значајно због, могло би се рећи, присутног, али не и аргументованог уверења, да је Јасеновац био у Југославији, пре распада, „табу тема“.

Сматрајући да овакво уверење нема подлогу у аргументима, већ је пре свега израз унапред створених, било из политикантских или национално острашћених, судова, у студији о објављеним изворима и литератури о јасеновачким логорима[14] дао сам и специјалну библиографију. У наведеној студији, као и у неким дргугим радовима,[15] анализирао сам квантитативне и квалитативне показатеље о писаној речи о Јасеновцу до 2000. године.

Библиографија објављених извора и литературе о јасеновачком логору до 1999. године броји 1214 наслова посебних издања и 1482 наслова чланака, дакле укупно 2696 библиографских јединица. У допуњеној библиографији (допуњавање *ad hoc*), са укључивањем неких издања из 2000−2002. године, број библиографских јединица је: посебна издања 1348 и чланци 1522, укупно 2870 библиографских јединица. За период до 2000. године анализирано је по употребљивости (квалитативно) 1188 наслова књига и 1544 наслова чланака, укупно 2732 библиографске јединице.[16]

У анализи објављених наслова посебних издања (1188), посматрани су извори у ширем смислу (214 наслова), стручни и научни радови (306 наслова), те најбројнија група наслова везана за локалну историографију (353 наслова), а посматране су још групе публицистика (187), белетристика (69) и остало (59 наслова).[17] У квалитативној анализи по употребљивости литературе за изучавање теме подељеној у три степена, констатовали смо да 21% припада првој групи (извори − документа, мемоари логораша, прилози теми), 52% другој (друга сећања, општа историографија, прилози другим темама и локална историографија са релевантним подацима) и 27% је остало (публицистика, белетристика и остало).[18]

Квантитативном анализом објављених чланака обухватили смо 1544 наслова, а у квалитативној анализи поупотребљивости, чланке смо такође разврстали у три групе: у првој (мемоарски записи логораша и прилози теми) је 35%, у другој (друга сећања, прилози другим темама релевантним за нашу, а затим из штампе фељтони − углавном ра-

[14] Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000.

[15] Jovan Mirković, *Јасеновац: историја и историографија (Нека отворена питања о Јасеновцу у историографији) = Jasenovac: History and Historiography (Some moot questions about Jasenovac in historiography)*, у: Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, Београд 2008, 311−326, 327−343.

Види и: Јован Мирковић, „Квантитативно-квалитативна анализа употребљивосати литературе за изучавање Јасеновачког логора“ у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 497−506.

[16] Mirković, *Јасеновац: историја и историографија*, *о.с.*, 312 (328).

[17] *Ibid.*

[18] *Ibid.*, 313 (329)

ђени на основу литературе из прве групе) и репортаже − са одређеним релевантним подацима) 49%, и у трећој (полемике и друго) 16%. Код чланака у попис библиографских јединица уврштени су само они који имају релативну спознајну вредност са релевантним подацима, док полемички у пропагандно-политичкој функцији и слични нису ни уврштавани, зато је и овако релативно низак проценат у овој трећој категорији.[19]

Дакле, анализирали смо укупно 2732 библиографске јединице. У квалитативној анализи по употребљивости у првој групи је 787 или 29%, у другој групи 1384 или 50% и у трећој групи 565 или 21%.[20]

Констатација у закључку одговора на ово питање била је да тема Јасеновца по броју наслова спада у сам врх тема из Другог светског рата, али квалитативна анализа указује на неадекватну структуру написа, и да се не може говорити о „табу теми“, већ пре свега о „табу свести“, и то првенствено људи из историјске науке, али и других компатибилних дисциплина, да се стручно, научно, баве овим питањем. Њиме су се, досад, бавили више људи изван струке, често упадајући у замке политикантског практицизма, најчешће национално-верског ексклузивизма. Нажалост, томе су подлегли и неки из струке. Ова тема у сваком случају захтева истраживачки и мултидисциплинарни приступ како би се осветлила вишедимензионално.[21]

Проблем историографије о Јасеновцу, посебно у периоду на који се односи наведена анализа, јесте веома мали број наслова на страним језицима, тако да је ова проблематика у светској историографији слабо заступљена. У анализираној библиографији (дакле, ради се о књигама које говоре о Јасеновцу, чешће о злочинима у НДХ, па тиме и у Јасеновцу, и о Другом светском рату на овим просторима, дотичући и Јасеновац) налазимо: 50 наслова посебних издања на страним језицима или двојезична издања домаћих аутора, 45 посебних издања на станим језицима страних аутора, 13 наслова на језицима националних мањина у Југославији, као и језицима југословенских народа који не припадају српско-хрватском

[19] *Ibid.*

[20] *Ibid.*

[21] *Ibid*., 314 (331)

језичком корпусу.[22] Дакле, ради се о 108 наслова посебних издања који нису на српско-хрватском језику. Када се ради о чланцима, тада је стање још неповољније: 13 наслова аутора са српско-хрватског говорног подручја на страним језицима, седам наслова страних аутора на страном језику и 36 наслова на језицима националних мањина у Југославији и језицима југословенских народа који не припадају српско-хрватском језичком корпусу, укупно је то 56 наслова. Заједно, наслова књига и чланака је 164.

Када се ради о броју објављених наслова о теми Јасеновца од 2000. године, када је штампана поменута студија, до данас, публиковано је више стотина наслова, што књига, што чланака, који се могу уврстити у библиографију објављених извора и литературе о јасеновачким логорима, било као измењено и допуњено издање наведене књиге[23] или као посебно издање, што ће свакако бити неопходан напор односно задатак за оне који се желе бавити темом Јасеновца. Карактеристика овог периода је повећани број стручних и научних радова и прилога са резултатима одређених истраживања.

С обзиром на то да није направљена допуна наведене студије и специјалне библиографије, не могу сада правити успоредбе у структури објављенога према методологији из исте, ни квантитативно ни квалитативо. Сигурно је, међутим, да ће у допуни морати посебно место наћи поглавље у коме се говори о ревизионистичкој историографији. Иако је међу објављеним насловима из посматраног периода до 2000. године било и наслова са тенденциојом ревизије, ипак у периоду од 2000. до данас, то је нагло набујало, наравно, ослањајући се на „класике“ ревизионизма: Туђмана,[24] Јурчевића,[25] Печарића[26] и др. (нпр. Љубица Штефан, а од страних Philip J. Cohen).[27]

Ово подсећање на податке о објављеним изворима и литератури, о библиографији која се тиче Јасеновца, у функцији је не само да подсетимо на постојећу грађу и литературу, коју можемо ставити у корпус фактора „културе памћења“,

[22] Користим назив језика који је тада био у употреби.

[23] Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, *o.c*

[24] Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja* (dalje: *Bespuća*), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989, 508.

[25] Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji − Studia Croatica, 1998, 202.

[26] Josip Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu, Skrivanje istine o beogradskim konclogorima*, Zagreb, Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest i Hrvatski informativni centar, 1998, 216.

[27] Npr.: Ljubica Štefan, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Globus, 1996, 348; Ista, *Pregled srpskog antisemitizma* (objavljeno pod imenom Tomislav Vuković i Edo Bojović, pošto je „spisateljica“ u to vreme živela i radila u Beogradu), Zagreb, Altair, 1992, 201; Ista, *Mozaik izdaje* (objavljeno pod imenom Tomislav Vuković, ista napomena), Zagreb, Hrvatsko književno društvo Sv. Ćiril i Metod, 1991, 287; Ista (kao anonim), *Srbija i Albanci, O stogodišnjem srpskom genocidu nad Albancima*, Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti i Magellan, 1989; Philip J. Cohen, *Serbia's secret War, Propaganda and the Deceit of History,* Texas A and M Univesity press, 1996, 235, Forwerd by David Riesman;

већ и да укажемо да се изучавање Јасеновца не може сваким појединачним ангажманом историчара и других истраживача третирати *ab ovo*, што је карактеристичан приступ многих, који се постављају као да нико пре њих није ништа радио. Ово се посебно односи на „свезналице“ на друштвеним мрежама, заштићене анонимношћу. У природи ствари је да сваки научни пројекат, да сваки напор боље сагледа неку тематику, да се допуне спознаје, да се наслањамо на претходна достигнућа.

Наиме, често се чује од низа људи који претендују да су познаваоци теме, како (усмено или писмено) изјављују, да се о Јасеновцу није писало, да је био „табу тема“, да нема никаквих резултата истраживања, да је „антикроатизам комунистичког режима“ (присутно код хрватских квазиисторичара и надобудних публициста) лажно приказивао Јасеновац као стратиште српског народа и место злочина које су починили Хрвати, којима српски историчари и публицисти придају карактер геноцидност као нацији,[29] а с друге стране да „антисрбизам комунистичког режима“ није дозвољавао да се о овој теми било шта изучава, да се не би нарушио мит о братству и јединству ради одговорности Хрвата.[29]

Код једног броја историчара из хрватског опуса, који спадају у ред научника са интегритетом, ипак постоји благи отклон од објективне истине због нелагодности да су њихови суграђани, или припадници њихове нације, због идеолошких разлога или под утицајем државне или верске пропаганде, починили непочинства, па због тога, да би релативизовали почињени злочин у критици оних који не подржавају њихове ставове, настоје утврдити у њиховим радовима грешке или оцене догађаја, за које сматрају да их могу побити, како би на баналним примерима одрекли научну заснованост њиховог целокупног опуса.[30]

Сталне изложбе на меморијалним просторима, покретне изложбе, заступљеност тема меморијализаје у масовни медијима, имају велики утицај на истицање значаја меморијализације догађаја, личности и објеката. Утицај масовних медија на популаризацији одређене теме, без обзира

[27] *Srpski tajni rat, propaganda i manipulacija historijom,* Prevod s engleskog, Ljiljan, Sarajevo, 1966; *Tajni rat Srbije, Propaganda i manipulacije poviješću,* Zagreb, Ceres, 1997; Vidi i: Isti, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici,* Zagreb, Ceres, 1997.

[28] Види: Mladen Ivezić, *Titov Jasenovac*, Zagreb (samizdrat) 2014; Isti, *Titova umjetnost mržnje,* Zagreb (samizdrat) s.a., 217; Vladimir Mrkoci, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008; Stipo Pilić i Blanka Matković*, Poslijeratni zatobljenićkoi logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima* [Radovi ZPZ u Zadru, br. 565 (2014), 323−408]; Vladimir Horvat, Igor Vukić, Stipo Pilić i Blanka Matković, *Jasenovački logori − istraživanja*, Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, Zagreb 2015; Josip Kljaković Šantić, *Jasenovac – enigma holokausta*, Zagreb „Tkanica“ 2016; Mladen Ivezić, Jasenovac. Brojke, Zagreb, 2008; Cota, Marijana, *Slučaj Šakić, dezinformiranost ili zlonamjernost,* Zagreb, Zavičajni klub Bosanske Posavine Zagreb, 1999. и др.

[29] Види: Надежда Ђонлић – Винавер*, Богови зла, књига о јасеновачком логору*, Поговор у књизи: Никола Николић, Јасеновачки логор, Београд, „Жагор“ 2015, 592−672.

[30] Види нпр. Vladimir Geiger, Mario Jareb, Davor Kovačić, *Jadovno i Šaranovajama: Kontroverze i manipulacije*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2017, 147. Може се закључити да аутори, иако не негирају постојање госпићке

на сујету научних радника о значају њихових истраживања и објављивања резултата тих истраживања, има далеко већи одјек у јавности.

Прошле и ове године доста је медијски (ТВ, новине) било праћено ангажовање израелског стручњака за Холокауст, како је најављено, „главног историчара Холокауста и експерта за Аушвиц Института за холокауст 'Шем Олам' из Израела",[31] професора Гиодена Грајфа (Gioden Greif), да се посвети изучавању и организовању научног скупа и изложбе о страдањима у Јасеновцу. Изложбе организоване у Њујорку (2017. и 2018) имале су заиста велико медијско праћење, поготово пошто је то било под покровитељством државе. Наравно, сви смо захвални професору Гиодену Грајфу што је у фокус својих интересовања и изучавања узео тему јасеновачког логора и страдања у њему. Сигурно је да ће резултати његове активности и истраживања допрети до ширих кругова у светској, не само научној, јавности.

Међутим, неке његове изјаве у српској штампи и на телевизији, чини ми се, више су у функцији пропагирања пројекта у коме и професор суделује, него неких реалних чињеница. Наиме, професор тврди да се о Јасеновцу готово ништа не зна,[32] да многи историчари не знају ништа о Јасеновцу.[33] "Čak ne znaju ni u kojoj je državi se dogodio (злочин), a kamoli da ga lociraju (Јасеновац)!".[34] И даље:[35] "Krajnje je vreme da se sazna o zločinima u Jasenovcu... Jasenovac se sastojao iz niza kampova koji su bili na više desetina kvadratnih metara (sic!).[36]

У интервјуу у *Политици* (*Политика*, Београд, 29. октобра 2017, стр. 1 и 7) каже: „...крајње је време да осветлимо ову тему (страдање Срба и Јевреја у НДХ), уз наду да ће то бити пректретница у разумевању догађаја који су се одиграли између 1941. и 1945. године." И даље: „Страдање југословенских Јевреја у НДХ, Јасеновцу и на територији бивше Југославије није довољно истражено, па ћу их након 42 године посвећене Аушвицу сада ставити у фокус својих истраживања, а има и препрека које треба пребродити. То

групе логора и да су тамо чињени злочини и документацију коју презентује Ђуро Затезало у књизи *Јадовно (I),*

[30] *Комплекс усташких логора* и *Јадовно (II), Зборник докумената*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007, ипак настоје релативизовати почињени злочин од првих дана постојања НДХ, дакле пре него су отпочели организовани отпори усташкој страховлади, налажењем било стварних било слободном оценом изражених слабости у тексту покојног Ђуре Затезала, који је управо тих дана, када је изашла ова књига, умро под прилично нејасним околностима. Управо госпићка група логора, која није имала ни ознаку „радни", као касније Јасеновац, што негатори злочина нарочито истичу у први план, и логорисање није било последица организованог отпора новој власти (пример: логорисање, најпре у „Даницу" код Копривнице па потом у Госпић, грађана српске националности из Грубишног Поља и са пакрачкиг подручја и сл. већ првих дана постојања НДХ, или логорисање јеврејске омладине из Загреба, што је еклатантан пример намере успостављеног режима хрватске државе да уништи део властитог, према идеолошкој матрици новоуспостављене власти, неподобног народа.

[31] *Политика*, 26. 1. 2017.

[32] „Вечерње новости" 22. октобра 2017. и „Политика" 22. октобра 2017: „Grajf: Jasenovac bio pakao na Zemlji koji su stvorili Hrvati".

је за мене изазов, зато и радим без оклевања. Сарађујем на књизи, између осталог с деканом архитектонског факултета Владаном Ђокићем (!?)“,[37] и даље поентира, тако да је тај део изјаве уредник новина ставио као поднаслов: „Чињеница је и да и архиви нису сасвим спремни да потпуно отворе фондове на ову тему (Јасеновац, нап. Ј. М.). С друге стране, као да **нико није ни дирнуо ту грађу од 1945, на њој има много прашине**.“[38]

Наравно да свака активност у вези с Јасеновцем, са презентацијом документационог материјала, уметничких виђења, изношењем резултата истраживања, публиковањем научних радова, доприности ширењу спознаја о овом највећем српском, али и ромском и јеврејском губилишту на подручју некадашње хрватске државе – Независне Државе Хрватске. Међутим, у оквиру ових активности нужна је и научничка коректност. Заиста, импресиван је наслов уводног паноа на изложби од 27. јануара 2017. у Хобокену, у држави Њу Џерси (мада је било најављено да ће бити у згради Уједињених нација, што је реализовано следеће године), „324 hours of silence for 19.432 girls and boys, one minute for each“ (324 сата тишине за 19.432 девојчице и дечака, по минуту за сваког). Само, било би коректно од аутора и рецензената изложбе да је негде наведено и одакле је преузет поменути текст.[39]

Још непрофесионалнији однос према научној методологији коришћења података из туђих радова показан је у издању зборника радова „Право на незаборав“, чији су издавачи Етнографски институт САНУ и Институт за упоредно право.[40] Питам се да ли је тема Јасеновца, тема злочина и страдања, постала тема етнологије. Прилог који ме је заинтересовао је чланак др Мине Зиројевић „Логор Јасеновац – симбол смрти у НДХ“.[41]

Објављени рад[42] аутора,[42] према апстракту, подељен је у три дела: „у првом делу смо представили чињенице у вези са оснивањем логора и формирањем јасеновачког система логора. У другом делу описана је природа логора, број жртава. Даље смо покушали да обрадимо специфичности

[33] „Политика“ 25. 1. 2018: Grajf: Jasenovac bio pakao na Zemlji koji su stvorili Hrvati. (http://www.politika.rs/sr/clanak/391189)

[34] РТС, 22. октобра 2017. (http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/2912790/izraelski-istoricar-jasenovac-bio-pakao-na-zemlji.html); Телеграф, 22. 10. 2017 (http://www.telegraf.rs/zanimljivosti/zabavnik/2905679-izraelski-istoricar-otvoreno-o-jasenovcu-hrvati-su-tamo-stvorili-pakao-na-zemlji-njihove-ruke-su-prekrivene-krvlju-nevinih-srba-roma-i-jevreja)

[35] „ТВ Пинк“, 25. новембра 2017; „Новости“, 25. новембра 2017, (http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:697766-Grajf-Jasenovac-je-balkanski-Ausvic): „Грајф: Јасеновац је балкански Аушвиц“; „Blic“ 25. 11. 2017. (https://www.blic.rs/vesti/svet/primitivno-zlo-glavni-istoricar-instituta-za-holokaust-u-izraelu-jasenovac-je/xtp2wzz)

[36] Вероватно се ради о новинарској (штампарској) погрешци.

[37] Политика, Београд, 29. октобра 2017, стр. 1 и 7, а ништа о сарадњи са историчарима, њиховим истраживањима и објављеној литератури, преко 2500 наслова до 2000. године.

[38] Политика, 29. 10. 2017, стр. 7 (истакнуто и као поднаслов интервјуа, стр. 1). Бојим се за здравље поштованог професора ако буде морао да брише сву ту прашину. Из ових изјава, поготово пошто је цела активност под покровитељством државе, може се закључити да српски историчари

у односу на остале логоре у Европи и да покушамо да издвојимо специфичности усташких логора. У последњем делу покушали смо да издвојимо неке паралеле између НДХ и садашње Хрватске.“[43]

Не улазећи у овом моменту у то колико је аутор успео да одговори амбициозно постављеном задатку у апстракту, изражавам само осећај негодовања на научно неетички поступак аутора. Наиме, преко 30% текста су дословно преписане реченице и читави пасуси из моје књиге *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*,[44] или из чланака *Јасеновац: историја и историографија, нека отворена питања о логору Јасеновац у историографији*,[45] *Квантитативно-квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање јасеновачких логора*[46] и *Predgovora*, у: Zločini u logoru Jasenovac.[47] Преписивање је вршено чак и аутоматски, без „уподобљавања“, па се тако могу наћи и делови текста (у фуснотама) којима се у књизи позивам на неке друге фусноте редног броја 817 или 1020[48] (пошто књига има 1726 фуснота), а сам чланак има 59 фуснота. Исто тако преписане су и моје погрешке где сам у једној фусноти навео погрешну страницу цитираног текста,[49] а преписивач је то дословно и преписао. Аутор чланка није нашао за сходно да означи као цитате наводе у „свом“ тексту, па чак нити да даде у попису коришћене литературе нити један од наведених мојих наслова. Овакав поступак се зове плагијат.

Наведени Зборник радова рецензирали су, барем тако пише у импресуму, истакнути научни радници: проф. др Ђорђе Игњатовић, проф. др Драган Симеуновић, др Момчило Павловић, проф. др Бранко Ћупурдија, др Иван Башић и др Срђан Радовић, исто тако и у уређивачком одбору, као и уредништву су значајна имена наше и светске науке. Нисам уверен да су ови уважени научници доиста прочитали све радове и оценили их са становишта оригиналности.

Када је рач о коришћењу туђих материјала, без навођења одакле су преузети, да поменемо нека издања где су преузети неки моји наводи, избори материјала, текстови,

нису ништа радили. Поставља се само једно питање: па како је онда настало оних 2500 наслова до 2000. годиине на тему Јасеновца, ако је све то време архива само скупљала прашину?

[39] Види: Dragoje Lukić, Bili su samo deca, Jasenovac − grobnica 19.432 devojčice i dečaka, I−II, Banja Luka − Beograd 2000, Izvod iz recenzije Jovana Mirkovića (на задњој корици), види и: Драгоје Лукић и Јован Мирковић, Каталог изложбе „Били су само деца, Јасеновац − гробница 19.432 девојчице и дечака“ пано 47, Београд, Музеј жртава геноцида, s.a. (2002), II издање 2006, Catalogo della mostra: *Erano solo bambini, Jasenovac tomba di 19.432 bambine e bambini* = Catalogue of exibition: *Thei Were Only Childeren, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys*, III izmenjeno izdanje, Beograd, Muzej žrtava genocida, 2006, редизајнирано издање 2011, Јован Мирковић, *324 сата ћутања за децу на јасеновачким стратиштима*, ССМ, 2 (8)/2001, Београд, 2001, 416–425; С. Покрајац Стаматовић, Тиха молитва уз 324 часа ћутања, у: Драгоје Лукић, родитељ покошеног нараштаја (ред. Миливој Родић, ур. Јован Мирковић), Београд 2008, 249−251 (пренето из: „Борба, 8. фебруар 2001, 4, интервју са Д. Лукићем и цитиран Извод из рецензије Ј. Мирковића).

[40] *Право на незаборав, Правни и антрополошки аспекти културе сећања на жртве НДХ у Другом светском рату = The Right to Remembrance, Legal and anthro*

истраживања, а да није наведен извор:

У књизи Наташе Матаушић, *Jasenovac 1941−1945, logor smrti i radni logor*[50] наведени су подаци о броју библиографских јединица по категоријама како су дате у мојој књизи,[51] али није наведено одакле су узети ови подаци.

Оваквих случајева да се наводе подаци о броју објављених наслова преузети из моје књиге, а да се не наводи извор има више.

У двојезичној књизи *Jasenovac* академика Василија Крестића и проф. Мире Радојевић,[52] у издању САНУ, које као уредник потписује академик Марко Анђелковић, након текстова академика Крестића и проф. Радојевић дат је прилог са 29 фотографија усташких злочина, одабраних из моје монографије *Злочини над Србима у НДХ*,[53] о чему у листу *Danas*, 9. 11. 2017, у рубрици „Lični stavovi“,[54] пише, између осталог, Вељко Ђурић Мишина,[55] а да није наведено одакле је преузет избор или одакле је фотоматеријал.

На Свеучилишту у Загребу, Одсјеку за повијест умјетности Филозофског факултета одбрањен је прилично квалитетан дипломски рад Tanje Špoljar, *Povijest Spomen-područja Jasenovac: od ustaškog logora do mjesta pamćenja i zaborava*,[56] у коме се помиње и издање Спомен-подручја Јасеновац из 1980, које је, како пише у импресуму, приредио Јован Мирковић.[57]

Аутор рада на стр. 31 и 32 доноси краћи преглед шта је обухваћено у поменутом *Извјештају* (стање сваког локалитета и шта је потребно учинити на његовој заштити), те у фусноти 64. наводи извор „Izvještaj (Analiza stanja i smjernice razvoja), Spomen-područja Jasenovac, 1980, ustupila Maja Kućan“. Дакле, за аутора је важније од кога је добила књигу него ко ју је написао. Аутору (студент) није ни замерити, али ментор би то требало да примети.

pological aspects of culture of remembrance of the victims of Independent State of Croatia in WW II, (ур. Гидеон Грајф, Бери Литучи, Јован Ћирић, Драгана Радојичић), Beograd 2017, 235.

[41] Мина Зиројевић, *Логор Јасеновац – симбол смрти у НДХ,* у: Право на незаборав, о.с., 122−131, + Summary 132−133.

[42] „Рад представља део научног и истраживачког ангажовања истраживача на пројекту ʼСрпско и европско право – упоређивање и усаглашавањеʼ. Пројекат број 179033, који финанцира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, реализује се у Институту за упоредно право у периоду 2011−2016. (Зиројевић, *Логор Јасеновац*, *о.с,* 122).

[42] Др Мина Зиројевић, научни сарадник.

[43] Зиројевић, *Логор Јасеновац*, *о. с*., 122.

[44] Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, *o. c.*

[45] Мирковић, *Јасеновац: историја и историографија*, *о. с.*

[46] Мирковић, *Квантитативно-квалитативна анализа употребљивости литературе*, *о.с.*

[47] *Predgovor = Forward,* u: Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp (fototipsko izdanje: *Zločini u logoru Jasenovac,* Zagreb, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946), Banja Luka, Besjeda, 2000, V−XIX.

Закључак

На крају, може се констатовати да је тема Јасеновца и њена меморијализација од времена формирања институције Спомен-подручје Јасеновац била заступљена у образовно-одгојном систему пре распада државе и институције. Велики број посетилаца из седамдесетих година прошлог века (групне и индивидуалне посете) одражавао је интерес за тему, без обзира на могуће примедбе о идеологизованости презентације, што говори да је Спомен-подручје вршило снажну меморијализацијску функцију.

Схватајући да меморијализацију догађаја, личности, објеката и артефаката не чине само њихово експонирања, и у овим технолошки модернијим временима разни видови мултимедијалне презентације, као и нарација стручњака и сведока, публицистичка делатност, тј. меморијализација кроз писану реч, представља најтрајнији споменик догађајима и личностима. Писана реч се не исцрпљује временским оквиром, већ свако време и свако ново истраживање доводи и до нових спознаја, а мењања друштвене свести и до нових оцена, мада притом треба, ипак, увек догађаје стављати у историјски контекст.

Наравно, и писана реч користи се за историјски ревизионизам, у циљу манипулације прошлости због идеолошких, националистичких и шовинистичких разлога и фобија о деловању неких припадника властите нације и покушаја оправдавања тих деловања или барем релативизације.

Такође, коришћење резултата нечијих истраживања кроз писану реч без коректног навођења извора, баца негативну сенку и на тему о којој је писано.

Данас постоје три центра која се институционално баве изучавањем и презентацијом теме Јасеновца: Јавна установа Спомен-подручје Јасеновац (Република Хрватска), Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина (Босна и Херцеговина, Република Српска) и Музеј жртава геноцида у Београду (Република Србија). На неки начин, радно сам везан за све три ове институције. Радио сам у Спомен-подручју

[48] Зиројевић, *Логор Јасеновац*, *о.с,* 127, фн. 41.

[49] Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, *o.c*., 9, fn. 13: Peršen, *o.c*., 82, a trebalo je 37.50 Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941−1945, logor smrti i radni logor*. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac − Zagreb 2003.

[51] Mirković*, Objavljeni izvori i literatura*, *o.c*.

[52] Василије Ђ. Крестић и Мира Радојевић, Јасеновац = Jasenovac, Београд = Belgrade 2017, 121, tekst na srp. i engl. jeziku.

[53] Јован Мирковић, Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској, фотомонографија = Crimes Against Serbs in the Independent State of Croatia, photomonograph, Београд 2014, 347.

[54] https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/akademik-koji-reciklira/

[55] Вељко Ђурић Мишина у тексту „Akademik koji reciklira“, између осталог пише: „...Vredno je naglasiti da u pomenutom poglavlju nigde ne piše ni gde se nalaze originali ili barem iz koje su knjige preuzete kopije. A red je da se napiše: Jovan Mirković, Zločini nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Beograd 2014! Mirković je naveo da su fotografije iz zbirki Muzeja žrtava genocida.“

[56] Tanja Špoljar, Povijest Spomen-područja Jasenovac: od ustaškog logora do mjesta pamćenja i zaborava, (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Mentor: dr sc. Marko Špikić),

http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10056/1/Spomen-podru%-C4%8Dje%20Jasenovac%20final.pdf

[57] Mirković, *Izvještaj*, *o.c.*

Јасеновац док је то била јединствена институција за локалитете с обе стране реке Саве, а радни век сам завршио у Музеју жртава геноцида. Верујем да ће сарадња ове три институције у будућности дати значајан допринос изучавању теме Јасеновца, без обзира на то што се налазе у различитим државама и што нису у истом идеолошком и политичком окружењу. Ове институције повезује интерес да се тема изучавања злочина везано за логор Јасеновац, изучавање уопште злочина геноцида, парајмоса и Холокауста, као и масовних ратних злочина, не потисне у заборав, да се квалитетно врши меморијализација и презентација досегнутих нивоа научних истраживања.

Литература

Geiger, Vladimir, Mario Jareb, Davor Kovačić, *Jadovno i Šaranova jama: Kontroverze i manipulacije*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2017.

Ђонлић Винавер, Надежда, *Богови зла, књига о јасеновачком логору*, Поговор у књизи: Никола Николић, Јасеновачки логор, Београд, „Жагор“ 2015, 592−672.

Đurić Mišina, Veljko, „Akademik koji reciklira“, *Danas*, 9. 11. 2017, https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/akademik-koji-reciklira/

Затезало, Ђуро, *Јадовно (I), Комплекс усташких логора Јадовно (II), Зборник докумената*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007.

Зиројевић, Мина, *Логор Јасеновац – симбол смрти у НДХ*, у: Право на незаборав, *о.с.*, 122−131 + Summary 132−133.

Ivezić, Mladen, *Jasenovac. Brojke*, Zagreb, 2008.

Ivezić, Mladen, *Titov Jasenovac*, Zagreb (samizdrat) 2014.

Ivezić, Mladen, *Titova umjetnost mržnje, Zagreb (samizdat) s.a.*

Jurčević, Josip, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji − Studia Croatica, 1998.

Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014; и фељтон под истим насловом у: *Danas*, Beograd, 9. 4. 2014 − 8. 5. 2014.

Kljaković Šantić, Josip, *Jasenovac – enigma holokausta*, Zagreb „Tkanica“ 2016.

Крестић Василије Ђ., Мира Радојевић, Јасеновац = Jasenovac, Београд = Belgrade 2017, 121.

Lukić, Dragoje, *Bili su samo deca, Jasenovac − grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, I−II, Banja Luka − Beograd 2000.

Лукић, Драгоје, и Јован Мирковић. Каталог изложбе „Били су само деца, Јасеновац − гробница 19.432 девојчице и дечака“, Музеј жртава геноцида, *s.a.* (2002), II издање 2006, Catalogo della mostra: *Erano solo bambini, Jasenovac tomba di 19.432 bambine e bambini* = Catalogue of exibition: *Thei Were Only Childeren, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys*, III izmenjeno izdanje, Beograd, Muzej žrtava genocida, 2006, редизајнирано издање 2011.

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941−1945, logor smrti i radni logor*. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac − Zagreb 2003.

Мирковић, Јован, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској, фотомонографија = Crimes Against Serbs in the Independent State of Croatia, photomonograph*, Београд 2014.

Mirković, Jovan, *Izvještaj (Analiza stanja i smjernice razvoja),* Jasenovac 1980.

Mirković, Jovan, *Јасеновац: историја и историографија (Нека отворена питања о Јасеновцу у историографији) = Jasenovac: History and Historiography (Some moot questions about Jasenovac in historiography)*, у: Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, Београд 2008, 311−326, 327−343.

Мирковић, Јован, „Квантитативно-квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање Јасеновачког логора“, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 497−506.

Mirković, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000.

Mirković, Jovan, *Predgovor = Forward,* u: Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp (fototipsko izdanje: *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946), Banja Luka, Besjeda, 2000, V−XIX.

Мирковић, Јован, „Скрнављење Спомен-подручја Јасеновац и питање његове даље заштите“, у: Ратни злочини и злочини геноцида 1991−1992, ур. Милан Булајић, Београд 1993, 125−135.

Мирковић, Јован, *324 сата ћутања за децу на јасеновачким стратиштима*, ССМ, 2 (8)/2001, Београд, 2001, 416–425.

Mrkoci, Vladimir, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008.

Pečarić, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu, Skrivanje istine o beogradskim konclogorima,* Zagreb, Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest i Hrvatski informativni centar, 1998.

Pilić, Stipo, Blanka Matković, *Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima*, Radovi ZPZ u Zadru, br. 565 (2014), 323−408.

Покрајац Стаматовић, С., „Тиха молитва уз 324 часа ћутања“, у: *Драгоје Лукић, родитељ покошеног нараштаја* (ред. Миливој Родић, ур. Јован Мирковић), Београд 2008, 249−251.

Право на незаборав, *Правни и антрополошки аспекти културе сећања на жртве НДХ у Другом светском рату = The Right to Remembrance, Legal and anthropological aspects of culture of remembrance of the victims of Independent State of Croatia in WW II* (ур. Гидеон Грајф, Бери Литучи, Јован Ћирић, Драгана Радојичић), Beograd 2017, 235.

Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja* (dalje: *Bespuća*), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989.

Horvat, Vladimir, Igor Vukić, Stipo Pilić i Blanka Matković, *Jasenovački logori, istraživanja*, Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, Zagreb 2015.

Cohen, Philip J., *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici*, Zagreb, Ceres, 1997.

Cohen, Philip J., *Serbia's secret War, Propaganda and the Deceit of History*, Texas A and M Univesity press, 1996.

Cohen, Philip J., *Srpski tajni rat, propaganda i manipulacija historijom*, Prevod s engleskog, Ljiljan, Sarajevo, 1966.

Cohen, Philip J., *Tajni rat Srbije, Propaganda i manipulacije poviješću*, Zagreb, Ceres, 1997.

Cota, Marijana, *Slučaj Šakić, dezinformiranost ili zlonamjernost*, Zagreb, Zavičajni klub Bosanske Posavine Zagreb, 1999.

Špoljar,Tanja, *Povijest Spomen-područja Jasenovac: od ustaškog logora do mjesta pamćenja i zaborava* (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Mentor: dr sc. Marko Špikić), http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10056/1/Spomen-podru%C4%8Dje%20Jasenovac%20final.pdf

Štefan, Ljubica, *Mozaik izdaje* (objavljeno pod imenom Tomislav Vuković), Zagreb, Hrvatsko književno društvo Sv. Ćiril i Metod, 1991.

Štefan, Ljubica, *Pregled srpskog antisemitizma* (objavljeno pod imenom Tomislav Vuković i Edo Bojović), Zagreb, Altair, 1992.

Štefan, Ljubica (kao anonim), *Srbija i Albanci, O stogodišnjem srpskom genocidu nad Albancima*, Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti i Magellan, 1989.

Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Globus, 1996.

Jovan Mirkovic

CONTRIBUTION TO THE DISCOURSE ON MEMORIALIZATION OF JASENOVAC

Summary

Before the collapse of the state and institution the Jasenovac Memorial Site had a strong memorialization function, especially as visit to Jasenovac was a part of the educational system and regardless of the possible objections to ideology of presentation. Not only group but also individual visits reflected the interest for the topic. Memorialization of events, people, objects and artifacts was created by the exposure of area, artifacts, various types of multimedia presentations, as well as the narration of experts and witnesses, as well as publishing activity, i.e. memorialization through the written word, which is the most lasting monument of events and personalities. The written word is not restricted with timeframe, however any time and any new research lead to new knowledge, while the change of social consciousness leads to new assessments, although the events should be always placed in a historical context.

Keywords: *culture of remembrance, the theme of Jasenovac, memorialization, presentation, publicist writing.*

УДК 341.322.5(=163.41)(497.6РС))"19"
DOI: 10.7251/GMS1808209S
(Стручни рад)

САВО ШТРБАЦ
„Веритас"
Београд
veritas@yubc.net

О СПОМЕНИЦИМА КОЈЕ ЈЕ „ВЕРИТАС" ИЗГРАДИО НА ПОДРУЧЈУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ФЕДЕРАЦИЈЕ БИХ

Резиме: Хрватски борбени авиони су 7. и 8. августа 1995. године дубоко у територији БиХ, на петровачком и приједорском друму, гранатирали крајишке избјегличке колоне, којом приликом су страдали цивили, међу којима је било највише дјеце и стараца. На мјестима страдања "Веритас" је подигао спомен обиљежја жртвама, а у Бањој Луци и споменик војницима РСК, који су побијени на Динари након заробљавања од стране ХВ, те једном Крајишнику умрлом у избјеглиштву, који је због рата остао и без државе и завичаја и рођака. Однос према мртвима и разликује човјека од других бића. Преко мртвих предака и знамо ко смо и шта смо и одакле смо. "Народ који заборавља своју прошлост, нема право ни на будућност" (руска народна пословица).

Кључне ријечи: *Крајишници, жртве, споменици, помени, сјећања.*

1. Сјећање и помени

Однос према мртвима разликује човјека од других бића. Преко мртвих предака и знамо ко смо и шта смо и одакле смо. Они одређују нашу свијест о припадности национу

и вјери и уче нас вриједностима као што су слобода, чојство и јунаштво. Бранећи те вриједности, и Срби су гинули или су их други због тога убијали.

А колико је Срба страдало од оног до овог Косова?

Нажалост, једноставног и правог одговора још нема, првенствено због тога што сами нисмо сачинили вјеродостојне и потпуне спискове наших жртава, па су у оптицају разни и умногоме различити подаци.

Јевреји имају дуго искуство с прогонима и погромима. У њима су научили да сачувају достојанство, а оно је садржано у њиховом увјерењу да „ако су им одузели право на живот, не могу им одузети право на име".

У музејима Холокауста у цијелом свијету непрестано се чита шест милиона имена оних који су пали као жртве антисемитизма. Мали српски народ је толико страдао у двадесетом вијеку да би вјероватно могао да попуни половину јеврејског списка. Али потпуног списка нема.

Поучен искуством Јасеновца, „Веритас" отима заборраву жртве најновијег погрома Срба у Хрватској и Крајини. Чини то тако што биљежи имена и судбине страдалника. Тако се именима враћа живот. Једино се тако могу избјећи манипулације са жртвама. И једино се тако кривци могу извести пред суд, било који − домаћи, међународни, историјски, и било када − ратни злочини не застаријевају, посебно не у „колективном сјећању народа".

2. Погинули и нестали Срби са подручја РХ и бивше РСК у рату деведесетих

2.1. Верификовани подаци

На српској страни је, према „Веритасовим" подацима, до краја јула 2018. године, у рату и поратну (1990−1998) на територији РХ и РСК погинуло и нестало 7341 особа.

Од укупног броја погинулих и несталих, до сада

је сахрањено 5555 (76%) особа (породице потврдиле идентификацију, преузеле и сахраниле посмртне остатке), док се 1786 (24%) особа још води у категорији несталих.

С обзиром на протек времена од престанка ратних дејстава, мала је вјероватноћа да је неко са списка несталих међу живима, тако да и нестали попримају значење погинулих. Погинули и нестали су углавном српске националности (један мањи број су других националности, а живјели су или ратовали са Србима у РСК).

Нажалост, овај „Веритасов“ списак[1] погинулих и несталих није коначан. Тренутно се у поступку верификације налази још око 758 лица за која постоји велика вјероватноћа да су такође погинули и нестали у ратном периоду на подручју РХ и РСК (УНПА). На овом попису не налазе се имена оних припадника ЈНА чији су посмртни остаци непосредно по погибији предати њиховим породицама. Према неким информацијама из српских извора, погинуло их је преко хиљаду. „Веритас“ тренутно анализира спискове из више извора и до краја 2018. године планира да објави и овај списак.

По попису становништва из 1991. године у РХ било је укупно 4.784.265 становника, од чега 3.736.356 Хрвата, 581.663 (12,2%) Срба и 106.041 (2,2%) Југословена.[2]

Упоређујући укупне губитке на српској страни (7341) са учешћем српске популације у укупном броју становника у РХ из 1991. године, долази се до податка о 1,26% погинулих и несталих на српској страни у периоду од 1990. до 1998. године.

2.2. Срби из РХ и РСК страдали на територији Републике Српске (БиХ)

Све вријеме рата деведесетих, Срби из бивше РСК страдавали су и на подручју БиХ, односно Републике Српске, с обзиром на то да су имале дугу заједничку границу коју су заједно чували, а понекад заједно и ратовали против заједничког непријатеља. Осим тога, најбезбједнији путеви за крајишке Србе водили су у Српску или преко ње за Србију,

[1] http://www.veritas.org.rs/srpske-zrtve-rata-i-poraca-na-podrucju-hrvatske-i-bivse-rsk-1990-1998-godine/spisak-nestalih/

[2] Подаци Државног завода за статистику РХ (http://www.dzc.hr/).

што је највише дошло до изражаја у посљедњим акцијама етничког чишћења Срба са подручја Хрватске, познатим под кодним називима „Бљесак“ и „Олуја“, изведеним у мају и августу 1995.

Само у те двије акције, из РСК у Републику Српску избјегло је око 250.000 људи. Око тридесетак хиљада их се и задржало на подручју Српске, док су остали продужили за Србију. Пролазећи кроз Српску, крајишки Срби су и убијани и као цивили и као војници.

Према „Веритасовим“ подацима, у рату деведесетих на подручју БиХ погинуло и нестало је 394 (5% од укупног броја жртава) Срба из Хрватске и РСК, од којих су многи и сахрањени на подручју Српске, било да су ту погинули, било да су их породице мртве донијеле са собом или накнадно пренијеле са подручја Хрватске.

3. Да се не заборави

Крајишници са лијеве обале Уне су, предвођени „Веритасом“, пуних 20 година, све до почетка државног обиљежавања годишњице „Олује“, коју су установили и спроводе у посљедње четири године Вучић и Додик, под називом „Да се не заборави“, обиљежавали годишњице те једне од највећих трагедија српског народа управо на подручју БиХ, што је трајало од 3. до 7. августа.

Обиљежавање је почињало на темељима Храма Христа Спаситеља у центру Бањалуке симболичним паљењем 7000 свијећа, по једне за сваку изгубљену душу у посљедњем рату, а настављало би се пригодним духовно-умјетничким програмом, у којем су учесвовали познати српски умјетници попут Миће Јелића Грновића[3] или сад покојног Небојше Зубовића[4]. Радили смо то и у порти довршеног храма, наравно, уз благослов владике бањалучког Јефрема и учешће свештенства те епархије.

Сутрадан, 4. августа, одржао би се помен у Цркви Св. Тројице (у посљедње двије године помени се одржавају у

Храму Христа Спаситеља), затим су се полагали вијенци и палиле свијеће на гробљу Св. Пантелија, а након тога би се одржала и дађа у Колу српских сестара.

У организацији поменутих манифестација учествовао је и Одбор за његовање традиције ослободилачких ратова, који се од почетка државног обиљежавања годишњице „Олује“ потпуно повукао из учешћа у поменутим манифестацијама.

„Веритас“ је и након почетка државног обиљежавања годишњице „Олује“, уз подршку СПЦ и локалних власти, наставио са већ традиционалним манифестацијама у Бањалуци: помен на дан 5. августа, а након тога одржавање округлог стола и представљање пригодног билтена, посвећених поменима и сјећањима на све крајишке жртве из деведесетих.

Задржане су и све манифестације на „приједорском правцу“, које се одржавају 6. августа: помен у храму Св. апостола Петра и Павла у Новом Граду, паљење свијећа до „моста спаса“, спуштање вијенаца са тог моста у ријеку Уну, полагање вијенаца на споменик у Туњицама, помен у Храму Св. Саве и полагање цвијећа и прислужење свијећа код спомен-обиљежја, о чему ће бити још ријечи у наставку.

„Веритас“ је задржао и манифестације на „петровачком правцу“, које се одржавају 7. августа: помен код спомен-обиљежја код Бравска и посјета Дринићу, о чему ће такође бити ријечи у наставку.

Веритас његује различите фоме сјећања на жртве и трагичне догађаје као што су: објављивање пригодних саопштења, билтена, публикација, књига, филмова; подизање спомен-обиљежја на мјестима страдања; одржавање конференција за штампу, округлих столова и трибина; одржавање помена трагичним догађајима из српске историје у свим православним храмовима и на мјестима гдје су се догађаји збили, те пригодних спортских такмичења, као и такмичења у познавању историјских чињеница о догађају који се обиљежава.

[3] М. Ј. Грновић (1942), Јасенов чани на Банији, бави се књижев ним и ликовним стваралаштвом, био министар културе у Влади РСК и предавач на Филозоф ском факултету у Петрињи Избјеглица од 1995, скрасио се у Владимирцима (Србија), гдје је отворио музеј „Кућа Грновића“. Најпознатији крајишки пјесник.

[4] Небојша Зубовић (Бања Лука, 12. априла 1959 – Бања Лука, 30. јули 2010) био је глумац Народног позоришта Републике Српске и предсједник Савеза сценских стваралаца Српске, и један од оснивача и први предјседник Удружења драмских умјетника Српске.

4. Споменици крајишким Србима на подручју БиХ које је „Веритас“ изградио и које подржава и одржава

4.1. Петровачка цеста − Бравско

4.1.1. Опис злочина

У авио-гранатирању избјегличке колоне, дана 7. 8. 1995. године, код Бравска (топографски називи овог мјеста су још Кленовац и Јањила), које се налази између Петровца и Кључа, од стране хрватских авиона, погинуло је десет лица, међу којима четворо дјеце, дјевојка од 20 и старица од 83 године, а неколико десетина их је, што теже што лакше, рањено. Ова избјегличка колона кренула је из Сјеверне Далмације и Лике и у Мартинброду преко Уне прешла у Републику Српску.

Том приликом су убијени: Даринка Дрча (1927), Јовица Дрча (1989) и Мирјана Дубајић (1974), сви из Бротиње код Доњег Лапца, Мика Ковачевић (1912) из Кричког Брда код Доњег Лапца, Невенка Рајић (1984), Жарко Рајић (1986), Дарко Вуковић (1982) и Крстан Вуковић (1951), сви из Доњег Лапца, те Бранко Стјеља (1923) и Мирко Стјеља (1961), оба из Заграда код Бенковца.

На лицу мјеста идентификовани су: Невенка Рајић и брат јој Жарко, који су били покопани у Бањалуци, а касније су њихови посмртни остаци пребачени у Апатин, и Крстан Вуковић и син му Дарко, који су сахрањени на гробљу у селу Хан Кола поред Бањалуке.

Даринка Дрча и њен унук Јовица, те њихова рођака Мирјана Дубајић били су покопани на локацији Чапље код Санског моста, одакле су ексхумирани 6. 8. 2001, а њихови посмртни остаци су пренесени на гробље Сувaја код Доњег Лапца.

Нешто костију Бранка Стјеље и његовог сина Мирка извађено је из олупине мерцедеса поред мјеста гдје су убијени тек 2002. године, те су исте године сахрањени у Барајеву (Србија).

Мику Ковачевић је њен син сахранио одмах послије убиства у Кључу на једној приватној њиви, али су њени посмртни остаци негдје измјештени, па се још увијек води међу несталима.

4.1.2. Сјећања свједока

4.1.2.1. Старицу Мику Ковачевић из Беглука возио је син Никола[5] у тракторској приколици, а са њом је била и Николина жена Мара. Иако је било љето, старица је лежала покривена неким ћебетом. Трактор се затекао у колони у близини возила која су директно погођена ракетом, односно њеним гелерима. Никола и Мара нису били повријеђени. Мислили су да није ни Мика пошто се није оглашавала. Никола је додао гас желећи да се што прије удаљи од мјеста гдје су горјела возила и људи у њима.

Без заустављања дошли су до Кључа. Снаха, забринута што се свекрва не оглашава, не миче и ништа не тражи, зове је, а када се ни тада није огласила, открива је и види да старица не дише. Зове мужа, који зауставља трактор и прилази да види о чему се ради. Примјећује једва примјетну рану са већ усиреном крвљу на мајчиним грудима. Вози је у болницу, гдје љекари констатују смрт. Ту је видио и мртва тијела Даринке Драча и њених унука Мирјане и Јовице, који су се приликом гранатирања затекли у камиону који је возио иза његовог трактора. Све четворо их пребацују у мртвачницу и стављају у сандуке. За Николу нема никакве дилеме да су убијени гелерима исте ракете.

Сутрадан родбина одвози ковчеге Даре и њених унука према Санском Мосту, а Никола своју мајку сахрањује на једној њиви преко пута православног гробља и преко ријеке Сане, која је у приватном посједу, гдје је било још неколико хумки. На крсту је исписао мајчино име и годину рођења. Мртвој мајци обећава да ће је једног дана пренијети на породично гробље у родну Лику.

Никола и Мара са својим трактором иду даље. Пут их је довео до Зрењанина, гдје је живјела Николина сестра Мира. Не могавши се навићи на равницу, Никола и Мара се

[5] Изјава Николе Ковачевића број 10-04/4-47/16 од 15. 2. 2016. СЈБ Бања Лука, Одељење за ратне злочине.

већ 1997. враћају у кршну Лику. Двије године касније, Никола први пут посјећује мајчин гроб. Све је исто као приликом сахране, осим што је био оштећен један дио крста. Други пут посјећује мајчин гроб 2004, овај пут са кћерком и зетом. Али гроба више нема. На мјесту гдје су били гробови, засијани кукурузи. Тада и дознаје да је њива гдје му је мајка сахрањена била у власништву једног Бошњака, који је након повратка тражио да се гробови измјесте са његове њиве, што је наводно и учињено.

Трећи пут одлази на мјесто гдје му је мајка била сахрањена 2012. са Миланом Иванчевићем из Оперативног тима за нестала лица Републике Српске, којем показује тачну локацију мајчиног покопа. Касније су га из Бањалуке обавијестили да је на том мјесту ексхумирано једно женско тијело и да је послато на идентификацају у Тузлу. Он и сестра су дали и крв за ДНК анализу. Чекајући резултате анализе, у родним Беглуцима подигао је мајци и споменик. А онда су га из Бањалуке обавијестили да су резултати показали да онај леш не припада његовој мајци.

Мајка му се још увијек води међу несталима. Њено име на споменик на Петровачкој цести уклесано је тек 2017. године. Сада је прва на списку. То јој мјесто и припада, ако ни по чему другом, оно по старости. У вријеме смрти имала је 83 године.

4.1.2.2. Породица Стјеља ноћу 4/5. 8. 1995. године, око један сат иза поноћи, кренула је из Заграда за Бенковац. Мирко је возио свој мерцедес 200Д, а са њим су путовали отац му Бранко и комшија Душан Иванежа, док су му мајка Сава (1926), супруга Ведрана, син Саво (8) и кћер Александра (3) путовали у тракторској приколици комшије Славка Муњеса. Ведрана је била у деветом мјесецу трудноће. Сава, Ведрана и дјеца у Бенковцу су прешли у камион Раде Остојића из Биљана Горњих. Цијелим путем мерцедес је пратио Остојићев камион и снабдијевао их храном и водом.

Тако су стигли и до Петровца, одакле су у недјељу наставили пут према Кључу у истом распореду. Када су од Пе-

тровца одмакли неких 12−15 км, наишао је авион и гранатирао колону. Они у камиону су били под церадом па нису ни могли видјети авион, али су чули јаку детонацију, након које се камион зауставио и сви су почели искакати напоље.

За унучићима искочила је и бака Сава. Синовљев мерцедес био је одмах иза камиона. Сава је кроз разбијено вјетробранско стакло угледала обезглављеног сина. Сувозач Душан, сав крвав по глави изишао је из мерцедеса. Муж јој Бранко сједи непомично на задњем сједишту, а крв му цури из уста. Сава је за тренутак остала без даха не вјерујући у оно што види. Пренуо ју је нечији повик „ови су мртви“, након чега је пуним гласом закукала за супругом и сином, истовремено тражећи погледом унучиће и трудну снаху.

Дјеца су трчкарала по цести, којом се ширио мирис барута, крви и бензина. Угледала је и снаху, која је била рањена у мишицу лијеве руке. Пред њиховим очима мерцедес почиње да гори. Горе и још нека возила. Сви вичу да се склањају што даље од возила у пламену јер може да дођи до експлозије горива, а може и авион да се врати. Саву, Ведрану и дјецу угурају у неки камион, који се однекуда створио поред горућих возила. Док се удаљавају, мерцедес је сав у пламену.

Преживјеле Стјеље су стигле у Мирковце, гдје су живјеле двије Савине кћери, још од прије рата. Одатле је Ведрана отишла у новосадску болницу на порођај, гдје је 29. августа, приликом порођаја, не видјевши бебу, и умрла.[6] Родила је женско дијете, којем су дали име Тања.

Ведрана је, на инсистирање свог оца и брата, сахрањена у Барајеву. Ведранину дјецу преузели су ујак Никола Тинтор и ујна Наташа, који у то вријеме нису имали своју дјецу. Бог их је за тај чин наградио подаривши им двоје њихове дјеце.

Сава ми је о овом догађају причала 1996. године[7]. Тада још није знала да ли је ишта остало од мужа јој и сина. Тек 2002. године, на моју молбу, на лице мјеста изашли су представници Комисије за нестала лица Републике Српске и у једној вртачи поред мјеста гдје је колона гранатирана, у го-

[6] Августа 2018, након једног мог наступа на ТВ Хепи, у којем сам причао о овом догађају на Петровачкој цести, јавио ми се пензионисани гинеколог, који је, како ми рече, порађао Ведрану, и још увијек није одгонетнуо због чега је умрла само 30 секунди по порођају. Једино логично објашњење је, говори ми телефоном доктор, да је умрла због шока који је доживјела на Петровачкој цести, видјевши обезглављеног мужа, чему је свакако допринијела и њена и трудноћа и повреда.

[7] Изјава Саве Стјеље од 6. 1. 1996, архива „Веритаса“.

[8] http://www.nestalirs.com/ekshumacije/bosanskipetrovac/kapljuh/index.html

мили одпада, видјели су и олупину мерцедеса, а у њему и нешто нагорјелих костију.[8] Није било дилеме да је то возило породице Стјеља, а да остаци костију припадају Мирку и Бранку. У мерцедесу је примијећена и једна неексплодирана бомба, што је за још извјесно вријеме пролонгирало вађење коштаних остатака из олупине. Ипак је то урађено и кости су без идентификације предани породици Стјеља. И Бранкови и Миркови остаци сахрањени су у Барајеву поред Ведране.

У међувремену су и Мирковци враћени у „уставно-правни“ поредак РХ, па су и бака Сава и њене кћери избјегле у Србију. Бака Сава је у међувремену и умрла, па је и она сахрањена у Барајеву поред супруга, сина и снахе. Ведранина и Миркова дјеца су одрасла и отишли из ујакове и ујнине куће и наставили живјети своје животе.[9]

4.1.2.3. Јовица Пиплица[10] (1960) из Доњег Лапца у недјељу, 6. августа 1995. године, око 18 сати, са колоном избјеглица стигао је до Петровца. Чекајући остатак своје јединице, у Петровцу је и преноћио. Сутрадан им је речено да нису више војни обавезници и да се могу придружити својим породицама. Ту се и укрцао у један аутобус, којим се врло кратко возио, пошто је већ на излазу из Петровца прешао у камион своје фирме, којим је управљао Крстан Вуковић.

У том камиону су још били и Крстанов отац Обренко (1922) и син Дарко (1982), а у кабини на креветима лежала су дјеца Спасе Рајића, Невенка (13) и Жарко (9). Сви су они живјели у Доњем Лапцу и добро су се познавали. Камион је био натоварен конзервираном храном, међу којом је било највише паштета у лименкама.

Кретали су се у колони у којој није било војних возила и није било никаквих застоја. Нешто прије мјеста Бравско, око 12 км од Петровца, колона је застала. У њој је било пуно коњских запрега, трактора, аутомобила, као и неких камиона са шлепом и без шлепа, натоварених стварима које су понијеле избјеглице. Када се колона зауставила, могло је бити између 12.30 и 13.00 сати, нешто је јако бљеснуло и зачула се страшна детонација. Од детонације, Јовица Пиплица је изба-

[9] Документарац „Пад Крајине – Петровачка цеста“ (Тв Хепи, 13. 2. 2018), https://www.youtube.com/watch?v=ffxGDbKD1jw

[10] Изјава Јовице Пиплице од 2. 9. 1996, архива „Веритаса“.

чен десетак метара од кабине, на десну страну, у канал. Ту су га и покупили у несвјесном стању те ставили у неки ауто и вратили у петровачку болницу. Успут се Јовица освијестио и видио да поред њега на поду лежи тешко рањени Душан Дрча (1959) из Срба.

У болници у Петровцу су им указали прву помоћ. Дрчу, који је био теже рањен, пребацили су хелихоптером даље у неки већи центар, а Пиплица је остао у болници до увече, када су и њега повезли за Бањалуку. На путу за Бањалуку застали су на мјесту гдје је повријеђен, и гдје је дознао да их је гранатирао хрватски авион. Камион у којем је повријеђен још је горио, био је сав у пламену, а конзерве су пуцале усљед високе температуре. Ту је Јовица и дознао да су у том камиону погинули и возач Крстан и његов син Дарко, те обоје дјеце Спасе Рајића, Невенка и Жарко.

На лицу мјеста још је горио мерцедес са лешевима, који је ишао испред његовог камиона, а горио је и један пежо, у којем није било лешева, али је чуо да су у њему тешко рањени отац и малољетна му кћерка.

Испред пежоа налазио се и тегљач без шлепа, који је био уништен, али није горио. Тегљачем је управљао онај Душан којег је видио док су их возили у петровачку болницу. Ту и дознаје да су Душанов син Јовица (1989), мајка Дара (1933) и сестра од тетке Мирјана Дубајић погинули у том тегљачу.

На лицу мјеста, у дужини од око 100 метара, горјела су или су била оштећена и друга возила. Поприште је било попрскано крвљу и подсјећало је на клаоницу. Јовица Пиплица је долазио на мјесто злочина и три дана касније, али сада као свједок очевидац, са јавним тужиоцем, од којег је и чуо да је колона бомбардована са двије ракете.

Отац и син Вуковићи сахрањени су у Хан Колима код Бањалуке, одакле је Крстан родом. Брат и сестра Рајићи сахрањени су најприје у Бањалуци, одакле су пренесени у Апатин, гдје су поново сахрањени.

Јовицу Пиплицу и Душана Дрчу, и још многе који

су били у колони у вријеме гранатирања колоне, редовно сусрећем на поменима на Петровачкој цести.

4.1.3. Подизање споменика

У августу 2006. године, у организацији Републичке организације породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске, на мјесту гранатирања колоне на Петровачкој цести, постављен је један дрвени крст. С обзиром на то да поред крста није било других ознака (о жртвама и починиоцима), исти је неколико пута од стране „непознатих лица“ препилаван. Због тога су 2010. године „Веритас“ и пријатељи око тога крста поставили мермерне плоче на којима су исписани подаци о жртвама, починиоцима и времену догађаја.

На предњој плочи пише:

НА ОВОМ ДРУМУ 7. АВГУСТА 1995. ГОДИНЕ, ОД РАКЕТА ИСПАЉЕНИХ ИЗ АВИОНА ХРВАТСКОГ РАТНОГ ЗРАКОПЛОВСТВА НА ИЗБЈЕГЛИЧКУ КОЛОНУ ИЗ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ, ЖИВОТЕ ИЗГУБИШЕ:

МИКА КОВАЧЕВИЋ (1912) из Беглука код Доњег Лапца; ДАРИНКА Дане ДРЧА (1927) и њени унуци ЈОВИЦА Душана ДРЧА (1989) и МИРЈАНА Милана ДУБАЈИЋ (1974), сви из Бротиње код Доњег Лапца; НЕВЕНКА (1984) и ЖАРКО (1986), дјеца Спасе РАЈИЋА из Доњег Лапца; КРСТАН Обрада ВУКОВИЋ (1951), рођен у Хан Кули код Бањалуке и његов син ДАРКО (1982), рођен у Бихаћу, обојица живјели у Доњем Лапцу; и БРАНКО Стевана СТЈЕЉА (1923) и његов син МИРКО (1961) из Надина код Бенковца.

На плочи са друге стране пише:

На петнаестогодишњицу страдања ових невиних жртава, спомен-плочу поставише „Веритас“ и пријатељи.

С обзиром на дотрајалост дрвеног крста и могућност поновног оштећења, одлучили смо да дрвени замијенимо металним (ростфрај) крстом јер је оцијењено да овај догађај заслужује монументалније обиљежје и због броја страдалих, посебно дјеце, и због тога што Крајишници до тада нису били у могућности да на подручју Хрватске подижу споменике својим сународницима страдалим у рату 1991–1995. године.

Новац за нови метални крст обезбијеђен је у новембру 2010. године уплатом од стране грађана Републике Српске на хуманитарни телефон. Крст је требало замијенити новим крстом до 7. августа 2011 године, тј. до годишњице овог тужног догађаја, због чега је од општине Босански Петровац већ било затражено одобрење за замјену дрвеног крста металним, а и израда споменика је била у току по пројекту младог архитекте Марка Билбије[11].

Ноћу 3/4. јула 2011. године непознати починиоци су девастирали постојеће обиљежје на петровачкој цести. Дан послије, на лице мјеста изашли су представници МУП-а и СИПА-е и сачинили записник о увиђају. Утврђено је да је дрвени крст поново препилан, а усљед његовог пада, оштећене су и мермерне плоче. Очекивали смо да ће надлежне институтције Санско-унског кантона и Федерације БиХ овога пута пронаћи починиоце овог вандалског чина и да ће бити адекватно санкционисани. Међутим, до данас нити нас је ко обавијестио нити смо игдје чули да су починиоци идентификовани и процесуирани.

Споменик у облику стилизованог православног крста, са краковима висине 6 и ширине 3,5 метара, израђеног од нерђајућег челика (ростфраја) ипак је постављен на већ раније изграђено постоље на којем су се налазиле и мермерне плоче са горе наведеним подацима. Дограђени споменик је откривен на петнаестогодишњицу тог трагичног догађаја, како је и било планирано. Истога дана је и освештан од стране тадашњег владике Бихаћко-петровачке епархије господина Хризостома.

[11] Марко Билбија (архитекта и сценограф), шеф Тима „Бањалука 2024“, којем је повјерена израда докумената за апликације овога града за учешће у програму „Европска престоница културе“.

Морам признати да је код веритасоваца и пријатеља постојао страх да ће и овај метални крст бити скрнављен. На срећу, то се до ове године није десило.

Посљедњих година, на годишњицу овог догађаја, око спомен-обиљежја окупља се све више и више људи из Хрватске (Лике, Далмације, Загреба), Федерације БиХ, Републике Српске и Републике Србије. Долазе и Срби и Бошњаци. Долази и начелник општине Босански Петровац Златко Хујић. Редовно долази и делегација из Доњег Лапца, одакле је већина жртава, на челу са начелником општине Илијом Обрадовићем. Редовно долази и начелник општине Дринић (у посљедње двије године, то је Милан Бркић) најближе општине из Српске.

Већ је постала традиција да скоро сви учесници послије помена одлазе у Дринић, гдје се најприје посјети Спомен-соба погинулим српским војницима са подручја општине Петровац, а затим начелник припреми ручак за све учеснике.

О околишу споменика брину се људи из дринићке борачке организације, а чувају га и Срби из околних мјеста.

Овогодишњи помен код спомен-крста служио је новоустоличени владика бихаћко-петровачки господин Сергије уз саслужење свештенсва из те епархије. Владика Сергије је предложио да се поред постојећег спомен-обиљежја подигне и спомен-капела, што су сви присутни, а посебно веритасовци, здушно поздравили.

4.2. Приједорска цеста − Сводна

4.2.1. Опис злочина

Избјегличка колона са Кордуна и Баније кретала се према Уни и на мосту између Двора и Новог Града прешла у Републику Српску. Један дио колоне код мјеста Сводна гранатирали су хрватски авиони 8. августа 1995. око 18 сати. Том приликом је погинуло најмање три лица, а рањено их је, теже и лакше, најмање 15.

Погинули су Марија Галогажа (1930), њен син Раде Галогажа (1955) и њихов рођак Миле Малобабић (1953), сви из Слав-

ског Поља код Вргинмоста. За вријеме напада били су се зауставили поред цесте у самом мјесту Сводна. Таман су се спремали да крену даље, када је наишао авион и гранатирао колону.

Убијени су идентификовани на лицу мјеста и сахрањени на Градском гробљу у Приједору. Радов син Миле имао је девет година у вријеме гранатирања колоне. У међувремену је отишао у Енглеску. У току 2004. године подигао је споменик баби и оцу на приједорском гробљу.

Са Милом Малобабићем у вријеме напада били су и његова супруга Софија, кћер Николина и син Милош. Све троје су рањени, а најтеже Николина. Милини посмртни остаци су ексхумирани 2000. године и поново сахрањени у родном Славском Пољу, гдје су му живјели отац и мајка.

У вријеме напада, у колони су се нашли и Дејан Љубишић из Двора и његова тада невјенчана жена Сузана, дјевојачко Зорић, која је теже рањена од гелера гранате. Том приликом рањена је и Смиља Лајшић из Сводне.

4.2.2. Сјећања свједока

4.2.2.1. Једна ракета је погодила зграду мјесне заједнице и запалила је, друга је погодила балкон породице Марјановић у стамбеној згради, трећа је прошла цијелим поткровљем породичне куће Драшка Жујића, а четврта је погодила избјеглице са Кордуна и Баније који су застали поред цесте да се одморе и нешто презалогаје након три дана бјежаније и неизвјесности.[12]

4.2.2.2. Душан Галогажа[13] вјеровао је да су довољно одмакли од непријатеља и да су безбједни, па су, након три дана путовања и гладовања, застали да нешто презалогаје и попију кафу, коју су скували код мјештана Сводне, чије куће су тик уз цесту. И кад су се спремали да крену даље, наишли су авиони са запада, прелетјели их, затим се окренули и засули их бомбама. Убили су му мајку и брата рођенога и брата од ујака, а многе израњавали, укључујући и његову малољетну дјецу и жену.

[12] Документарни филм „Олујни инферно − Тамо далеко“, аутора Раде Мутића, који је као новинар РТРС извјештавао и са лица мјеста.
[13] Исто.

4.2.2.3. Милка Малобабић[14] сједила је у друштву са Галогажама и пила воду када је опазила да два авиона од Двора иду право на њих. Прелетјели су их, али су се заокренули и само што је изговорила „Јеба ти њих, Дујо, ево их назад“, већ су били изнад њих и испустили „оног врага“. Обасјала их је велика ватра и прекрио густи дим. Кад се дим мало разишао, видјела је Марију поред себе, непомичну, а мало даље и њеног сина Рада. Прекорачила је преко Марије у намјери да помогне Раду, али му помоћи није било.

4.2.2.4. Радина жена Вида[15] била је увјерена да су на сигурном, због чега су се и зауставили у Сводни, и да се мало одморе и да сачекају остале чланове породице. Сви су некога чекали, па је тако и она чекала своју дјецу. И киша је падала, па је натезала најлон да заштити унутрашњост приколице. Кад је видјела авионе из правца запада, добацила је породици „видите ли оне авионе“, не знајући ни чији су ни шта смјерају. За час су се окренули и поклопили их бомбама. Од удара је пала. Прво што је видјела кад је устала био је њен муж а иза њега и свекрву и рођака. Све троје су били мртви. Било је и доста рањених. Лешеве погинулих је покупила војска и одвезла за Приједор.

Преноћила је у Сводни и ту је дочекала дјецу. Ни она ни дјеца нису присуствовали сахрани свекрве и супруга, већ су продужили за Србију из страха да би их поново могли гранатирати исти авиони. Сама је одгајала дјецу копајући непрегледне њиве по Војводини. Њен син Миле као избјеглица отишао је у Енглеску. Скупио је нешто пара од социјалне помоћи па је још 2000. године на приједорском гробљу подигао споменик оцу и баби.

4.2.2.5. Родитељи[16] убијеног Мила Малобабића давно су се вратили у Славско Поље. Обновили су кућу и имање али мира у души нису нашли, све док са приједорског гробља ниси пренијели синовљеве кости и поново их сахранили у породичну гробницу близу њихове куће. Сад им је, кажу, лакше. Имају свој гроб и мртвог сина. Ту ће, веле, и они кад смрт дође.

[14] Исто.
[15] Исто.
[16] Исто.

4.2.3. Подизање споменика

У августу 2006. године, у организацији Републичке организације породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске, и у Сводни, на мјесту гранатирања избјегличке колоне, постављен је један мањи метални (од ростфраја) крст. Ни поред овог крста није било никаквих других ознака или података, ни о жртвама ни о починиоцима.

Због тога су 2012. године „Веритас“ и пријатељи поред тога крста поставили мермерну плочу на којој су исписани подаци о жртвама, починиоцима и времену догађаја. Плоча је и освештана 5. августа исте године.[17]

Текст на спомен-плочи:

НА ОВОМ МЈЕСТУ 8. АВГУСТА 1995. ГОДИНЕ ОД РАКЕТА ИСПАЉЕНИХ ИЗ АВИОНА ХРВАТСКОГ РАТНОГ ЗРАКОПЛОВСТВА НА ИЗБЈЕГЛИЧКУ КОЛОНУ ИЗ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ КРАЈИНЕ ЖИВОТЕ ИЗГУБИШЕ: МАРИЈА ГАЛОГАЖА (1930), ЊЕН СИН РАДЕ ГАЛОГАЖА (1955) И МИЛЕ МАЛОБАБИЋ (1953), СВИ ИЗ СЛАВСКОГ ПОЉА КОД ВРГИНМОСТА, ДОК ЈЕ ТЕЖЕ РАЊЕНО ЧЕТВОРО ДЈЕЦЕ И ЧЕТИРИ ЖЕНЕ ИЗ ЊИХОВИХ ПОРОДИЦА.

ИСТОГ ДАНА НА ОВОМ МЈЕСТУ ВОЗ ЈЕ ПРЕГАЗИО БОЖИЦУ КУКИЋ (1923), ИЗБЈЕГЛИЦУ ИЗ ГОРИЧКЕ КОД ДВОРА.

ДАН РАНИЈЕ У ТРАКТОРСКОЈ ПРИКОЛИЦИ ОД ТУГЕ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ЗАВИЧАЈЕМ УМРЛА ЈЕ САВА БУСИЋ (1909) ИЗ ТОПУСКОГ.

ОВУ СПОМЕН-ПЛОЧУ ПОСТАВИШЕ „ВЕРИТАС“ И ПРИЈАТЕЉИ НА СЕДАМНАЕСТУ ГОДИШЊИЦУ.

Обиљежавање годишњице великог егзодуса Срба из Републике Српске Крајине у хрватској акцији „Олуја“ на „сјеверном правцу“, којим су главе спашавали Кордунаши,

[17] http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Spomen-obiljezje-stradalima-u-izbjeglickoj-koloni-152995.html

Банијци и Личани од Плашког, традиционално почиње парастосом за погинуле и нестале у Храму Св. апостола Петра и Павла у Новом Граду, а затим паљењем свијећа према „мосту спаса“ на Уни и спуштањем вијенаца са тог моста, преко којег је преко 100.000 Крајишника тог несретног августа прешло у Републику Српску. Након тога, делегације полажу вијенце и прислужују свијеће код спомен-обиљежја подигнутог у Туњици код Новог Града за цивиле страдале у нападу регуларне Хрватске војске на западнокрајишке општине у септембру 1995. године.

Затим све делегације долазе у село Сводна, гдје се у Цркви Св. Саве служи парастос, а након тога полажу вијенци и прислужују свијеће и код споменика жртвама злочиначког и ничим неизазваног гранитарања избјегличке колоне поред друма и у насељеном мјесту.

И овдје на „сјеверном правцу“ свим манифестацијама присуствују мјештани Новог Града, предвођени начелником општине (посљедње двије године то је Мирослав Дрљача), делегације борачких организација републичког и локалног нивоа, омладина и представници разних невладиних организација. Дође понеки Србин и са лијеве обале Уне. Дошло би их и много више да се не боје посљедица.

И у Сводни присуствује домаће становништво, посебно они који су доживјели гранатирање и осјетили његове посљедице на сопственој кожи или имовини. И ове манифестације традиционално завршавају чашицом за покој душа мртвих у кафани преко пута споменика, а домаћин је начелник Новог Града.

4.3. Споменик Бори Мартиновићу на Новом гробљу

4.3.1. Ко је Боро?

Боро је био јединствен и непоновљив, како по изгледу, тако и по активностима и понашању. Као дијете прележао је парализу која је оставила страшне посљедице. Кретао са само помоћу штака. Звали смо га и „Бора гедора“, пошто је са

собом увијек носио гедоре да би, ако затреба, на лицу мјеста могао зашарафити или одшарафити неки шраф на ножним протезама.

До почетка рата деведесетих, са породицом је живио у Сплиту, гдје се и школовао. Завршио је правни факултет у радио као правник у више фирми. Почетком деведесетих напушта Сплит и долази у родну Глину, одакле ће га 1992. Миле Паспаљ (тадашњи предсједник Скупштине РСК) довести у Владу РСК, гдје сам га и затекао када сам у априлу 1993. преузео функцију секретара Владе.

Боро је много знао и у све се разумио, па чак и у командовање војском, иако војску није служио. Знао је и енглески. Много је читао, посебно новине и домаће и стране. Боро је био савјетник у Влади и члан разних мјешовитих комисија за преговоре са хрватском страном и комитета за сарадњу са УНПРОФОР-ом. Увијек је био спреман да другима помогне. Из ратног и поратног периода најбоље га памте представници разних међународних организација пошто их је непрестано провоцирао и позивао да раде свој посао.

У акцији „Олуја“ дошао је у Бањалуку, гдје је остао до краја живота, бавећи се медијима и хуманитарним радом. Много је пушио и још више пио кока-коле.

Није никога имао од породице. Иначе је о њој мало и причао. Добио сам утисак да су му родитељи и брат насилно страдали у Сплиту, мада за то немам валидних доказа. Један новинар са којим је Боро ишао у школу у Сплиту тврдио ми је да Боро има рођеног брата у Сплиту. Ако је и имао родбине на хрватској страни, нико се није јавио нити појавио на његовој сахрани, а ни до данашњег дана.

Када је објављена његова смрт, мени су у Београд стизали изрази саучешћа иако нисмо ни у каквом сродству, а нисмо се ни познавали све до почетка 1993. Видјевши да ми стижу саучешћа, спаковао сам се и отишао сам у Бањалуку и на сахрани му одржао посљедње слово:

Драги Боро,

Упознао сам те почетком деведесетих година прошлог вијека, у вријеме када смо са разних страна долазили у Книн и када је било сасвим извјесно да је рат неизбјежан.

Дошао си однекуда, као и многи од нас, да своје људске и стручне потенцијале ставиш у службу свог народа у борби за опстанак.

Из ратног периода памтим те као вјештог дипломату-преговарача и упорног борца за међународну верификацију крајишког питања.

Из прогнаничких времена памтим те као хуманитарца, новинара и народног адвоката.

Много су ми значили, вјерујем и нашим заједничким пријатељима, разговори поред Врбаса у којима смо ковали планове како да помогнемо прогнанима у остваривању изгубљених и задржавању стечених права; како да избавимо заробљенике из хрватских казамата, како да пронађемо нестале и сахранимо погинуле. Много су ми значили наши чести, ноћни телефонски разговори на релацији Бањалука–Београд у свим овим дугим и суморним избјегличким годинама.

Памтићу те као својеврсног боема – и по изгледу и по понашању, али највише по изузетној скромности. Мало ти је требало простора за рад и још мање за одмор. Твоји радни столови од Книна, преко Глине, до Бањалуке, увијек су били претрпани папирима и новинама. За њима си проводио и дане и ноћи.

Често сам се питао одакле црпиш толику енергију за свеколике активности. Питао сам се и одакле ти уопште жеља да стално помажеш другима, ти којем је помоћ била потребнија него многима којима си је несебично давао. Одговор сам нашао управо у томе што си, помажући другима, проналазио начин да избјегаваш самилост према себи.

Био си пријатељ многима и друг понекима. И никада, баш никада, па ни тада када си доспио у болницу, нисам помишљао на твој овоземаљски крај. Вјеровао сам, али не могу да објасним зашто, да си вјечан, непотрошив и

непоновљив. Ваљда и због тога што си увијек био надохват руке.

Када би ми затребала каква информација, идеја или охрабрење, окренуо бих број твога телефона, а ти си једноставно био ту − спреман за разговор и ноћу и дању.

А на питање: „Како си, Боро?“, одговарао си смијући се гласно и заразно: „Дао Бог дурања.”

И, ето драги пријатељу Боро, ти си заиста свој овоземаљски живот јуначки, поносно и достојанствено „издурао” у дословном смислу те ријечи.

Нека ти Бог душу прости! Нека ти је земља лака! Нека ти је вјечна слава![18]

4.3.2. Подизање споменика

Боро је сахрањен на терет града на бањалучком Новом гробљу, на једном доста неприступачном мјесту (велика стрмина и извор воде). Испратили су га и домаћи и избјеглице.

Пошто никога од родбине није имао ни у Србији ни у Српској, а нико се од родбине није ни распитивао за његову судбину, ми, друштво око „Веритасове“ канцеларије у Бањалуци,[19] одлучимо да и њему уредимо гробно мјесто и да му гроб прекријемо мермерном плочом. Одлучили смо се да за ту намјену прикупљамо донације. Познаници су давали паре за изградњу Бориног споменика, које је један његов „штићеник“[20] покрао, а нас обмањивао да је споменик направљен, иако се није ни почело на њему радити. Ипак смо успјели скупити паре за уређење гробног мјеста и за мермерну плочу која је постављена 2007. године.[21]

На тој плочи је уклесан православни крст и исписано је:

МАРТИНОВИЋ БОРИС

1949−2003.

У вријеме обиљежавања великог крајишког егзодуса једна од манифестација је и посјета Борином гробу на Новом гробљу у Бањалуци. Поред полагања цијећа и паљења свијећа, посјетиоци који су познавали Бору препричавају

[18] Изговорио 20. марта 2003. на сахрани Бориса Боре Мартиновића. Објављено у мојој књизи „Хроника 1“.

[19] Представништво „Веритаса“ за Републику Српску, са сједиштем канцеларије у Бањалуци, регистровано је 5. 2. 2004. Досадашњи кординатори овог представништва били су: Јанко Велимировић (од 2004. до 2007. и од 2011. до 2017), Мира Јовановић (од 2008. до 2011) и Радомир Кужет (2018).

[20] У питању је Милорад Прибичевић, којег ми је управо Боро препоручио као поштеног Крајишника за сарадника. Неколико година је водио „Веритасову“ канцеларију у Бањалуци (од 9. 7. 2003. до 31. 8. 2006. био и у радном односу код „Веритасове“ канцеларије у Београду).

[21] Светлана Шиљеговић је много помогла да се овај пројекат реализује.

догодовштине доживљене са њим. Не мањка ни смијеха. Увјерен сам да се и он смије тим враголастим сјећањима на незаборавног и непоновљивог „Бору гедору“.

4.4. Споменик Далматинцима на Пердувовом гробљу

4.4.1. Опис злочина

Њих девет познаника, комшија и рођака из буковачких села: Братишковаца, Ивошеваца, Велике Главе, Ервеника и Кистања, „одрађивали“ су своју смјену на чувању граница Републике Српске Крајине на Динари. Дана 26. јула 1995. заробили су их припадници ХВО и ХВ. Два дана касније, Команда 7. корпуса обавјештава Комисију за размјену заробљеника РСК о њиховом заробљавању. У том допису наводи се да су везисти СВК „ухватили“ разговор на непријатељској страни који потврђује да су сви живи заробљени.

Ускоро је почела и хрватска акција „Олуја“, која је довела до пада РСК и егзодуса крајишких Срба и до много нових жртава, па је ова група са Динаре полако пала у други план.

У току 1998. године, преко Комисије за нестала лица Херцег Босне, стиже вијест да су ловци на Динари у једној вртачи, на предјелу Медено Брдо, захваљујући што је то подручје било опожарено, уочили гомилу костију.

Ускоро су представници Комисије за нестала лица Републике Српске, са колегама из комисије Херцег Босне, отишли на извиђање. Вртача је била много дубока, па су одлучили да приликом извлачења костију на површину ангажују хеликоптер. Уз помоћ хеликоптера СФОР-а, кости из вртаче су извучене 16. 11. 1998. и пребачене у Бањалуку. Из ове вртаче извучено је шест скелета, а три су ексхумирана из масовне гробнице „Камен“ код Гламоча, која је ексхумирана у априлу 1996.[22]

Иако су кости биле опожарене, пронађени су докази који су идентификовали групу. У то вријеме још се у Републици

[22] Из масовне гробнице „Камен“ ексхумирани су посмртни остаци Маринка Ковачевића, Винка Ковачевића и Жељка Ераковића.

Српској није радила идентификација по ДНК методи, а класичним путем нису се могле кости потпуно раздвојити и одвојити, па су породице одлучиле да их сахране заједно на Пердувовом гробљу у Бањалуци, гдје је већ много избјеглица из РСК било сахрањено. Сахрањени су 5. децембра 1998. Изнад заједничке гробнице свком од њих подигнита је мермерна плоча са фотографијом, именом и годином рођења и смрти.

4.4.2. Подизање споменика

Удружење Далматинаца у Бањалуци 2004. поменутој деветорици бораца СВК подиже споменик у облику четвороугаоне мермерне црне плоче, на врху са стилизованим православним крстом, окомито постављене на постоље на самом улазу у Пердувово гробље. На наличју плоче, поред фотографија жртава, налази се сљедећи текст:

ПОГИНУЛИ НА ДИНАРИ 1995.
КОВАЧЕВИЋ Л. МАРИНКО
1962 – ЕРВЕНИК
КОВАЧЕВИЋ Н. ВИНКО
1960 – ЕРВЕНИК
ЕРАКОВИЋ О. ЖЕЉКО
1967 – БРАТИШКОВЦИ
ВУЈКО Ј. ЗДРАВКО
1968 – ВЕЛИКА ГЛАВА
РАДИШИЋ М. МИЛЕНКО
1959 – ВЕЛИКА ГЛАВА
МАНОЈЛОВИЋ С. ДАМИР
1971 – ИВОШЕВЦИ
МАЦУРА Н. МИЛАН
1947 – КИСТАЊЕ
УРУКАЛО Ј. ЉУБОМИР
1948 – БРАТИШКОВЦИ
УРУКАЛО Б. МИЛОРАД
1951 – БРАТИШКОВЦИ
СПОМЕН-ПЛОЧУ ПОДИЖЕ УДРУЖЕЊЕ ДАЛМАТИНАЦА
2004. г.

Представници Удружења Далматинаца позвали су ме да одржим слово на откривању споменика и ево шта сам изговорио:

Окупили смо се код овог данас освештаног споменика да одамо пошту деветорици мученика, који, као припадници Српске војске Крајине, изгубише животе на Динари мјесеца јула 1995. године, и да им поручимо да нису заборављени и да њихова смрт није била узалудна.

Локација на којој су, три године након страдања, пронађени њихови посмртни остаци и повреде на пронађеним костима, као и трагови на одјећи, обући и опреми, на несумњив начин указују да су убијени и бачени у вртачу с очитом намјером да се затру трагови злочина. Убијени су након заробљавања, чиме су њихове убице прекршиле све законе и обичаје ратовања, што их неоспорно сврстава у прворазредне ратне злочинце.

Окупили смо се на овом мјесту да, одајући пошту овим мученицима, одамо пошту и пренесемо исте поруке и свим осталим нашим сународницима − Србима из Хрватске и бивше РСК, који изгубише животе у крвавом грађанском рату '91−'95, војницима и цивилима, и онима чији су гробови обиљежени и онима безименима чије кости леже у познатим гробиштима широм Крајине, и онима чије кости још труну на Динари, Велебиту, Пљешевици, Петровој гори, Папуку...

Ово је и мјесто и вријеме да се присјетимо и наших сународника који су били или се још налазе у хрватским логорима и казаматима и чији „гријех" је био што су припадали српском роду и православној вјери.

Ово је мјесто и вријеме да се присјетимо и наших сународника из категорије избјеглица и прогнаника, међу које и ми спадамо, а који су се „атомизирали" по цијелом свијету, далеко од свог завичаја.

Ово је мјесто и вријеме да се присјетимо и наших сународника, углавном стараца, који и сада живе у Крајини, тих својеврсних јунака нашега времена и чувара наших огњишта.

Срби су се вијековима окупљали на гробовима својих предака, јунака и мученика, гдје су давали обећања и завјетовали се да ће остварити оно што они нису успјели, стигли или могли. Са овог мјеста, испред овог монументалног споменика, у име живих, присутних и одсутних Крајишника, обећавам сјенима свих наших страдалника и мученика да ћемо дати све од себе да повратимо оно што је наше и што нам је силом одузето и да ћемо у остварењу тога циља користити памет и мудрост, а не пушке и тенкове;

Да ћемо показати и доказати да нисмо били ни агресори ни злочинци, већ, напротив, да смо највећи страдалници у протеклом рату;

Да ћемо показати и доказати да Хрвати против нас нису водили ни „одбрамбени” ни „ослободилачки” рат, већ, напротив, да су они испланирали и водили рат против нас „у циљу присилног и трајног уклањања Срба из регије Крајина”. Да смо близу остварења овог циља, показатељ су и оптужнице које је већ подигло или ће их ускоро подићи Тижилаштво Хашког трибунала против хрватских генерала са цјелокупним војним и политичким врхом хрватске државе из ратног периода, у чијој основи је управо наведена квалификација.

Оваква квалификација из оптужница уздрмала је темеље хрватске државе, а пресуде Хашког суда, ако се прихвате квалификације из оптужница, могу их лако и урушити, чега се данашњи владари хрватске државе с правом плаше.

У том случају, ми, Срби, као конститутиван народ у Хрватској до ’90. године, имамо пуно право макар на широку аутономију по европским стандардима.

Хрватска држава жели у Европу. Али, без обзира на већ добијено позитивно мишљење Европске комисије, без адекватног рјешавања наших права, неће никада постати дио Европе. То је наша шанса коју морамо искористити. За то нам је потребна памет, мудрост, упорност, стрпљивост и нешто новца. Пошто све то имамо, онда оно што желимо и хоћемо, можемо и да остваримо.

До остварења тих наших жеља и хтијења овај споменик на Пердувовом гробљу у Бањалуци треба да постане мјесто ходочашћа свих Крајишника − Далматинаца, Личана, Кордунаша, Банијаца, Славонаца, Сремаца и Барањаца, мјесто гдје ће се одавати пошта нашим жртвама, мјесто гдје ће се давати обећања и завјетовања, али и мјесто гдје ће се реферисати о оствареним циљевима.

Вјерујем да ћемо, ако не сви, а оно неки од нас, посебно они који долазе иза нас, једнога дана палити свијеће, и овим мученицима и онима чије ћемо кости тек покупити на гробовима по Крајини.

Нашим покојницима, ма гдје им се кости налазиле, нека Бог душу прости и нека им је земља лака."[23]

Откад је споменик подигнут, једна од манифестација у вријеме обиљежавања великог крајишког егзодуса посвећена је и посјети споменику Далмантинцима на Пердувовом гробљу. Поред овог споменика полаже се цвијеће и пале свијеће и држе пригодни говори. Пошто су на споменику исписана имена крајишких бораца, а породице неких од њих живе на подручју Бањалуке, и они присуствују помену.

Приликом откривања и освештавања споменика примијетио сам и то гласно рекао да би било пожељно да се на другој празној страни плоче напише и државна, војна, вјерска и национална (или барем нешто од тога) припадност жртава чија имена се налазе са предње стране.

Споменици се и подижу да би се сјећања на оне којима су посвећени чувала што дуже, и да би идућим генерацијама преносили неку поруку. Без одредница ко су, одакле су и што су, већ наредна генерација неће знати зашто им је уопште споменик подигнут.

[23] Изговорено у мају 2004. године на Пердувовом гробљу у Бањалуци на откривању споменика погинулим војницима СВК на Динари у јулу 1995. Објављено у књизи аутора „Хроника 1".

5. Починиоци злочина на Петровачкој и Приједорској цести

5.1. Како су идентификовани авиони

Многи су из колоне или поред колоне видјели ознаке на авиону који је усред бијела дана гранатирао избјегличку колону на Петровачкој цести. Један од њиих је и војни пилот Бојан Вошњак, Словенац по националности, који је хеликоптером надлетао колону. У тренутку гранатирања био је приземљен и добро је могао распознати тип авиона и ознаке на њему. Вошњак од првог момента тврди да је то био МИГ-21 са хрватском шаховницом. Вошњак тврди да су пилоти МИГ-а, с обзиром на дневне и метеоролошке прилике, могли видјети да се ради о тракторима, аутомобилима и коњским запрегама, а не тенковима и хаубицама.[24]

Службена Хрватска је све до 2012. године порицала да су њени авиони у акцији „Олуја“ уопште прелазили у ваздушни простор БиХ, односно РС, с обзиром на то да је мјесто гранатирања било далеко шездесетак километара цестовним путем од границе у Мартин Броду, гдје је колона ушла у БиХ. Чак су ишли толико далеко тврдећи да су српски авиони гранатирали избјегличку колону.

У августу 2012. године, хрватски „Магазин за војну повијест“ објављује повећи текст под називом „Операција Олуја − Акције хрватског ратног зракопловства“ са описом и табелом свих летова хрватских борбених авиона и хеликоптера од 3. до 8 августа.[25] Између осталог, у табели активности под датумом 7. 8. 1995. пише да је тога дана, са Аеродрома Сплит, у 12.10 сати полетио МИГ-21, по позиву, са задатком да нападне „оклопно-механизовану колону у подручју Меденог Поља“, да је испалио двије ненавођене ракете и уништио један тенк и успорио колону.

А под датумом 8. 8. 1995. пише да су у 17.50 сати са аеродрома Плесо, по позиву, полетјела два авиона МИГ-21 са задатком да нападну оклопно-механизовану колону у

[24] Изјава Бојана Вошњака дата 3. 10. 1995. године стручном тиму за прикупљање и обраду доказа о злочинима против човјечности и међународног права, архива „Веритаса“.

[25] Копија магазина у архиви „Веритаса“.

подручју села Сводна, гдје су испаљене такође двије ракете те да је успорено извлачење колоне и уништено више возила.

Више није било никакве дилеме чији су авиони гранатирали избјегличке колоне: слажу се времена полета са сплитског и загребачког аеродрома са временом гранатирања колона на оба правца. Једино у чему се не слаже објављени извјештај о активностима хрватског зракопловства са подацима „Веритаса“ јесу посљедице извршеног гранатирања: према „Веритасовим“ подацима, није уништено ниједно војно возило. Уништена су цивилна возила у којима су побијени углавном старци и дјеца.

Ако је у цивилним возилима и био понеко у војној униформи, од њега хрватској држави више није пријетила никаква опасност зато што су одавно престали пружати било какав отпор хрватској војсци и што су се удаљавали од хрватских граница.

У вријеме објављивања наведеног текста, биле су у току припреме за почетак главног претреса пред Међународним судом правде по тужби Хрватске и контратужби Србије о геноциду, у којој се новоде и злочини на Петровачкој и Приједорској цести, па је „Веритас“ поменути текст прослиједио шефу српског правног тима, Саши Обрадовићу, који га је преко Суда доставио хрватској страни на очитовање. Очитовање је услиједило у писаној форми, потписаном од тадашњег шефа правног тима Хрватске проф. Мирјана Дамашке, којим се признају активности хрватских авиона 7. и 8. августа 1995. над територијом БиХ, али се и даље поричу убиства цивила.[26]

5.2. Кривично процесуирање

Догађаји на Петровачкој и Приједорској цести нису били обухваћени оптужницом Хашког тужилаштва у предмету „Олуја“, тако да на суђењу хрватским генералима Анти Готовини, Младену Маркачу и Ивану Чермаку нису ни извођени докази за овај злочин.

[26] Допис Министарства правде РХ бр: 514-06-03-03-13-12 од 10. 9. 2013, архива „Веритаса“.

Ова два догађаја, барем према информацијама којима располаже „Веритас“, нису процесуирана ни пред хрватским правосуђем.

Новембра 2010. године, Центар јавне безбједности Бања Лука поднио је Тужилаштву БиХ кривичну пријаву[27] против три идентификована некадашња припадника војске РХ[28] и два Н. Н. припадника (пилота) ратног ваздухопловства те војске „због постојања основане сумње да су покренили, наредили и учинили напад на цивилно становништво, гранатирали цивилну колону избјеглица, што је за посљедицу имало смртно страдање девет (тада се још није знало за Мику Ковачевић) и рањавање 50 цивила“.

За оба догађаја, на Петровачкој и Приједорској цести, Тужилашво БиХ је формирало истражни тим, са којим је „Веритас“ остварио коректну сарадњу.[29] Сарадња се очитовала у томе што их је „Веритас“ повезивао са породицама побијених и преживјелим рањеницима и дао им на увид и кориштење материјалне доказе из своје документације. На њихов захтјев, прослијеђен им је и горепоменути документ у којем Хрвати признају активности својих авиона 7. и 8. августа 1995. на територију БиХ.

Истражиоци из сарајевског тужилачког тима боравили су више пута у Србији и непосредно разговарали са десетинама свједока, а разговори су вођени у просторијама Амбасаде БиХ у Београду, што је у складу и са међународним стандардима, с обзиром на то да се амбасада сматра државним екстериторијем. Овај сарајевски тужилачки истражни тим имао је приступ и хрватским архивима, у којима су пронашли много валидних докумената везаних и за гранатирање избјегличких колона на горепоменутим друмским правцима.[30] На крају је Тужилаштво БиХ писаним путем затражило од Владе Хрватске да им достави и имена пилота који су управљали авионима у критично вријеме. Истражиоци су јављали „Веритасу“ да је све спремно за оптужење и да се само чека одговор Хрватске о именима пилота.[31] Но, Хрвати никако да им одговоре на тај захтјев, а мала је вјероватноћа да ће им икада и одговорити на то питање.

[27] https://www.glassrpske.com/hronika/vijesti/Hrvatski-vojnici-osumnjiceni-za-zlocin/lat/48154.

[28] Пријава је поднесена против: Имре Аготића, тадашњег помоћника команданта Главног штаба ХВ за РВ и ПВО, његовог замјеника Јосипа Чулетића и Данијела Боровића, команданта Прве ловачке ескадриле из састава ратног ваздухопловства ХВ.

[29] У ариви „Веритаса“ налази се кореспонденција са сарајевским истражиоцима, које је предводио Славиша Лучић.

[30] Исто.

[31] Исто.

„Веритас“ пред сваку годишњицу „Олује“ тражи од Тужилаштва БиХ да их информише о стању овог предмета. Већ неколико година добијамо исти одговор: „Након провјере са поступајућим тужиоцем, обавјештавамо Вас да је предмет Тужилаштва – Тужитељства Босне и Херцеговине број: Т20 0 КТРЗ 0004022 07 у фази истраге те да се подузимају истражне радње у складу са Законом о кривичном поступку Босне и Херцеговине.“[32]

Ми у „Веритасу“ сматрамо да би се оптужница могла подићи, и то по командној одговорности против наредбодаваца, с обзиром на то да је командна структура у ратном ваздухопловству те државе јавно доступна. Сматрамо да не би била грешка оптужити и све хрватске пилоте МИГ-ова из ратног периода, односно оних који су били живи тог августа 1995. године, јер ни њихова имена нису никаква тајна, с обзиром на то да су сви они, њих неколицина, пребјегли из ЈНА. Хрватска није имала других пилота оспособљених за управљање МИГ-овима из простог разлога што се пилот МИГ-а „ствара“ више година него што је трајао рат деведесетих.

Пошто оптужница до данас није подигнута, ми у „Веритасу“ вјерујемо да је разлог искључиво политичке, а не правне природе. Притом имамо у виду Сплитски споразум[33] од 22. јула 1995. године, потписан од стране тадашњих предсједника Федерације БиХ, Изетбеговића, и Републике Хрватске, Туђмана, о „заједничкој борби против српског агресора“, што наводи на закључак да су хрватски авиони прешли на територију друге државе по позиву њиховог војног савезника, а што онда доводи и до одговорности неких лица из војног и политичког естаблишмента Федерације БиХ из тог периода.

У посљедњих неколико мјесеци, поднесене су и двије кривичне пријаве Тужилаштву за ратне злочине у Београду. Обје је поднио адвокат Душан Братић,[34] којем је „Веритас“ уступио валидну документацију, а неке доказе је и сам прибавио.

[32] Овогодишњи одговор носи ознаку бр. 1-306/17 од 5. 9. 2018. и налази се у архиву „Веритаса“.

[33] https://sr.wikipedia.org/sr/Сплитски_споразум

[34] http://www.politika.rs/sr/clanak/406127/Hronika/Srpski-advokati-tvrde-da-imaju-dokaze-protiv-hrvatskih-pilota

[35] http://www.sostelefon.org.rs/zakoni/14.%20Evropska%20konvencija%20za%20zastitu%20ljudskih%20prava%20i%20osnovnih.pdf

5.3. Накнада штете

С обзиром на то да се истраге о злочинима на Петровачкој и Приједорској цести уопште не воде, а тамо гдје се воде тапкају у мјесту већ годинама, „Веритас“ је, у сарадњи са партнерским адвокатским канцеларијама у Хрватској, у току ове године одлучио да правду за жртве и чланове њихових породица потражи пред Европским судом за људска права у Стразбуру (ECHR). Основ за излазак пред овај суд, без предходног вођења унапријед изгубљених дугогодишњих поступака за накнаду штете пред националним правосуђем, јесте одредба о „праву на живот“ из чл. 2. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода,[35] у којој је прописано да је право на живот сваке особе заштићено законом и да, уз неколико изузетака, „нико не може бити намјерно лишен живота, осим приликом извршења пресуде суда којом је осуђен за злочин за који је ова казна предвиђена законом“.

Све државе потписнице ове конвенције морају поштовати права и слободе њоме зајамчене те морају ефикасно рјешавати повреде тих права на националном нивоу. Европски суд за људска права представља супсидијарни механизам заштите људских права, што значи да дјелује као заштитник од повреда које нису исправљене на националном нивоу. Обавеза државних власти да спроведу истрагу и кривично гоњење у судској пракси суда поприма облик права жртве или, у случају смрти жртве, права неког од њених најближих рођака.

Ако истрага још није ни покренута, као у Хрватској, или ако траје дуже од осам година, као у БиХ, и ако је од догађаја прошло више од 23 године, све то скупа, по мишљењу нас из „Веритаса“ и наших партнерских адвокатских канцеларија, значи да истрага није била у складу са цитираним одредбом члана 2. Конвенције.

За ову акцију потребна нам је и сарадња оштећених, јер се без њихових пуномоћја и попратне документације (извода из матичних књига и за мртве и за живе, медицинске

документације за рањене...) не може ни ући у процес. Већина породица је свесрдно прихватила сарадњу. Поступци су сада у фази тражења информација од надлежних органа гоњења у БиХ и РХ о подузетим радњама у овим догађајима.[36]

6. Умјесто закључка

Веритас је поздравио обиљежавање годишњице „Олује“ под покровитељством државног врха Србије и Српске. Међутим, сматрамо да је веома битно одржавати различите форме сјећања на жртве „на терену“, посебно на мјестима гдје су људи страдавали, јер се на тај начин омогућава великом броју обичних људи, каквих је и највише, да непосредно, неким личним гестом, учествују у сјећању на жртве, што онда и остаје у дугом сјећању.

„**Сјећање је благослов**“, каже једна јеврејска пословица.

„**Наше је само оно што поклонимо другима**“ – записао је непознати монах са Хиландара.

„**Народ који заборавља своју прошлост, нема право ни на будућност**“, гласи једна руска народна пословица.

Идвојио сам наведене пословице и мисли и због тога што се с њима слажем у потпуности.

Септембар, 2018.

[36] Кореспонденција са надлежним органима РХ и БиХ, у архиви „Веритаса“.

Savo Strbac

ABOUT MONUMENTS WHICH “VERITAS” HAS BUILT ON THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA AND BH FEDERATION

Summary

***On** 7 and 8 August 1995 deep in the territory of Bosnia and Herzegovina, on the Petrovac and Prijedor road, the Croatian warplanes bombed the refugee lines from Krajina, during which civilians were killed, among whom mostly were children and the elderly. On locations of suffering “Veritas” raised the memorial sites for victims, and the monument to soldiers of the Republic of Serbian Krajina in Banja Luka, who were killed on the mountain of Dinara after being captured by the Croatian army, and one citizen of Krajina who died in exile, and lost the state and homeland and relatives due to the war. The relation towards the dead is what distinguishes a man from other beings. Through the dead ancestors we know who we are, what we are and where we are. “A nation that forgets its past is not entitled to future” (the Russian proverb).*

***Keywords:** citizens of Krajina, victims, monuments, commemorations, remembrance.*

UDK 77.033: 271.222(497.11)
DOI: 10.7251/GMS1808243S
(Kratko ili prethodno saopštenje)

Filip Škiljan,
Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb
filip.skiljan@imin.hr

SUDBINA LIČKIH PRAVOSLAVNIH CRKAVA U VRIJEME SOCIJALIZMA

Rezime: *Autor u radu donosi na temelju građe iz Hrvatskog državnog arhiva iz fonda Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske podatke o rušenju, uništavanju i zanemarivanju pravoslavnih crkava u Lici u vrijeme socijalizma (područje Gospića, Otočca, Gračaca, Donjeg Lapca i Titove Korenice).*

Ključne riječi: *Gornjokarlovačka eprahija, Srpska pravoslavna crkva, Lika, vjerske zajednice, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske.*

Uvod

Sudbina Srpske pravoslavne crkve u Lici u vrijeme socijalizma određena je bila njezinom sudbinom u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Fizičke likvidacije, prekrštavanja i prisilno iseljavanje bile su tri strateške poluge ustaške politike istrebljenja srpskog stanovništva u NDH. Istrebljenje Srba, kao svoj glavni cilj nakon uspostave NDH, ustaše su zacrtale još u emigraciji u Italiji, a to je sadržano u lakonskom stavu o trećinama: trećinu Srba pobiti, trećinu iseliti, trećinu asimilirati. Opća osnova njihovog operativnog plana bio je sustavni teror (zakonodavno obespravljenje, demonizacija, izrada spiskova, hapšenja, progoni, likvidacije).

Hrvatska, odnosno krajevi NDH koji čine današnju Hrvatsku, imala je 1941. godine 3.780.000 stanovnika, od čega je Srba bilo 703.000 ili 18,6% (prema Žerjaviću). U masovnim fizičkim likvidacijama, kao vidu „konačnog rješenja srpskog pitanja", između 1941. i 1945. je stradalo 86.449 Srba civila, a 24.844 samo 1941.[1] Igor Graovac i Dragan Cvetković u svojoj knjizi *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine* donose tablice s nacionalnom strukturom stradalih po regijama. Iz Like je tijekom Drugog svjetskog rata stradalo 17.465 Srba ili 16,6% od ukupnog broja Srba.

O razmjerima stradanja Srba u NDH 1941. neizravno nam govore i podaci o ubijenim civilima u kotarima u kojima su Srbi bili u apsolutnoj ili relativnoj većini, odnosno bili u značajnom broju. Među ukupno stradalim civilima tih kotara ogromnu većinu činili su upravo Srbi.

Kotar	Broj stanovnika 1931.	Broj pravoslavnih 1931.	Broj stanovnika 1941. (za stopu demografskog rasta uvećan rezultat popisa iz 1931)	Broj ubijenih civila 1941.	Postotak ubijenih civila 1941. od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru	Broj ubijenih civila 1941–1945. i postotak od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru
Korenica i Udbina[2]	26.458	20.943 (79,15%)	28.839	1429	4,95%	3193 (11,07%)
Donji Lapac[3]	16.554	15.047 (90,89%)	18.043	890	4,93%	1388 (7,69%)
Gračac[4]	27.859	19.818 (71,13%)	30.366	971	3,19%	1601 (5,27%)
Gospić i Perušić[5]	53.820	19.845 (36,83%)	58.663	3217	5,48%	4740 (8,08%)

Koliki je bio pogrom Srba upravo u prvoj godini ustaške vladavine govore nam (također neizravno) i podaci o stradanjima civila 1941. u odnosu na ukupne civilne žrtve u tim kotarima za vrijeme cijelog rata (1941–1945): kotari Korenica i Udbina

[1] D. Cvetković, "Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1946. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji" u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac, sv. 6 (2002), 365–381.

[2] *Kotar Korenica i kotar Udbina u NOB i socijalističkoj izgradnji, Karlovac 1979, 974.*

[3] *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1985, 1108–1109.

[4] *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1984, 895.

[5] *Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1989, 982–983.

[6] *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1985, 1108–1109.

[7] *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1984, 895.

[8] *Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1989, 982–983.

44%, kotar Donji Lapac 64%,[6] kotar Gračac 61%,[7] i kotari Gospić i Perušić 68%[8]. Poimenični popisi žrtava koji su načinjeni za spomenute kotare ukazuju na to da se radi uglavnom o Srbima i uglavnom o civilima.

Zbog velikih stradanja, Srbi su u Drugom svjetskom ratu izgubili vjeru u Crkvu i sveštenike te smatrali da Crkva nije bila značajan faktor u obrani svog naroda na ovim prostorima, jer su svećenici ili prisilno iseljeni od strane ustaških vlasti ili su, u strahu za vlastiti život, pobjegli u Srbiju te ostavili pastvu na milost i nemilost ustašama. Činjenica je, isto tako, da su brojni sveštenici, kao tradicionalni nosioci nacionalnog identiteta hrvatskih Srba, bili žrtve fašističkog terora na samom početku rata te da nisu ni mogli znatnije pomoći svojim vjernicima. Srpska pravoslavna crkva na dan završetka rata, 15. svibnja 1945, imala je na čitavom području Hrvatske oko 50 svećenika i niti jednog arhijereja. Godine 1946. na području Hrvatske je bilo vjerski organizirano 112 parohija, a 233 su bile bez svećenika.[9] Za vrijeme rata stradalo je iznimno mnogo hramova na području Gornjokarlovačke (posebno u Lici) i Slavonske eparhije. Od ukupno 637 hramova Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj, čak 100 ih je uništeno, 54 su oštećena i nikad obnovljena, a čak 27 su komunističke vlasti neposredno nakon Drugog svjetskog rata do temelja razrušile. Nakon rata, umjesto crkava, nastajale su na njihovim lokacijama i od njihova materijala škole, općinske zgrade, zgrade poljoprivrednih zadruga, nogometna igrališta i slično. Pojedine su hramove ustaše ili Talijani započeli rušiti ili su ih zapalili, a onda su komunističke vlasti uklonile njihove ruševine i zauvijek im zatrli trag. Nakon rata je Komunistička partija željela gurnuti Srpsku pravoslavnu crkvu, baš kao i Rimokatoličku, na margine društva. Napadi na pravoslavne svećenike bili su u prvim godinama nakon rata nešto sasvim uobičajeno.

Od ukupno 77 pravoslavnih hramova koji su postojali u Lici (na području općina Gospić, Gračac, Titova Korenica, Donji Lapac i Otočac), četiri su u potpunosti razrušena i nestala u Drugom svjetskom ratu, dvadeset i četiri su teško oštećena od Talijana i ustaša u ratu, a trinaest koji su bili oštećeni u Drugom svjetskom ratu srušeni su od strane komunističkih vlasti nakon

[9] Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 127.

Drugog svjetskog rata. Mi ćemo se u ovom tekstu baviti u najvećoj mjeri hramovima koje su komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata srušile do temelja, ali i ostalim oštećenim hramovima koji uslijed nerazumijevanja lokalnih vlasti nisu bili obnovljeni te svijetlim primjerima obnovljenih i novosagrađenih ličkih hramova. Rad se temelji na dokumentima Komisije za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske.

Rušenje pravoslavnih hramova

Nedugo nakon Drugog svjetskog rata, započelo je nemilosrdno uklanjanje ostataka nekadašnjih hramova koji su bili manje ili više oštećeni u ratu. O nekim slučajevima takvih uklanjanja znamo nešto više iz dopisa koje je Gornjokarlovačka eparhija slala Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske. Jedno od prvih uklanjanja gotovo čitavog hrama je ono u Gornjoj Ploči nedaleko od Gračaca. Rušenje ovoga hrama Svetog Duha iz 1719. godine[10] započelo je već u lipnju 1948. godine, a završilo je mjesec i po dana kasnije, 28. srpnja 1948. Tada je srušena lađa crkve, a do 10. kolovoza srušen je i zvonik. Prema izvještaju predsjednika Crkvenog suda Gornjokarlovačke episkopije, vidljivo je da je ovaj hram stajao gotovo neoštećen do 1948. godine. On piše ovako: „Ovaj pravoslavni sv. hram u Ploči slučajno je pošteđen za vreme rata. Prosto je čudo kako je ostao! Crkva je bila mestimično oštećena na krovu od minobacača, a vetar je srušio jedan dio lima (pleha). Sada, posle oslobođenja, ova svetinja je ipak porušena.“ Na pismo koje je poslano NOK Gračac predsjednik kotarskog odbora odgovorio je da su mještani sami rušili ovu crkvu, a da „pločanskom narodu nitko ne bi branio ako hoće, da pravi dvije crkve“, odnosno da im nitko nije branio da odlaze u crkvu ako to žele.[11] Od građevinskog materijala sagrađen je mlin i zgrada za krčmu.[12] Godine 1966. vidljivo je da je hram već bio gotovo u potpunosti razgrađen, a da su grupe radnika i seljaka pokušale odvoziti kamen za put, ali su ti pokušaji spriječeni intervencijama. Komisija za vjerska pitanja Skupštine općine Gračac smatrala je da bi ostatke hrama trebalo ukloniti, odnosno da bi preostali kamen s hrama trebalo iskoristiti za korisniju svrhu.[13] Do danas je ostao tek jedan onizak dio zvonika zarastao u gustu makiju.

[10] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 920–921; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr

[11] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 133, 241/1949.

[12] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 252, 116/1982.

[13] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 174, 160/1966.

Tih godina nestaju i neki drugi hramovi. Na donjolapačkom području hram Silaska Svetog Duha u Donjem Lapcu iz 1789. godine srušen je nakon Drugog svjetskog rata do temelja, a na drugom je mjestu sagrađena nova građevina[14]. Ono što je nakon bombardiranja ostalo od crkve mještani su do kraja srušili. Isprva su zidine koristili za održavanje raznih priredbi, a potom su crkvu srušili i na njezinu mjestu sagradili zgradu općine.[15] U Dobroselu je zidine crkve koja je uništena u ratu srušio do temelja lokalni NOO, a materijal je podijeljen mještanima. Zvona je NOO prodao u Bihać.[16] Na gospićkom području u Vrepcu je crkva Rođenja Bogorodice iz 1867. godine[17] djelomično oštećena od strane Talijana za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali je potpuno srušena tek 1948. godine, prilikom osnivanja seljačke radne zadruge. Ostaci zidova crkve iskorišteni su kao materijal za podizanje zadružne štale. Crkva u Divoselu srušena je 1946. godine.[18] Sličnu sudbinu doživljava i hram Vaznesenja Hristova u Ostrovici iz 1840. godine,[19] koji je oštećen 1943. godine, ali je potpuna devastacija uslijedila 1946. godine, kada je po nalogu Narodnog odbora mjesta crkva zajedno s parohijskim domom srušena, a od materijala sagrađena zadružna štala. Kasnije štala dolazi u vlasništvo Poljoprivredne zadruge, potom Saveza boraca, a ovaj je na kraju prodaje privatnim osobama.[20] U Počitelju, nedaleko od Gospića, sravnjena je sa zemljom crkva Uspenja Bogorodice 1949. godine, sagrađena 1879. godine. Crkva u Počitelju navodno je bila potpuno čitava, ali je odluku o rušenju donio neki narodni zbor te je rušenje provedeno u roku od tri dana u siječnju 1949. godine.[21] Slično je bilo i sa hramom u Širokoj Kuli, koji je srušen već 1946. godine.[22] Početkom 1949. trebalo je da bude srušena i crkva u Metku, koja nije bila oštećena u Drugom svjetskom ratu.[23] U selu Lučan, nedaleko od Brinja, rodnom mjestu patrijarha Rajačića, stajala je crkva koja je stradala za vrijeme Drugog svjetskog rata, a koju su pripadnici Jugoslovenske armije srušili nedugo nakon rata do temelja.[24] Štoviše, prema navodima tamošnjeg stanovništva, nekoliko stravičnih ubojstava nakon rata dogodilo se upravo pokraj ruševina te crkve. Danas se na mjestu gdje je građevina stajala raspoznaju udubljenja u zemlji. U parohiji Lučani nalazila

[14] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 973–974; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr

[15] M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – Gornjokarlovačka eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, decembar 1990, 11.

[16] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.

[17] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 908–910.

[18] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 133, 187/1949; M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – Gornjokarlovačka eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, decembar 1990, 10.

[19] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 919–920.

[20] M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – Gornjokarlovačka eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, decembar 1990, 11.

[21] M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – Gornjokarlovačka eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, decembar 1990, 11; M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 922.

[22] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.

[23] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 133, 187/1949.

[24] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 959–960; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr

se također i crkva Sošestvija Svetoga Duha u Prokikama, na putu prema Senju. Taj je hram sagrađen 1700. godine, a gađali su ga Talijani za vrijeme Drugog svjetskog rata.[25] Nakon rata, komunističke vlasti su hram srušile do temelja i u selu sagradile zadružni dom. Prema iskazima lokalnog stanovništva, na zgradi zadružnog doma vidi se kamenje s natpisima.[26] Nedaleko od Lučana nalazio se i hram u Vodoteču. Hram u Vodoteču bio je uništen u vrijeme Drugog svjetskog rata, a nakon rata je srušen do temelja i na njegovu je mjestu postavljen spomenik palim borcima.[27] U Gornjim Vrhovinama, koje su smještene istočno od prometnice Otočac–Korenica, samo jedan stari nadgrobni spomenik podsjeća na činjenicu da se ondje nalazio hram Svetog oca Nikolaja.[28] Mjesni NOO Gornje Vrhovine je odmah nakon rata 1947. godine u crkvenom dvorištu, pedesetak metara od spaljene crkve, sagradio zadružni dom, i to na način da su rušili crkvu i od njezina materijala gradili spomenuti dom.[29]

I u Gračacu je srušena ruševina pravoslavnog hrama Vaznesenja Gospodnjeg iz 1874. godine, koji je teško stradao u Drugom svjetskom ratu.[30] Radilo se o vrijednoj baroknoj građevini koju je NOK Gračac dignuo u zrak. Gornjokarlovačka eparhija tražila je odštetu za ovaj objekt od 20 milijuna dinara, koji je prema realnoj vrijednosti bio vrijedan čak 60 milijuna dinara. Gornjokarlovačka eparhija tražila je i odštetu za zvona koja su se nalazila u zvoniku hrama. NOK Gračac je izvijestio Komisiju za odnose s vjerskim zajednicama da se radilo o ruševini crkve koju su četnici i Talijani uništili bombardiranjem 1943. godine, a da su ruševine uklonjene zbog izgradnje velike osmogodišnje škole, parka, grobnice palim narodnim herojima i istaknutim borcima gračačkog kraja. Nadalje, NOK Gračac ističe da su zidine crkve služile kao javni nužnik te da nitko više nije smatrao te zidine hramom, već običnom ruševinom. Ističu i činjenicu da su se ruševine nalazile uz glavnu prometnicu Zagreb–Split te da su brojni turisti fotografirali ruševine hrama smatrajući da je rušenje uradila Narodna revolucija, odnosno komunisti. Osim toga, NOK Gračac je 1952. donio odluku da se moraju sve zgrade koje su bez krova tijekom 1953. godine obnoviti ili će biti srušene do temelja. To je, prema tome, vrijedilo i za zidine crkve koja nije obnovljena. Nakon što je krenulo gra-

[25] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 960; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr; M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – Gornjokarlovačka eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, decembar 1990, 10.

[26] Tražeći mjesto hrama u Prokikama više sam puta prošao pokraj njega ne znajući da je skriven u grmlju kraj puta. Tek uz pomoć jednog domaćeg čovjeka pronašao sam zadnje temelje stare crkve nedaleko od pravoslavnog groblja jugoistočno od glavne ceste koja vodi od Brinja prema Senju i Otočcu.

[27] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.

[28] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 953–954; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr

[29] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 271, 239/1987.

[30] M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905*, Sremski Karlovci 1910, 909–910; www.eparhija-gornjokarlovacka.hr; M. Miljanović, "Devastacija pravoslavnih crkava u Hrvatskoj – Gornjokarlovačka eparhija" u: *Srpski glas*, Topusko, decembar 1990, 11.

đenje nove škole i uređenje parka u travnju 1954, NOK Gračac je izvršio eksproprijaciju ostataka crkve i nakon provedene rasprave zbora birača NOK Gračac donio odluku da se ostaci građevine poruše do temelja. Crkva je dignuta u zrak 24. travnja 1954. godine, na Veliki petak. Čitav dopis od nekoliko stranica potpisao je predsjednik NOK Gračac Nikola Maričić. Maričić je istaknuo i činjenicu da na području čitavog kotara Gračac nema popova ni crkvenih odbora, pa stoga nije odviše realno da bi hram bio obnovljen. Treba istaknuti i činjenicu da je parohijski dom koji se nalazio u blizini crkve također bio oduzet Gornjokarlovačkoj eparhiji, što je otežavalo mogućnost da u Gračac dođe paroh koji bi opsluživao parohiju. Kotarska komisija za eksproprijaciju donijela je zaključak da je vrijednost srušene crkve 108.000 dinara, ali je Komisija za vjerske poslove donijela odluku da je vrijednost srušene crkve bila 4.472.380 dinara.[31] Na kraju je Gornjokarlovačkoj eparhiji isplaćena suma od 5.222.730 dinara odštete.[32] Tek 1978. godine pokrenuto je od strane Gornjokarlovačke eparhije ponovno podizanje pravoslavnog hrama u Gračacu.[33]

Uz hramove, rušene su i parohijalne kuće. U Svračkovom Selu kod Udbine ostali su stajati zidovi hrama, ali je parohijska kuća porušena 19. prosinca 1955. godine iz razloga što se lokalno stanovništvo bojalo da se ne vrati pravoslavni sveštenik.[34] Koliko je vidljivo iz dopisa, ta je zgrada korištena bila kao zgrada Narodne milicije odmah nakon rata, a potom kao škola. Budući da je 1955. u Svračkovom Selu podignuta nova škola, mještani sela i NO Udbina složili su se da sruše zgradu i od njezina materijala sagrade ogradu i nusprostorije ove nove škole. Udbinski NOO donio je već 1957. godine odluku o rušenju svih hramova na području kotara Udbina. Naime, svi tamošnji hramovi bili su u Drugom svjetskom ratu oštećeni, ali su se neki od njih dali i popraviti. Bez obzira na tu činjenicu, NOO Udbina odlučio je 1960. godine srušiti hramove u Jošanu, Mekinjaru, Svračkovom Selu, Srednjoj Gori, Komiću, Mutiliću, Visuću i na Udbini[35]. Sveti arhijerejski sinod iz Beograda molio je Komisiju za odnose s vjerskim zajednicama da reagira da se ovi hramovi, od kojih se neki mogu konzervirati, ne sruše. Vidljivo je da je, na primjer, hram u Visuću bio upotrijebljen kao seoski mlin, dok su ostali objekti ili bili do

[31] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 142, 139/1955.
[32] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 142, 364/1955.
[33] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 142, 364/1955.
[34] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 142,11/56.
[35] Na Udbini je hram srušen po naređenju NOO-a, a materijal s hrama je ugrađen u hotel. U Srednjoj Gori crkvu je do temelja srušio NOO. Jedan dio materijala predan je narodu, a od tesanog kamena i ploča poda crkve izgrađeno je sabiralište kišnice za cisternu parohijskog doma koji je služio narodu. HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.
[36] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 149, 148/1960.

temelja porušeni, kao Udbina i Srednja Gora, ili bili bez ikakve funkcije kao puste zidine usred sela. NOO Udbina je predložio da se svi hramovi uklone do kraja kolovoza 1960. godine.[36] U selu Bjelopolje, Drvno industrijsko poduzeće Bjelopolje uzurpiralo je crkvu i tražilo je od Komisije za odnose s vjerskim zajednicama još 1956. godine da se crkva ukloni. U dopisu koji su poslali Gornjokarlovačkoj eparhiji vidljivo je da, kao i hram u Gračacu, služi radnicima pilane kao nužnik te smeta u pilani.[37]

Da je bilo i netočnih informacija koje su se širile po Gornjokarlovačkoj eparhiji govori činjenica da je vladika dobio obavijest da je srušen hram u Debelom Brdu između Korenice i Udbine. Ta je obavijest bila kriva, ali je Eparhija poslala pismo Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama da provjeri da li je dojava lažna budući da na području kotara Titova Korenica i Udbina nije bilo paroha, pa su službu u Debelom Brdu povremeno obavljali paroh iz Bosanskog Petrovca i paroh iz Ogulina.[38] Kada je kasnih sedamdesetih godina vladika gornjokarlovački prolazio područjem općine Titova Korenica, crkva u Debelom Brdu bila je pretvorena u štalu, a njezin značaj u NOB-u, kada je služila kao bolnica za ranjene partizane, nije nigdje istaknut.[39]

Spaljivanje crkve u Zrmanja Vrelu i pokušaj spaljivanja crkve u Pribudiću

Nakon Drugog svjetskog rata, na području Gračaca i Donjeg Lapca došlo je do namjernog paljenja, miniranja i uništavanja pojedinih hramova. U Zrmanja Vrelu, hram je izgorio nedugo nakon prve obnove 1953. Nije bilo posve jasno tko je kriv za to što je hram izgorio na sam dan hramovske slave 19. srpnja. Međutim, čini se da su svi mještani znali imena onih koji su zapalili hram. Izgovor je bio da su ostale zapaljene svijeće u hramu, dok je Gornjokarlovačka eparhija tvrdila da je namjerno doneseno bure nafte, da je inventar iz hrama srušen i stavljen na bure te da je crkva zapaljena.[40] Slično se zbilo i u Pribudiću, ali ondje počinitelji nisu uspjeli zapaliti hram Svete Petke. Ondje su 13. siječnja 1964. nepoznati počinitelji zapalili vijence i stolice koji su se nalazili u hramu, ali hram, na sreću, nije izgorio. Patrola Sta-

[37] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 143, 106/1956.
[38] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 152, 142/1961.
[39] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 265, 209/1986.
[38] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.
[39] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 164, 40/1964
[40] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.
[41] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 164, 40/1964.

nice narodne milicije iz Otrića napravila je uviđaj, ali počinitelja nisu otkrili.[41]

Na području Donjeg Lapca teško su bili oštećeni hramovi u Srbu i Suvaji. Godine 1955. miniran je hram u Srbu te teško oštećen hram u Suvaji. U Srbu je pod hram, prema navodu episkopa gornjokarlovačkog Simeona Zlokovića, bomba postavljena od strane matičara koji je neposredno prije negoli je bomba eksplodirala bježao od zidina crkve.[42] Navodno su u Srbu uhapšena četiri mještanina, a saslušano ih je čak 30 zbog miniranja crkve.[43] Zanimljiva je činjenica da je za hram u Srbu postojao plan da se sruši do temelja. Tako je mnogo godina nakon rata NOO Srb preporučivao da se hram u Srbu ukloni. „Crkva je u toku rata služila više puta za uporište četnika i u nju su zatvarali i mučili političke radnike i porodice partizana, kada su ih uhvatili. Kraj nje se nalazi groblje na kome je sahranjeno mnogo palih boraca. S obzirom na takvu situaciju, smatraju (NOO, op. a.) da je treba potpuno ukloniti. Na području općine ima oko 27 vjernika, i to uglavnom koji su u toku rata bili na strani četnika.“[44]

Planovi lokalnih NOO-a za rušenje crkava

Komisija za odnose s vjerskim zajednicama dobivala je prijedloge od lokalnih NOO-a o tome koje bi objekte trebalo sačuvati, odnosno koje bi trebalo srušiti. Lokalni NOO-i davali su prijedloge o tome zašto bi pojedine objekte trebalo ukloniti, odnosno zašto bi ih trebalo obnoviti. Najčešće se radilo o prijedlozima koji su bili na štetu Srpske pravoslavne crkve. Posebno je bilo mnogo crkava u Lici za koje je bilo predviđeno uklanjanje, odnosno rušenje. Tako je crkva u Donjim Vrhovinama, čije su ruševine stajale uz prometnicu koja je vodila od Otočca prema Plitvičkim jezerima, smetala lokalnom NOO-u, koji je smatrao da to pruža ružnu sliku o samom mjestu te su jednoj grupi njemačkih turista koji su se fotografirali pokraj crkve napomenuli „čije je to djelo“. Zato su predviđali da se ta građevina treba ukloniti. Za razliku od te crkve, hram u Deringaju pokraj Gračaca bio je posjećivan od strane lokalnog stanovništva na svaku Veliku Gospojinu (28. kolovoza). Iz straha zbog urušavanja ovog hrama, narodne vlasti su

[42] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, kutija 337, Pregled stanja crkava i parohijskih domova Gornjokarlovačke eparhije.

[43] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 143, 118/1956.

[44] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, kutija 337, Pregled stanja crkava i parohijskih domova Gornjokarlovačke eparhije.

zabranile okupljanje oko crkve te su odredile mjesto za okupljanje kod društvenog doma. Korenički NOO je predlagao da se ruševine pravoslavne crkve u Korenici uklone zato da bi na njezinu mjestu bila sagrađena tvornica namještaja. Za ostatke crkve u Raduču kažu da treba da budu uklonjeni budući da je u blizini crkva u Metku, a za ostatke crkve u Mogoriću predlažu da se uklone budući da postoji zapuštena crkva u Barletama, koja je na osami, ali može pokriti više nekadašnjih parohija.

Obnove i pokušaji obnove crkava

Obnove pojedinih crkava išle su iznimno teško i sporo. Prve obnove su krenule početkom šezdesetih godina. Tada počinju pregovori oko opravka porušenog hrama u Gospiću, odnosno oko gradnje novog hrama. Kotarski NO Gospić dao je 1961. godine dozvolu za popravak starog hrama u Gospiću. Međutim, vidljivo je iz dokumentacije da je postojala već tada želja da se sagradi novi pravoslavni hram u Gospiću na drugoj lokaciji iz razloga što je prostor gdje se nalazio stari hram bio potreban NO Gospić.[45] Novi je hram nakon mnogo peripetija posvećen 4. listopada 1964, a na proslavi posvećenja hrama sudjelovalo je i mnogo emigranata iz SAD.[46] Zanimljiv je i događaj vezan za Srpsku pravoslavnu crkvu u Štikadi između Gospića i Gračaca kod koje je zastao patrijarh srpski German u lipnju 1966. godine. On se, naime, nalazio na proputovanju do manastira Krka. Budući da se hram u Štikadi nalazi uz samu prometnicu Gospić–Gračac, patrijarh je upitao gornjokarlovačkog vladiku Simeona zašto taj objekt nije obnovljen. Nakon toga je patrijarh German zatražio od Komisije za odnose s vjerskim zajednicama da financiraju obnovu građevine i priložio je svojem dopisu elaborat obnove. Međutim, očito je da Komisija nije imala novaca i da episkop Simeon nije smatrao da mu je obnova hrama u Štikadi neophodna te je zatražio od Komisije da mu dodijeli novac za obnovu manastira Gomirje.[47] Hram u Smiljanu nedaleko od Gospića bio je uništen u Drugom svjetskom ratu, ali su nakon rata relativno brzo poduzete akcije za zaštitu rodne kuće Nikole Tesle i samoga hrama u kojem je njegov otac služio kao paroh. Godinama su vođeni pregovori između Gornjokarlovačke eparhije i Konzervatorskog zavoda da bi tek 1986. godine bilo uspostavljeno Spomen-područ-

[45] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 151, 64/1961.

[46] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 167, 324/1964.

[47] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 180, 150/1967.

[48] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 267, 53/1987.

je u Smiljanu i konačno do kraja obnovljena crkva. Hram je praktički nanovo sagrađen budući da je bio toliko oštećen u ratu da ga se nije moglo obnoviti.[48] U Brinju kod Otočca u centru naselja crkva je bila iznimno dugo zapuštena. U njoj je služena liturgija svega jednom godišnje na Preobraženje Gospodnje. Kako piše arhijerejski namjesnik lički i paroh otočački Miloš Spasojević, kornjokarlovačkom vladici sredinom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća na liturgiji se okuplja svega dvadesetak vjernika, i to pravoslavnih i rimokatolika. Godine 1984. sveštenik je nakon službe saopćio prisutnima da se u hramu više neće moći držati obred te da će crkvu zapečatiti budući da bi se mogla urušiti prilikom obreda te da vjernici odu na blagdan Preobraženja Gospodnjega u rimokatoličku crkvu te da se ondje pomole Bogu. Nakon toga tražio je pomoć u drvnoj građi za krovnu konstrukciju od šumarije u Vrhovinama i od šumarije u Titovoj Korenici te pomoć od Izvršnog vijeća skupštine općine Otočac, ali je nakon što su ga sve tri institucije duže vremena zavlačile i prebacivale odgovornost s jedne na drugu, zajedno sa još četiri lička sveštenika (iz Suvaje, iz Velike Popine, iz Metka i iz Gospića) odlučio sam uzeti stvar u svoje ruke i ispiliti potrebnu građu u šumi koja je najbliža brinjskoj crkvi. Svjestan da bi zbog toga mogao završiti u zatvoru te izgubiti svešteničkі status, piše pismo gornjokarlovačkom vladici i preuzima svu odgovornost na sebe.[49] Hram u Dabru kod Otočca su u jesen 1942. godine srušili partizani. Navodno je prema svjedočenju jednog od očevidaca samog događaja komandant bataljona Božidar Adžija Dmitar Zaklan izdao naredbu da se eksploziv u pravoslavnu crkvu u Dabru postavi u zvonik iako iz crkve nikada nitko nije pružao otpor. Nakon informacije Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama o tome tko je srušio crkvu, Miloš Spasojević, arhijerejski namjesnik lički i paroh u Otočcu u srpnju 1988. predlaže da se saniraju zidovi hrama budući da kada zvono zvoni prilikom sprovoda postoji opasnost da se cijela građevina sruši.[50] Hram nikada nije saniran.

Bilo je i slučajeva da su obnovu financirali emigranti iz SAD podrijetlom iz ličkih sela. Tako su 1978. godine iseljenici iz sela Škara kod Otočca financirali obnovu hrama Svetoga Nikole,[51] a osamdesetpetgodišnji iseljenik iz SAD Stanko Banjanin

[49] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 271, 284/1987.

[50] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 274, 153/1/1988.

[51] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 239, 151/1978.

[52] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 246, 145/1980.

[53] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 247, 22/1981.

obnovio je 1980. godine hram u Jošanu,[52] dok su do 1981. godine prikupljana sredstva za obnovu hrama u Zrmanji Vrelu[53]. I hram u Studencima nedaleko od Perušića obnavljao je emigrant iz SAD. Novce za obnovu hramova davali su, prema izvještaju episkopa gornjokarlovačkog, ljudi koji su od strane vlasti bili optuženi kao pročetnički elementi, emigranti koji su nakon Drugog svjetskog rata pobjegli u SAD.

Odnos prema pravoslavnim sveštenicima

Pravoslavni sveštenici u Lici su vrlo loše prolazili tijekom socijalističkog perioda. I mnogo godina nakon rata bilo ih je svega nekoliko unatoč velikom broju parohija i crkava. O tome koliko je malo sveštenika pravoslavne vjeroispovijesti bilo na području Like pokazuje jedan izvještaj iz 1976. godine. Tada je na području općine Gospić bilo svega tri sveštenika, po jedan na području Gračaca i Donjeg Lapca, dvojica na području Otočca i niti jedan na području Titove Korenice.[54] Taj se broj kasnih osamdesetih smanjio na svega pet sveštenika (u Gospiću, u Metku, u Otočcu, u Suvaji i u Velikoj Popini). Odmah nakon rata, pravoslavni sveštenici su doživljavali fizičke napade, neugodnosti i probleme u Lici. Godine 1945. „u selu Donji Lapac“, kako se navodi u dokumentu, vlasti ne dozvoljavaju pravoslavnim Srbima da se sakupljaju za molitvu, niti da se zvoni prilikom sahrane.[55] Godine 1949. u Titovoj Korenici je gotovo na smrt ispremlaćen jerej Manojlo Krga, kojeg je jedva od rulje koja ga je tukla kocima i gazila spasio njegov tast, koji ga je prebacio u bolnicu.[56] Sveštenik Mile Navala protjeran je s područja kotara Titova Korenica iz parohije Vrelo nakon što je 160 osoba tražilo da ga se makne s toga teritorija.[57] Parohijske kuće u Suvaji i Srbu oduzete su crkvi, pa paroh pedesetih godina nije imao gdje s obitelji stanovati. U Suvaji je parohijalni dom pretvoren u zadrugu, pa zadruga traži da se, ukoliko se parohijski dom vraća crkvi, plati odšteta za obnovu koju su uradili stanovnici toga sela.[58] Uslijed nemogućnosti obavljanja krštenja u hramu, sveštenik iz Srba Dragoljub Pavlović je 1955. godine krstio djecu iz Ličkih Doljana kod kuće. Naime, u crkvi u Ličkim Doljanima držan je zadružni trijer. Zbog toga je bio osu-

[54] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 225, 10/1976.

[55] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 128, 932/1946.

[56] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 133, 308/1949.

[57] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 269, 110/1987.

[58] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 143, 85/1956.

[59] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 142, 365/1955.

đen na 10.000 dinara globe ili mjesec dana zatvora.[59] U selima Studenci i Lipovo Polje nedaleko od Gospića srušeni su parohijski domovi. Isto je bilo i sa parohijskim domovima u Škarama te u Doljanima kod Otočca. Na mjestu parohijskog doma u Studencima sagrađen je zadružni dom, a na mjestu parohijskog doma u Lipovom polju izgradio je kuću Jovo Bunjavčović. U tim naseljima parosi nisu imali gdje stanovati, a slično je bilo i u najvećem dijelu parohija u Lici.[60] Da je odnos prema pravoslavnim svešteničima u Lici bio vrlo loš kazuje i činjenica da je Gornjokarlovačka eparhija tražila zaštitu svojih sveštenika iz Ogulina i Otočca koji su dolazili 14. listopada služiti službu u srušenu crkvu u selu Trnavac kod Titove Korenice na molbu mještana. Očito je da njihova sigurnost na, kako se episkop izražava, „delikatnom terenu" nije bila potpuna.[61] Kažnjavanja pravoslavnih sveštenika bilo je i u kasnijim godinama. Tako je pravoslavni sveštenik Rajko Glišović iz Velike Popine 1975. godine osuđen na 35 dana zatvora zbog toga što je pet godina ranije, dakle 1970. godine, naslikao crkvenu zastavu na kućnoj ogradi. Radilo se o zastavi Socijalističke republike Srbije bez crvene zvijezde čime je sveštenik „vrijeđao i omalovažavao moralne i patriotske osjećaje građana, kako stoji u presudi". Isti je sveštenik sakupljao i dobrovoljne priloge za obnovu crkve, što je očito bio glavni razlog za njegovu osudu.[62]

Zaključak

Pravoslavne crkve u Lici sasvim sigurno su prošle najlošije od svih sakralnih građevina Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj. U usporedbi s pravoslavnim crkvama istočne Slavonije i Dalmacije, gdje gotovo uopće nije bilo uništavanja crkava, pravoslavne crkve u Lici doživjele su potpunu devastaciju. Prva devastacija bila je načinjena od strane Nijemaca, Talijana, ustaša i partizana za vrijeme Drugog svjetskog rata. Tada su crkve opljačkane, zapaljene, bombardirane i minirane. Međutim, još gora od ratnih razaranja bila su razaranja koja su uslijedila u vrijeme mira, ona koja su učinjena u Narodnoj Republici Hrvatskoj, odnosno u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, a kasnije u SRH, odnosno SFRJ. Ta uništavanja urađena su ponajviše

[60] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.

[61] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 147, 210/1959.

[62] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 225, 6/1976.

od strane samih stanovnika tih srpskih naselja, od strane lokalnih NOO-a i od strane općinskih organa. Način na koji se odnosilo prema tim građevinama u vrijeme socijalizma, ukoliko nisu bili u potpunosti razgrađene ili minirane, bio je osobito ponižavajući. Njihove ruševine korištene su za čuvanje ovaca, za nužnike, za skladišta drvnog materijala i slično. Čak i crkve koje nisu stradale direktno u ratu, u periodu nakon Drugog svjetskog rata znale su biti demolirane i prepuštene propadanju. One građevine koje su još imale krov koristile su se kao torovi za ovce. I one crkve koje su „preživjele" Drugi svjetski rat bile su predviđene za rušenje ili su bile prepuštene sustavnom propadanju. Broj vjernika se naglo smanjivao, a ateizacija čitave države tome je pridonosila. Neke od crkava namjerno su paljene i oštećivane nakon poduzetih obnova. Prve sistematske obnove uslijedile su početkom šezdesetih godina. Taj je posao išao vrlo teško i iznimno je malo građevina obnovljeno od strane države. Većinu obnova poduzimali su emigranti koji su nakon Drugog svjetskog rata, ali i prije njega, odselili u SAD. Posebno je loš odnos bio prema malobrojnom pravoslavnom sveštenstvu koje je bilo izloženo najbestijalnijim napadima, izbacivanju iz parohija, zastrašivanju, hapšenjima, kažnjavanjima i sistematskom zanemarivanju njihovih zahtjeva i molbi. A koliko se danas toga promijenilo? Usprkos tome što na ličkom području djeluje pet paroha (u Donjem Lapcu, u Gračacu, u Otočcu, u Korenici i u Gospiću), parohije su puste i bez vjernika, a ono malo ljudi srpske nacionalnosti koji žive u Lici starije su životne dobi pa parosi obavljaju više sahrana nego krštenja i vjenčanja. Iako objekata koji su pod krovom još uvijek ima, narod se u njima okuplja vrlo rijetko, a najčešće u vrijeme hramovske slave. Ateizacija Srba u Lici kroz četrdeset godina socijalizma učinila je i to da lokalno stanovništvo nije naviknuto posjećivati hramove, pa čak ni u vrijeme hramovskih slava, a strah koji još uvijek vlada u nacionalno mješovitim sredinama (poput gospićkog i otočačkog kraja) uzrokovao je gotovo potpuno zamiranje vjerskog života u Lici.

Općina	Odlično / dobro	Zapušteni nakon posljednjeg rata	Nestali u Drugom svjetskom ratu	Oštećeni i nikad obnovljeni hramovi	Hramovi srušeni od komunističkih vlasti	Potpuno uništeni hramovi u posljednjem ratu u zonama pod kontrolom hrvatskih snaga	Teško oštećeni hramovi u ratu 1991–1995. u zonoma neposrednog ratnog djelovanja	Teško stradali u zonama pod kontrolom hrvatskih vlasti
Otočac		Brinje, Brlog, Donje Vrhovine, Zalužnica, Otočac, Švica, Glavace, Škare (8)	Plitvički Ljeskovac (1)	Tužević, Turjanski, Dabar (3)	Lučan, Prokike, Vodoteč, Gornje Vrhovine (4)		Staro Selo (1)	
Korenica	Frkašić (1)	Vrelo Korenice, Debelo Brdo, Jošani (2X), Krbavica, Ličko Petrovo Selo (6)	Udbina (1)	Bjelopolje, Frkašić, Bunić, Mutilić, Visuć, Komić, Korenica, Trnavac, Mekinjar, Mutilić, Svračkovo Selo (11)	Srednja Gora (1)			
Gospić	Medak, Smiljan (2)	Kosinj, Lipovo Polje, Barlete, Studenci (4)	Barlete (1)	Mogorić, Divoselo (2)	Vrebac, Ostrvica, Počitelj, Raduč Široka Kula (5)	Gospić (1)	Raduč (1)	
Gračac	Gračac, Sveti Marko na Velebitu, Pribudić (3)	Zrmanja, Velika Popina (2)		Bruvno, Mazin, Deringaj, Kik, Štikada (2X) (6)	Gračac, Ploča (2)			Klanac (1)
Donji Lapac	Donji Lapac, Tiškovac (2)	Nebljusi, Doljani, Srb, Suvaja (4)	Dobro Selo (1)	Osredci, Dabašnica (2)	Donji Lapac (1)			

Filip Skiljan

DESTINY OF THE ORTHODOX CHURCHES IN LIKA IN THE TIME OF SOCIALISM

Summary

In this article the author provides information on demolition and removal of the Orthodox churches in the region of Lika (Otocac, Gospic, Gracac, Korenica and Donji Lapac) during the socialist period (1945 – 1990). From the article which was created based on the original archival records from the Croatian State Archives (Fund of the Commission for Relations with Religious Communities NR/SR Croatia, fund no. 310), the author concludes that part of the churches that were heavily damaged during World War II by the Ustasha, Italians or Germans, was removed by the communist authorities and residents themselves in the period after World War II. The residents and representatives of the communist authorities mined and removed some of the buildings which were almost completely intact. In the post-war period, there were also many cases when local authorities did not allow the reconstruction of some facilities in spite of the fact that the Eparchy of Gornji Karlovac managed to raise funds for their reconstruction. One of the first buildings that was renovated in the period of socialism, was the temple in Gospic. The author of this article covers also the attitude of local authorities towards the few Orthodox priests in the region of Lika.

Keywords: *the Eparchy of Gornji Karlovac, Serbian Orthodox Church, Lika, religious communities, the Commission for Relations with Religious Communities NR / SR Croatia.*

УДК 355.426(497.6)”1992/1995”
DOI: 10.7251/GMS1808259B
(Стручни рад)

Никола БОРКОВИЋ
Републички центар за истраживање рата,
ратних злочина и тражење несталих лица,
Бања Лука
n.borkovic@rciry.vladars.net

СМРТ 12 БЕБА – МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА ЈЕДНЕ ТРАГЕДИЈЕ

Резиме: *Аутор се у раду бави начином на који је вршено обиљежавање и успостављање меморијализацијских основа за колективно памћење трагедије у Клиничко-болничком центру у Бањој Луци када је због недостатка кисеоника преминуло дванаест тек рођених беба. Овај догађај протоком времена постао је једно од чворишта колективног памћења на Одбрамбено-отаџбински рат, посебно на неравномјеран однос међународне заједнице према сукобљеним странама у рату, чак и онда када су угрожени животи дјеце.*

Кључне ријечи: *Бања Лука, бебе, кисеоник, обиљежавање, меморијализација, Уједињене нације, Босна и Херцеговина.*

Прољећа 1992. године, муслиманско-хрватска коалиција држала је у окружењу Аутономну Регију Крајину (сјеверозападни дио тадашње Српске Републике Босне и Херцеговине) са Бањом Луком као центром, чиме их је одсјекла од Југославије. У граду је била несташица основних животних намирница, средстава за хигијену и лијекова. Живот је додатно отежавала рестрикција електричне енергије и воде. Ваздушни коридор био је једини извор снадбијевања граду, али и Клиничко-болничком центру као највећој медицинској

установи у Аутономној Регији Крајина. Функционисање града и његових становника су озбиљно доведени у питање. Крајем маја у КБЦ-у дошло је до несташице кисеоника. Због недостатка кисеоника почињу да умиру пријевремено рођене бебе, којима је кисеоник био неопходан у терапијском поступку.

Први апел за помоћ из Клиничко-болничког центра упућен је 20. маја 1992. године.[2] На тај дан је преминула и прва беба. Запослени у КБЦ-у покушали су да медицински кисеоник надомјесте индустријским, који су након апела за помоћ, достављали бројни појединци и организације из Бање Луке. Организација уједињених нација је Резолуцијом 757 од 30. маја 1992. године увела санкције Савезној Републици Југославији.[3] Увођењем санкција прекинут је ваздушни саобраћај, а Аутономна Регија Крајина и Бања Лука нашле су се у потпуној изолацији. На батајничком аеродром (СРЈ) 12. јуна 1992. године био је спреман авион са кисеоником и другом медицинском опремом намијењен КБЦ-у. Хуманитарни лет је требало да одобри комитет за санкције Савјета безбједности Уједињених нација. Уобичајена процедура за добијање дозволе трајала је до седам дана. Ни након дванаест дана лет није одобрен.

У Савезној Републици Југославији вођена је кампања да се допусти лет и спријечи агонија у КБЦ-у. Кампања је вођена преко средстава јавног информисања, а ову акцију су подржале и бројне познате личности. Своје апеле упутили су и предсједник Савезне Републике Југославије Добрица Ћосић, као и поглавар Српске православне цркве, Његова светост патријарх српски господин Павле.[4] Апели су упућивани генералном секретару Бутросу Бутросу Галију, међународним институцијама и хуманитарним организацијама. Позиви за помоћ упућивани су и из Републике Српске Крајине, бањолучке и книнске болнице. Свјетски медији су у потпуности игнорисали сваку вијест о трагедији у Клиничко-болничком центру.

[1] *Дневник Златка Дивића, необјављена грађа*, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица (даље: РЦИРЗ).

[2] *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, III tom (1946–1996), Beograd, 1999, 572.

[3] *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, III tom (1946–1996), Beograd, 1999, 572.

[4] *Одговорност за трагедију*, Вечерње новости, 20. 6. 1992, 5; *Патње српског народа под заштитом УН*, Политика, 24. 6. 1992, 5.

Резолуцијом УН 760/1992, хуманитарна помоћ је изузета из санкција према Савезној Републици Југославији.[5] Ова одлука суштински није промијенила стање на терену. Специјални комитет Савјета безбједности Уједињених нација одобрио је 24. јуна хуманитарне летове према западном дијелу Републике Српске Крајине и Аутономној Регији Крајина. Захваљујући отезању влада БиХ и Хрватске, које су требале да дају дозволу за прелет авиона преко њихове територије, до ових летова није дошло.

Хуманитарна криза ријешена је војном операцијом „Коридор '92" Војске Српске Републике БиХ.[5] Овом операцијом ослобођена је Посавина и створени су услови за несметани пролазак хуманитарних конвоја. Пробијањем копненог пута према Савезној Републици Југославији и доласком хуманитарне помоћи првих дана јула трајно је ријешено питање проблема са кисеоником у КБЦ-у. Трагедија у бањолучком породилишту исписала је најтужније странице историје Клиничко-болничког центра и Бање Луке. Од 22. маја до 19. јуна преминуло је дванаест пријевремено рођених беба.[6] Неке су бебе преминуле свега неколико сати по рођењу. Родитељи им нису стигли дати ни име па су бебе сахрањене и заведене, осим једне, без имена.

Свијест о драми кроз коју су прошли становници АРК у љето 1992. и страдању дванаест беба први пут је каналисана и нашла умјетнички израз у пјесми „Дванаест звјездица",[7] коју је написао и компоновао бањолучки музичар Момир Никић.[8] Концепција пјесме је замишљена тако да буде изнесена као писмо генералном секретару ОУН, што је био и њен први, односно радни назив – „Писмо генералном секретару Уједињених нација". Данашњи назив пјесме је извучен из рефрена. Према ауторовим ријечима, пјесма је *јако брзо написана, и музика и текст, као да ми је неко шаптао. Такве пјесме, написане у даху, обично буду и најбоље и најискреније*. Текст је написан недуго након што су медији објавили да је преминула и дванаеста беба.[9]

[5] Resolution 760 (1992) (приступљено 13. 9. 2018), http://www.nato.int/ifor/un/u920618a.htm

[6] Операцијом „Коридор '92" командовао је генерал Момир Талић, командант 1. крајишког корпуса Војске Српске Републике БиХ, а начелник штаба био је пуковник Бошко Келечевић. Циљ операције био је пробој из окружења и спајање са снагама Источнобосанског корпуса. Одлука о извођењу операције „Коридор '92" донесена је 18. јуна 1992, а операција је започела 24. јуна 1992. Уочи почетка операције генерал Талић је рекао Новици Симићу: *Хоћу прво преко Требаве, најкраћим путем, хоћу коридор до Видовдана, па макар то била козја стаза, нећу да дјеца умиру*. Дана 26. јуна дошло је до спајања јединица Војске Српске Републике БиХ у рејону села Чардак и села Живково Поље, чиме је коридор спојен и извршено спајање РСК и западног дијела Српске Републике БиХ са источним дијелом и даље са Савезном Републиком Југославијом. Ослобађањем Модриче, 28. јуна 1992. отворен је асфалтни пут за Србију. (Група аутора, *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, РЦИРЗ, Бања Лука, 2018, 135−154) Операција „Коридор '92", у јавности познатија као „Битка за живот" или „Коридор живота", заиста је схваћена као борба за живот, не само беба и пацијената у бањалучком КБЦ-у, већ и цјелокупног становништва у Аутономној Регији Крајини, које је било на измаку снага.

Демо-верзију Момир је снимио у кућним условима, на касетофону, уз помоћ свога брата Саше Никића, такође музичара. Аудио-запис пјесме снимљен је октобра или новембра 1992. у студију бањолучког БИГ радија, највише захваљујући чињеници да је Саша Никић, који је у то вријеме радио као водитељ на том радију, наишао на разумијевање власника радија. У ово вријеме БИГ радио био је један од ријетких који је имао минималне техничке услове за снимање. Тако је једна захтјевна пјесма снимљена у готово немогућим условима, што најбоље илуструје чињеница да су, након пуштања матрице, вокал и хор истовремено снимани, а то се иначе ријетко ради. Видео-спот је снимљен почетком 1993. у продукцији БИГ радија и Телевизије Бања Лука, у режији Љубомира Паљевића.[10]

Пјесма није писана са намјером да буде комерцијална нити је било претпоставки да ће толико дуго да траје. Њен смисао и порука су у потпуности универзални, што је вјероватно и допринијело томе да надживи ратна збивања. Колико је утицала на коначан облик свијести о трагедији говори нам перцепција стихова „У исти дан рођени – у исти дан ваш оштар мач пресуди“. Ови стихови, као вид пјесничке слободе, обликовали су утисак да су све бебе умрле истовремено, а порука је заправо да је свака појединачна беба рођена и умрла у истом дану. Као својеврсна парафраза стихова из „Крваве бајке“[11] Десанке Максимовић, која је саставни дио самосвијести српског човјека, и пјесма „Дванаест звјездица“ Момира Никића постала је саставни дио идентитета српског народа, саставни дио његовог посљедњег слоја насталог из искуства посљедње борбе за слободу. Томе у прилог говори чињеница да је на основу Никићеве пјесме дванаест бањолучких беба постало препознатљиво под именом Дванаест звјездица.

Специфично је и то да је прво визуелно изображење страдања дванаест беба постављено на споменику погинулом

[6] Ђукелић Душанке из Мркоњић Града, мушко, рођен 22. маја 1992, преминуо 22. маја 1992; Кнежевић Живке из Кључа, мушко, рођен 22. маја 1992, преминуо 23. маја 1992; Дедић Фате из Босанског Новог, мушко, рођен 23. маја 1992, преминуо 27. 5. 1992; Тубић Жељке из Приједора, мушко, рођен 19. маја 1992, преминуо 28. маја 1992; Мурица Делић Зилхе из Мркоњић Града, женско, рођена 1. јуна 1992, преминула 1. јуна 1992; Пушкар Нађе из Бање Луке, женско, рођена 29. маја 1992, преминула 1. јуна 1992; Медић Сафете из Кључа, женско, рођена 26. маја 1992, преминула 2. јуна 1992; Марић Драгославе из Дервенте, мушко, рођен 3. јуна 1992, преминуо 5. јуна 1992; Комљеновић Драгице из Скендер Вакуфа, женско, рођена 24. маја 1992, преминула 7. јуна 1992; Сандић Милене из Прњавора, женско, рођена 15. јуна 1992, преминула 16. јуна 1992; Ћуран Маиде из Прњавора, мушко, рођена 17. јуна 1992, преминуо 17. јуна 1992; Рауш Грозде Владимир из Челинца, мушко, рођен 28. маја 1992, преминуо 19. јуна 1992. (РЦИРЗ, Бања Лука – Крајина, I-5-2)

[7] Текст пјесме: Ја не молим за себе / како је суђено и биће / ал’ реците, господине /да л’ вас пеку ове сузе /да л’ спавате /У исти дан рођени /у исти дан ваш оштар мач пресуди /и питам се господине /који бог има моћ /да вам опрости /Дванаест звјездица с неба пало је /ноћас на ваш длан /цијењени господине / Дванаест звјездица с неба пало је /шта су

припаднику ВРС, потпоручнику Францу Шуберту[12] (Franz Schubert) из Бање Луке. Споменик, који обилује симболиком из Францовог живота, осмислио је и израдио његов отац Крсто Шуберт.[13] На зупчанику, симболу његове струке, налази се и дванаест звјездица које представљају дванаест беба. Звјездице симболизују емотивну димензију узрока операције пробоја „Коридора живота“ у којој је Франц учествовао са својом јединицом, али и његове одбране у којој је неколико мјесеци касније изгубио живот.[14] Споменик је подигнут на годишњицу његове погибије.

Колико је смрт Дванаест звјездица, као посљедица хуманитарне кризе, била свесрпска, говори и чињеница да је већ у јуну 1993. Покрет жена Југославије за Тимочку Крајину покренуо иницијативу да се у Бањој Луци подигне спомен-обиљежје за дванаест беба.[15] Спомен-плоча је откривена крајем јуна наредне године на Клиници за дјечије болести бањолучког КБЦ-а.[16]Ово је био поклон општине Књажевац и жена Тимочке Крајине граду Бањој Луци. На спомен-плочи је записано: *У времену од 19. маја до 28. јуна 1992. године захваљујући „хуманости свијета“ који је увео блокаду против српског народа у бањалучком Клиничко-болничком центру умрло је 12 беба због недостатка кисеоника и лијекова*.

Поводом двогодишњице бањолучке трагедије одржан је комеморативни скуп под називом „Дванаест звјездица“ у организацији дневних новина „Глас српски“ и дизајн студија „МВМ“. На скупу, којем је, према новинском извјештају, присуствовало десет хиљада Бањолучана, говорили су: мр Рајко Касагић, предсједник Извршног одбора општине Бања Лука; др Радислав Вукић, директор бањолучког КБЦ-а; Бранислав Божић, новинар и дописник Радио Београда.[17] Уочи скупа, грађани су добили поклон-разгледницу са мотивом дванаест звјездица и исписаном поруком: *Када звијезда умре, њена свјетлост остаје у васиони још милионима година*.[18]

скривиле /цијењени господине /У исти дан су рођени /у исти дан ваш оштар мач /им пресуди /и питам се, висости /који бог има моћ да вам опрости /Дванаест звјездица /с неба пало је/ на ваш длан /цијењени господине. (*Крајишки војник*, Специјално издање: *Шест година послије*..., 28. 6. 1998, 16)

8 Композитор, текстописац, аранжер, програмер и гитариста. Рођен је 25. септембра 1963. у Бањој Луци. Свирао је у неколико бањолучких рок бендова. Оснивач је познатог бањолучког рок бенда Balkan Express. Добитник је награде „Златни грб града Бања Лука“. Живи и ради у Бањој Луци. (Изјава Момира Никића аутору 2. маја 2017)

9 Изјава Момира Никића аутору 2. маја 2017.

10 Исто.

11 Пјесма је инспирисана стријељањем српског становништва у Крагујевцу 21. октобра 1941. Међу стријељанима су били и ђаци Крагујевачке гимназије. Злочин су извршили припадници њемачких окупационих снага.

12 Франц Шуберт рођен је 7. марта 1957. у Титограду (данашња Подгорица) у Црној Гори, од оца Крстана и мајке Фатиме. Одрастао је у Бањој Луци, гдје је завршио основну и средњу школу. Био је запослен у бањолучком предузећу „Јелшинград“. Свој ратни пут започео је 15. 9. 1991. Као официр ЈНА, а потом и као официр ВРС, обављао је дужност командира

На ширењу свијести о бањолучкој трагедији вриједно су радили и представници медицинске струке. Тако је на скупу педијатара из бивше Социјалистичке Федеративне Репулике Југославије који је одржан у марту 1994. у Трсту била присутна и делегација из бањолучког КБЦ-а. Начелник Педијатријске клинике др Бранислав Лолић говорио је, између осталог, о трагедији која се маја и јуна 1992. збила у Бањој Луци.[19]

Грађење свијести о дубини трагедије било је праћено и административним одлукама. Тако је Скупштина општине Бања Лука, на сједници одржаној 6. октобра 1994, донијела Одлуку о утврђивању имена улица, број: 12-012-153/94, којом је дотадашњој Улици Кола српских сестара додијељен назив Улица дванаест беба.[20]

У истом периоду, дванаест звјездица ћемо наћи и у обиљежјима традиционалне српске културе. Гусларску пјесму „Смрт дванаест беба“ написао је Миливоје Љиљанић, а уз гусле отпјевао Саво Контић.[21] Неколико година касније, 1999, као дио фрескописа острошког скита Светог Јована Крститеља у Јован Долу код Никшића, у Црној Гори, изображено је и страдање дванаест беба у Бањој Луци. Аутор фреске је монах Лазар.

Двије године након рата, за достојно обиљежавање заједничке гробнице дванаест беба побринула се Влада Републике Српске. На иницијативу тадашњег премијера Милорада Додика на бањолучком Новом гробљу подигнут је споменик на којем су уклесани стихови пјесме „Дванаест звјездица“.

На приједлог Одбора за његовање традиције ослободилачких ратова при Влади Републике Српске, страдање дванаест беба уврштено је 14. јуна 2008. у Програм

Извиђачко-диверзантске чете Друге крајишке бригаде. Током рата рањен је више пута. Погинуо је 21. септембра 1992. у селу Видовице, Орашје приликом напада ХВО. Указом предсједника Републике Српске бр. 01-21-133/93 од 28. јуна 1993, за изванредне успјехе у командовању и руковођењу оружаним снагама Републике Српске одликован је Орденом Милоша Обилића. Одлуком СО Бања Лука једна бањолучка улица носи његово име. (*Heroji žive vječno*, Документ из личне збирке породице Шуберт.)

13 С. Рисојевић, *Биста за сина*, Глас. Документ из личне збирке породице Шуберт.

14 *Heroji žive vječno*, Документ из личне збирке породице Шуберт.

15 Младен Мутић, *Споменик жртвама безумља*, Глас српски, 26. 6. 1993, 6.

16 Мехмед Диздар, *Спомен-плоча бањалучким бебама*, Глас српски, 27/28. 6. 1994, 14.

17 Милкица Милојевић, *Дванаест звјездица над коридором живота*, Глас српски, 21. 6. 1994, 11.

18 Милкица Милојевић, *Тихи протест против нечовјечности*, Глас српски, 18, 19. и 20. 6. 1994, 11.

19 Изјава др Бранислава Лолића аутору 19. септембра 2017. Дио података које је др Лолић изнио тада у јавност објављени су у публикацији *The impact of war on child health in the countries of the former Yugoslavia: a report of a workshop, March 27−30, 1994,*

обиљежавања значајних историјских датума и догађаја Републике Српске, као догађај од регионалног значаја, а 22. мај је проглашен „Даном страдања дванаест беба усљед недостатка кисеоника ратне 1992“. До тада није постојао званичан датум обиљежавања, већ су се активности у вези са обиљежавањем дешавале око 19. јуна, тј. на дан кад је преминула посљедња беба. Иницијативом Републичке организације породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила, 22. децембра 2008. подигнуто је споменобиљежје у центру Бање Луке. Аутор идејног рјешења скулптуре „Живот“ је Маја Милић Алексић.[22] Споменобиљежје су открили браћа и сестре преминулих беба. Откривању спомен-обиљежја присуствовали су предсједник Републике Српске Рајко Кузмановић, министар рада и борачко-инвалидске заштите Бошко Томић, предсједник Народне скупштине Републике Српске Игор Радојичић, градоначелник Бање Луке Драгољуб Давидовић и представници удружења проистеклих из Одбрамбено-отаџбинског рата.[23]

Мајке преминулих беба су у децембру 2010. формирале удружење „12 беба“ са сједиштем у Приједору. Циљ удружења је да се кроз хуманитарни рад помогне обољелој дјеци.[24] Својим постојањем и дјеловањем и ово удружење доприноси да се ова страшна трагедија не заборави. Седам мајки које данас живе на територији Републике Српске заједнички су крајем 2007. Министарству рада и борачко-инвалидске заштите поднијеле захтјев за признавање права на цивилну породичну инвалиднину. Захтјев је одобрен септембра 2011.[25]

Двадесетогодишњица трагедије обиљежена је 19. јуна 2012. под називом „Нисмо вас заборавили!“. Том приликом је у бањолучком парку „Петар Кочић“ упаљено 12 хиљада свијећа. Организатори су били Омладинска организација „Агора“ и Удружење „12 беба“.[26] Исте године је и први пут објављена збирка пјесама посвећена страдалим бебама, „Пој славија“ аутора Рада Радовића.[27] Наредне године, Бањолучко

Trieste, Italy, Washington, National Academy Press, 1995. Колико је познато, ово је први пут да су информације о трагедији у КБЦ-у изнесене на међународном научном нивоу.

[20] Одлука о утврђивању имена улица, *Службени гласник Општине Бања Лука*, број 7/94, 12. октобар 1994, Бања Лука, 30–31.

[21] Више види: Narodni Guslar Savo Kontic – Smrt Dvanaest Beba, https://www.youtube.com/watch?v=JTdv3LlGkkY (приступљено15.10.2017).

[22] Спољашњи дио скулптуре тумачи се као загрљај, фетус и нешто њежно, а уједно представља знак питања зашто се све то десило. То је један круг који је насилно прекинут, а у њему се налази 12 елемената који асоцирају на бебе и представљају срж живота. Поред скулптуре је легенда на српском и енглеском језику. Средства за изградњу споменика обезбиједили су Министарство рада и борачко-инвалидске заштите и Град Бања Лука. (Тања Ковачевић, *Симбол мира и бриге*, Глас, 18. 12. 2008, 30) На легенди која се налази испред споменика посвећеног страдању „Дванаест звјездица“ стоји: *...због одлуке Савјета безбједности о забрани лета над БиХ*. Тако и ова легенда, постављена са намјером да се достојно обиљежи једна трагедија, доприноси распламсавању бројних теза о српској пропаганди, вјеровању да су бебе жртвоване као и бројним написима како је цијела

студентско позориште је премијерно извело поетску драму „Дванаест звјездица“, аутора, редитеља и сценографа Александра Пејаковића.[28] Високи званичници Републике Српске, представници Града Бање Луке и амбасадор Републике Србије редовно су присуствовали обиљежавањима Дана страдања бањолучких беба. С друге стране, и поред сталних позива амбасадорима и представницима земаља које су биле у Комитету СБ ОУН, никада се нико није одазвао.

На састанку предсједнице Владе Републике Српске Жељке Цвијановић и представника Удружења „12 беба“ одржаном 20. маја 2015. постигнут је договор да се од 2016. на Дан страдања беба у свим средњим и основним школама одржи школски час посвећен овом догађају.[29] Јуна 2016. мјесна борачка организација Осјечани је у сарадњи са градом Модрича организовала меморијални марш од Осјечана до Дуге Њиве под називом „12 километара за 12 звјездица“.[30] Приликом обиљежавања годишњице пробоја Коридора, 2016, први пут је пуштено тринаест бијелих голубова као симбол сјећања на бањолучке бебе (тринаести у част Слађане Кобас).

Двије деценије након страдања, страдале бебе су добиле достојно обиљежје и на филмском платну. У Бањој Луци је 2013. завршено снимање документарног филма „Дах живота“, аутора Сњежане Брезо, у продукцији РТРС. Након учешћа на бројним домаћим и иностраним филмским фестивалима, филм је у Републици Српској премијерно приказан у јануару 2016. Инспирисан страдањем беба у КБЦ-у у Бањој Луци током маја и јуна 1992, филм прати животну причу једине преживјеле бебе, Марка Медаковића, који није благовремено третиран кисеоником и усљед тога има перманентна оштећења организма. Данас је инвалид и не може да преживи без туђе помоћи. „Дах живота“ је најбоље и најобимније свједочанство овог страдања. Значај овог филма је и у томе што је путем бројних фестивала на којима је приказан презентовано страдање дванаест беба

ова трагедија измишљена. Наиме, забрана лета над територијом БиХ установљена је 9. октобра 1992. на основу Резолуције 781 (1992) ОУН којом су забрањени неовлашћени војни летови. На основу ове резолуције НАТО је покренуо операцију „Скај монитор“ (Sky Monitor). Забрана за све летове изнад територије БиХ, осим оних које одобри Комитет СБ ОУН, уведена је Резолуцијом 816 од 31. марта 1993. Да би спровео ову резолуцију, НАТО је 12. априла 1993. покренуо операцију „Спријечити лет“ (Operation Deny Flight). (Resolution 781 (1992) *(приступљено 15. 9. 2018), https://www.nato.int/ifor/un/u921009a.htm*; Resolution 816 (1993) *(приступљено 15. 9. 2018),* http://www.nato.int/ifor/un/u930331a.htm)

[23] Uroš Vukić, *Sjećanje na 12 beba*, Nezavisne novine, 23. 12. 2008, 6.

[24] Удружење окупља мајке преминулих беба: Жељка Тубић (секретар Удружења), Живка Кнежевић, Маида Ћуран, Милена Сандић, Драгица Комљеновић, Драгослава Марић, Грозда Рауш, као и Стојан Кобас, отац тринаесте звјездице Слађане Кобас. (Снежана Савић, *Удружење „Дванаест беба“ помаже обољелој дјеци*, Глас, 23. 12. 2010, 9)

[25] РЦИРЗ, Бања Лука – Крајина, I-5-2, *Захтјев за признавање права на цивилну породичну инвалиднину*, бр. 16-03-56-15662/07.

[26] Срђан Мишљеновић, *Страдање беба – белег на срцу*

које је у свјетским размјерама потпуно непознато, а чиме је изашло изван оквира Републике Српске и Србије. Пројекције филма су одржане у свим већим градовима Републике Српске и Србије. Квалитет филма препознали су и стручњаци па је добио више признања и награда.[31]

Сваке године приликом обиљежавања ове трагедије на мјесту гдје су сахрањене бебе свештенство Епархије бањалучке служи парастос. Тако је и обиљежавање двадесетпетогодишњице страдања беба у бањолучком КБЦ-у започело служењем помена на Новом гробљу у Бањој Луци, а затим настављено и код спомен-обиљежја „Живот“. Обиљежавању су присуствовали највиши функционери Републике Српске и грађани Бање Луке. Вијенце су на спомен-обиљежје положиле мајке, делегације и појединци, као и дјеца из бањолучких основних школа.[32] Након тога, присутнима се обратио и предсједник Републике Српске Милорад Додик. У Академији наука и умјетности Републике Српске је пригодним програмом настављено обиљежавање двадесетпетогодишњице. Програм је започео одавањем поште за преминулу мајку Живку Кнежевић. Присутнима су се обратили предсједник Републичке организације породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Недељко Митровић, директор УКЦ Бања Лука др Владо Ђајић, мајке Драгослава Јаћимовић и Жељка Тубић и предсједник Владе Републике Српске Жељка Цвијановић.

Поводом двадесет и пет година од трагедије у КБЦ-у уручене су Повеље достојанства и Повеље захвалности. Повеље достојанства додијељене су мајкама дванаест беба: Жељки Тубић, Драгици Комљеновић, Драгослави Јаћимовић, постхумно Живки Кнежевић (примила кћерка Александра Кнежевић), Грозди Рауш (примио њен супруг Радомир Рауш), Милени Сандић, Стојану Кобасу, оцу преминуле Слађане Кобас и Снежани Медаковић, мајци Марка Медаковића. Повеље је уручила предсједница Владе Републике Српске

Српске (приступљено 21. 6. 2016), www.novosti.rs/…/планета.480.html:384914-Страдање-беба-белег-на-срцу-Српске

[27] Више види: Раде С. Радовић, *Пој славуја*, Источно Сарајево, 2012. Друго допуњено издање објављено је 2013, а треће допуњено издање 2015.

[28] А. М., *Премијера представе „Дванаест звјездица“*, Глас, 12. 12. 2013, 26.

[29] *Od iduće godine školski čas posvećen stradanju 12 banjalučkih beba (приступљено 29. 9. 2016),* http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Od-iduce-godine-skolski-cas-posvecen-stradanju-12-banjaluckih-beba/370477

[30] Ivana Bukejlović, *12 KILOMETARA ZA 12 ZVJEZDICA – 150 srca je kucalo da se ne zaboravi* (приступљено 29. 9. 2016), http://dobojski.info/drustvo-i-politika/item/13650-12-kilometara-za-12-zvjezdica-150-srca-je-kucalo-da-se-ne-zaboravi-foto

[31] Награду за најбољи документарни филм на „Fingal Film Festival“ у Даблину, Ирска; прву награду фестивала „Бдење Јакова Орфелина“ у Сремским Карловцима, Србија; награду „Стећак кнеза Павла“ на фестивалу „Први кадар“ у Источном Сарајеву, Република Српска; гран-при „Воља за животом“ на фестивалу у Великој Плани, Србија; награду „Сребрни пастир“ и Повељу „Седерик Делијер“ (Cedric Dallier) за најбољи

Жељка Цвијановић. Маиди Ћуран, која је била спријечена да присуствује, повеља је уручена накнадно. Повеље захвалности добили су: некадашњи начелник Дјечје хирургије у Бањој Луци др Драган Данелишен за први запис о дванаест беба у књизи „Ко њих пита“, Раде Радовић за збирку пјесама „Пој славуја“ која је посвећена бањолучким бебама, аутор пјесме „Дванаест звјездица“ Момир Никић, др Милош Бајић, пилот ВРС Дарко Мијатовић, некадашњи градоначелник Драгољуб Давидовић, аутор документарног филма „Дах живота“ Сњежана Брезо, као и медијске куће: Радио-телевизија Републике Српске, бањолучки Радио БИГ и дневни лист „Глас српске“. Повеље је уручио Недељко Митровић, предсједник Републичке организације породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске.

Овај хронолошки низ догађаја који су обиљежили начин и структуру меморијализације страдалих 12 бањолучких беба сугерише нам неколико битних закључака. Прије свега, овдје видимо да је један догађај који је обухватао микропростор постао готово национални симбол страдања Срба западно од Дрине, заступљен у готово свим видовима памћења − институционалном, народном и црквеном. Да би овакво разумијевање постало могуће, потребна је креативна рецепција у оквиру које највећи допринос дају умјетници. Овдје је интересантно и евидентно кретање од личног ка општем. Разумијевањем трагедије која је задесила град на Врбасу бавили су се појединци, а тек за њима је дошла држава која је верификовала постојеће стање. Битан елемент можемо видјети и у спојевима модерног и традиционалног. Њега видимо у оприсутњености теме како у модерној музици тако и у традиционалном гусларском изразу, али и у визуелним умјетностима, што видимо кроз изображење на споменику у центру Бање Луке, али и у црквеној техници фреско-сликарства.

страни филм на фестивалу ФЕСТЕФ у Кучеву, Србија; награду „Златна диплома“ на фестивалу „Братина“ у Москви, Руска Федерација; награду „Александар Сидељников“ за најбољу режију на фестивалу „Златни витез“, Севастопољ, Руска Федерација, као и гран-при на Међународном фестивалу православног филма „Снажни духом“ у Крушевцу, Србија.

[32] Вијенце су положили: предсједник Републике Српске Милорад Додик, делегација Народне скупштине са потпредсједником Народне скупштине Републике Српске др Ненадом Стевандићем на челу, делегација Владе Републике Српске са предсједницом Владе Жељком Цвијановић на челу, делегација Града Бања Лука са градоначелником Игором Радојичићем на челу, изасланик српског члана Предсједништва БиХ Велимир Сакан, у име Републике Србије генерални конзул Владимир Николић, делегација УКЦ Бања Лука, делегација Трећег „Република Српска“ пука, Удружење жена жртава рата Републике Српске, Савез удружења ратних војних инвалида Републике Српске, Удружење логораша Републике Српске, Савез удружења бораца Народноослободилачког рата и Шеф бањолучке канцеларије мисије OSCE-а Дмитриј Јорданидис (Dmitry Iordanidis).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Архив Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

Лична збирка породице Шуберт.

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, III tom (1946–1996), Beograd, 1999.

Вечерње новости, 1992.

Глас, 1993, 1994, 2008, 2010, 2013.

Крајишки војник, Специјално издање: *Шест година послије...*, 28. 6. 1998.

Nezavisne novine, 2008.

Службени гласник Општине Бања Лука, октобар, Бањалука, 1994.

Ivana Bukejlović, 12 KILOMETARA ZA 12 ZVJEZDICA – 150 srca je kucalo da se ne zaboravi *(приступљено 29. 9. 2016), http://dobojski.info/drustvo-i-politika/item/13650-12-kilometara-za-12-zvjezdica-150-srca-je-kucalo-da-se-ne-zaboravi-foto*

Narodni Guslar Savo Kontic – Smrt Dvanaest Beba, https://www.youtube.com/watch?v=JTdv3LlGkkY (приступљено 15. 10. 2017)

Od iduće godine školski čas posvećen stradanju 12 banjalučkih beba (приступљено 29. 9. 2016), http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Od-iduce-godine-skolski-cas-posvecen-stradanju-12-banjaluckih-beba/370477

Resulution 760 (1992), http://www.nato.int/ifor/un/u920618a.htm (приступљено 13. 9. 2018)

Resulution 781 (1992), https://www.nato.int/ifor/un/u921009a.htm (приступљено 15. 9. 2018)

Resolution 816 (1993), http://www.nato.int/ifor/un/u930331a.htm(приступљено 15. 9.2018)

Срђан Мишљеновић, *Страдање беба – белег на срцу Српске*, www.novosti.rs/.../планета.480.html:384914-Страдање-беба-белег-на-срцу-Српске*(приступљено 21. 6. 2016)*

Изјава др Бранислава Лолића 19. септембра 2017.

Изјава Момира Никића аутору 2. маја 2017.

Литература

Група аутора, *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, РЦИРЗ, Бања Лука, 2018.

Др Драган Данелишен, *Ко њих пита*, Глас српски, Бања Лука, 1995.

Радовић, С. Раде, *Пој славуја*, Источно Сарајево, 2012.

The impact of war on child health in the countries of the former Yugoslavia: a report of a workshop, March 27−30, 1994, Trieste, Italy, Washington, National Academy Press, 1995.

Nikola Borkovic

DEATH OF 12 BABIES — MEMORIALIZATION OF A TRAGEDY

Summary

In the paper the author covers the way the commemoration was held and establishment of the memorialization basis for the collective memory of a tragedy at the Clinical Center in Banja Luka when twelve newborn babies died from lack of oxygen. In time this event has become one of the hubs of the collective memory for the Defensive-Fatherland War, especially for an uneven attitude of the international community towards the conflicting war parties, even when the children lives were threatened.

Keywords: *Banja Luka, babies, oxygen, commemoration, memorialization, the United Nations, Bosnia and Herzegovina.*

ГРАЂА ИЗ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ

УДК 94(497.11)”1914/1918“:929 Стефановић У.
DOI: 10.7251/GMS1808273S

Урош Стефановић

МОЈ ПУТ У ЖИВОТ

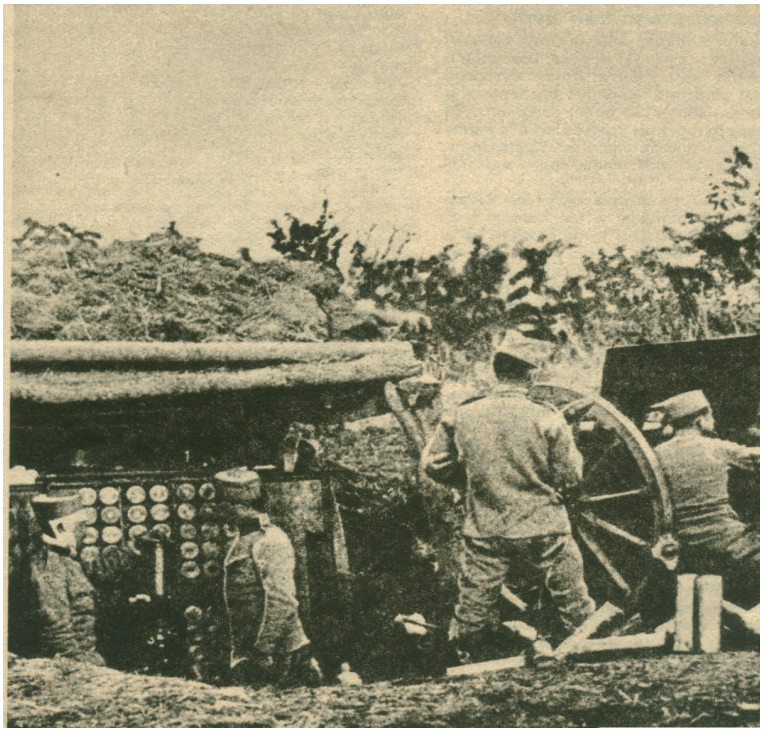

на страшном мјесту постојати...

Родио сам се 2. септембра 1890. године у Бањој Луци. Моји родитељи за вријеме мога дјетињства држали су кафану недалеко од родног ми мјеста Бање Луке. Оптерећени многобројном породицом, тежили су да бар једно дијете скину са терета и тако сам се по свршеној основној школи, у јесен 1905. године, нашао у Босанској Градишци. Трговац који је имао рачуна да ме прими на храну и сву опскрбу, примио ме је на занат и тако сам изучио трговину. Код истог трговца остао сам осам година у служби све до поласка на одслужење војног рока у Аустроугарској војсци. Први свјетски рат затекао ме је 1914. на одслужењу трогодишњег војног рока у Грацу, у Аустрији. Друга босанска регимента, у чијем сам саставу био и ја, упућена је одмах против Руса на фронт у Галицију. Шести дан рата, код првог додира са Русима, ја сам код Лавова пребјегао Русима. Као свјестан Словен, нисам хтио борити се против Словена а за рачун Германа.

Заробљени Словени, као руски заробљеници, из Кијева, упућени су у топле крајеве Азије, док су Германи и Мађари ишли за Сибир. Транспортом Словена кренуо сам за Азију, те код Самаре прешао Волгу, затим Урал, те кроз пјешчане степе кроз Бухару и Хиву, затим преко Аму Дарје и Сир Дарје у Туркестан. Послије четрнаестодневне вожње жељезницом из Кијева, нашли смо се на граници Персије и Авганистана недалеко од Каспијског мора, под Памир планином у Асшабаду.

Логор пограничног руског пука који је отишао у Европу на фронт постао је сада наш нови завичај. Живот у логору у Асшабаду био је прилично тежак. Одмах у почетку поправили смо и подигли два метра висок зид од блата којим је логор био опасан.

Хигијена никаква, мало воде. Спавали смо у стотинама, један поред другог на пола метра простора за сваког, сви под једним покривачем колико је касарна била дуга а широким један и по метар. Тако је половина покривача служила за простирач а половина за покривач. Овако стијешњени, у већ загађеним касарнама, и ми пристигли са фронта унијели смо свој допринос у гамади. Храна је била врло слаба, стално чај и каша, а само понекад мало неког варива са мало меса од

камиле. Послије неколико мјесеци, обневидјели смо те смо једни друге морали водати.

Одмах по доласку у логор отпочели смо са припремама за одлазак на српски фронт у Србију, те је наступило прегруписање. Једни су били за, а други против, и тако настане јаз између нас самих који се из дана у дан повећавао и довео до међусобне туче, која је попримала озбиљан карактер.

Док смо из Петрограда, из Српског посланства, очекивали рјешење наших молби, да се упутимо у Србију на фронт, дотле је рад у логору постајао све тежи. Мјесецима смо просјецали камен, доводили воду из ријеке, да бисмо недалеко од логора правили циглу. Претходно смо ископали велике базене, навозили земљу, а затим пуштали воду у базен и голи газали по блату у базену, затим пуштали воду из једног у други базен, метали земљу у спремљене калупе за циглу и односили на сушење. За вријеме оваквог рада, руски војници би са опасачем облијетали и ударали заробљеника који би начас застао или нешто почео говорити.

Овакво несносно стање трајало је мјесецима, а туча између заробљеника, подијељених на Словене и издајице (тако смо ове друге звали), распалила се дотле да је у једној тучи камењем, поред доста рањеника, демолирана и једна касарна. На рапорту испред нас неколико десетина, наш делегат Поповић из Новог Сада, на питање „зашто се ми Аустријанци између себе тучемо“, одговорио је руском генералу, команданту нашег логора, да ми Срби тучемо своје трутове и издајице, да зато Србија иде напријед, а да тако чине и Руси, не би се догодило оно што се тих дана на Карпатима догодило. Алудирао је овим на велики успјех Срба и на нагло одступање руске војске са Карпата усљед саботаже и издаје руских генерала. За прву казну сви са рапорта добили смо по осам дана затвора, са само пола фунте хљеба дневно. По доласку новог команданта за наш логор дознали смо да је смијењени генерал био Нијемац. Тек тада нам је био јасан његов цијели поступак с нама као добровољцима.

Сумњајући у рад ранијег команданта, ми смо свој поступак обновили и нову молбу са списковима поново по-

слали Српском посланству у Петроград. Послије непуна два мјесеца стигне наређење и ми сви у јулу 1915. из Асшабада кренемо истим путем натраг за Србију. Послије осамнаестодневне вожње жељезницом, из Асшабада стигли смо у руско пристаниште на Дунаву – Рени, а одавде за Прахово и 15. августа 1915. били смо већ у Нишу.

Послије краћег регрутовања, са преко 1000 људи, формиран је од нас Први српски добровољачки батаљон. Наоружани пушкама и бомбама, будемо упућени на бугарски фронт више Сурдуклице. На Власини сам 6. октобра 1915. био рањен од Бугара. Под притиском надмоћних снага, Њемаца и Аустријанаца с једне, те „свјежих“ Бугара с друге стране, српски фронт је на свим линијама попуштао, а онда је настало опште повлачење под борбом кроз Србију.

СРПСКА ГОЛГОТА – КАМЕНА БРДА АЛБАНИЈЕ

Иако рањен, ја сам у одступници бранио сваки педаљ српске земље и учествовао у борби против непријатеља нашег народа. Борило се и одступало, а одступању никад краја. Сваки дан гори иза горег, јер кишни дани долазе, почиње сњежити, стално без одмора, иде се у зиму. Коморе се путем заглибљују и постепено се распадају, да је на граници Албаније сасвим нестане.

Одступање кроз Албанију кретало се у два правца: први, и лакши, са главном командом, путем преко Пећи за Драч, а други, тежи, од Струге низ Црни Дрим, до Везирева моста, који личи на једногрбу деву и под којим је сахрањен добар дио наше артиљерије.

Од Везирева моста, преко Љум Куле, настаје српска голгота. Иако нас стално у стопу прати њемачка тешка канонада, овдје се наш фронт ломи и губи се надзор над јединицама, јер се пред нас сада испрсио нови непријатељ – гола, беспутна, стрма камена брда, чију је козју стазу покрио мањи снег. Један за другим пењали смо се уз брда, све једно веће од другога, којима никад краја. Снијег завијава, а сури вјетар кроз кости пробија. Кад би неко, само зачас, онако знојав, застао

да се одмори, тај би се брзо смрзао и не би био више у стању да пут продужи.

Иза села Бицане и Васјати, према Дебру и Пишкопеји, настало је стално спуштање низ гола брда, да би се сада у низији заглибили у блату кроз које је претходно безброј избјеглица – грађана, жена, дјеце, те заробљених Аустријанаца прошло. Ко се извукао жив из голих брда, тај би сада, газећи разгажено блато до кољена, послије неколико дана малаксао и заглибио се и ту нашао смрт. Било је мјеста, гдје се, усљед исцрпљености, заглибила разна стока, коњи, те војнички лешеви, да су личила на велико бојиште. Изнемогли од глади и тешка пута, обољели, умирали су на сваком кораку. Преко њих смо прелазили као преко пањева, јер овдје нико никоме није могао помоћи. Овдје је брат брата и друг друга остављао или са њим и сам умирао. На пролазу, војници би од ове угинуле стоке и коња сјекли комаде меса и кували, те онако напола пријесно, без соли и хљеба, јели. Ишло се у непознату земљу, само да се иде. Нигдје се није смјело застати и одморити јер би залутале војнике из засједе убијали Арнаути.

Послије чувеног албанског блата дошла су поново брда. Након неколико дана стигли смо на највише брдо Чукус, на коме се од јака вјетра није могло одржати на ногама. Овдје на Чукусу, послије толиког пута, добили смо први пут по пола килограма бијелог брашна, које бисмо без соли, у топлој води, кували и онако, као љепило, у сласт јели. Док се на Чукусу од студени смрзавало, трећи дан по ступању са Чукуса преко неког трогрбог моста стигли смо у Елбасан, гдје смо морали и копоране са себе скидати од врућине.

Есад-пашина војска, иако дотадашњи неки савезници, није нам се због разних болести и зараза које смо ми носили собом дала задржавати у граду, него смо морали што брже проћи кроз Елбасан и Тирану, са надом да ћемо се у Драчу, који нам је сад био на домаку, укрцати како нам је речено у савезничке лађе за Француску. Нашој радости није било краја: ићи у Француску, послије свега што је прошло. На путу кроз Албанију врло се ријетко виђао албански народ. Изгледа да су избјегавали сусрет са нама. А како и не би кад ми тражимо

хљеба, а вјероватно га ни за себе тада нису довољно имали. Нужда нас је научила тражити „леба“. Кад их питамо „ска бук“, што значи – „има ли хљеба“, ако има он би климнуо слијева на десно главом и обратно, и одговорили „ска ска”, и тражио од нас „ска срма“, што значи сребрен новац, јер за товар папирног новца ниси од Арнаута ништа могао добити. Ако нема, онда клима главом одозго доле и обратно и кажу „ка бук“, што значи „нема хлеба“. Климање главе код њих има сасвим супротно значење од нашег.

У Љешу пред Драчом, по површном прегледу, распоређивали су здравије војнике преко Драча за Крф и Бизерту. Болесни од тифуса упућени су на острво Вид, а ја сам са зараженим од дизентерије ишао за Валону. Не познајући тај предио, мислио сам да је Валона негдје близу, иначе бих отишао за Вид. На острву Виду тифус је свом снагом харао и уништавао српског војника, који је послије толиких патњи тешко изнио живу главу, да је сад овдје остави. У недостатку снаге за закопавање лешева, мртви су посипани живим кречом и бацани у море.

На мом путу за Валону, сад се опет испрсила река Шкумба, затим Семени, па Војуша. На ријеци Семени изашли су пред нас у сусрет италијански војници, који ће, као водичи, спровести нашу колону за Валону, јер су се ријеке и потоци тако разлили усљед киша да је сва околина била под водом. Иза чисте и лијепе манастирске варошице Фијери, гдје смо први пут видјели свиње, настале су баре, те смо шест сати, непрестано без пута, газили по непрегледним разливеним ријекама и барама. И на овом путу, кроз баруштине, оставили смо добар дио својих другова на вјечном починку, а о неке смо се и спотицали, те час упадали до врата, час до паса преко неких ограда и јарака да бисмо после шест сати хода изашли окупани на суво тло. Највише су настрадали они који су се претходно изули и газили боси, не знајући куда и колико ће тај пут трајати преко бара. Исцрпљени маршом кроз баре и дочепавши се земље под ногама, онако мокри, попадали су поједини на земљу и брзо заспали, док је други дио здравијих војника скупљао гране и ложио ватру. Сад је настало сушење

одијела и тријебљење од вашки. Послије толиког непроспаваног пута ту смо први пут у миру и без стрепње преспавали ноћ у некој омањој шумици. Сутрадан смо наставили пут за Валону. Многе смо другове успјепи пробудити, а добар дио их је остао, с тим да касније наставе пут, или да ту вјечно остану, о томе се ништа не зна. Међу онима који су кренули даље био сам и ја. Послије три дана хода стигли смо у Валону.

На пјешчаном пристаништу Валоне искупљали су се војници неколико дана чекајући лађе. Дани су пролазили а ми смо цвокотали од студени. Тек седми дан стиже омања лађица, која је тек којих стотињак људи могла примити, а нас на хиљаде чека. Овдје смо први пут од Талијана, примили топлу кувану храну – по четврт литра ријетке пашташуте. Хљеба, нити ишта тврдог, нисмо смјели јести јер су нам се цријева, усљед непримања хране, умртвила. Било је случајева да се неки дочепао било сира или хљеба од талијанских војника и убрзо умирао јер му цријева нису могла радити.

Осми дан дође ред на мене. Нас много, а лађица мала. Сваки је желио што прије да се ријеши валонског пијеска. У масама којима се није могло командовати, насрнули су војници по уским даскама на лађу. Гурајући се, поједини су падали у море, док су се други у лађи набили као сардине, јер нико није хтио на обали остати. Причало се да лађа због њемачких сумарена неће више долазити, а шта онда са осталима?

Са набијеним војницима, као сардине приљубљеним један уз другог на палуби брода, утискао сам се некако и ја. Напокон кренусмо од обале, зажељевши да више никада не видимо ни Албанију ни Валону. Путовали смо само дању, док смо ноћу стајали. Брод је стално мијењао правац и скривао се из залива у залив, данас напријед, сутра опет натраг, па стој, па стој, а искрцавања никад. Збијени на палуби као сардине, гурали бисмо се кад се три пута дневно по пола литра дијелило ријетке куване пашташуте, коју смо примали у порцијама преносећи их преко главе.

Гурали смо се сваки час, кад неко мора да врши нуж-

ду, јер сви смо болесници од тешке и досадне болести дизентерије, која је толико ухватила маха и досадила тако да би се човјек убио. Из почетка смо некако допирали до на крај лађе, па онако обављали нужду са лађе у море, док је после ишло један по другоме, али и у властите гаће, свак' на свом мјесту. Јер, није се могло минута чекати, а камоли стићи накрај лађе.

Испочетка је било и туче због тога што смо вршили нужду један по другом, док се нисмо и на то навикли. Сједити се није могло од набијености људи, а није се имало ни на шта, него смо непрестано, онако збијени, стајали или наизмјенично чучали. Од грчева и болова у стомаку, те смрада, загађени од нас самих, нисмо ни осјетили безброј вашки које су нас клале.

Ово је био најгори и најцрњи дио мог пута и тешко је вјеровати да је ово путовање, односно стајање овако дуго у збијеном поретку, под оваквим околностима, било могуће преживјети послије свега што је овоме претходило. Стајали смо изгледа зато што нису знали куд ће са нама оваквима или су се бојали торпедовања лађе. У то вријеме већина њемачких подморница сручила се у Јадранско, Јонско и Средоземно море, да би осујетили евакуацију српске војске из Албаније, а било је и потапања.

Деветнаести дан послије Танталових мука искрцали смо се на Сардинију, на Магареће острво – Исоле дел Асинаре. Колона италијанског санитета дочекала нас је на обали. Нисмо се могли кретати, износили су нас, јер су нам се ноге укочиле од стајања, те нисмо могли дуго усправно ходати, већ четвороношке иако смо тако жељели стати слободном ногом на земљу. Затим смо се сви до голе коже свукли. На један крај одложили смо пушке, бомбе и муницију, на други шињеле и све остало на једну гомилу која је због вашки спаљена. Тек тада су се указали голи људски скелети од којих ниједан није био тежи од 40 кг. Да је било коме стати па погледати како се она храбра српска војска прерушила у живе лешеве! Италијани су нас тада овакве сликали.

Послије евакуације наше војске, италијански санитет ступио је у акцију. Једни су нас бријали, други шишали, трећи би бријали прса, испод пазуха и гдје год има длака, четврти су мазали избријана мјеста неком текућином попут нафте. Тада смо ишли онако голи неколико километара до прве бараке иза неког брдашца гдје смо се под топлим тушевима добро опрали и окупали. Затим бисмо се пресвукли у чисти веш и одијела италијанских војника, стара али чиста. Недалеко од ових барака указао се велики логор са новоподигнутим шаторима у које ми први долазимо. Шатори у које смо распоређени по четворица били су чисти, сламом добро напуњени, па је милина била у њих лећи... и почели смо пјевати: „Ех, ко не зна шта су муке тешке, нека пређе Албанију пјешке“.

Уз врло строгу дијету приступило се нашем свестраном лечењу. Безброј разних инјекција примили смо по свим дијеловима тијела. Живот је кренуо напријед и сваки идући дан је био бољи и ведрији од прошлог. Спавали смо много и добро и вазда смо сањали пекаре пуне хљеба. Али ујутру осванемо гладни и жалосни што тога збиља није било. Наш карантин на Исола дел Асинара трајао је пуних шест мјесеци. Једног јулског дана 1916. стиже по нас француска лађа. Укрцамо се и пристигнемо негдје између Марсеља и Тулона. Опет у карантин, изван села и градова, у неки вођњак, опет под шаторе. Поново је настао детаљни преглед, те примање разних инјекција и послије три недјеље проведене у карантину сада нас расподијеле по разним њивама, у породице Француза по брдовитим крајевима ове околине. Французи су нас примили боље него своје рођене. Водили би нас двапут недјељно у кино или позориште. У шетњу бисмо ишли трамвајима и аутобусима, на разне излете и све би за нас плаћали и још би нам на џепарац понешто дали.

Врло брзо смо се овдје опоравилии, изгледали боље и љепше него икад раније, поготово сада у новом одијелу француског војника. Убрзо се успоставило велико пријатељство између Срба и Француза, а понегдје се развила и љубав. Не зна се докле би то стигло да послије два мјесеца Српска војна

команда из Тулона није позвала све нас на војну комисију за преглед.

ЗДРАВИ ОДЛАЗЕ НА БОЈИШТЕ

Убрзо су здравији отишли на Солунски фронт, који је тада успостављен. Ја сам остао као реконвалесцент, само сада у депоу Срба у Тулону, гдје смо живјели касарнским животом, а понекад ишли и на вјежбе. У помањкању радне снаге, француско бродоградилиште А ла Сејуане недалеко од Тулона тражило је раднике те се са неким друговима јавим и ја и тако сам постао радник на бродоградњи са бројем на ормару који се вазда скида и предаје у почетку и на свршетку рада. Ја сам радио на пуњењу великих оловних цијеви пијеском и на постављању цијеви у лађе. Ту сам стекао међу радницима велико пријатељство па сам се с неким касније са фронта дуго дописивао. И овај рад сам прекинуо због позива на комисијски преглед у Тулон. Код прегледа нађоше љекари да имам катар с обје стране плућа, те одредише да идем на село како бих што више био изложен сунцу и ваздуху. Истина је да сам био тада прехлађен и да сам тешко дисао, али ме није ништа бољело, нити сам имао температуру, те на то нисам обраћао пажњу.

Велепосједници са села вазда су тражили радне снаге за пољске радове, јер је прољеће наступило. Ја и неколико мојих другова тако ријешимо да идемо на село, на рад. Од наше војне команде добили смо објаве на оба језика за слободно кретање, а француске власти од српског војника нису никад тражиле „пермисном“, нити га што службено питали. Уживали смо пуну слободу, већу него раније код својих кућа. Једног дана аутомобилом је у наш депо стигао један старији господин и тако нас четворица кренемо њему на имање.

Испочетка ми је био овај рад доста тежак, али ме је било стид напустити посао. Шта би они о Србима мислили? И тако сам данима окопавао винограде да бих послије ставио прскалицу на леђа те лијевом руком пумпао, а десном прскао по виновој лози од чокота до чокота, тако данима. Како је шта

доспијевало, тако се и наш рад одвијао. Брали смо кајсије, брескве, јабуке, орахе, те напосљетку и грожђе. Убрано воће се сортирало и слагало у врло лијепе кошарице, преносили бисмо их до главног пута и ту воће остављали. Сутрадан бисмо товарили у камионе и отпремали за извоз. На оваквом раду кретали смо се од Клермон Ферана и Лиона, мијењали газде и шетали по дивним француским селима. Свуда је храна била изврсна, никад мање од пет јела, а јело се вазда по пет пута дневно, стално и обилато, уз 0,25 л вина уз сваки оброк, само у подне по 0,50 л вина свакоме раднику и вазда тако. Овдје се вода и не пије или врло мало. Вина тако добра и тако много нема ваљда ни једна земља више од Француске.

Октобар 1916. пресјекао је све наше радове јер смо поново позвани сви у депо у Тулону. Након комисијског прегледа, оглашен сам способним. Убрзо затим кренуо сам са транспортом Срба за солунски фронт. Сада смо као „скупа роба“ путовали само возом. Из Тулона кренули смо преко Ницe, Монака, на Ђенову, Фиренцу, Рим, Бари, Бриндизи до Таранта, што значи прешли смо читаву италијанску „чизму“ и то уздуж, са врха сјевера до накрај југа.

Кроз Италију, путовали смо брзим електричним возом, а стајали смо само у већим градовима. Из Таранта превезли смо се лађом у Итеју (Грчка), а затим одмах продужили возом за Микру, недалеко од Солуна, гдје је био српски прихватни логор са Главном командом. Послије три дана по доласку у Микру, распоређен сам у 2. чету 2. батаљона 15. пјешадијског пука „Стеван Синђелић“, који је тада држао положај звани „Крива Чука“ под Кожухом. Моја Тимочка дивизија тада је држала положаје од Кожух планине лијево, све до Порејског потока. На овом дијелу фронта стално су се водиле чарке и чинили препади, кад мањи, кад већи. Углавном се водио позадином рововски рат из свих врста оружја. Већих борби било је само лијево од нас, на Кајмакчалану и код заузећа Битоља. Десно од Кожух планине положаје су држали Грци, а иза ових, све до Дојрана, Енглези.

На положају Криве Чуке, смјењивали су се наши батаљони, сваких четрнаест дана. Тада би силазили под сам

Кожух, гдје су били шатори за резерву рововску. У подножју Соколца налазило се тада евакуисано сеоце Доњи Пожар, недалеко од варошице Суботско. Наше Народно позориште из Београда начинило је у Доњем Пожару љетну позорницу на којој су војсци давани наши народни позоришни комади. Женске улоге играли су мушкарци, јер женских није било и то је било врло интересантно и забавно као велика разонода војницима. Радовали би се ићи у резерву под Кожух, највише ради позоришта, а и коло није изостајало.

За вријеме љетних дана, на овом дијелу фронта, трала је српску војску маларија. Од комараца се није могло око отворити иако је свако од нас имао „комарник" у који би се умотао за вријеме одмора. Стално је једна трећина војника лежала у ватри, по амбулантама, болницама, а и по рововима. Три пута дневно сваки је војник пред дежурним официром морао попити по прашак-кинин, па нам је стално зујало у ушима. Исто толико, досадили су нам француски зечеви, који су лађама стизали из Африке, а који су нам служили као главна храна на фронту. У Африци, веле, имају Французи фарме у којима гаје зечеве за исхрану војске.

ПРИМИРЈЕ НА УСКРС

Кроз ову цијелу годину дана проведену на положају, осим корњача, којих је на неким мјестима било да си с једне на другу могао газити и мазги које су доносиле муницију и храну, нисмо видјели друго женско створење. На Ускрс 1918. године, био сам дежурни у рову. Обилазећи истурена стражарска мјеста пред Бијелим каменом, преко којег се види бугарско село Зборско, гледао сам бијелу црквицу са које би нам често допирао глас звона. Наши је нису дирали иако је била надомак артиљерије. На бугарском стражарском мјесту удаљеном једва 100 метара од нашег, пред само свитање дана, обављали су Бугари смјену стражара и видјела су се у рову три војника. Кад су нас спазили, разлијеже се с њихове стране глас: „Ај, братко, данас је Васкрсење, не се тепамо". „Не се тепамо" − одговорио сам, и тако је за тај дан склопљено примирје, али само на том дијелу фронта.

Припреме за пробој Солунског фронта вршене су доста дуго у највећој тајности. Дању и ноћу довлачила се артиљерија и муниција свих калибара и све се концентрисало десно од брда Соколца око села Доњи Пожар. Наше ровове, које смо дотад држали, запосјели су сада Грци, а Срби су се концентрисали код Доњег Пожара за напад и пробој Солунског фронта. Два дана и двије ноћи трајала је с наше стране страшна артиљеријска ватра из свих артиљеријских оружја на бугарске и аустро-њемачке положаје, док су Грци и Енглези на десној страни нашег фронта од Кожуха, Ђевђелије до Дојрана, за то вријеме демонстрирали, заваравајући непријатеља. Срби и Французи, послије страшне артиљеријске ватре, која је вођена преко наших глава јурнули су свом силином у таквом налету на непријатељске ровове, да се по рововима све гушало. По прекиду артиљеријске ватре са наше стране, кренуо је ланац по ланац наше и француске војске у напад. Нападали смо свом силином, али и падали. Мртви и рањени су остајали, док су остали слијепо јурили напријед и само напријед.

СВАКИ СРБИН ДИВ

Са Србима, у пробоју Солунског фронта на овом дијелу, који је извршен 2. септембра 1918. године, учествовали су и Французи, не знам са колико дивизија. Знам само да смо се у налету смјењивали са Четвртим колонијалним пуком, у коме је био један добар дио црнаца, Сенегалаца. Бугари су жилави војници. Одступали су само онда кад су морали. Бранили су прилазе својој земљи, али на нашој страни био је куд и камо већи морал. Само сазнање да на својим бајонетима носимо слободу и да окупацију наше заробљене земље замјењујемо слободом, на нашем путу за ово остварење нисмо познавали ни хтјели чути за препреке. Сваки се Србин претворио у дива и јуришао само напријед, да би што прије видио своје миле и драге и донио им тако жељно очекивану слободу.

Док су Грци и Енглези остали у својим рововима и сталном ватром заваравали Бугаре, дотле смо ми и Французи, десно од Соколца из Доњег Пожара, јурнули свом силином,

пробили бугарски фронт и савладали неколико утврђених линија. Страшан је био призор у бугарским рововима. Баражном ватром наше и француске артиљерије исјечене су све шуме гдје су се налазили бугарски ровови. Први бугарски ровови, који су били најбоље утврђени, били су формално сравњени са земљом. Погинули и рањени били су затрпани изломљеним дрвећем и земљом, а ко је покушао да се спасе, тај је по поломљеном дрвећу висио раскомадан. Баражна ватра наше артиљерије била је страшна. Освајање нових ровова, којих је било неколико линија и утврђених гнијезда митраљезима и артиљеријом, сада је била ствар пјешадије. Чим смо освајањем постигли извјесну дубину пробоја и заузећа бугарских утврђених линија, наши су тада кренули у три правца. Док су једни ишли у правом смјеру напријед, дотле су наше двије колоне пошле у сасвим супротном правцу десно и лијево, позади у бок осталим бугарским линијама, које су пред њима држали Грци и Енглези. Сада је настало клање и гушање по рововима из којих су се Бугари очајнички бранили. Ваљало је ићи дуж читаве линије фронта, јер Бугари нису напуштали ровове, док их ниси ликвидирао.

Ово чишћење трајало је шест дана, док нисмо успјели послије дводневне тешке фронталне борбе пребацити Бугаре преко Вардара. У ноћи са 9. на 10. септембар избио је мој батаљон на Вардар, лијево од Демир-капије, гдје се такође водила велика борба па је небо било освијетљено од ватре. Пошто смо послије тешке борбе успјели да натјерамо Бугаре на Вардар, сада је ваљало гонити их и даље. Мој батаљон, одређен у претходницу, добио је задатак да пронађе газ преко Вардара и осигура прелаз осталим јединицама које долазе иза нас. Командир је питао који би јунак од официра и војника смио сам да пређе преко Вардара и пронађе најплићи дио Вардара за прелаз газећи, а да зна сигурно и добро пливати. Док су једни ћутали, други су питали шта је на обали с друге стране, шта ће бити ако нас Бугари пусте да пређемо, па нас онда натјерају на Вардар да се потушимо, и ово се гунђало: „Тада би била вуна, вуна, Кићо!”

Послије краћег времена, ја сам се јавио да ћу извршити тај задатак.

„Браво Уроше, баш си прави Босанац, осрамотио си све Тимочане“ – рекао је командир, капетан Брана Пантић, Београђанин, и јавио одмах команданту Батаљона. Док су остали војници лежали стотињак метара иза брдашца и одмарали се, артиљерија је с обје стране грувала у ноћ. Ја сам с командиром и командантом сишао на Вардар. Ноћ је била тамна и, сем шуморења Вардара, ништа се није могло чути нити видјети. Вардар је брза и непозната ријека и ваљало се с њом у овој тамној ноћи ухватити у коштац. Послије краћег објашњења, поновио сам команданту задатак и, пошто ме је упозорио да је Вардар брз и опасан, почео сам се спремати на извршење задатка. Своје ствари са одијелом предао сам на чување поручнику Воји Станковићу, воднику у мојој чети. Муницију сам и бомбе објесио око врата, а са пушком у десној руци више главе, у 1 сат по ноћи, између 9. и 10. септембра, нагазио сам на Вардар. Мјесто гдје смо се сложили да буде прелаз није било погодно јер је требало ту нешто и пливати, а задатак је био да и најмањи војник 4. вода може прегазити. Нешто више од 100 метара уз Вардар са бугарске стране успио сам пронаћи жељни газ преко Вардара. Сад је ваљало осигурати прелаз осталима, а претходно испитати непријатељску обалу и пар брежуљака на бугарској страни. За овај задатак узео сам митраљез са посадом и десетину војника мога вода те с њима поново прешао Вардар. Испитао сам обалу, разне гребене и брдашца у дубини до 200 метара, а у ширину до 500 метара, колико је потребно за батаљон. Поставио сам митраљез на један гребен, иза камења распоредио остатак војника за осигурање и поново прећем на нашу страну. Пошто сам предао рапорт о учињеном, у 2,30 сати ноћу издато је наређење за прелаз.

На обали смо одложили порције и чутурице да код прелаза не звецкају, јер се прелаз преко Вардара имао извршити у највећој тајности. Са пребаченим пушкама и муницијом око врата, држећи се чврсто један уз другог за опасач, у косом смјеру низ Вардар, који нас је ударао у леђа, прешао сам

са остатком мога вода, одмах распоредио у стријелце и тако осигурао прелаз осталим јединицама.

Освитао је 10. септембар када су српске јединице Десне армије по прелазу Вардара кренуле у гоњење непријатеља који се бранио и повлачио према граници. Бугари су свако брдо бранили и повлачили се само кад су морали. Борби је било много и били су упорни, али смо ипак избили на њихову границу. Баш кад смо се радовали да мало загазимо на непријатељско тло, од наших савезника стигне наређење – Стој гдје си! Убрзо јер дошло и друго наређење, да цијела армија промијени правац и крене лијево од бугарске границе, преко Метохије и Македоније за Босну. Наши савезници бојали су се ваљда да Срби не би изгубили свој добар глас и начинили штогод што не треба, враћајући Бугарима жао за срамоту, па су зато промијенили наш правац наступања, док су они са својом војском ушли у Бугарску. Док се наша Десна армија обрачунавала са Бугарима, дотле је лијево од Соколца, положаје које су држали Аустријанци и Нијемци, наша Прва армија и Французи, након пробоја фронта добро потукла. Гонили су непријатеља и заробљавали у масама њихове војнике и разна оружја. Први додир са Аустријанцима имао је мој батаљон у брдима пред Пријепољем, гдје су били потучени до ногу тако да нас послије нигдје нису ни сачекали, само су бјежали, како је ко могао. Избили смо први у Радовиште, затим Скопље, и напослијетку стигли у Вишеград. Од Вишеграда до Сарајева мој батаљон осигуравао је тада безброј мањих и већих тунела. Ја сам са мојим водом осигуравао један дио пута Устипрача–Горажде.

Капитулација непријатеља пред нашом снагом услиједила је брзо и тако се Први свјетски рат, послије четири тешке године, за нас, као побједнике и ослободиоце, срећно завршио.

Бити у рату, ништа не учинити, а погинути, то је луда несрећа која многе прати. Бити у безброј ратова, на много фронтова, свуда стићи а свуда проћи и на страшном мјесту постојати и опет жив кући доћи, то је нешто више, о чему ће други рећи. Ту, поред велике војничке вјештине, главну улогу има и животна способност човјека.

По свршеном рату, мој батаљон запосјео је и Травнички округ. Моја чета била је у Бугојну, а ја сам са својим водом био командант мјеста у Доњем Вакуфу и Купресу. За све вријеме мог ратовања имао сам чин наредника, који ми је признат из аустријске војске пошто се у српској војсци није лако давао чин и унапређење, а ја то нисам ни тражио.

Одликован сам са три виша одликовања: Албанском споменицом (што је велика ријеткост), Златном медаљом Милоша Обилића за храброст и Румунским крстом.

У мају 1919. године демобилисан сам из Травника и послије осам година први пут видио сам своје рођене и свој родни крај, Бању Луку. Весељу није било краја. Српску војску свуда је народ дочекивао са цвијећем, позивао у домове и гостио. Срби грађани су се утркивали ко ће боље дочекати и угостити српског војника.

Поред ове љепоте, имао сам и једну неугодност. Наиме, моја чета из Бугојна тражила је преко команде мјеста у Бањој Луци да одмах предам војничко одијело: шињел, два пара веша и ципеле, које сам на себи имао, те да се с овим раздужим, пошто више нисам војник. Чета се повлачила из Босне у састав Тимочке дивизије у Србију.

Од веша и одијела које сам 1911. године, кад сам отишао на одлужење војног рока и оставио код својих, нисам затекао ни марамице. Моји укућани, код којих сам оставио све што сам имао, службено су обавијештени од Аустријске команде да сам 1914. године у Галицији у борби нестао и мислили су да сам погинуо. За покој моје душе давали су парастосе и све вјерске обреде по реду, како то већ иде. Тако је онда моја сиротиња коју сам код куће оставио разбуцана и пропала. Сада је настала јурњава за мном, јер моја чета непрестано тражи да се ја раздужим, а ја не знам како. Нисам имао ни пребијене паре, а набавка одијела и осталога тражила је велики новац. Овакво стање трајало је шест мјесеци по мојој демобилизацији и за то вријеме све су више јурили за мном те сам напокон и на полицији за то саслушаван, али помоћи нема ниоткуда јер се ја нисам имао у шта преобући. На полицији сам објаснио ствар и додао − зар послије све-

га што се претходно са мном збило сад треба послије осам и по година да по улицама ходам го зато да бих се раздужио са војничким одијелом. Кад бих на улици видио војничку патролу, склањао сам се и скривао мислећи да ће ме свући. Напокон, добијем од трговца С. Пољокана, жидова, штоф за одијело и ципеле на кредит, посредством мојих пријатеља. Одијело ми сашије Којо Марчетић, пола бадава и пола на кредит, и тако се кутаришем једне прилично неугодне работе.

(У тексту кориштене фотографије објављене у публикацији *Солунци*, посебно издање часописа *Дуга*, мај 1984)

УДК 929:94 Стефановић У.
DOI: 10.7251/GMS1808293M

Зоран М. Мачкић
Бања Лука

О УРОШУ СТЕФАНОВИЋУ
(редигована биографија)[1]

Урош Стефановић рођен је 2. септембра 1890. године у Бањој Луци, гдје су његови родитељи, отац Петар и мајка Јованка (рођ. Гороња), недалеко од Бање Луке држали скромну сеоску кафану. По завршетку основне школе, 1903. године, отишао је у Градишку на трговачки занат.

Одмах се укључио у рад Соколског друштва и Друштва трезвености „Побратимство“, а 1910. отпочео је са систематским вјежбањем. Постао је друштвени предњак, а ускоро и замјеник старјешине и припремао сеоску омладину за слет сокола и побратима одржан 1911. у Градишци.

Соколско друштво „Душан Силни” основали су 1906. године у Бањалуци, Владислав Скарић и адвокат Стеван Мољевић. Потом је основано мостарско и сарајевско друштво, а 1909. у Сарајеву је основана Српска соколска жупа босанскохерцеговачка, која је окупила 15 друштава. Од тада су сва друштва прихватила назив „Српски соко”. Одлука о уједињењу српског соколства донесена је 1910. у Београду. Уједињење српских соколских жупа у Аустроугарској са Савезом соколских друштава „Душан Силни” снажно је прихваћена, као и јединствена обиљежја, команде и начело „Устај, живи, бори се, не клони!”.

У јесен 1911. позван је на одслужење кадровског рока у Аустроугарску војску.

Први свјетски рат га затиче у Грацу. Његова Друга босанска регимента, упућена је на галицијски фронт у борбу против Руса. Већ шестог дана, након првог ватреног окршаја

[1] Цјеловита биографија објављена је под насловом „Урош Стефановић – српски добровољац, трговац, гимнастичар и соколаш“ у *Гласнику Удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука, год. IV/2012, стр. 197„—201.

код Лавова, наредник Урош је, заједно са многим Србима, пребјегао на руску страну. Велика група ратних заробљеника прешла је тежак пут преко Самаре, Волге, Урала, Бухаре, Аму Дарје и Сир Дарје, све до Туркестана, гдје је смјештена у напуштени логор пограничног руског пука. У споразуму са српском владом, око 3.500 ратних заробљеника транспортовано је Дунавом у Србију и у августу 1915. Урош Стефановић је стигао у Ниш.

Аустроугарска војска је 5. октобра 1915. покренула офанзиву са Саве и Дунава. Четири дана касније Србија је нападнута и са истока јер се Бугарска прикључила Централним силама. Урошева јединица се борила код Сурдулице, гдје је тешко рањен. И поред првих великих побједа српске војске, борба на два фронта и сукоб са великим силама условио је повлачење војске и преко Црне Горе и Албаније према Јадранском мору, одакле је савезничким бродовима пребачена у Грчку и сјеверну Африку. Урош је стигао до Валоне, одатле је пребачен на Сардинију, а потом на Асинару, „острво бијелих магараца“.

Почетком 1916. са Асинаре је евакуисан у нови логор, овај пут у Француској, негдје између Марсеја и Тулона, гдје је још шест мјесеци провео у Тулону као реконвалесцент. Октобра 1916, потпуно опорављен, наредник Урош Стефановић је упућен на Солунски фронт. Распоређен је у 15. пјешадијски пук „Стеван Синђелић” (Зајечарски пук) у саставу Тимочке дивизије, која је држала положаје око Кожух планине. Одатле је са српском војском кренуо у пробој Солунског фронта. Ослобођење 1918. године га је затекло у Травнику, а маја 1919. је демобилисан и вратио се у Бању Луку

Његова породица била је службено обавијештена да је нестао у Галицији, па су му чак редовно давали парастосе. Као и он, и браћа су му била на фронтовима, а сада потпуно осиромашени. Ускоро је и његов старији брат Љубо успио да поврати стару трговину и гостионицу, па је Урош добио прво привремено запослење. Одмах је почео и борбу за своје економско осамостаљење. Успио је да у Господској улици добије локал, и 20. јуна 1920. године, отворио је колонијалну

радњу коју је потом пререгистровао у трговину деликатесом и шпецерајем.

Био је први предсједник Савеза ратних добровољаца Бањолучког среза који је имао велики задатак да евидентира све добровољце и напише појединачне молбе са свим потребним подацима ради добијања добровољачког увјерења. По закону о добровољцима, сваки добровољац – борац са исправним увјерењем, овјереним од Министарства војске и морнарице, добијао би по 50 дунума државне земље, а неборац по 30 дунума.У малој канцеларији уз свој локал са једним чиновником уписивао је, поготово пијачним данима, све борце који су стизали из околних села, писао молбе, водио дневник и отпремао Министарству на рјешавање. Организоване су биле и три комисије за истраживање и диобу расположиве државне земље.

Легенда: Слијева надесно стоје: Јово Цвјетић, Раде Мићевић, непознат, непознат, Божо Варићак, Станко Божић, Петар Мишковић и Ђуро Коџо.

Сједе: Ћиро Дедић, Остоја Гојковић из Градишке, непознат, непознат, капетан витез Лујо Ловрић, непознати официр, Урош Стефановић, Дане Бајић и Јозо Шмит.

Оженио се 20. јануара 1922. године Милевом, са којом је новембра исте године стекао кћерку Стојанку, а јуна 1924. и кћерку Душанку.

Одмах по демобилизацији и повратку у Бању Луку, Урош се враћа и својој старој љубави – соколству. У зиму 1919/20. похађа савезни соколски течај за предњаке у Љубљани. На годишњој скупштини Соколског друштва „Петар Мркоњић" 1922. изабран је за начелника. Исте године, у великој мјери и његовом заслугом, оснива се Соколска жупа Бањалука, која окупља 11 друштава. Изабран је за замјеника начелника Жупе и ову је дужност обављао 15 година, а за то вријеме обезбједио је представљање њених чланова на соколским слетовима у Београду, Загребу, Љубљани, Осијеку и Сарајеву. На Урошев приједлог, из Словеније је дошао Милош Волк, који је све до Другог свјетског рата радио у Бањолучкој соколској жупи.

Бањолучке соколаше предводио је на слетовима у Београду, Љубљани, Бихаћу, и на 8. свесловенском слету у Прагу 1926. То је био њихов први наступ у иностранству, представило се и 110 бањолучких вјежбача и 60 вјежбачица. На свесоколском слету у Прагу, 1938. године, међу 35.000 учесника била је и Бањолучка соколска група.

Урош Стефановић је био неуморни члан Организационог одбора за изградњу Соколског дома краља Александра I Ујединитеља, отвореног 12—13. јуна 1937. великим соколским слетом.

У то вријеме, соколство је израсло у масован и снажан покрет, а Бањолучка соколска жупа окупљала је 27 друштава и 66 соколских чета, са преко 7300 вјежбача и 5000 вјежбачица.

Након успостављања усташке власти 1941. године, Урош је са породицом, као и велики број угледних српских трговачких породица, протјеран у Србију.

Послије рата укључио се у рад Соколског друштва у Бањој Луци, односно ДТВ „Партизан", које је наставило његове традиције, а у бањолучкој гимназији једно вријеме предавао је гимнастику.

На годишњој скупштини Савеза ратних добровољаца Бањолучког среза 1920. Урош Стефановић је изабран за предсједника. Био је и активан члан Угоститељско-трговачке

коморе Врбаске бановине и Српског пјевачког друштва „Јединство”. У већ поодмаклој доби, укључио се у рад Малог црквеног хора, који су 1966. покренули ђакон Ратко Радујковић и Рускиња Марија Витковска.

За успјешно вођење соколства Урош одликован је орденима Св. Саве III и IV степена.

Урош Стефановић умро је 17. јануара 1972. у Бањој Луци.

*

Овдје се објављују изводи из успомена У. Стефановића који се чувају у Архиву Републике Српске под бројем ARS-209-MG-II/ 96, а забиљежене су 1954. године.

Приредила Нада ПУВАЧИЋ

УДК 016:929Вулин М.
DOI: 10.7251/GMS1808299U

Александра Улетиловић
Народна и универзитетска библиотека РС
Бања Лука
aleksandra.bl83@gmail.com

БИБЛИОГРАФИЈА МИОДРАГА М. ВУЛИНА

КЊИГЕ

1990.

1.

Петар Кочић: писац и дело / Миодраг М. Вулин. – Сарајево:Свјетлост, 1990. (Сарајево: СарС). – 551 стр.: илустр., факс.; 21 цм. – (Библиотека Савременици. Есејистика)

Садржај: Увод (7–8); Кочићева појава у српској књижевности (9–45); Прва књига у светлу критике:поводом Мргуде (46–70); Кочићев стваралачки поступак (71–113); Кочић и народно стваралаштво (114–217); Босна у Кочићевом делу (218–278); Кочић према руској и пољској књижевности (279–322); Кочић и Скерлић (323–356); Кочић према језику (357–413); Природа и човек (414–461); Поруке Суданије (462–498); Јазавац пред судом (499–527); Дух и вокација (528–535); Извори (536–537), Прилози (539–549).

1991.

2.

Кочићева отаџбина I: (монографија) / Миодраг М. Вулин. – Сарајево:Свјетлост, 1991. (Нови Сад:Будућност). – 293 стр.: илустр., факс.; 20 цм. – (Библиотека Културно насљеђе Босне и Херцеговине)

Садржај: I део (15–173): 1. Свеукупне прилике у Босанској Крајини:(Кочић покреће Отаџбину) (15–28); Појава и одјек „Отаџбине“ (29–112); Обновљена „Отаџбина“ (113– 173): II део Литерарни прилози „Отаџбине“ (177–259): 1. Из српске књижевности (177–247); 2. Страна књижевност у „Отаџбини” (248–256); Завршна реч:уместо закључка (257–259). – III део (263–290). – Портрети Кочићевих сарадника (263–290); Извори и литература (291–292).

3.

Отаџбина: 1907–1908; 1911–1914. II Библиографија / Миодраг М. Вулин. – Сарајево:Свјетлост, 1991 (Нови Сад: Будућност). – 198 стр.; 20 цм. – (Библиотека Културно насљеђе Босне и Херцеговине)

1994.

4.

Кочић и Србија / Миодраг М. Вулин. – Београд;Бања Лука: Задужбина Петар Кочић, 1994. (Београд: Танјуг). – 395 стр.; 20 цм. – (Библиотека Источници)

Садржај: Писана реч о Кочићу:поглед на литературу (9–55);Кочић и Србија (59–162);Кочић и Скерлић (167–200);Кочић и Цвијић (201–234);Српски омладински покрет: између Кочића и Скерлића (239–270);Српска

„Просвета“:на бањалучком велеиздајничком процесу 1915/16. (289–331); Кочић и мостарски књижевни круг:Дучић, Шантић и Ћоровић (333–349); Кочић и босанскохерцеговачки социјалдемократи (351–373);Кочићева личност:дух и вокација (377–384);Хронологија живота (385–392).

2000.

5.

Кочић и српски Пијемонт / Миодраг М. Вулин. – Бања Лука;Београд:Задужбина „Петар Кочић“;Нови Сад; Бања Лука:Змај, 2000. (Нови Сад: Scan studio). – 208 стр.;20 цм. – (Библиотека отаџбинске теме; књ. 10)

Садржај:Кочић и пијемонтска Србија (7–129);Кочић и Скерлић: везе – односи – сарадња (130–169);Кочићева и Цвијићева сарадња на етнографском и антрополошком испитивању Змијања (170–206).

6.

Стваралоци и дела: неимари духа / Миодраг М. Вулин. – Бања Лука: Матица српска Републике Српске, 2000. (Лакташи: Графомарк). – 383 стр.;слика аутора; 21 цм. – (Библиотека Освјетљења; књ. 1)

Садржај: I Пролегомена: Ламент над Змијањем (9–16); I На својој постојбини (19–162): Змијање и Змијањци:између историје и традиције (19–87): 1. Уводна реч (19–20);2. Откуда и откада Змијање? (20–27); 3. Положај и границе Змијања (27–32); 4. Змијање у светлу традиције и историје (32–40); 5. Око аутономије Змијања (40–43); 6. О староседелаштву Змијањаца (44–54); 7. Сеча кнезова на Мразову (54–57); 8. Неке особености Змијањаца (57–66); 9. Кочићеви биографи о Змијању (66–68); 10. Змијање у народној ношњи и орнаменту (68–84); 11. Археолошко наслеђе Змијања (85–87); Одисеја

једног српског слободара из Крајине: Гавре Вучковића Крајишника (89–120); Пелагићева национална мисија међу крајишким Србима: Бањалучка богословија 1866–1875 (121–150); Млади Скерлић и стари Пелагић: на стази Уједињене омладине српске (151–162). – II Српски парнасовци (165–245): Српски парнасовци: Дучић и Ракић: један компаративни приступ (165–213); Скерлић према Дису: и песимистичкој струји у српској књижевности (215–225); О витешкој етици: Страхиње Бановића (227–245). – III Руски класици (249–354): Легенда о Великом инквизитору (249–263); Мртви дом Достојевског: људске судбине (265–292); Судбина доктора Живага: поетске и мисаоне поруке (293–317); Поруке и поуке Донске епопеје: зашто је Дон постао руска Вандеја? (319–338); Српски мотиви у Пушкиновој поезији (339–354). – IV Градови, предели, људи (357–375); Беле ноћи Петрограда: утисци из Русије (357–362); Виђење Запада: градови-предели-судбине (363–375). – V Епилог (379–381). – Повратак постојбини (379–381).

2003.

7.

Кочићева епска дикција / Миодраг М. Вулин. – Бања Лука: Филозофски факултет, 2003. (Бања Лука: Комесграфика). – 108 стр.; 24 цм

Садржај: Корени и континуитети (9–12); Крв јуначка – душа девојачка (13–19); Верност српској народној поезији (20–22); На Његошевој мисаоно-поетској стази (23–27); Усмена традиција – основа и потка (28–33); На завичајним источницима (34–46); Епски дух и косовска трагика (47–70); Враћање Змијањској прошлости (71–86); Земља и људи (87–91); Над обичајима предака (92–97); То су Змијањци моји...! (98–103); Свака стаза жали по јунака (104–108).

2006.

8.

Руски класици / Миодраг М. Вулин. – 1. изд. – Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006. (Требиње: Графокомерц). –172 стр.; 21 цм

Садржај: Беле ноћи Петрограда: утисци из Русије (5–14); Српски мотиви у Пушкиновој поезији (15–36); Мртви дом Достојевског: људске судбине (37–79); Легенда о великом инквизитору (81–103); Судбина доктора Живага: поетске и мисаоне поруке (105–142); Поруке Донске епопеје: Зашто је Дон постао руска Вандеја? (143–172).

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ У МОНОГРАФСКИМ И СЕРИЈСКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА И ЗБОРНИЦИМА

1961.

9.

Petar Kočić u sjećanju zemljaka / Miodrag M. Vulin.

U: Krajiške novine. – ISSN 0350–3925. – God. 9, br. 416 (28. avg. 1961), str. 4–5.

1964.

10.

Zvuci i jauci Slavka Mandića / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 10, br. 3 (1964), str. 253–263.

11.

Petar Kočić i „Mlada Bosna“: (povodom 48-godišnjice Kočićeve smrti i 50-godišnjice sarajevskog atentata) [1. dio] / Miodrag M. Vulin.

U: Glas Socijalističkog saveza radnog naroda banjalučkog sreza. – ISSN 0350–3925. – God. 22, br. 1008 (7. sept. 1964), str. 4.

12.

Petar Kočić i „Mlada Bosna“: (povodom 48-godišnjice Kočićeve smrti i 50-godišnjice sarajevskog atentata) [2. dio] / Miodrag M. Vulin.

U: Glas Socijalističkog saveza radnog naroda banjalučkog sreza. – ISSN 0350–3925. – God. 22, br. 1009 (14. sept. 1964.), str. 4.

1965.

13.

Dvadeseta predstava Ćosićevih „Otkrića“: (u izvođenju dramskog studija „Radovan Vulin“ pri Učiteljskoj školi u Banjoj Luci) / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 11, br. 1 (1965), str. 87–89.

14.

Između Kočića i Jesenjina. Tragom zaboravljenog pjesnika Slavka Mandića / Miodrag M. Vulin.

U: Naši dani. – ISSN 0027–8262. – God. 12, br. 201 (6. mart 1965), str. 6.

15.

Prvi broj Kočićevog časopisa Razvitak / Miodrag M. Vulin.

U: Naši dani. – ISSN 0027–8262. – God. 12, br. 198 (9. jan.1965), str. 6.

16.

Somborski „Golub“ i mladi mostarski pesnici / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 11, br. 5 (1965), str. 563–566.

1966.

17.

Dečiji likovi u pripovetkama Petra Kočića / Miodrag M. Vulin.

U: Male novine. – ISSN 0450–8550. – God. 11, br. 529 (12. sept. 1966), str. 6.

18.

Impresije sa Kočićevog Zmijanja / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 12, br. 1 (1966), str. 87–89.

19.

Istraživačko delo Milana Karanovića / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 12, br. 3 (1966), str. 320–324.

20.

Kočićevo angažovanje u „Nadi“ i „Podmlatku“ (povodom pedesetogodišnjice smrti Petra Kočića) / Miodrag Vulin.

U: Bibliotekarstvo. – ISSN 0006–1832. – God. 12, br.4 (1966), str. 11–16.

21.

„Кочићев дуг“ је плаћен / Миодраг М. Вулин.

У: Политика. – ISSN 0350–4395. – Год. 63, бр. 18938 (26. јун 1966) = Култура – уметност. – Год. 10, бр. 473, стр.6.

22.

Кочићев дух и вокација / Миодраг М. Вулин.

У: Књижевна Крајина. – ISSN 0350–3925. – Год. 1, бр. 1 (септембар 1966), стр. 8–9.

23.

Ličnost Petra Kočića / Miodrag M. Vulin.

U: Naši dani. – ISSN 0027–8262. – God. 13, br. 235 (2. apr. 1966), str. 5.

24.

Личност Петра Кочића: пола века од смрти великог борца и писца / Миодраг М. Вулин.

У: Политика. – ISSN 0350–4395. – Год. 63, бр. 18994 (21. авг.1966) = Култура – уметност. – Год. 10, бр. 481, стр. 4.

25.

Novi podaci o Petru Kočiću: iz dokumenata sačuvanih kod Kočićeve porodice / Miodrag M. Vulin.

U: Oslobođenje. – ISSN 0350–4352. – God. 22, br. 6326 (16. jan. 1966), str. 8

26.

Oko mature Petra Kočića / Miodrag M. Vulin.

U: Književne novine: Nova serija. – ISSN 0352–0714. – God. 18, br. 282 (20. avg. 1966), str. 9.

27.

Predgovor / Miodrag M. Vulin.

U: Banja Luka: istorija, kultura, privreda, turizam / Dragiša Spremo. – Banja Luka: Književni klub, 1966. – str. 7–17.

28.

Пропада Кочићева Гомионица / Миодраг М. Вулин.

У: Политика. – ISSN 0350–4395. – Год. 63, бр. 18959 (17. јули 1966) = Култура – уметност. – Год. 10, бр. 476, стр. 6.

29.

Fragmenti Kočićeve zaostavštine / Miodrag M. Vulin.

U: Oslobođenje. – ISSN 0350–4352. – God. 22, br. 6382 (13. mart 1966), str. 8.

30.

Šta otkriva književna i arhivska građa o Petru Kočiću u Muzeju književnosti u Sarajevu / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 12, br. 5 (1966), str. 508–520.

1967.

31.

Duh i vokacija Vladimira Gaćinovića:(povodom 50-godišnjice smrti) / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 13, br. 5 (1967), str. 422–425.

32.

Zmijanje u starim putopisima i zapisima: (prilog proučavanju Kočićeve postojbine) / Miodrag M. Vulin.

U: Bibliotekarstvo. – ISSN 0006–1832. – God. 13, br. 3 (1967), str. 13–22.

33.

Jedan vid Kočićeve stvaralačke aktivnosti: (zašto su ostali anonimni njegovi kritički radovi?) / Miodrag M. Vulin.

U: Bibliotekarstvo. – ISSN 0006–1832. – God. 13, br. 1/2 (1967), str. 15–21.

34.

Poruke i pouke kozarske epopeje: (Mladen Oljača, Kozara, Prosveta, Beograd, 1966) / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 13, br. 4 (1967), str. 370–372.

35.

Prilog bibliografiji radova o Petru Kočiću, oblasti Zmijanje i društvu „Zmijanje“ / Miodrag M. Vulin.

U: Bibliotekarstvo. – ISSN 0006–1832. – God. 13, br. 1/2 (1967), str. 75–82.

1968.

36.

O aferi oko Kočićeve „Otadžbine“ (prilog osvetljavanju pojave članka „Miriše barut“) / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 14, br. 5 (1968), str. 479–490.

37.

Uz novo izdanje Kočićevih sabranih djela / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 14, br. 3 (1968), str. 266–272.

1969.

38.
Vojvoda od Zmijanja Rajko / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 15, br. 5 (1969), str. 496–499.

39.
Fragmenti iz života i rada Gavre Vučkovića Krajišnika / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God.15, br. 1 (1969), str. 72–78.

1970.

40.
Zmijanjska lirska pesma: prilog estetičkoj i strukturalnoj analizi / Miodrag M. Vulin.

U: Putevi: časopis za književnost i kulturu. – ISSN 0555–8190. – God. 16, br. 3/4 (1970), str. 166–169.

1977.

41.
Кочић никоме није остао дужан / Миодраг М. Вулин.

У: Политика. – ISSN 0350–4395. – Год. 74, бр. 22925 (2. авг. 1977), стр. 14.

1979.

42.
Кочић почива у алеји великана / Миодраг М. Вулин.

У: Политика. – ISSN 0350–4395. – Год. 76, бр. 23745 (12. нов. 1979), стр. 11.

1981.

43.
Gavro Vučković Krajišnik: čovek i delo / Miodrag M. Vulin.

U: Jugoslovenski istorijski časopis. – ISSN 0350–2902. – God. 20, br. 1/4 (1981), str. 53–74.

1985.

44.
Змијање и Змијањци / Миодраг М. Вулин.

У: Зборник Матице српске за друштвене науке. – ISSN 0352–5732. – Год. 78 (1985), стр. 127–164.

1986.

45.
Кочић и Скерлић / Миодраг М. Вулин.

U: Život. – ISSN 0514–776X. – God. 35, br. 11 (1986), str. 646–669.

1987.

46.

Кочићев стваралачки поступак / Миодраг М. Вулин.

U: Život. – ISSN 0514–776X. – God. 36, br. 7/8 (1987), str. 118–147.

47.

Srpska „Prosvjeta“ na veleizdajničkom banjalučkom procesu 1915–1916 / Miodrag M. Vulin.

U: Veleizdajnički proces u Banjaluci: zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa “Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916”, održanog 25–27. septembra 1986. godine u Banjaluci / [odg. urednik Galib Šljivo]. – Banjaluka: Univerzitet “Đuro Pucar Stari”, Institut za istoriju, 1987. – Str. 199–219.

1988.

48.

Dučić i Rakić / Miodrag M. Vulin.

U: Izraz: časopis za književnu i umjetničku kritiku. – ISSN 1512–5335. – God. 32, knj. 64, br. 9/10 (1988), str. 697–728.

49.

Kočić i bosanskohercegovački socijaldemokrati / Miodrag M. Vulin.

U: Ideje: časopis za teoriju savremenog društva. – ISSN 0350–6339. – God. 18, br. 6 (1988), str. 65–78.

1989.

50.
Легенда о Великом Инквизитору / Миодраг М. Вулин.
У: Мостови. – ISSN 0350–4263. – Год. 21, бр. 109 (1989), стр. 41–50.

51.
Младобосанци између Кочића и Скерлића / Миодраг М. Вулин.
U: Život. – ISSN 0514–776X. – God. 38, knj. 75, br. 1/2 (1989), str. 109–129.

1990.

52.
Delo i drama mladobosanaca / Miodrag M. Vulin.
U: Odjek. – ISSN 0029–8387. – God. 43, br. 1 (1990), str. 21 i 26.

53.
Писана реч о Кочићу: поглед на литературу / Миодраг М. Вулин.
У: Отаџбина: лист Српске демократске странке за Босанску Крајину. – Год. 1, бр. 1 (1990), стр. 4.

54.
Писана реч о Кочићу: поглед на литературу / Миодраг М. Вулин.
U: Putevi. – ISSN 0555-8190. – Год. 35, бр. 1 (1990), стр. 89–121.

1992.

55.
Кочић и Србија / Миодраг М. Вулин.

U: Putevi. – ISSN 0555-8190. – Год. 36, бр. 4/5/6 (1992), стр. 104–113.

1993.

56.
Гавро Вучковић – Крајишник: човек и дело: од родног Дабра до Цариграда [I дио] / Миоград М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 1, бр. 5 (октобар 1993), стр. 38–39.

57.
Гавро Вучковић Крајишник: човек и дело: „није Гавро крадена кобила...“

[II дио] / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 1, бр. 6 (новембар 1993), стр. 41.

58.
Гавро Вучковић Крајишник: човек и дело: Кочићев претеча [III дио] / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 1, бр. 7 (децембар 1993), стр 32.

59.

Животна драма и трагичан крај: Драгиша Васић поново међу Србима / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 1, бр. 2 (јул 1993), стр. 32–33.

60.

Змијање и Змијањци: између историје и традиције / Миодраг М. Вулин.

У: Змијање = Књижевна Крајина: мјесечни подлистак „Змијања“. – Год. 1, бр. 9/10 (31. јул – 1. септ. 1993), стр. 1.

61.

Izvod iz recenzija / Miodrag M. Vulin.

U: Tradicija i patriotizam: moćni činioci u odbrani otadžbine / Mićo Stojanović. – Banja Luka: Univerzitet, 1993. – Str. 5–6.

62.

Из српске херојске прошлости: дело и драма видовданских хероја / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 1, бр. 3 (август 1993), стр. 25–26.

1994.

63.

Гавро Вучковић Крајишник: човек и дело: Босна, загонетка уклета [IV дио] / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 2, бр. 8 (јануар 1994), стр. 39–40.

64.

Легенда о великом инквизитору / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 2, бр. 11/12 (април–мај 1994), стр. 12–13.

65.

Пелагићева национална мисија [I дио] / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 2, бр. 13 (јун 1994), стр. 14–15.

66.

Пелагићева национална мисија [II дио] / Миодраг М. Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 2, бр. 14/15 (јул–август 1994), стр. 17.

67.

Српско национално питање: (од 1903–1918) / Миодраг М.Вулин.

У: Западна Србија: лист Српске радикалне странке Републике Српске и Српске радикалне странке Републике Српске Крајине. – Год. 2, бр. 11/12 (април–мај 1994), стр. 12–13.

1995.

68.

Национална мисија младог Пелагића међу Србима у Крајини: Бањалучка богословија (1866–1875) / Миодраг М. Вулин.

У: Наша школа. – ISSN 0547–308X. – Год. 1, бр. 1/2, стр. 200–225.

1996.

69.

Дучић и Ракић: један компаративни приступ / Миодраг М. Вулин.

У: Путеви: часопис за књижевност и културу. – ISSN 0555–8190. – Год. 42, бр. 1 (1996), стр. 79–89.

70.

Зашто Бан праштa?: о витешкој етици Бановић Страхиње / Миодраг М. Вулин.

У: Глас српски = Пулс. – ISSN 0354–9879. – Год. 1, бр. 51 (16 –17. март 1996), стр. 11.

71.

Легенда о Великом инквизитору / Миодраг М. Вулин.

У: Српска вила: часопис за књижевност, умјетност и науку. – ISSN 0354–7116. – Год. 2, књ. 3, св. 3, бр. 3 (1996), стр. 65–75.

72.

Судбина доктора Живага: поетске и мисаоне поруке / Миодраг М. Вулин.

У: Српска вила: часопис за књижевност, умјетност и науку. – ISSN 0354–7116. – Год. 2, књ. 2, св. 3, бр. 4 (1996), стр. 91–110.

1997.

73.
Дучић и Ракић / Миодраг М. Вулин.

У: Књижевна Крајина. – ISSN 1450–5606. – Год. 2, бр. 9/10 (1997), стр. 8.

74.
Скерлић према Дису / Миодраг М. Вулин.

У: Књижевна Крајина. – ISSN 1450–5606. – Год. 2, бр. 5/6 (1997), стр. 6–7.

75.
Српска „Просвета“: на бањалучком велеиздајничком процесу 1915–1916. / Миодраг М. Вулин.

У: Дух српске Усоре: часопис за културу, духовност и историју. – ISSN 0354–7000. – Год. 3, бр. 5 (1997), стр. 39–70.

1998.

76.
Беле ноћи Петрограда / Миодраг М. Вулин.

У: Змијање: ревија Завичајног друштва Змијање. – Год. 3, бр. 18 (децембар 1998), стр. 22–23.

77.
Враћање Кочићевом духу и делу / Миодраг М. Вулин.

У: Змијање: ревија Завичајног друштва Змијање. – Год. 3, бр. 17 (август 1998), стр. 1–3.

78.

Извориште српске духовности: мисија младог Пелагића међу Србима / Миодраг М. Вулин.

У: Глас српски = Пулс. – ISSN 0354–9879. – Год. 1, бр. 164 (23–24. мај 1998), стр. 5.

79.

Кочићевом духу и делу: писац јачи од бунтовника / Миодраг М. Вулин.

У: Глас српски = Пулс. – ISSN 0354–9879. – Год. 1, бр. 179 (5–6. септ. 1998), стр. 16.

80.

Ламент над Змијањем / Миодраг М. Вулин.

У: Змијање: ревија за културу, уметност, науку и друштвена питања. – Год. 3, бр. 16 (јануар 1998), стр. 14–15.

81.

О витешкој етици Страхиње Бановића / Миодраг М. Вулин.

У: Радови: часопис за хуманистичке и друштвене науке. – ISSN 1512–505X. – Год. 1, бр. 1 (1998), стр. 49–59.

82.

Ово је земља проклета, ал' моја / Миодраг М. Вулин.

У: Пулс Глас српски = Пулс. –ISSN 0354–9879. – Год. 1, бр. 167 (13–14. јун 1998), стр. 10–11.

1999.

83.

Импресије са Запада: градови – предели – судбине / Миодраг М. Вулин.

У: Змијање: ревија за културу, уметност, науку и друштвена питања. – Год. 4, бр. 19, (јануар 1999), стр. 22–24.

2000.

84.

Кочић и мостарски књижевни круг: Дучић, Шантић и Ђоровић / Миодраг М. Вулин.

У: Алекса Шантић: живот и дјело / уредник Радован Вучковић. – Бања Лука; Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2000. – Стр. 157–168.

85.

Песник и Законик: однос правде и права, човека и државника / Миодраг М. Вулин

У: Душанов законик – 650 година од његовог доношења / гл. уредник Рајко Кузмановић. – Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2000. – Стр. [391]–394.

2001.

86.

Визија слободе и аутономије Змијања и Змијањаца: од кнеза Ратка до Кочића и наших дана / Миодраг М. Вулин.

У: Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека – проблеми и правци развоја / главни уредник Драго Бранковић. – Бања Лука: Филозофски факултет, 2001. – Стр. 77–114.

87.

Кочић и руски класици / Миодраг М. Вулин

У: Зборник за српски језик, књижевност и умјетност

= Collection of papers / главни и одговорни уредник Милан Драгичевић. – ISSN 1451–2955. – Год. 1, бр. 1 (2001). – Стр. 59–77.

88.

Легенда о великом инквизитору / Миодраг М. Вулин.

У: Антологија српске књижевне критике и есејистике Републике Српске / [приредио] Богомир Ђукић. – Бања Лука: Матица српска Републике Српске, 2001. – Стр. 205–216.

2002.

89.

Вучковићево огледало правде у Босни: или ропство у слободи / Миодраг М. Вулин.

У: Наука и наша друштвена стварност: зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 8–9. нов. 2002) / главни уредник Драго Бранковић. – Бања Лука: Филозофски факултет, 2002. – Стр. 223–245.

90.

Кочић и мостарски књижевни клуб: (Дучић, Шантић и Ћоровић) / Миодраг М. Вулин.

У: Петар Кочић у паралелама / [приредио] Јован Н. Ивановић. – Бања Лука: Матица српска Републике Српске, 2002. – Стр. 90–107.

2003.

91.

Како је „Змијање“ подигло споменик Кочићу / Миодраг М. Вулин.

У: Словеса: часопис за књижевност, умјетност и културу. – ISSN 1451–2947. – Год. 3, бр. 5/6 (2003), стр. 220–232.

2005.

92.

Истине и легенде о Змијању / Миодраг М. Вулин.

У: Змијање: ревија Завичајног друштва Змијање. – Год. 11, бр. 18 (август 2005), стр. 28–29.

93.

Стваралачки континуитет: Кочић о босанском менталитету – Андрић о босанској мржњи / Миодраг М. Вулин.

У: Наука и образовање. Том 1: зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 11–12. нов. 2005) / главни уредник Драго Бранковић. – Бања Лука: Филозофски факултет, 2005. – Стр. 95–99.

2006.

94.

Легенда о Великом Инквизитору / Миодраг М. Вулин.

У: Култура и образовање. Том 1 / [уредник Драго Бранковић]. – Бања Лука: Филозофски факултет, 2007. – Стр. 369–380.

РЕЦЕПЦИЈА ДЈЕЛА МИОДРАГА М. ВУЛИНА

1992.

95.

ПРЊА, Јагода

Bliska veza u čudnom vremenu / Jagoda Prnja.

U: Glas. – ISSN 0354–9879. – God. 49, br. 6605 (3. maj 1992), str. 8.

*O monografiji Petru Kočiću sa bibliografijom Otadžbina I i II Miodraga M. Vulina, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

1993.

96.
КОСТАРОВ, Љубо

Трагање и стварање / Љубо Костаров.

У: Змијање = Књижевна Крајина: мјесечни подлистак „Змијања“. – Год. 1, бр. 2 (1–15. март 1993),стр. 8.

*О књизи *Петар Кочић* Миодрага М. Вулина, Свјетлост, Сарајево, 1990. године.

1995.

97.
ТУРЈАЧАНИН, Зорица

Значајна књижевно-историјска синтеза / Зорица Турјачанин.

У: Наша школа: часопис за теорију и праксу васпитања и образовања. – ISSN 0547 – 308X. – Год. 1, бр. 1/2 (1994), стр. 234 – 240.

*О књизи *Кочић и Србија* Миодрага М. Вулина, Задужбина „Петар Кочић“, Београд, Бања Лука, 1995.

1996.

98.
НАГРАДИЋ, Слободан

Допринос Кочићологији / Слободан Наградић.

У: Алтернатива. – Год. 1, бр. 3 (5. јун 1996), стр. 14.

*О књизи *Кочић и Србија* Миодрага М. Вулина, Задуж-

бина „Петар Кочић“ Београд, Бања Лука, 1994, библиотека „Источници“.

1999.

99.
ВОЛАШ, Никола

Истине и легенде о Змијању / Никола Волаш.

У: Политика. – ISSN 0350–4395. – Год. 96, бр. 30630 (3. феб. 1999), стр. 19.

2000.

100.
ПЕВУЉА, Душко

Од завичајног и националног до универзалног / Душко Певуља.

У: Ослобођење. – ISSN 0350–4352. – Год. 57, бр. 419 (6. дец. 2000), стр. 12.

*О књизи *Стваралоци и дела* Миодрага М. Вулина, Матица српска Републике Српске, Бања Лука, 2000. године.

2001.

101.
ТУРЈАЧАНИН, Зорица

Дело гипке умности / Зорица Турјачанин.

У: Просветни преглед: лист просветних радника Србије и Републике Српске. – ISSN 0033–1851.– Год. 56, бр. 2101(6) (21. феб. 2001), стр. 2.

*О књизи *Стваралоци и дела* Миодрага М. Вулина, Матица српска Републике Српске, Бања Лука, 2000. године.

102.
ПЕВУЉА, Душко

Од завичајног и националног до универзалног / Душко Певуља.

У: Словеса: часопис за књижевност, умјетност и културу. – ISSN 1451-2947. – Год. 2, бр. 2, стр. 246–250.

*О књизи *Стваралоци и дела* Миодрага М. Вулина, Матица српска Републике Српске, Бања Лука, 2001. године.

2003.

103.
ТРНИНИЋ, Божанац

Ослушкивање легенде / Божанац Трнинић.

У: Глас. – ISSN 0354–9879. – Год. 60, бр. 10.135 (28. јул 2003), стр. 11.

*О књизи *Кочићева епска дикција* Миодрага М. Вулина, Филозофски факултет, Бања Лука, 2003.

2006.

104.
ПЕВУЉА, Душко

Огледало о Достојевском: Миодраг М. Вулин: Руски класици, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2006. године / Душко Певуља. − Штампано у Глас Српске: Плус: прилог дневних новина Републике Српске.

У: Глас српски. – ISSN 0354-9879. – Год. 64, бр. 11164 (9–10. децембар 2006), стр. 9.

2008.

105.
ИЛИЋ, Драгутин

IN memoriam: др Миодраг Мишо Вулин / Драгутин Илић.

У: Змијање. – Год. 15, бр. 25 (2008), стр. 24.

106.
ПЕВУЉА, Душко

Успомени професора Миодрага М. Вулина: кочићолог од нерва и гласа / Душко Певуља.

У: Змијање. – Год. 15, бр. 25 (2008), стр. 25−26.

ИНТЕРВЈУИ

1992.

107.
Истраживач крајишких судбина / [разговор водила] Јагода Прња.

У: Глас. – ISSN 0354–9879. – Год. 49, бр. 6618 (16. мај 1992), стр. 16.

108.
Њихова је реч голема / [разговор водила] Јагода Прња.

У: Глас. – ISSN 0354–9879. – Год. 50, бр. 6708 (14. авг. 1992), стр. 9.

109.
Повратак завичајним горама / [разговор водила] Јагода Прња.

У: Глас: дневне новине аутономне регије Крајина. – ISSN 0354–9879. – Год. 49, бр. 6660 (27. јун 1992), стр. 8.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, РАСПРАВЕ

УДК 821.163.41.09(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808329L
(Приказ)

Соња Леро Максимовић
Филолошки факултет
Бања Лука
sonja.lero@flf.unibl.org

ЗБОРНИК РАДОВА ПОСВЕЋЕН ПРОФ. ДР МИЛАНУ ДРАГИЧЕВИЋУ (1947–2017)

(Приредили Д. Козомара и С. Цукут. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 2018)

Публикација „Зборник радова посвећен проф. др Милану Драгичевићу (1947–2017)“, коју су приредили доц. др Драгомир Козомара и др Слађана Цукут, објављена је 2018. године у издању Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци. Зборник броји шеснаест радова, а у њему су садржани и прилози у виду биографије те библиографије професора Драгичевића, наведени на самом почетку публикације.

Зборник отвара текст „Ратови и радови (запис о пријатељу)“, у којем проф. др Недељко Богдановић читаоцима просљеђује сјећања на пријатељство с професором Миланом Драгичевићем, а једна врста специфичности у вези са зачетком тог пријатељства, заснована на томе да их је управо рат спојио, послужила је и као подлога за записе о начинима на које је рат усмјеравао живот и дјело С. Пујића, Г. Елезовића или И. Андрића.

Слиједи рад „О кратком акуту“ Драгољуба Петровића, посвећен разматрању проблематике кратког акута у штокавским говорима на подручју од сарајевске околине, преко источне Босне и Посавине, до Доње Подравине, Барање и западне Бачке. Рад садржи и преглед свих раније објављених опсежнијих прилога теми која је узета за предмет анализе.

Слободан Реметић у раду „О деклинацији именица у говору Горњег Бирча“ представља основне деклинационе одлике именица мушког, женског и средњег рода у говору дванаест села на подручју рубне зоне Горњег Бирча (Брдијељи, Врановићи, Лупоглаво, Мајдан, Матијевићи, Младово, Ноћајевићи, Пелемиши, Пепићи, Старич, Ступари и Мишар). Пажња је обраћена на најзначајније карактеристике и појединости које се могу уочити кад је ријеч о деклинацији именица наведеног краја.

Наредни текст потписује професор Божо Ћорић. Ријеч је о раду „Из творбе ријечи у српском језику (О сложеницама)“, који садржи уводни дио, посвећен композицији (слагању) као једном од творбених модела присутних у српском језику, а затим и посебне цјелине посвећене именичким, придјевским и осталим сложеницама. Именичке и придјевске сложенице даље су разврстане у подгрупе детерминативних и копулативних сложеница, при чему су именичке сложенице првог типа груписане на основу тога да ли је ријеч о несуфиксалном или сложено-суфиксалном начину творбе, док су придјевске детерминативне сложенице распоређене на основу тога којим се творбеним типовима образују: са интерфиксом и суфиксом, са суфиксом (без интерфикса) или са интерфиксом (без суфикса). Одјељак „Остале сложенице“ садржи краћа запажања о композицији у творби осталих врста ријечи.

Срето Танасић у раду „Глагол пропјевати у српском говору Вучијака“ посебну пажњу обраћа на значење овог глагола које је забиљежио још Вук Стефановић Караџић, а које није садржано или познато у новијим рјечницима српског језика. Наиме, док се уз овај глагол углавном вежу значења почети пјевати или проговорити, која су позната и присутна на цјелокупном српском језичком простору, професор Танасић пише о трећем значењу овог глагола – проћи пјевајући – које је присутно у говору Вучијака.

Гордана Драгин у раду „Како се говори око Новог Сада: јужнобачко и северносремско залеђе“ доноси приказ стања у југоисточним бачким и сјеверним сремским говорима на

фонолошком и морфолошком нивоу. Након уводног дијела и дефинисања предмета и задатака истраживања, ауторка остатак рада посвећује анализи основних прозодијских, гласовних и морфолошких одлика говора југоисточне Бачке и сјеверног Срема. Истакнуте карактеристике доводе се у везу и са говором Новог Сада, при чему се уочава степен међусобне сличности, али се наглашава и низ фонолошких и морфолошких иновација које садржи актуелни говор овог града.

Слиједи текст проф. Младена Шукала „Пролегомена читању стереотипа“, који представља дио уводне расправе из књиге у рукопису „Поетика стереотипа“, а усмјерен је првенствено ка проблемима самог именовања феномена о којем се промишља. Рад чине сљедеће издвојене цјелине: „Од ријечи ка исказу“, „Рођење ријечи и утврђивање појма“ те „Појам стереотипа: умрежавање синонима“. Цјелина „Од ријечи ка исказу“ тематизује комплексност покушаја да се дефинише појам ријеч, како у контексту лингвистичких промишљања, тако и у контексту промишљања усмјерених ка филозофском дискурсу. Наредна цјелина посвећена је самој појави термина стереотип и клише и њиховом искорачењу из првобитног штампарског дискурса, док трећа цјелина упућује на освјетљавање симболичко-метафоричке употребе појма стереотип и својеврсног синонимијског умрежавања које се око њега може уочити, при чему се издвајају појмови као што су клише, топос, мит, бајка, формула, архетип итд.

У раду „О језику епских пјесама које је забиљежио Петар Кочић“ Биљана Бабић представља и анализира поједине језичке карактеристике пјесама „Рајко од Змијања и Краљевић Марко“ и „Од Змијања Рајко и Ђулић Барјактар“, које је 1909. године забиљежио Петар Кочић. Ауторка доноси преглед основних језичких одлика на фонетском и морфолошком нивоу те одступања од стандардног српског језика, а упућује и на могућу условљеност која таква одступања објашњава (нпр. условљеност потребама десетерачког стиха).

Зборник садржи и рад „Ткачка лексика Бастаса“, у којем Дијана Црњак и Драгомир Козомара приказују резултате

лексичко-семантичке анализе ткачке терминологије поменутог краја. Ткачка лексика представљена је у шест тематских цјелина, а пажња је усмјерена на питања мотивационе структуре анализиране грађе те однос заступљености домаће и стране лексике.

Драгомир Козомара у раду „Морфолошке особине говора Чечаве“ презентује морфолошке карактеристике прикупљене грађе и уочено стање пореди са ситуацијом у говорима у ближем и даљем окружењу. Неке од тих особина сам аутор издваја и у закључним разматрањима, а међу њима су питање избора наставка иза тврдих и палаталних сугласника у облицима инструментала једнине именица мушког и средњег рода, облици генитива множине именица *-а* и *-е*, облици промјене придјевских замјеница, придјева и бројева, наставци првог и другог лица множине аориста...

Рад „Основне прозодијске особености говора Златибора“ Александре Лончар Раичевић дио је ширег истраживања обављеног за потребе израде докторске дисертације, а обликован је у виду представљања основних одлика акценатског система говора Златибора. Након уводног дијела, писања о положају и границама те историји и поријеклу становништва краја чији се говор анализира, ауторка даје преглед основних особина прозодијског система, а затим прелази на представљање појединих примјера акценатског двојства те изношење запажања у вези са чувањем и позицијом постакценатских дужина.

У раду „Микротопонимија села Доња Илова и Грабик Илова“, који потписује Саша Шмуља, представљена су доономастичка истраживања (историјски подаци, подаци о становништву, поријеклу хидронима Илова, одлике локалног говора) те интерпретација прикупљене грађе. Грађа је класификована на основу творбених и семантичких критеријума. У првом случају (класификација према творбеном критеријуму), разликују се основни, изведени и компоновани облици, а да би се постигао што већи степен прегледности анализираног материјала, семантичка класификација микротопонима подразумијевала је посебну

семантичку интерпретацију скупине слободних и скупине компонованих форми.

Мијана Кубурић Мацура у раду „Реченице са условноконцесивном семантиком у роману ’Глуви барут’ Бранка Ћопића“ даје преглед србистичке и сербокроатистичке литературе у којој је заступљено бављење реченицама са условноконцесивним значењем, а затим прелази на анализу прикупљење грађе (36 примјера), при чему је извршена класификација на субординиране и координиране реченице са условноконцесивном семантиком. Први тип реченица даље се дијели на општеконцесивне и парцијалноконцесивне моделе. Модели парцијалноконцесивних клауза који су уочени јесу сљедећи: квантитативноконцесивни, објекатскоконцесивни, локалноконцесивни, квалитативно-посесивни, модалноконцесивни и каузалноконцесивни. Двије основне групе координираних условноконцесивних реченица јесу адверзативне реченице са обликом имератива у првој клаузи и „алтернативноконцесивне“ реченице.

Слиједи рад Горана Милашина „Територијална уразноличеност језика и стилистика“, заснован на сагледавању потенцијалних веза између стилистике и дијалектологије, и то на примјеру стилистичког освјетљавања појединих дијалекатских обиљежја која се јављају у оквиру књижевноумјетничког, сценаристичког, журналистичког и публицистичког стила те језика друштвених мрежа. Неке од споменутих функција активирања дијалекта у оваквом контексту подразумијевају онеобичавање текста, говорну карактеризацију ликова, постизање колоквијалног тона итд.

Зборник садржи и рад Слађане Цукут „Неакцентовани квантитет у говорима Срба околине Шипова“, који представља дио докторске дисертације „Српски говори околине Шипова“, једним дијелом рађене и под менторством професора Драгичевића. Ауторка приказује статус постакценатских дужина у наведеним говорима наводећи категорије у којима се оне добро чувају, случајеве у којима обично изостају, као и неке додатне појединости, попут употребе дужина у облицима са суфиксом *-ић* или *-ав* и *-ан*, у

формама присвојних замјеница итд.

Зборник затвара рад Цвијете Тодоровић „Атрибутске релативне рестриктивне реченице у роману ’Травничка хроника’ Иве Андрића“. Прикупљене реченице анализиране су с обзиром на везнички критеријум и критеријум припадности једној од врста релативних реченица, што је довело до њиховог груписања у скупину атрибутских релативних рестриктивних реченица са општим, посесивним, квалитативним, квантитативним, мјесним, временским и начинским значењем. Најфреквентнијим су се показале релативне рестриктивне реченице са општим значењем, а након њих и реченице овог типа са мјесним значењем, док се најфреквентнијим релативизатором показао релативизатор који.

Радови који су се нашли међу корицама ове публикације представљају посебан вид исказивања поштовања и почасти професору Милану Драгичевићу те посвету успомени на његов живот и рад. Ови прилози, махом посвећени темама из области дијалектологије, што и јесте била основица научног интересовања проф. Драгичевића, уједно формирају и збирку пажљиво изабраних текстова, а разноликост теоријско-методолошких приступа, као и сам избор питања за која су се потписници ових радова одлучили свакако доприноси квалитету и значају саме публикације.

УДК 811.163.41(091)(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808335P
(Приказ)

Сузана Ј. Пешевић
Бања Лука
suzanapesevic@hotmail.com

У ДРУЖЕЊУ СА СРПСКОМ ЛЕКСИКОМ КРОЗ ИСТОРИЈУ

(Драгићевић, Рајна (2018), *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска)

Рајна Драгићевић своју обимну научну библиографију употпуњује још једном књигом – *Српска лексика у прошлости и данас*. Књига се састоји из два дијела: *Развој лексике српског језика* и *Лексика српског језика данас*. Први дио књиге, како и сам поднаслов казује, посвећен је развоју лексике српског језика. Овај дио сачињава четрнаест поглавља, у којима су приказани настанак и попуњавање лексичког фонда још од прасловенског периода па све до XX вијека. Наиме, освјетљавају се различити слојеви лексике који су кроз историју утицали на формирање лексичког фонда савременог српског језика. Ауторка напомиње да се поглед на развој лексике даје ретроспективно и да је циљ био да се одговори на главно питање – „из ког временског и културно-историјског круга потичу одређени слојеви лексике савременог српског језика“ (11). Истиче и то да је још један од циљева и „покушај осветљавања неких дијахронијских лексичких промена“ (12). Најзад, ваља напоменути и то да су за овај дио књиге главни извор грађе били рјечници, што значи да се прадставља и старија српска лексикографија. Управо о томе шта је главна „тема“ и који су циљеви првог дијела књиге ауторка напомиње у првом поглављу – *Уводна реч за*

први део књиге.

Друго поглавље посвећено је најстаријем лексичком слоју савременог српског језика – прасловенској лексици. Наиме, у овом поглављу ауторка се осврће на хронологију прасловенског језика и прасловенске заједнице, прави разлику између прасловенске и општесловенске лексике, указује на потешкоће при семантичкој реконструкцији прасловенских лексема, те представља прасловенски слој лексике савременог српског језика. Представљено је 80% лексике коју је И. П. Петлова изложила у својим радовима, како ауторка наводи, с тим што су изостављене непунозначне лексеме и дијалектизми, али и неки деривати. Грађа је распоређена по тематским групама (укупно 31 група) и већина изложене лексике односи се на материјалну културу. Поред Петлове, тематску подјелу прасловенске лексике направили су и И. Поповић и П. Ивић, па ауторка наводи и неке њихове тематске групе.

У трећем поглављу *Свесловенска лексика у савременом српском језику* проф. Рајна Драгићевић издваја списак немаркиране лексике из рјечника свесловенске лексике чешког лингвисте Копечног.

О старословенској и црквенословенској лексици говори се у четвртом поглављу. У овом поглављу ауторка наводи истраживање Р. М. Цејтлин, која је испитала лексику из 17 сачуваних старословенских споменика из X и XI вијека. Поред тога, проф. Драгићевић осврће се и на српску народну лексику у раном средњем вијеку. Наводи запажања до којих је дошао П. Ивић реконструишући средњовјековна писма и повеље. У вези с народном лексиком ауторка наводи и лексичке одлике Повеље Кулина бана према анализи С. Вукомановића и трију повеља деспота Стефана Лазаревића према анализи Г. Јовановић, те неке примјере за народну лексику сачувану у Душановом законику. Кад су у питању црквенословенизми, ауторка помиње два истраживања: истраживање лексике у *Вукановом јеванђељу* Р. М. Цјетлин и анализу лексике у *Крушедолској Библији* В. Савића; и на основу ових анализа ауторка указује на могућност претпоставки неких развојних

токова српскословенске лексике у односу на старословенску. Најзад, ауторка говори и о статусу црквенословенског језика кроз историју, те наводи црквенословенизме „који улазе у општи лексички фонд савременог српског језика према *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (на основу истраживања А. Јовић, у штампи)“ (43).

Пето поглавље посвећено је оријенталној лексици и њеној судбини у српском савременом језику. На самом почетку укратко је дата судбина српскословенског и народног језика у вријеме турских освајања. Потом се говори о оријентализмима – кад је био најјачи утицај турског језика на српски, које су тематске групе оријентализама преузимане, какав је био став народа према овој лексици, какав је данас статус турцизама у српском језику. У другом дијелу поглавља представљено је ауторкино истраживање оријентализама са значењем људских особина и емоција. Како би доказала бројност турцизама у нашем језику, проф. Драгићевић анализирала је лексику у вези с човјековим духовним животом у косовско-метохијским говорима почетком XX вијека. Као извор грађе узела Елезовићев *Речник косовско-метохијског дијалекта*. Лексика је распоређена у три веће групе: *пожељне духовне људске особине и појмови у вези с њима*, *пожељне емоције и појмови у вези с њима* и *непожељне особине, стања у вези њима*. Грађа коју је ауторка прикупила указује на то да је позајмљено доста лексема за појмове које се тичу емоција, особина, родбинских односа и сл. Од бројних запажања у вези с наведеним истраживањем, посебно је занимљив сљедећи: „Није истинита претпоставка да је српски народ, посвећен преживљавању, занемаривао сферу апстрактног.“ (62)

Шесто поглавље говори о постојаности базичне српске народне лексике у вријеме османске власти. Проф. Драгићевић у овом поглављу анализира Ускуфијев рјечник *Макбули Ариф*, познатији под именом *Потур-Шахидија* из 1631. године. Разлог због којег узима овај рјечник јесте тај што га бошњачки лингвисти називају првим босанским рјечником. Сходно томе, циљ истраживања био је да се открије ком језику припада словенска лексика обрађена у Ускуфијевом рјечнику. И

управо овим истраживањем ауторка долази до веома важног закључка, а то је да је у Ускуфијевом рјечнику употријебљена чиста народна лексика српског језика и то да је језик овог рјечника чистији српски него што је он то данас.

На почетку седмог поглавља – *Лексика славеносрпског језика* – проф. Драгићевић осврће се на утицаје рускословенског на српски језик и илуструје рускословенску лексику коју је ексцерпирао А. Младеновић из предговора *Историја трговине* Димитрија Исајловића. Потом се главна пажња посвећује славеносрпском језику и славенизмима. Пошто је „славеносрпски језик забележен у речницима различитог типа“ (78), проф. Драгићевић даје преглед лексике славеносрпског језика на основу два рјечника: огледне свеске будућег *Речника славеносрпског језика* МС и *Речника САНУ*. Ауторка указује и на значај истраживања најстаријих српских ћириличних рјечника, а то је откривање духа тог времена и културе тадашњег народа. Као примјер узима Орфелинов латинско-славеносрпски рјечник из 1766. године који је био дио његовог *Латинског буквара*. Представивши структуру овог рјечника – 16 тематских група које уједно представљају „културолошко-историјски податак о најважнијим појмовима око којих се организовао живот народа у XVIII веку“ (84) – истраживање се усмјерава на лексику која спада у основни лексички фонд. На основу Орфелиновог рјечника наводе се и неки типови дијахронијских лексичких промјена. У овом поглављу ауторка говори и о слојевима лексике српског језика на основу двојезичних рјечника с краја XVIII и почетка XX вијека. Полази о *Речника малог*, чији је аутор, највјероватније, био Сава Лазаревић. Овај рјечник се састоји из два дијела: први дио су одреднице распоређене у 38 тематских група, а други дио чини 16 пригодних разговора. Лексика у *Речнику малом* била је свакодневна лексика тог времена и поднебља и стога он представља својеврсну слику тадашњег времена. Ауторка наводи и позајмљенице које су присутне у овом рјечнику – турцизме, германизме, хунгаризме, галицизме, грецизме, латинизме, италијанизме и русизме, али и неке примјере контакне синонимије. По-

ред наведног, ауторка анализира и „разговорнике“ који су присутни у рјечницима из XVIII вијека. „У питању су збирке замишљених разговора у обичајеним комуникативним ситуацијама у којима су се говорници могли наћи.“ (99) На основу ових разговорника, ауторка запажа да они откривају важне културолошке сегменте из живота Срба у Хабзбуршкој монархији. Даље проф. Драгићевић врши анализу три говорна чина: *молбе, пристајања* и *захваљивања* на материјалу грчко-српског рјечника Г. Киридиса и Ј. Аврамовића из 1845. године, осврћући се уз то и на структуру самог рјечника. Фокус истраживања био је, како ауторка и сама наглашава, на стратегијама учтивости израженим у наведена три говорна чина. Најзад, у овом поглављу износи се и лингвокултуролошка анализа једног поглавља Ракићевог *Беседника*.

Осмо поглавље *Од славеносрпске до вуковске лексике* посвећено је једном од прелазних типова између рускословенског и вуковског народног језика – доситејевском типу. Ауторка преваходно пажњу усмјерава на Доситејеву апстрактну лексику и на крају закључује „да је Доситејев језик, који је у својој основи народни, али обогаћен интелектуализованом лексиком, био, можда, и најбоље решење ка којем је требало да стреми стандардни српски језик“ (119).

У деветом поглављу *Вук и народна лексика у основици српског књижевног језика* ауторка представља истраживање које је извршила на примјеру Вуковог *Правитељствујушчег совјета* из 1860. године. Ово дјело Вук пише пред крај свог живота, што значи да је написано његовим најразвијенијим језиком. Проф. Драгићевић превсходно је занимало колико су се Вуковом лексиком могли исказивати апстрактни појмови и колико се користио лексичким механизмима у богаћењу рјечника. Стога је у овом поглављу анализа подијељена у два дијела: у првом дијелу показани су Вукови механизми за исказивање апстрактних садржаја (напоредне саставне конструкције са везником *и*, фразеологија и полисемија, поред малобројне апстрактне лексике), а у другом дијелу извршена је анализа лексичких промјена, односно лексичких разлика између Вуковог и савременог српског језика. Овим

истраживањем ауторка је покушала да одговори на питање „колико је лексички систем српског књижевног језика изгубио, а шта је добио Вуковом реформом (136)“. Проф. Драгићевић пише и о Вуковом *Рјечнику* – о ријечима које је „прескочио“, о ријечима које је друкчије користио него ми данас. Детаљније анализира и поједине тематске групе у *Рјечнику* – игре, натприродна бића, храна, занимања. Анализирајући лексику, ауторка запажа да је *Рјечник* веома важан и као свједочанство о животу Срба у Османском царству у XVIII вијеку.

Рад Друштва српске словесности на пољу лексикографије и лексикологије ауторка представља у десетом поглављу. Наиме, у другој половини XIX вијека ДСС се, између осталог, бави и стварањем терминологије. Терминологију коју је предложило ДСС анализирала је И. Грицкат и њено истраживање ауторка представља у овом поглављу. Ваља напоменути да овдје проф. Драгићевић скреће пажњу и на Стеријин рад на пољу лексикологије и назива га „антиципатором фундаменталних лексиколошких питања“ (149).

Једанаесто поглавље посвећено је Стојану Новаковићу и његовом важном подухвату, а то је покретање рада на великом рјечнику српског језика који се данас популарно назива *Речник САНУ*.

Богаћење српског језика народном лексиком – наслов је, а уједно и главна „тема“ дванаестог поглавља. У овом се поглављу ауторка поново враћа *Речнику косовско-метохијског дијалекта* Глише Елезовића. Сада је истраживање усмјерено на народну лексику словенског поријекла. Даје се опис апстрактне лексике која се односи на људске особине и емоције. Анализи лексике проф. Драгићевић приступила је из перспективе лексикологије савременог српског језика, и то „с циљем да се Елезовићева лексика одреди према савременој српској књижевној лексици“ (161). Ово истраживање ауторка је подијелила у два дијела: у првом дијелу бавила се културолошко-семантичком, а у другом творбено-семантичком анализом изабране лексике. Иако је ауторкина пажња фо-

кусирана на апстрактну лексику, ипак се анализом могу уочити различите појединости из народног живота косовско-метохијских говорника, на шта се и ауторка осврће. Када је у питању творбено-семантичка анализа ове лексике, проф. Драгићевић пажњу посвећује: лексемама које данас имају друкчије примарно значење у стандардном језику, лексемама које су развиле секундарна значења која не постоје у савременом језику, потом лексемама које се данас углавном не користе у књижевном језику, те антонимима који нису опстали у пару. Пажња се посвећује и лексемама ономатопејског значења, као и еуфемизмима. То све значи да се у овом истраживању „наглашавају творбено-семантичке специфичности лексике која не постоји у саврменом српском књижевном језику“ (180). „Значајан извор за истраживање народне лексике представљају и могу представљати терминолошки речници који садрже народну терминологију за појмове важне за свакодневни живот човека.“ (181) Ауторка узима као примјер *Орнитолошки речник*, који као вишегодишњи пројекат планира Матица српска. Наводи нека запажања и примјере који могу бити путоказ за нека од могућих лингвистичких истраживања.

О промјенама и развоју лексике од Вука до данас, о чему је ријеч у тринаестом поглављу, проф. Драгићевић даје неколико илустрација. Као прву наводи јавно предавање Савке Суботић, супруге Јована Суботића, *Жена на Истоку и на Западу* из 1911. године. Преглед лексике овог текста, како и ауторка запажа, свједочи о европским утицајима на српски језик на самом почетку XX вијека. Као илустрацију са средине XX вијека ауторка даје Андрићев *Речник одомаћених речи и израза* и управом прегледом лексике овог рјечника даје слику начина раслојавања и богаћења српске лексике током XX вијека. Илустрацијом Белићевог дјела *Ново доба – после окупације и ослобођења* ауторка показује како је период послије Другог свјетског рата уз нову идеологију, између осталог, донио и нову лексику. На самом крају поглавља ауторка се осврће на Клајнову анализу српске лексике од 1945. године до краја XX вијека и биљежи нека његова битна запажања у вези с истом.

У посљедњем, четрнаестом поглављу ауторка се осврће „на неке процесе у дијахронијској семантици на које је пажњу скренуо Петар Скок, образлажући семантичке промене у свом етимолошком речнику“ (197).

Други дио књиге састоји се из 12 поглавља, с тим што су посљедња четири: *Списак литературе, Српска лексика у прошлости и данас – Резиме, Индекс имена* и *Индекс појмова*. Прво је поглавље увод у други дио књиге у којем ауторка укратко најављује о чему ће бити ријечи. Како и сама ауторка наглашава, овај дио књиге посвећен је основним процесима богаћења лексике српског језика данас, односно овдје се ауторка бави најновијим дешавањима у лексичком систему српског језика, као и новом лексиком која углавном спада у периферију лексичког система. „Истраживања у овом делу књиге наглашено су славистичка и базирају се на закључцима неких међународних славистичких пројеката који су организовани под окриљем Међународног комитета слависта.“ (207)

У другом поглављу говори се о организацији лексичког система – центру и периферији, о сталним превирањима у лексичком систему, о броју лексема у српском језику. Ауторка се осврће и на покушај Ане Вјежбицке да одреди базичну лексику. Потом се говори и о значењском и деривационом богатству базичне лексике, али и о њиховој високој фреквенцији. У вези са базичном лексиком занимљиво је сљедеће запажање: „Основни лексички фонд српског језика, али и скоро свих других језика, указује на то у коликој је мери језик антропоцентрична творевина.“ (215)

У трећем поглављу на почетку се говори о лексици која недостаје у српском језику, односно о лексичким празнинама или лакунама, али и о начинима на који се те празнине попуњавају – полисемији, деривацији и позајмљивању лексема из страних језика. У другом дијелу овог поглавља фокус је на потенцијалним ријечима. Потенцијалне ријечи, према ауторки, представљају фреквентно извориште нових реалних (узуалних) ријечи у језику, односно потенцијалне ријечи један су од битних извора за богаћење лексичког фонда српског

језика. У овом дијелу говори се и о путу од потенцијалних ка узуалним лексемама, али и о разликама између потенцијалних лексема и оказионализама. Треће потпоглавље посвећено је индивидуализмима. На почетку ауторка указује на терминолошка и појмовна укрштања у вези с овим појмом. У овом дијелу у фокус се стављају *индивидуализми – творенице*, „дакле, речи домаћег порекла настале творбом“ (229). Потом се даје преглед индивидуализама из два дескриптивна рјечника српског језика – *Речник српско-хрватског књижевног и народног језика* САНУ и *Речник српскохрватскога књижевног језика* МС. Проф. Драгићевић говори и разлозима због којих се индивидуализми веома ријетко пробијају у општи лексички фонд, али и о онима које ипак успијевају да уђу. Посљедње, четврто потпоглавље посвећено је неологизмима. Говори се о самом појму неологизма, о критерујимима које лексема мора испунити да би се сматрала неологизмом, о врстама неологизама и сл. Потом ауторка пажњу посвећује главним тенденцијама у настајању нових ријечи: интернационализацији и интелектуализацији лексичког фонда, терминологизацији и детерминологизацији, те процесима генерализације и демократизације. Поред тога, говори се и о језичкој економији, те се наводе примјери језичке економије – универбизације и сливања. Најзад, даје примјер лексеме *балканизација* и њиме показује укрштање многих од наведених тенденција.

Четврто поглавље посвећено је богаћењу лексичког фонда позајмљивањем. У првом дијелу поглавља ауторка показује општу слику позајмљене лексике у српском језику. Даје преглед неких позајмљеница из француског, италијанског, њемачког, грчког, те помиње и малобројне позајмљенице из албанског, румунског и мађарског језика. Указује се и на два фреквентна начина богаћења српске лексике данас: позајмљивање лексичких компонената и позајмљивање цјелокупних лексема. Ауторка прво представља истраживање препозитивних компоненти Б. В. Орехова на материјалу руских интернет-сајтова, а потом по угледу на ово истраживање слично и ауторка спроводи на материјалу српских интернет-

сајтова (кориштена су два корпуса: *Политика 2005–2010.* и *НИН–Република 1996–2000*) и резултате анализе детаљно описује у овом поглављу. Анализиране су сљедеће препозитивне компоненте: *супер-, мини-, видео-, ауто-, мега-, мулти-, хипер-, авио-, аудио-, нано-, медија-*. Након представљања резултата овог истраживања, ауторка приказује и резултате упоредне анализе продуктивности компонената у савременом српском и руском језику, те резултате упоредне анализе о продуктивности и фреквенцији компонената у српском и руском језику у посљедњој деценији XX вијека у односу на прву деценију XXI вијека, као и своја запажања у вези са истима. Овим истраживањем ауторка показује неке основне тенденције у употреби префиксоида у српском језику. Након тога, проф. Драгићевић представља своје посматрање префиксоида *мини-* и његовог статуса у творбеном систему српског језика у односу на бугарски, чешки и руски језик. Оно што се овдје првенствено разматра јесте питање да ли префиксоид *мини-* припада творбеном језгру или творбеној периферији у наведена четири језика. На ово питање, барем кад је у питању српски језик, ауторка даје одговор на основу израчунавања и продуктивности и фреквенције наведеног префиксоида. Дио овог поглавља посвећује се и префиксоиду *мулти-* у српском и у неким другим словенским језицима. Наравно, фокус пажње јесте на судбини компоненте *мулти-* у српском језику. Ауторка представља истраживање ове компоненте на три корпуса: *старијем, новијем* и *контролном* на основу којег показује употребу лексема с овим префиксоидом прије 15 година и данас. На примјеру лексема са компонентом *мулти-* ауторка показује један од могућих путева усвајања страних језичких јединица, односно у овом случају страних препозитивних компонената. Најзад, у овом поглављу проф. Драгићевић осврће се и на популарну манифестацију такмичења за *Реч године*, као и на њој сродне манифестације. Представља и резултате овог такмичења за *Реч године* за 2015. годину за поједине државе. На самом крају, даје свој поглед на овакве манифестације. У вези са неологизмима који су чести кандидати за изборе ријечи године,

проф. Драгићевић представља резултате истраживања хрватских лингвиста. Наиме, они су тражили „од загребачких студената да покажу своје креативност у осмишљавању превода за реч *селфи*“ (294). Ово истраживање понукало је ауторку да исто спроведе међу српским студентима на Филолошком факултету Универзитета у Београду, којим је дошла до низа занимљивих запажања.

Богаћењу лексичког фонда ријечима које из једне творбене, граматичке или семантичке категорије прелазе у другу посвећено је пето поглавље. У првом потпоглављу говори се о лексикализацији. Пошто се појам и термин *лексикализација* различито интерпретира ауторка се прво осврће на тумачења овог појма у руској и славистичкој, у англосаксонској и у домаћој литератури. Потом се фокусира на само један аспект лексикализације – бави се лексикализацијом именичких деминутива. Послије тога, пажња се посвећује детерминологизацији (прелазак термина из терминолошког система у општи лексички фонд) као процесу богаћења општег лексичког фонда, али и преплитању терминологизације и детерминологизације. У другом потпоглављу ауторка приказује анализу конверзије именица *врх*, *дно*, *пут*, *крај*, *дуж*, *место* и *чело* у приједлоге. Иако ову појаву уобичајено третирају као граматикализацију, ауторка јој друкчије приступа. „Ово поглавље је посвећено анализи семантичких трансформација које настају приликом попредложавања одређених именица.“ (312)

Још један начин богаћења лексичког фонда, а то је богаћење творбом ријечи, обрађује се у шестом поглављу. Овдје ауторка скреће пажњу на нека досадашња истраживања „која се тичу донекле неочекиваних појава у деривационом систему, које утичу на лексичко богаћење“ (326). Дакле, представљају се четири истраживања. Прво истраживање тиче се деривационих гнијезда именица које означавају дијелове тијела из угла лексичког богаћења. Грађу за ово истраживање ауторка је изела из прве књиге *Семантичко-деривационог речника*, чије су редакторке Љиљана Недљков, Вера Васић и Даринка Гортан Премк. Ауторка је анализирала 24 репре-

зентативна деривациона гнијезда, и то само лексеме настале суфиксацијом. У другом потпоглављу проф. Драгићевић бави се творбом глагола префиксацијом. Посебно су у фокусу глаголи са више префикса, односно њихов број и статус у лексичком систему савременог српског језика. Грађа за ово истраживање ексцерпирана је из *Речника САНУ* и *Речника МС*. „Пажња је била усмерена и на значај распореда префикса у успостављању одређеног значења глагола.“ (347) И треће се истраживање тиче префиксације глагола, али у овом случају оних који у савременом српском језику не постоје без префикса. Овдје се ауторка превасходно бави питањем да ли је префикс утицао на то да се неки прасловенски глаголи сачувају до данас или су пак префикси допринијели да ти глаголи у основном облику нестану. За ово истраживање грађа је идвојена из Скоковог *Етимологијског рјечника хрватскога или српскога језика*. У четвртом потпоглављу проф. Драгићевић анализира изведене придјеве ономатопејског поријекла који означавају људске особине. Грађу је преузела из шестотомног *Речника српскохрватског књижевног језика*. Ауторка се бави бројем и значењем, те творбеним основама и проблемом творбених форманата ових придјева. На самом крају поглавља проф. Драгићевић осврће се и на деривациони систем ових и оваквих придјева. „Ова истраживања указују на сложеност и бројност могућности у актуелним творбеним процесима у српском језику, а сви они доводе до лексичког богаћења.“ (327)

У седмом поглављу пажња се посвећује универбизацији као типичној манифестацији језичке економије у српском језику, „чији принципи представљају једну од важних тенденција у богаћењу лексичког фонда“ (366). Ауторка је спровела истраживање и на основу њега одговара на нека важна питања у вези са универбима, као што су, на примјер, опстанак универба у српском језику и њихова вишезначност. Такође, у склопу овог истраживања проф. Драгићевић спровела је и асоцијативну анкету међу студентима српског језика на Филолошком факултету, од којих је тражила да напишу своју прву асоцијацију на неколико универба. Овдје приказује резултате те анкете и помоћу тих резултата бави

се испитивањем семантичке везе између мотивних синтагми и мотивисаних универба, али и експресивношћу универба. Најзад, овим истраживањима ауторка је испитивала и разлоге за настанак универба, те од каквих синтагми они настају.

У посљедњем, осмом поглављу говори се о секундарним значењима лексема као виду лексичког богаћења. Ауторка представља три истраживања лексичких конструкција, описује утицаје конструкција на њене чланове и, обрнуто, утицаје лексема на конструкцију. У првом истраживању приказана је анализа лексема које се у својим секундарним значењима односе на велику или малу количину неке конкретне или апстракне појаве, тачније, представљене су „експресивне генитивне синтагме чији управни члан представља именица којом се на метафорички начин исказује количина, мера или интензитет конкретних или апстрактних појава“ (386). У другом потпоглављу приказано је истраживање које се тиче питања лексичке компетенције говорника матерњег језика. Тачније, пажња је посвећена више или мање несвјесним знањима о домену примјене лексема, која говорници матерњег језика веома често аутоматски испољавају. Посљедње истраживање, у трећем потпоглављу, „представља разматрање идиоматичности конструкције *изгубити главу*“ (376). У склопу овог истраживања ауторка се осврће на разматрање конструкције *изгубити главу*, односно даје примјере рјечника у којима се ова конструкција третира као фразеологизам, као и рјечника у којима се иста обрађује на два начина. У вези с тим проф. Драгићевић осврће се и на критеријуме за идентификацију фразеологизама. Овим ауторка, како и сама наглашава, симболично показује прелазак из лексикологије у фразеологију.

Књига *Српска лексика у прошлости и данас* важно је и изузетно значајно дјело за све оне које интересује лексикологија, па и лексикографија. Читајући ову књигу не само да се може стећи слика о развоју српске лексике кроз историју него и о животу и менталитету српског народа у различитим историјским периодима, јер је сам језик најбољи чувар идентитета једног народа. По свему овоме да се закључити да и за ову књигу важи Хорацијево правило: *dulce et utile.*

УДК 821.164.41.09(=163.41)(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808349G
(Приказ)

Славица Гароња Радованац
Филолошко-уметнички факултет
Крагујевац

ЛИТЕРАРНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА КРАЈИШКИХ СРБА

(Анђелко Анушић, Гласови са Границе /Српска крајишка тетралогија I/, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Ново Сарајево, 2016)

Ретки су романи у савременој српској књижевности (па чак и они награђивани) које бисмо одмах смели прогласити класичним. А за један од њих, управо објављен (и у рукопису награђен), који не само обимом већ и успешно савладаном, а волуминозном темом то значење покрива, можемо без двоумљења убројати у такве. Реч је о најновијем роману *Гласови са Границе* Анђелка Анушића, који је тек први део од, како сазнајемо са корице, замишљене пишчеве тетралогије. Иако је Анђелко Анушић већ четврт века перманентно присутан на српској књижевној сцени, чије се стваралаштво поклапа, а добрим делом је и иницирано турбулентним и трагичним збивањима у последњој деценији 20. века током крвавог распада Југославије, у својој обимној продукцији и разноликим жанровима у којима се показивао као подједнако добар песник, приповедач и романописац, где се поједине приче из најновијих збирки приповедака (*Пре блеска а после олује*, 2013, или *Писмо Петру Кочићу и још понекоме*, 2014), могу убројати у антологијске на српском језику (а које су заобишле и неке битне књижевне награде), нови роман *Гласови са Границе* би се могао назвати и делом у којем је писац објединио све што је до сада (квалитетно) остварио, а који се може назвати романом који се пише једном у животу.

Заправо, има се утисак да се Анушић све време, кроз своја ранија дела, спремао да напише овакав роман. Зрење, сва постављана и узбуркана питања пред националним удесом у последњих четврт века, која су га суштински као писца прогањала и на која је коначно дао одговор управо у овом роману, резултирали су апсолвирањем те теме, и једном сасвим особеном вредношћу коју српски роман до сада није имао – а то је раскошна синтеза, односно генеза живота прекодринских Срба (како оних из данашње Хрватске, тако и оних из Босне, са тромеђе Крајина, Војне и Босанске, којима и Анђелко рођењем припада), а који су први пут у овом роману обједињено приказани као ЈЕДАН народ, што су одувек и били (фолклорно, језички, менталитетски), али им то никада завојевачи и бивше царевине и геополитичке интересне сфере нису признавали, вештачки их вековима делећи, све до данас. И то је највећа вредност овог романа: ту тему у српском роману нисмо имали уопште, а развијену на (пост)модернистички начин, са свим врхунским елементима књижевноуметничког и језичког умећа, никако. Другим речима, огроман део српског народа ван Србије, добио је свој колико модеран, толико и класичан роман, роман о себи и својој историји, али пре свега коренима страдања и нестајања са тих простора, што нико пре Анђелка Анушића није, на начин исприповедане раскошне саге, књижевно артикулисао.

Народ који недопустиво дуго није имао истражен ни свој фолклор, ни историју, ни књижевну историју, па самим тим ни специфично систематизовану књижевност као важан огранак српске књижевности, најзад и дела о рату деведесетих, све је то добио тек у последњих четврт века, у тренутку трагичног и насилног изгона са родног тла. И Анђелко Анушић, са још неким генерацијским исписницима, био је у почетку пажљив читалац и истраживач тог огромног, а запостављеног националног блага, многе од тих књига-открића критички пропратио, упијајући, међутим, стваралачки и мноштво прворазредних литерарних чињеница, и нема сумње, већ тада се у њему развијала идеја о роману оваквог профила. Другим речима, као писац са одговорношћу пред временом, а још

више универзалним метафизичким категоријама у које прониче, суочен са размерама историјског удеса прекодринског српског народа крајем 20. века, Анђелко Анушић се упустио у вишедеценијско књижевно истраживање порекла тог удеса, који га је довео све до дубље прошлости Војне границе, која као књижевна тема у српској књижевности до овог романа такође није постојала (а зачета је у неким његовим причама из најновијих збирки). Сада је, адекватно својој величини и историјском значају – који довољно није препознат ни у националној историографији – Војна граница добила и свој први велики роман. И стога је задовољство установити колико је писац Анушић био пажљиви читалац свих значајних студија, дисертација, зборника и фототипских издања народних песама, објављених о српском народу (нарочито оном у данашњој Хрватској), највише и парадоксално − онда када тог народа тамо више није било, дакле с краја 20. и почетка 21. века.

Апсорбујући сву ту огромну (новооткривену документарну) грађу, да би је зналачки и књижевно преобликовао у роман, градећи својим респективним књижевноуметничким искуством, Анђелко Анушић је створио један потпуно нов по тематици, као и књижевним поступцима, модеран српски роман. У вишедеценијском трагању за коренима зла и удеса, који су се финализирали над овим делом српског народа на крају 20. века, њиховим нестајањем, Анђелко Анушић је, кроз низ постављених питања, у овом роману тај одговор почео и да нуди – чини се, минуциозно, сликовито, систематично и веома убедљиво.

Гласови са Границе, овај први део велике (замишљене) саге о заграничним Србима, не пати од хронолошке развучености и распричаности, често присутне у оваквим, амбициозно замишљеним историјским фрескама. Напротив, атрактивност прве реченице („Вирио сам испод цераде на тракторској приколици, као да се играм скривалице“), директно увлачи читаоца у конкретну и савремену ситуацију недавне прошлости, смештене у невини простор дечијих очију (и искуства) хрватске акције „Олуја“ 1995, тј. егзоду-

са српског народа из Републике Српске Крајине. Но, дата само као оквир, ова флеш-сцена из егзодуса и накнадни долазак некадашњег дечака, сада човека, до родне куће обрасле у коров, након двадесет година, имплицира сасвим (пост) модернистички поступак: тражење и проналазак скривеног и остављеног рукописа у греди, давног претка, хронику породице, која сеже у давно турско доба, тј. родоначелника и првог пребега из Отоманске империје на Војну границу, под аустријско поданство. Смена ових записа и оних посредованих, Прибана Сужњевића и Хроничара (гласа писца) ткиво су у коме се преплићу разноврсним средствима (писма, дневници, али и атрактивна нарација и дијалози) и врло успешно остварује утисак једне епохе (18, 19. века), кроз множину ликова/гласова, читавог национа, живота Граничара, а кроз одређене историјске личности које промичу овом прозом скоковито (не у свим поглављима), али са чврсто вођеним одређеним линијама њихове (литерарне) судбине, фокусираних кроз временску вертикалу и праћење породице-пребега из Босне, породице Крнета, који због сопствене сигурности мењају презиме у Сужњевић. (Онај дечак из колоне је осмо покољење ове породице.)

Скоковит наратив и праћење (мушких) чланова ове породице и њихових (углавном трагичних) судбина, фокусирано је око неких кључних сцена, које представљају и парадигму самог усуда свих Срба Граничара на овом ветрометном историјском простору. Док богати трговци Крнете из Босанске Дубице, у тренутку свадбеног весеља, доживљавају покушај типичног понижења, тада за хришћане, јер им је обесни дубички бег дошао по невесту (право прве брачне ноћи), овде се дешава први искорак и побуна – након убиства насилника од руке плаховитог младожење Симана Крнете, развија се узбудљиво и мало обрађивана тема српске историје Босне и прекосавских области: исте ноћи младенци беже у Аустрију, тј. на Војну границу, мењајући презиме у Сужњевић (остатак породице сутра је нестао без трага, отац, мајка и болестан брат), а кроз лирски приказ изградње првих селишта, као парадигме насељавања Војне крајине, сликовитих и ка-

рактерних описа првих суседа, са свим људским врлинама и манама (помоћ у изградњи, друговање, али и међусрпске омразе, издаје све до повратка појединаца у Турску), кроз све и највише од свега − за разлику од турског насиља − приказано је перфидно аустријско искоришћавање пребеглица (уписивање у граничарску милицију, одлазак у рат за туђе интересе, тако да ће и тај родоначелник, заједно са одраслим сином кроз тридесет година, страдати-нестати у „талијанском рату“ као граничар). Време је изукрштано и „најављено“ пророчанским и симболичним језиком, као трајност метафизике зла које влада овим простором. („Не градите домове на пијеску, о Селиштанци!“... „Руке, очи, језике и вратове нанизаће вам на жицу, као вргање, као суве шљиве, у мјесту које ће у своме називу носити име јасена (стр. 108)“ – једна је од тих крупних, симболичних, реченица, антиципирајући логор Јасеновац, што ће се десити кроз три века (и о коме ће, нема сумње, проговорити и наш писац, у овој замишљеној тетралогији).

У том смислу, као мали бог, попут оног великог, који мења ритмове и мене живота, судбине људске, и писац сасвим свесно, и заводљиво, примењује унутар ткива свог романа различите књижевне поступке, фокализацију наратива, чиме само потврђује високо артистичко умеће књижевног заната: „И тада је наратор упро прстом у теме једне путнице, и ток романескне приче са њеним притокама и рукавцима, зауставио. И вратио уназад.“ (стр. 233).

У *Гласови са Границе*, овом великом роману-синтези, дотакао се писац свих историјских и метафизичких тачака егзистенције граничара на историјској ветрометини, вековима употребљаваних без милости док су били потребни, а кад нису од истих руку и система, прво укинутих, најзад и протераних, са тим трагичним финалом управо на крају 20. века. Ратови и погибије за туђи рачун („И Војна Граница ти је, у овај час, велико удовичино око“, сликовито се исказује стање након бројних погибија граничара за туђе (аустријске) интересе по целој Европи, систематско остављање у културној изолацији, односно асимилацији (немачке школе,

однарођивање), кулминирају у овом роману у босанскохерцеговачком устанку под Отоманском империјом, где је роман додатно атрактивизиран увођењем ликова странаца и великих добротвора српског народа и устаника Босне – пре свих, Енглескиње Мис Ирби, као и њеног сународника, археолога, словенофила и балканофила, сер Артура Еванса. Увођење фикционалних сцена, фикционални дневник Мис Ирби, као и коришћење оригиналних докумената су драгоцени и разноврсни књижевни поступци, који кроз успешно апсолвирање огромне грађе, чине радњу овог романа крајње узбудљивом сваком читаоцу.

Као својеврсно завештање, роман *Гласови са Границе* је последње сведочење кроз језик у том једино преосталом, но и најтрајнијем облику људске (националне) егзистенције: у језику. Читава једна потонула (крајишка) цивилизација, васкрсла је у тоталном приказу (несталог) живота српских Граничара, пулсира овде (иако осуђећен, и вековима систематски ометан) сав потенцијал крајишке духовности, од усмене до писане књижевности, све то веома мало познато, а овде изванредно инкорпорирано духовно наслеђе Крајишника, као залог опстојавања и духовне лепоте уздигнућа мимо пуког преживљавања, а у крајње ненормалним (и ратним) условима. Иако систематски затиран, у овом роману по свим нивоима текста, често и као значајан сигнал, или већа целина, пулсира и сам Анушићев текст од бројних инкорпорираних стихова народних песама, узречица и загонетки, управног говора, али и дијалога или преписке врсних интелектуалаца, који овде добијају статус важних књижевних јунака. Задовољство је, стога, видети како су на страницама овог романа први пут заживели неки великани, национални прегаоци, иначе потпуно заборављени у јавној националној свести, а прилично скрајнути и у официјелној српској науци или заборављени у књижевности, овде оживљени као убедљиве фикционалне личности.

Читава плејада значајних интелектуалаца (али и великих задужбинара који су знатним новчаним свотама утемељили данас познате, а перфидно преименоване култур-

не и друге институције у Хрватској) пореклом са Крајине, тако овде добија статусе књижевних јунака, попут проте Николе Беговића (чувеног посланика и беседника, сакупљача народног блага и „вуковца“), Манојла Грбића (писца тротомног „Карловачког владичанства“) или Спиридона Јовића (првог српског етнографа), и многи други, чији ангажман за сопствени (крајишки) народ и на овим страницама ствара заводљиве литерарне фрагменте, чинећи истинску литерарну енциклопедију крајишког живота, попут слике народног живота из Вуковог „Рјечника“.

Готово је потресна порука овог романа, у којем пулсира у језику сачувана и вековима таложена, а овде литерарним средствима еманирана енергија, додали бисмо и језичка ерупција тог заборављеног усменог и писаног крајишког духовног богатства.

Још нешто што чини важну вредносну одредницу овог романа јесте и језик којим је писан. Лирски тон је основа Анушићевог текста, из кога се добро види да је то пре свега песник који је морао (због комплексности теме) проговорити епском формом. Разбокорни језик, раскошна, али довољно проходна лексика, оживљавање непостојећег и пропалог завичајног идиома у преплету са савременим књижевним говором, читав један свет очуван још само у језику, основна је матрица овог тока и фона приповедања. Екавица је одабрани приповедечав глас, али завичајна ијекавица се појављује свуда где се експлицитно дочаравају ликови, јунаци, ситуације и то додатно богати ову сложену језичку грађевину. Поготово то долази до изражаја у једном од последњих поглавља (Казивање тридесето), које у целини представља не само речник у класичном смислу, већ потресан ламент очувања идентитета и постојања у (ретким) речима са коментарима Летописца, као спасавању простора и бића у језику, а што је већ препуштено неумитном забораву на тлу Крајине, јер више тамо нема народа који би га одржавао и преносио даље. Кроз низање завичајне лексике, са низом синонима, асоцијација постигнута је највиша семантичка и експресивна тачка у овом роману, где је писац „пуштајући језик да сам говори“,

увелико превазишао сопствену нарацију и своју персоналност.

Имплицирајући ову тему, Анђелко Анушић је у овај роман уградио сва своја знања, искуства и, пре свега, срце писца, приказујући кроз респектабилне домете, постмодерним поступцима у употреби грађе и једну сазрелост епохе – да се и на тему вековне егзистенције динарских Срба почну писати велики романи. Стога, потписница ових редова може са задовољством да потврди оно што је наговестила, да је време великих романа о српском „заграничном“ народу већ дошло, оличено управо у овој синтези, коју нам дарује Анђелко Анушић. Иако се овај роман завршава са 19. веком – тек можемо слутити, и од срца желимо што пре наставак ове саге о динарским, прекодринским и крајишким Србима, која ће овај, већ сад артикулисани наум, довршити у неумитности метафизичког трагизма вероватно догађајима са краја 20. века).

Гласови са Границе нуде све што један значајан роман треба да има: велику сазнајну и естетску вредност, језички бриљантну грађу и иновативан допринос српском језику, који до сада српска књижевност није имала.

УДК 821.163.41.09(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808357M
(Приказ)

Милица Миленковић

ЛЕТОПИСНЕ РИДАНИЦЕ О *ОЛУЈИ* ИЛИ ТРАГАЊЕ ЗА *ЉУДСКИМ МАТЕРИЈАЛОМ* У ПОВЕСТИ

(Анђелко Анушић, *С Хомером у олуји /Српска крајишка тетралогија II, III, IV/*, Завод за уџбенике и наставна средства – Источно Ново Сарајево, 2018)

Други, трећи и четврти део тетралогије о страдању српских Крајишника (и прекодринских Срба у речном појасу Врбас−Сава−Укрина−Миљацка−Неретва) на северозападним ободима Балкана кроз векове, Анђелко Анушић представља читаоцима као обједињену (*закрајинињену)* књигу насловљену *С Хомером у олуји /*Српска крајишка тетралогија II, III, IV/, што је метафора заокружености која се у овом случају односи на историографију Крајине, и крајина уопште – да је то рубна (/по/гранична) земља, усудна (по) крајина, земља страдања – и на формалну одлику романа – упућује на крај или на најважнији ратни историјски догађај нама блиске прошлости који је обележио, синхронијски и дијахронијски, ову земљу поновним изгоном једног народа.

Почетак првог дела тетралогије, *Гласови са Границе* (2016), одвија се подтракторском цирадом једанаестогодишњег дечака Прибана Сужњевића, у *колони* 1995. године, и одатле се прича развија кружно, кроз слике породице Сужњевић (њихових *осам колена*) и колективних дешавања вековима уназад, да би се у роману који је пред нама све завршило на два нивоа: први је, а то је онај део у овој тетралогији којем је хроничарско приповедање већим делом посвећено, ниво који доноси слике узрока и трајања хрватске погромашке акције *Олуја*, а други се односи на структуру дела и његову основну

постмодернистичку одлику усложњавања приповедања. На самом крају романа, у последњем поглављу, поклапају се експлицитни и имплицитни читалац, спољашњи и унутрашњи наратор, а све то пак сугерисано је поклапањем истог таквог аутора и наратора.

Поред *лозе* Сужњевића, у овом делу тетралогије задржан је *Непознати хроничар*, а у неким деловима романа поменут иницијалима А. А., на шта је другим референцама дат јасан упут да се ради о аутору романа Анђелку Анушићу. Но све то, иако доноси вредност роману у смислу комбинације класичног поетског приповедања и (пост)постмодернизма, остаје у другом плану са јасном функцијом хроничарске приповести од које се аутор ограђује, то јест пласира је читаоцу као објективну истину.

Плач је посебан жанр у средњовековној српској књижевности, а порекло плача налазимо у *Старом завету*. Код Анђелка Анушића идемо градацијски један степен више и његов роман слободно можемо дефинисати овим староставним жанром, јер су поглавља одређена „ридањем“. Цео роман чине четрдесет и три „ридања“ (поглавља).

Време првих ридања ове књиге одређено је реченицом: „Хитлер је прегазио Пољску“. У првим ридањима сазнајемо како је Љубан Сужњевић убијен, а потом како су рођена браћа Живојин и Радомир Сужњевић отишли различитим путевима, први је постао свештеник, а други комуниста до коначне *утопије* „цео човек, и Србин и Хрват“. Парадоксална слика једне породице само је повод за „околна“ дешавања, за прве сукобе унутар идеја комунизма и (одбрамбеног) национализма. Приповедача (или пак хроничара) Анђелка Анушића не занима Други светски рат као такав, или бар каквим су га нама пласирали у школским уџбеницима; нашег приповедача занимају страдања одређене *скупине* људи, српских Крајишника, на једном одређеном простору, на простору „државе у држави“ од мора до Билогоре и Петрове горе, и уопште простора у речном ромбу Купе, Уне, Саве и Дрине. Он у годинама светског рата, али и после, у полувековном трајању Титове Југославије, налази оно што је трагедија и

заметак будућих трагедија страдалничких Крајишника из Војне крајине (њихових потомака) онима којима је *хвала* за вишестолетну заштиту (од исламизације) већих „братских“ (и средишњих европских) народа и земаља исказано речју и (зло)чином: *херцеговачка јама, Глинска црква, Гаравице, Дракулић, Јадовно, Јасеновац*, на крају и *Бљесак* и *Олуја*.

Кроз сва ова страдања пролази породица Сужњевића, генерацијски се смењујући, до Прибана, хипотетичког (имплицитног) аутора ове тетралогије. Пратимо догађаје (на које историјске прилике имају највише утицаја) у животу Тривуна, сина Радомировог, и Сима, Тривуновог сина, да бисмо на крају дошли до Прибана, Симовог сина, који од двадесет и четвртог ридања преузима улогу „писца“ дневничких записа. Подсетимо се да је то од половине ридања па надаље. Дакле, пола романа посвећено је периоду *Олује* и избегличким колонама, али и (неизбежно) потоњем грађанско-верском рату на тлу бивше државе, „старом“ *интегралу зла*. Тај део структурално је другачији од претходне половине књиге и одликује се пастишем као основним обележјем. Пастиш овде доприноси коначном и важном објективном изношењу документованих чињеница пред читаоцем, што је важно за одређење овог романа као историјског, у коме наратор, односно имплицитни (спољашњи) аутор Прибан Сужњевић каже да „трага за људским материјалом у повијести“, цитирајући В. Десницу.

Читалац мора имати у виду да намерне алузије на библијски начин писања упућују на угао из којег се исписује ова књига, а то је угао једног *егзистенцијално (ис)кушаног* и историјски самоосвешћеног православног Србина, писца, који уметнички сведочи о страдању православних хришћана, Срба на тлу крајина током минулих и поткрај двадесетог века, с обе стране водене границе; дакле, и данашње, и нарочито ту (дводелне, посткомунистичке дејтонске) БиХ. Стога се тетралогија Анђелка Анушића чита попут Библије, она је света књига српског народа. Она је позив на прихватање јеванђеоске вести једне хронике времена – оне вести која позива на сабрање, на јасно спознање страдања људи који вековима подмећу своја леђа *худбама људи и времена*, без заметања кавги.

Даље, ова књига сведочи о *Каину и Авељу*, браћи међу којима вековима један потеже нож на другога, али негде Божјим прстом исписано стоји и оно да, како писац Анушић каже, опетујући речи из *Завештања* Св. Стефана Немање „књигу нико не може покорити, а многе земље и градове сачувала је књига у својим корицама“. Утолико пре *С Хомером у олуји* јесте књига која чува истину једнако за ово време сада када је много тога непознатог и за времена будућа када ће се тек писати (национална) историја, па и она културна, књижевна, друштвена и политичка, не само тангентног времена и простора, него и шире.

Појава великог броја епизодних ликова има за функцију стварање слике колективног мозаика у којој свако има неку своју улогу. Колективност је постигнута и језиком којим је овај роман исписан, чистим лирским сентенцама из којих избија дух поетског говора нашег народа. Контрастом приповедачевог говора и документоване грађе створена је слика преплитања фикције и стварности, што је основа сваког историјског романа. Садашња књижевност наших простора не познаје романе овог обима и овакве обраде грађе. Стога не само да се овим наставља линија ћосићевског начина приповедања већ се сугерише и у први план ставља епска особина романа која је у данашњем времену преобликована у роман епске фантастике.

Симболиком саме тетралогије која лежи како у презимену Сужњевића, (сужањ – роб, поданик, обесправљен) тако и у цитирању стихова Црњанског из Пролога *Лирике Итаке* и спомињања *Троје,* ову препоруку завршавамо у том духу, тачније − препоручујемо и данашњем читаоцу да се упозна са овим епским романом, који улази у ред великих историјских романа попут *Времена смрти* Добрице Ћосића или *Тихог Дона* Михаила Шолохова. Овај роман нема епског јунака Григорија Мелехова, али има јунака писца који верује у моћ речи и јеванђеља.

УДК 37:929Skenderova S.(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808361N
(Приказ)

Слободан Наградић
Завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа
Бања Лука
slobodannagradic@hotmail.com

ПОЧЕЦИ МОДЕРНОГ СРПСКОГ ЖЕНСКОГ РУКОПИСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини, уредиле: др Јелена Јањић и проф. др Биљана Бабић, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2017.

На једноставно питање − а наше је увјерење, базирано и на практичком искуству, да је на таква питања најтеже одговарати − колико Срба из Босне и Херцеговине данас, што подразумијева и Републику Српску, зна ко је (била) Стака Скендерова, одговор није и не може бити прецизан и егзактан, него је могуће баратати само са колико-толико увјерљивим и сувислим претпоставкама. Ми претпостављамо да тај број није већи од једног промила укупног броја Срба који живе у Босни и Херцеговини, а то значи да има једва хиљаду и нека стотина припадника нашег народа којем није непознато име ове, једне од првих, ако не и буквално прве, писмене жене српске нације у БиХ, а сигурно је да је била „прва жена ових крајева која је објавила своју књигу, макар и далеко од завичаја и на туђем језику“ (стр. 55, упоредити и стр. 91, затим стр. 112). Ако је других писмених жена, у модерном значењу тог појма, и било прије Стаке − што ми претпостављамо, јер је још В. Богићевић (додуше, М. Папић у свом елаборату то „откриће“ приписује С. Калуђерчићу, стр. 30), у својим истраживањима

објављеним у првом дијелу друге половине прошлог вијека утврдио да је формално „мијешана“, тј. мушко-женска школа у БиХ почела радити још од средине 18. вијека, иако се она брзо угасила − то није као такво, са именом и презименом ученица, забиљежено у историји, било у повијести, било у науци о њој, тј. историји, али ни у народном предању. Ето изазова за нове, млађе нараштаје наших историчара, посебно за историчаре културе, школства и књижевности.

На друго, такође једноставно питање, а комплементарно претходном, које се, такорекућ, наслања и наставља на или од њега, и гласи: зашто је то тако, одговор је још компликованији и комплекснији. Да би се иоле сувисло одговорило на њега, треба имати, макар и минимални, увид, ако је озбиљна анализа садржаја високо, недостижно постављени циљ, у наше, српске, али и уџбенике из цијеле Босне и Херцеговине уназад неколико деценија, од оних из историје до оних из језика, затим читанке, па прегледе историје књижевности и сл., од основне школе, преко гимназија до филозофских и/или филолошких факултета. Треба, заправо, направити својеврсну инспекцију онога што је о главном јунаку ове наше нарације, тј. Стаки Скендеровој, написано у тим уџбеницима или проширеној литератури. Тачније, видјети шта све о њој није написано, а написано је врло, врло мало, скоро ништа, па онда и основни подаци из њеног животописа „нису довољно познати или јасни.“ (стр. 143). Због тога се о њој у овдашњој и ововременој широј јавности и не зна готово ништа. Јер, кога није било у уџбеницима историје и/или читанкама за основну школу или гимназију, а прије тога у дјечијој и/или омладинској штампи и периодици, тога нема ни у свијести и сазнању тзв. просјечних читалаца и грађана. Такође, о Стаки Скендеровој нема бог зна колико текста ни у универзитетским прегледима и/или компендијумима из историје културе, писм(а)ености и књижевности Срба из БиХ или, пак саме Босне и Херцеговине. То је тим чудније и неприхватљивије, будући да одавно већ, више од 40 година, у српској науци о књижевности и културној историји постоје експерти који су добрано упознати са ликом и дјелом наше „хероине“, о њој

писали, њена дјела преводили и приређивали и несумњиво би били у стању написати уџбенички прилог, лекцију или одредницу о њој, које би биле од користи и служиле, како ученицима за учење, тако и наставницима за помоћ и подсјећање. Књига пред нама и аутори заступљени у њој то потврђује.

Тим прије пажњу и похвалу заслужује публикација једноставног наслова *Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини* – тај други дио наслова му дође као некакав поднаслов, али му је семантика јасна и неупитна. Књигу су уредиле др Јелена В. Јањић из Народне и универзитетске бибилиотеке Републике Српске и проф. др Биљана Бабић са Филолошког факултета из Бање Луке и дефинисале је као тематски зборник. Заправо, како нас у Предговору исцрпно а пластично обавјештава др Јелена Јањић, књига је настала као, односно она је резултат „пројекта“ *„Стака Скендерова (1828−1891) у српској културној историји“*, који је „осмишљен“ и „имплементисан“ у оквиру, тј. за потребе Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске, због чега она и слови као издавач ове публикације, а финансијски су га подржале и помогле још неколике институције науке, културе, образовања, информисања и сл. из Србије и Републике Српске. Чланице истраживачко-имплементаторског тима, осим потписаних уредница, биле су још двије сараднице, дакле комплетан „женски рукопис“, др Ксенија В. Мељчакова из Института за славистику Руске академије наука из Москве и Наталја Милаковић из Руског центра „Руски мир“ такође Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске. Ово издање је штампано на 236 страница Б-5 формата, брошираног повеза, са резимеима на енглеском и руском језику и тек неколико фотографија.

Књига се, поред предговора, који је написала већ поменута Јелена В. Јањић, и једног одломка из *Љетописа Босне 1825−1856.* Стаке Скендерове, састоји од пет добро, корисно и функционално конципованих тематских „кругова“. У првом су прештампани раније публиковани радови о Хаџи Стаки Скендеровој, укупно њих пет, од најстаријег рада, Алексе Ј. Поповића из 1903. године, до посљедњег у том низу, текста

проф. др Војислава Максимовића, који је првобитно, 1976, под насловом *Стака Скендерова*, штампан као предговор књизи *Љетописи* /Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова/, коју су приредили доц. др Војислав Максимовић, који је и аутор предговора, а у међувремену је постао и академик (АНУРС), и Лука Шекара.

Други тематски круг, рекли бисмо и централни дио ове публикације, састоји се од осам (8) текстова написаних у оквиру или за потребе пројекта у чијем епицентру је управо било истраживање и промишљање лика и дјела главног јунака ове едиције. Ту су радови др Срете З. Танасића (*Мјесто Стаке Скендерове у српској историји, култури и филологији*), др Биљане Бабић (*Лексика епских стихова Стаке Скендерове*), др Ранка М. Билинца (*Хаџи Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица*), затим рад др Ксеније Б. Маљчакове, на руском и српском језику (*Проблем женског образовања у Босни. Стака Скендерова: њен живот, њена школа*). Др Гордана Стојаковић је ауторка текста под насловом *Стака Скендерова или прилог за историју аутентичности*, а др Боривоје Милошевић *Културно-просвјетна мисија Стаке Скендерове и Аделине Ирби*. Јелена Б. Јањић, једна од уредница овог зборника, ауторка је текста *Писмо Хаџи Стаке Скеднерове митрополиту Михаилу (Јовановићу)*, док Наталја Милаковић потписује прилог *Александар Гиљфердинг – дипломата и слависта*.

У трећем и четвртом поглављу дати су текстови који су, и тематски и жанровски, различити, али им је заједничко то што су наста(ја)ли у ранија времена, углавном с краја 19. и почетка 20. вијека, понекад и у контекстима који би се на први поглед одвећ тешко довели у везу са самом Скендеровом. Неки од њих су некролози и/или читуље, помени поводом смрти Стаке Скендерове, и писани су непосредно иза ње, дакле 1891. године, док други дио чине текстови ексцептирани из других, ширих и за друге потребе писаних радова, као што су прилози др Јосипа Лешића, тачније одломак из његовог романа *Анђели милосрђа: мис Паулина Ирби*, Џошуе Т. Ирбија, пасаж из *Сусрети са мис Ирби*, те колумнистички

писани текст Драгане Томашевић *Хаџи Стака Скендерова – прва жена са Балкана*, што је парафраза „дефиниције“ коју је о Стаки Скендеровој изрекао сам Гиљфердинг, иако се из ње експлицитно не види у чему је то она „прва жена“, а ту је и дио пјесме саме Скендерове, *Свјештање нове српске цркве у Сарајеву*, штампане у Босанској вили 1913. године, а коју је претходно нашао, обрадио, односно приредио Никола Т. Кашиковић.

На крају књиге, у петом тематском „кругу“, публикована су два прилога о темама које се тичу библиографија, као и саме библиографије радова Стаке Скендерове. Први је из пера Војислава Максимовића и Луке Шекаре, писан за потребе првог издања њеног *Љетописа Босне*, а други је, под насловом *Прилог библиографији Хаџи Стаке Скендерове*, прикупила и „на свијет“ изнијела агилна Јелена В. Јањић.

Ко је, дакле, (била) Стака Скендерова? Након пажљивог ишчитавања публикације пред нама и акцептовања сазнања и порука које се из ње надају, може се формулисати поприлично поуздан, смислен и сврсисходан одговор на такво и њему слична питања. Извјестан одговор се може дати управо због тога што су аутори трактатуса и есеја у овом зборнику исте понудили, аргументовали и, за дуже вријеме, етаблисали. Сматрамо да за неколико година и деценија у будућности, изузев уколико не би дошло до неких баш епохалних открића нових чињеница или радикално превреднованих постојећих из биографије С. Скендерове, неће бити потребе и ваљаних разлога за преиспитивање њеног животописа, нити ревалоризацију значења и значаја њеног дјел(овањ)а. Утолико је књига − тематски зборник, који је нетом угледао свјетло(ст) дана и сад се налази пред нама, испунио своју мисију и оправдао напоре уложене у његово настајање.

Стака Скендерова је рођена 1828. у Сарајеву – иако В. Максимовић, позивајући се на Владислава Скарића, а којег цитира и М. Папић у свом раду, а њега опет некритички „прати“ Р. Билинац, пише да је 1831. г. година њеног рођења − у трговачкој породици која је у тај град дошла почетком 20. вијека из Пријепоља. У то доба, и у том дијелу Османског

царства, а за разлику од, нпр., Србије, још се нису била усталила презимена, као неодвојиви дио личног идентитета и личног имена сваког појединца, због чега и постоје двојбе, на које је у неким радовима указано, *vis-a-vis* изворног, оригиналног презимена Стаке, касније „дефинитивно“ назване Скендерова. У неким изворима се њени преци помињу као Дамјановићи, док она сама за себе и свог брата у *Љетопису Босне* пише да су Скендеровићи, иако ће у једном тексту рећи да је он Петровић, дајући му презиме по имену оца, који се звао Перо. Отуда је, скраћивањем тог презимена, у свијести и сјећању њених савременика, ученица, сарадника и других потоњих свједока, остало да је она Скендерова.

Без обзира на све наведене, а можда и још неке недоумице из раног периода њеног животописа, о чему се говори у неколиким прилозима у овој публикацији, несумњиво је да је Стака Скендерова рођена, одрасла, учила се писмености и пословима, стасала у личност, започела своја јавна ангажовања: књижевну „каријеру“, просвјетну активност, харитативно-хуманитарну дјелатност итд., баш у Сарајеву, које је управо у доба њене младости поново постало „главни град“ Босанског пашалука, касније и вилајета, који је у то вријеме настао спајањем ранијих херцеговачког и босанског пашалука и њиховим прерастањем у један нови, те етаблисањем нечега што ће се касније наз(и)вати Босном и Херцеговином. Сарајево је тад још неразвијена оријентална касаба, са тек понеким знаменом новог, грађанско-капиталистичког начина живота и система вриједности, које су углавном предводили и промовисали мање-више младе српске занатлије, трговци, власници индустријских погона и ријетки интелектуалци. У таквом амбијенту и тад се писменима учила млађана Стака, а њени први учитељи су били, за оно доба познати даскали, Симо (непознатог презимена) и Мићо (Аранитовић). Додуше, како тврди Р. Билинац, писац опширног рада о црквено-школским приликама у Сарајеву, од њихових почетака до средине 19. вијека, не зна се да ли је то било у својству приватних учитеља или, пак, наставника у некој официјелној, наравно мушкој, школи оног времена, коју је Стака евенту-

ално похађала, противно пракси тог доба, јер женска дјеца тада нису ишла у школу. С друге стране, у сферу побожности упућивала се у сарајевским православним храмовима под управом грчких архијереја, а њено (о)споре(ава)ње са фанариотским владикама је сигурно допринијело њеном учењу и познавању грчког језика, уколико је поуздана информација да се, поред турског, руског, црквенословенског и, наравно, српског, и њиме служила. Иако се она није никад формално замонашила – додуше, Г. Стојаковић, Б. Милошевић и М. Папић тврде да је до тога ипак дошло, у Јерусалиму, приликом њеног хаџилука 1870. г., али се онда поставља питање зашто није остала у неком тамошњем манастиру, јер женских у Босни у то доба свакако није било − скоро цијели живот је провела скромно, повучено и црквено ревносно, као да је стварно монахиња, без личних материјалних и осталих лукративних прохтјева, задовољења чулних потреба, пожуда и преферисања других овоземаљских вриједности и садржаја, изузев оних који су били неопходни за реализовање њених „пројеката“ из области просвјете и харитативних дјелатности. Умјесто да тражи и узима за себе, она је давала другима, сиромашнима и немоћнима, и оно што је сама имала.

Како произлази из већине радова објављених у овом зборнику, Стака Скендерова је у досадашњој историји позната, а тако ће остати и убудуће, по најмање двије ствари, по два своја најзначајнија дјела и (за)оставштине. Прва од њих је оснивање, одржавање и финансирање прве женске школе у Сарајеву, а самим тим и у Босни и Херцеговини, у којој је истовремено била и учитељица и директорица, а друга је њен литерарни рад, прије свега *Љетопис Босне,* који је она написала по „поруџбини“ руског историчара, географа, етнографа, филолога и дипломате, по оцјени српског историка М. Екмечића, славјанофилске оријентације и идеолога, Александра Гиљфердинга, мада тај спис није и једини који је она написала за свог живота. У њен, обимом невелик, „опус“ спада, и треба да има статус књижевног рада, и све оно што је она написала у форми писама на разне „високе“ адресе, молбе, жалбе, представке и друге интерпелације. А

била је оштра и на перу и на језику. Није се „женирала“ да свакоме директно каже оно што му, по њеним вриједносним критеријумима, припада и што је заслужио. То се оновременој сарајевској јавности и моћницима, тачније: чаршији, али и младој српској буржоазији, свештеницима, члановима црквено-школске општине, појединим тзв. националним радницима и другим њеним санародницима, никако није допадало, због чега су на све начине настојали да осујете, онемогуће или макар отежају јавно дјеловање Скендерове. Чаршијска, малограђанска јавност је Скендерову не само оговарала, трачала, збијала шале на њен рачун, него ју је и политички дифамирала и у медијима комуникације дискредитовала, укључујући и оновремену српску патриотску штампу из Аустрије, Угарске и Србије, оптуживала за „шуровање“ са турском влашћу, да је њихов плаћеник, за ометање националног уједињења српског народа, па чак и за издају.

Из данашње перспективе тешко је замислити кроз шта је све пролазила млада и жена која је била сама у настојању да формира и финансира школу за женску дјецу, да установи пр(а)ви наставни програм и план, у којем су важна ставка били ручни рад и полагање завршних испита, да им нађе учитељице и да их оспособи за живот и изван куће. Стака је још у она времена демонстрирала праве менаџерске способности, чврсту вољу и свој таленат да све битно у вези са школом и „односима са јавношћу“ држи под контролом. О том њеном прегнућу, епохалним резултатима и отпорима на њеном путу просвјећивања младих Српкиња из Сарајева и БиХ, али и припадница других конфесија и етноса, чак је и сам босански валија слао своје кћерке у њену школу – на овоме посебно инсистира, на начин да *a priori* велича и хвали мултиконфесионализам, као да је он по себи нешто добро, вриједно, универзално и љековито за друштва чији грађани припадају различитим религијама и/или црквама, др Гордана Стојаковић, додајући у ту анализу и родну перспективу и аксиологију − најбоље је писао др В. Максимовић још прије више од 40 година: „Против ње је било и вријеме и људи у најближој околини, али је она – неком необјашњивом

упорношћу да оствари намјере и преданошћу хуманим идејама просвјећивања − изашла као свијетли примјер праведника. Она није била само прва Босанка која је основала школу и стала за катедру него и прва жена ових крајева која је објавила своју књигу макар и далеко од завичаја и на туђем језику.“ (стр. 55). Ову оцјену преузима и понавља, али без навођења извора и аутора, и др Р. Билинац на страницама 91. и 92, због чега за то онда није могуће рећи било шта друго него дати квалификацију да је посриједи нека врста плагијата, што је не само непријатно, него је то било и сасвим непотребно јер су текстови осталих аутора одмах ту, крај његовог, па је све брзо и лако видљиво и провјерљиво, што показује и сљедећа реченица, у којој се изриче врло афирмативна оцјена мјеста и улоге главне протагонисткиње књиге о којој пишемо у српској култури друге половине 19. вијека у Босни: „Самоникла и готово самоука, Стака Скендерова почиње своју културно-просвјетну мисију у Сарајеву у условима у којима могу успјети само занесењаци и ентузијасти.“ (стр. 98), а што је дословно преписивање става из рада М. Папића са странице 31. књиге. Имајући на уму поједине раније изречене оцјене о њеном раду и ефектима, за њу се може рећи да је она „сасвим оригинална појава културног и друштвеног живота Босне и Херцеговине друге половине 19. века.“ (Г. Стојаковић, стр. 143), која је свој ауторитет и немали углед унутар српског народа и међу обичним грађанима Сарајева стицала и градила личним примјерима: не само скромним животом, него прије свега спремношћу да се дружи са и помогне људима, да им чита или препричава књиге, даје препоруке за здравље, пише и интервенише код турских власти, да чита и поји у цркви, дијели рецепте за храну итд.

Али ни хаџи Скендерова, а поменуту „титулу“ је добила након свог поклоничког путовања у Свету земљу 70-их година 19. вијека, није остајала дужна чаршији, свеједно да ли је она турска, муслиманска, српско-православна, јеврејска или римокатоличка. Ако ништа друго, аутентично је описала све неправде и зулуме које су распојасане турске власти чиниле хришћанској раји и другим непокорницима у првој половини и

средином вијека у којем је живјела и радила, за које С. Танасић вели да оно представља „свједочење о понашању турских поглавара у Сарајеву према Србима (хришћанима): ту није било никаквог закона, турски владари у Босни нису се држали ни оних одредаба којим је султан штитио голи живот и минимално част српског становништва“ (стр. 70), затим манипулације и друге нечасне радње настајућег српског грађанског слоја, те свештеничког сталежа и „функционера“ српске црквено-школске општине, које је она подвргла жестокој критици, због чега њена дескрипција социјално-економског, политичког и културно-духовног стања међу сарајевским Србима, изложена посебно у *Љетопису Босне*, представља „прави социолошки трактат, пун паметних запажања и смјелих тврдњи, какав до тада није написан у Босни и какав неће бити ни написан све до појаве Васе Пелагића“ (стр. 61). Међутим, Скендерова и Пелагић, иако су о неким социјалним проблемима мислили и писали слично, ипак нису били истомишљеници и сарадници на истим задацима, премда су били исписници – обоје су били друштвено, Васо Пелагић и политички, ангажовани у другој половини 19. вијека. Док је за Скендерову православна вјера представљала „искрено и дубоко утемељено одређење“ (стр. 149), због чега она и није оспоравала религију, па ни хришћанство као такво; напротив, она је критиковала, са феноменолошких позиција и домета, његове аномалије, лошу праксу и људе, дакле социјално-религијске посљедице дјеловања слојева, група и појединаца лишених истинских хришћанских идеала и вриједности, солидарности и братољубља, дотле је Пелагићева критика хришћанства, посебно његове институционализације путем црква, онтолошка: он је оспоравао саме темеље и сврху Цркве, залажући се за револуционарну преинаку свијета, тј. друштвених односа и политичких уређења, са социјалистичким исходиштем и уточиштем. Скендерова је за тиху, еволутивну промјену лоших пракси у границама религијских учења и догми, за више социјалне правде легитимисане хришћанством. И она је то лично практично радила и сваким својим дјелом свједочила.

Осим у поимању и тумачењу друштвених и политичких питања, Скендерова се од своје генерације јавних радника, укључујући и оне српске националне провенијенције, разликовала и по схватању и (не)залагању за рјешавање националног питања српског и осталих словенских народа на Балкану. Она се није истицала по јевтином родољубљу и заговарању неког брзог ослобођења од турске окупације и власти, нити позивима на буне и устанке, него је сматрала, и то практично демонстрирала, да је боље, ефикасније и по српски народ и православне вјернике корисније кооперације са турским властима, лојалност према званичним институцијама и ауторитетима и извлачење финансијске и друге користи од њих за то. Захваљујући њеном умијећу тактизирања, а вјероватно и познавању турског језика и уважавању турских власти, она је успијевала да од њих, као и врло високих турских главешина, искамчи паре за своју школу, за плате учитељицама и уџбенике ђацима, за помоћ ученицама из сиромашних кућа и сл. Она није крила своју сарадњу са органима турске управе, одлазила је код њих, не само због својих интереса, него и ради умољавања помоћи другим Србима и/или хришћанима у Сарајеву. Зато она и није сматрала да је нужан устанак против Османског царства, иако његову власт и представнике није штедила у својим литерарним описима, писмима као и у жалбама вишим органима на понашање нижих. Кад је требало ишла је код паша, везира, валија, са некима од њих (Топал Осман-паша, нпр.) била је и лични пријатељ, а успјела је да „добаци“ и до самог сулатна кад је ишла на хаџилук, па чак и то да јој он лично донира пристојну суму за школу. То није остало незапажено код њених противника, како оних локалних, себичних а неуких, тако и оних из матице и осталих дестинација у којима је био развијен и дјеловао српски национални покрет.

Значај њене дјевојачке школе најбоље се може сагледати у контексту чињеница да је у вријеме кад ју је она основала у цијелој данашњој БиХ постојало само осам српских основних школа, а у ондашњем босанском вилајету тек једна женска, и то у Пећи. Због тога и не чуди што се у

више од половине текстова у зборнику, што значи, како смо то већ имплицитно назначили, у прилозима Папића, Билинца, Мељчакове, Стојаковићеве, Б. Милошевића, дијелом и у текстовима Кршића и Танасића и др., њихови аутори баве просвјетним радом Скендерове, оснивањем, смјештајем, радом и резултатима њене дјевојачке школе у Сарајеву. Иако нико од поменутих аутора са апсолутном тачношћу не зна и не тврди кад је она формирана, већ једни друге преписују и само у понечему допуњавају, најчешће се наводи да је то било 1858. године. Такође, нема ни прецизног податка о томе кад је она затворена, поготово нема оцјене због чега и како се то десило. Већина писаца се слаже да је то било непосредно прије почетка буна и устанака у Херцеговини и Босни 1875, јер има више докумената из којих се види да је тзв. завршни испит у њеној школи обављен и 1874, али има и оних који су писали да је она трајала тек мало дуже од десетак година, што се не би могло сматрати вјеродостојним. Осим из разлога финансијске етиологије и семантике, престанак рада женске школе у Сарајеву сувисло је тражити и у чињеници упоредног постојања и дјеловања још једне дјевојачке школе у истом граду и у исто вријеме, а то је школа коју је основала и њом руководила британска држављанка, иначе велики пријатељ Срба и њихов добротвор, Паулина Аделина Ирби. Ипак, оне су имале компетицијски, а не конкурентски или конфликтни однос, што се најбоље види из факта да је управо чувена мис Ирбијева преузела бригу о самој Скендеровој након што је њена школа затворена, а она остала без средстава за живот. У књизи пред нама о томе је детаљно и компаративно писао млађани бањолучки историк др Б. Милошевић.

Друга важна област њеног дјеловања, за њеног живота готово непозната јавности и нимало цијењена, јесте историографско-литерарно стваралаштво. Њен најзначајнији рад те провенијенције је, свакако, *Љетопис Босне 1825–1856*, који је у тадашњој руској престоници, Петрограду, публиковао руски научник, политичар и дипломата и Стакин пријатељ, А. Гиљфердинг, након што га је превео са српског језика. Иначе, о његовом животу и раду опширно је реферисала Н.

Милаковић у свом тексту. Нажалост, како каже Ј. Јањић, стр. 179, „Аутограф *Љетописа Босне 1825−1856*. Хаџи Стаке Скендерове неповратно је изгубљен“, што значи да оригиналан текст на језику на којем је написан није сачуван, па се о том дјелу и његовом садржају зна само посредно, преко превода на руски, због чега и нисмо разумјели шта је хтјела рећи Б. Бабић у својој формулацији „... изгледа да је само још њено казивање о тешким приликама за српски народ под турском управом у периоду 1825−1856, или, још прецизније, да је Стакино епско казивање о споменутом периоду забиљежено код Гиљфердинга једино што нам стоји на располагању када је ријеч о оргиналним радовима Хаџи Стаке Скендерове“ (стр. 82), односно поставља се питање да ли је превод оригинал. Са руског је поново преведен на српски и публикован тек 1976. године, дакле више од једног вијека након што га је Скендерова написала на свом аутентичном језику. Због те чињенице њено највредније књижевно-историографско дјело не помињу ни Алекса Поповић ни Ј. Кршић у својим текстовима о С. Скендеровој и поводом С. Скендерове, зато што једноставно о њему нису ништа ни знали.

Који и какав је то језик, које су његове карактеристике, колико је истражен и шта нам данас значе и поручују те спознаје, јесу теме неколиких филолошких радова у зборнику, прије свих они Б. Бабић, С. Танасића, Н. Милаковић и Ј. Јањић, која је у свом тексту објавила цијели транскрипт писма које је Скендерова 1861, из за њу легитимних разлога, упутила митрополиту београдском Михаилу (Јовановићу). Она језик и графију којима се служила Скендерова у том писму назива, тачније: смјешта у славеносербску фазу развоја српске писмености. Занимљиво је да исто писмо, са своје референтне тачке и тематског проблематизовања анализује и С. Танасић, кад пропитује однос Скендерове према употреби гласа „ч“ и његовог губљења, односно писања и изговарања као „ћ“, а та појава за тог језикословца је знак и потврда „да су се Срби у Сарајеву брзо у том погледу прилагођавали муслиманском градском становништву у чаршији живећи у свакодневном контакту с њиме, већ у првом кољену“ (стр. 76). За њена пис-

ма Танасић ће утврдити да су неспорно писана „вуковским језиком, али предвуковском, црквеном ћирилицом“ (стр. 75), а слично је (у)тврдио још Милојко Веселиновић у свом раду из 1909, док ће Б. Бабић у својој ускоспецијалистичкој анализи лексике коју је хаџи Скендерова употребљавала, прије свега у *Љетопису*, констатовати како су „изворни епски стихови“ у том дјелу „драгоцјен материјал за потпуније сагледавање језичке слике у Босни и Херцеговини 19. вијека“ (стр. 84), те установити како код Скендерове има више оријентализама, посебно из турског језика, него што је то записао В. Караџић у свом *Рјечнику*. И она, као уосталом и сви други који су пажљиво читали Стакин *Љетопис*, потврђује да је он, осим што је историографско дјело о прошлости Босне, и као такав важан писани документ о друштвеним, политичким, економским, црквеним, културним, образовним и др. приликама у њој из прве половине 19. вијека, истодобно и значајан књижевни рад, примјер епског умјетничког израза тог времена, написаног у десетерачкој форми. У епском десетерачком облику *Љетопис* је написан због тога што је он био „уобичајена форма у којој се српска књижевност стварала и преносила у дугом временском периоду“ (стр. 153), што се тад готово није ни разликовао пјеснички од прозног израза, па тај затечени миље није могла трансцендовати ни Скендерова. Она је тако на најбољи начин практично показала право значење ријечи историја – прича, тј. епско казивање о оном што је било, што је у документима записано или сачувано само у народном сјећању. Кад је о *Љетопису Босне* ријеч, Скендерова се могла ослонити једино на „колективно сећање српског народа“ (Г. Стојаковић, стр. 152), јер јој тад при руци није била сређена историјска грађа о босанској повјесници њеног времена, па чак ни из оних ранијих. Иначе, можда је и понајбољу оцјену о значењу и вриједности њеног *Љетописа* дао његов први „рецензент“, тј. сам А. Гиљфердинг у предговору издању њене и хронике осталих аутора из Херцеговине (Ј. Памучина, П. Чокорило), иако има и аутора који тврде да је Гиљфердинг Стакин *Љетопис Босне* објавио заједно са својим дјелом путописног карактера *Путовање по Хер-*

цеговини, Босни и Старој Србији, због чега се онда наводе и различите године његовог првог публиковања, 1859, односно 1873, али то је за сам садржај и његове књижевно-социјалне посљедице мање важно. Све претходно казано најбоље потврђују, јер се и „голим оком“ види, стихови из њеног епског „сочињенија“ датог у трећем дијелу зборника, већ помињани дио из казивања-пјесме *Свјештање нове српске цркве у Сарајеву*. У њој је заиста право језичко благо, од лексичко-синтаксичког до стилског, наративног и „информативног“, али и умјетнички исказана истина – понекад до бола непријатна − њеног доба у Сарајеву и БиХ. Кад се садржај и поруке те пјесме имају на уму, онда је разумљиво што су и читаоци и тумачи тужни да их није више сачувано.

На крају, с правом се може закључити да је публикација која је повод редовима које смо управо исписали, досад најуспјешније представила лик и дјело хаџи Стаке Скендерове, до овог дјела мало познате, а респектабилне личности и ствараоца, у скоро свим садржајима, димензијама и семантици њеног бића. Релативно исцрпно и коректно у њој су експлицирани готово сви битни тренуци и догађаји из њеног тешког, не дугог, али плодотворног и достојанственог живота, те обрађене мање-више све области у којима је била ангажована, као и дјела која су остала иза ње, од просвјете, културе, књижевности, историографије, хуманитарног рада, црквененог живота и др., из пера и са становишта парадигме историчара, филолога, књижевних историчара и теоретичара, библиографа, публициста, историчара цркве, џендер стручњакиња итд. Штета што рецензенти нису били мало приљежнији свом позиву и послу, па да отклоне уочене слабости, чиме би зборник био још бољи. Такође, не би сувишна била још која илустрација, књига би с њима боље „дисала“.

УДК 821.163.41.09(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808377S
(Приказ)

Милена Симић
Угљевик
milena.simic133@gmail.com

СКРИВЕНОСТИ

(Никола Вујчић: *Скривености*, Нови Сад, Културни центар Новог Сада, 2017, 59 стр.)

Једна од доминантних вриједности збирке Николе Вујчића *Скривености* заснива се на осјећању прожимања унутрашњег и спољашњег свијета. Како и сам аутор сматра, пјесма почива на властитом искуству, као унутрашњем, али и на оном спољашњем, она је својеврсна лирска аутобиографија. Има понешто Попино у поезији Вујчићевој, јер слично је говорио и Попа о суочавању и спајању унутрашњег и спољњег бескраја, а баш као Попа, и Вујчић бира за своје јунаке зрно, камен, каплљицу (*Питање, Мањи од зрна, Привржeност*). Вујчић, попут Попе, па и попут реалиста, посвећује пажњу ситним стварима, свакодневици (*У аутобусу*). Код Вујчића небо стане у капљицу росе, али његова капљица, његов камен и зрно изражавају много тога, јер у његовом микрокосмосу огледа се цијели макрокосмос. Због тога је поезија Николе Вујчића сплет лиризма и философије. Његове пјесме су смирене, а опет продубљене метафизичким слојевима, њихов распон је од свакодневнице до егзистенцијалних питања. Наизглед, обично, свакодневно постаје круцијално, води до суштине.

Главни јунак ове збирке као да постаје, ни мање ни више, него сама ријеч. Она је сада и унутрашњи свијет

пјесме и њена спољашња грађа; познато је да је Миљковић говорио о пјесми као творевини ријечи, што уистину и јесте. Вујчић као да се присјећа да *у почетку бијаше ријеч***.** Враћа тој ријечи њену снагу, моћ. Налази ријечи тамо гдје их други више не чују (у ћутању, у плачу). Збирка нагони на многа промишљања: о пролазности, сјећању, дјетињству, тишини, али понајвише о ријечи, што је изнимно важно у данашње вријеме, када је ријеч осакаћена, окрњена и све више изгубљена. Свака има свој понор, у чије се дубине суштина ријечи повукла. Вујчићева поезија тјера да се над тај понор надвиримо, да вратимо ријечи њену суштину, да је спознамо тамо гдје је нема, јер није ријеч само у звуку, има је и другдје, у погледу, тишини, а звука *у тишини (слушај) највише га има* (*У звуку*). Данас се све више чују повици да ријечима не треба вјеровати, па како бисмо, кад оне нама не вјерују; одузели смо им суштину, обмотали ријеч у лажи, затрпали њене дубине. Сјетимо се да управо ријеч твори пјесму, ствара музику, а у Вујчићевој збирци *Скривености* ријеч као да постаје ријеч-музика, ријеч-слика, ријеч-емоција. Слика говори хиљаду ријечи, али је понекад и једна доста, ако је она суштинска: *Реч по реч, али увек недостаје та једна, једина реч. Од ње све зависи.* И пјесник је тражи. Тражи чаробну ријеч, реченицу.

Пјесме у збирци распоређене су у четири дијела. Посљедњи дио носи назив *Година* и представља четверодјелну поему (*Зима, Пролеће, Лето, Јесен*). Ова поема доноси мотив смјене годишњих доба, што се поистовјећује са човјековим животом. Зима, као и смрт, зна о нама све, а ми о њој ништа (*Зима*). Зими нема ријечи, дах се леди. У прољеће је све давање имена, љети ријечи зру, јесен је сјећање. Ријечи су, дакле, те које стварају сјећања, у тишини, у звуку, а сјећања чине живот, без њега је све само празна љуштура, да ли сам живио ако не памтим ?

У првом дијелу збирке доминатна је Ријеч, која се приплиће са ћутњом, тишином, *јер до неких речи можеш доћи само у тишини*. Други дио пак више је фокусиран на

живот, нека суштинска питања попут трајања и пролазности (*Привржeност, Нож, Игра*), иако је и мотив ријечи присутан. У овом дијелу су уочљиви мотиви камена, воде, земље, мотиви који поново упућују на живот, док се у трећем дијелу мотив сјећања преплиће са мотивом ријечи. Тај мотив посебно долази до изражаја у пјесми *Двориште*, која говори о дјетињству лирског субјекта. У њој као да су се сада мотив сјећања и ријечи потпуно преплели и спојили. Наиме, пјесник отвара збирку стиховима: *Довољне су ми две-три речи које хватају тренутке. Ти тренуци, треперави, памте се,* да би за пјесму *Двориште* одабрао мото Ч. Павезе: *Човек се не сећа дана, сећа се тренутака,* те како Саша Радојчић наводи, на првом мјесту је сјећање, па тек онда дјетињство. Наиме, Радојчић још наводи у свом тексту *Живе речи и сећања* да су за разумијевање Вујчићеве поетике репрезентативне пјесме *Година, Двориште, Скривености*, по којој збирка и носи име, те се и осврће на поменуте пјесме, али како и сам каже, свака од пјесама које чине збирку заслужује посебну интерпретацију. Стога би ваљало, осврнути се на још неке пјесме из дате збирке, попут уводне, већ поменуте, пјесме *Ткање речи*.

Ова пјесма и идеја коју нуди може се довести у једну врсту кореспонденције са ставом Лазе Костића о пјесми као записнику. Наиме, Костић је сматрао да пјесник, након што га прође пјеснички занос, сачини записник о ономе што се догодило. То је, по његовом мишљењу, *неповред, што песмом зове свет*. Слично је код Вујчића; његове ријечи хватају тренутке који се памте, и за њега пјесма, односно ријеч која пјесму твори, постаје својеврсни записник вијђеног, доживљеног, јер *што нико није упамтио, ти си упамтио, што ником није важно, теби је најважније,* баш као и залазак сунца код Костића, који је вијђен и као такав овјековјечен; важан и диван, можда баш само лирском субјекту.

Пјесма *Скривање у речи* такође се може окарактерисати као поетичка. Вујчић пише да је за настанак пјесме потребно пуно грађе, ријечи и њихових облика. Оне се укрштају, грле, шапућу као гранчице кад се ватра ложи. Пламен је

тај који их повезује, потребно је да изгоре, *јер ништа није изгубљено у ватри*, *само је сажето* (Б. Миљковић).

Поред ове прве двије пјесме у збирци, још једна од уводних пјесама је *Разговор*, у којој ријечи добијају одлике живих бића којима ми удахњујемо снагу, тада оне постају ловци, а од њиховог улова и ми сами живимо. То значи да, уистину, јесмо господари неизговорених, али робови изговорених ријечи.

Као што код Бодлера боје, мириси и звуци разговоре воде, тако и код Вујчића то исто чине ријечи, тишина и сјећање, не само да разговоре воде него и једни друге творе.

УДК 821.163.41-2.09(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808381M
(Приказ)

Душко Милошевић
Брчко
duskomilosevic3@gmail.com

НОВА СРПСКА ДРАМА 2007−2015.
(приредио Зоран Ћерић) – Нови Сад, Стеријино позорје, 2016 (Петроварадин − Футура) – 373 стр.

У збирку драма *Нова српска драма* њен приређивач Зоран Ћерић уврстио је девет драма које су у периоду 2007−2015. године побиједиле на конкурсу за оригинални домаћи драмски текст у оквиру Стеријиног позорја. Како и приређивач сам наводи у предговору: циљ објављивања ове збирке јесте *да се види шта су домети из драматуршких опуса појединих аутора, а потом и пресек последње деценије у српској драматургији* (З. Ћерић, Зашто „Нова српска драма“, у: З. Ћерић, *Нова српска драма*, Нови Сад, 2016, стр. 5).

Редослијед драма је хронолошки. Прва је драма *Можда смо ми Мики Маус* Маје Пелевић, која је награђена 2007. године (уједно и првонаграђена драма на овом конкурсу), затим двије драме награђене 2008. године: *Роналде, разуми ме* Филипа Вујошевића и *Тело* Браниславе Илић, те драме: *Радничка Хроника* Петра Михајловића из 2009, *Рециклирани злочин* Саше Веченског из 2010, *Одлазак у красни* Војислава Савића из 2011, *Нечисте силе* Љубише Вићановића из 2013, *Како је добро видети те опет* Олге Димитријевић из 2014. и *Илустрована енциклопедија нестајања* Божидара Кнежевића из 2015. године. Кратак предговор под називом *Зашто „Нова српска драма“* написао је Зоран Ћерић, а у поговору је рецензија Марине Миливојевић Мађарев: *Ново ишчитавање првонаграђених драма*.

Тешко је пронаћи заједничку црту свим драмама у овој књизи. Пред читаоцима је приказана шароликост тема, мотива, али и форми и начина обраде, па чак и језика. Једино што их на неки начин спаја јесте приказ човјека, појединца у сукобу са системом, било да је ријеч о систему друштва или природе. Свака драма у овој књизи, на свој начин, приказује дјелић данашњице, дјелић слике коју је немогуће сагледати у потпуности. Спојене у једну књигу, ове драме указују на постојаност шаренила мозаика умјетности, као и шаренило живота. Читајући их сваку за себе, можемо видјети живот у најширем смислу кроз један његов дио, кроз визуру појединаца (ликова и аутора), али када их посматрамо заједно, као мозаик различитих живота и визура, можемо примијетити како се дубоко испод површине свих ових драма крије једна тема, иста она која окупира писце свих времена – живот.

Свака драма из књиге *Нова српска драма* могла би се посебно опширније приказати, будући да су оне и настајале независно једна од друге, те да су настале из пера писаца различитих генерација и сензибилитета, а поред тога, није их бирао један, већ осам жирија, о чему говори и Марина Миливојевић Мађарев у својој рецензији.

Маја Пелевић у драми *Можда смо ми Мики Маус* окупља различте ликове око аутомата за фотографисање. Ликови који се појављују немају име, нити особност. Суштински, ликови и не постоје. По сцени се заправо крећу празне љуштуре, лица без идентитета препознатљива само по појединим спољним карактеристикама (мушкарац у касним тридесетим са смешном фризуром, девојка са плавом капом, момак са ранцем на леђима и сл.), препознатљиви само по ономе што може да се види на фотографији. Фабула је такође сведена на минимум: „празни ликови“ фотографишу се на аутомату, а њихови међусобни односи дати су тек у назнакама. Ауторка се кроз драму пита шта ми видимо на фотографијама. Колико нас фотографије заиста приказују? Јесу ли та лица која видимо на фотографијама заиста наша, и шта се крије иза тих лица?

Ликови Вујошевићеве драме *Роналде, разуми ме* јесу радници у ресторану брзе хране „Мекдоналд“. Међутим, како је то примијетила и Марина Миливојевић Мађарев, радници немају осјећај да производе храну. Они производе производ. Смисао њиховог рада је постати радник мјесеца и бити унапријеђен, те радити по прописима како не би добили казне. Радници су отуђени једни од других, али и од себе самих. Ни у овој драми ликови немају права имена, већ су именовани према надимцима од којих су неки настали и на основу дјелатности којом се баве (примјер: „Парче“ настало од „парче пице“). Мјеста за љубав и емоције у капиталистичком неоробовласништву готово да и нема. Аутор умеће љубавну причу Парчета и Олге, Мина проналази човјека који би јој могао бити отац. Међутим, те приче постављене су на такав начин да изгледају као споредне. А оно што је у првом плану јесу приче као што је дилема да ли велико паковање помфрита има више кромпирића од средњег. Вујошевић на сцену износи свијет у коме није битан производ, већ амбалажа, свијет у коме нису битне стварне човјекове године, већ папир.

Тело Браниславе Илић представља човјекову борбу против природе, борбу са својим тијелом, тј. са самим собом. Ауторка поставља три лика који представљају двије генерације: дементног оца на самрти, и брачни пар чије тијело тек почиње да стари. У сва три лика одвија се посебна унутрашња драма, изнијета на сцену кроз разговор сваког од њих са душама једног од родитеља. Отац се у разговору с мајчиним духом враћа у дјетинство чиме се затвара животни круг, док се, са друге стране, Војкан и Лела најприје морају помирити са чињеницом да они више нису дјеца, да би у коначници прихватили своје тијело такво какво јесте – пролазно. Заузети својим унутрашњим драмама ликови не проналазе времена за „спољњу“ драму. Недостатак физичког односа између Војкана и Леле постепено урушава њихов брак. Драма приказује савремену човјекову окупираност тијелом и жељу да се супротстави природи, али „бестјелесни ликови“ могли би нас подсјетити на чињеницу да се у тијелу не одвија никаква драма. Оно пропада без иједне перипетије, а права

драма одвија се „испод“ – у нашем немирном и изгубљеном човјечјем духу.

Радничка хроника Петра Михајловића приказује драму какву готово сваког дана можемо видјети у вијестима. Радници пропале фабрике протестују тражећи да им се исплате плате. У драми се појављује неколико личних и породичних драма, али главни ликови остају само „радници“. Умјесто имена, они имају бројеве, чиме се приказује статус савременог човјека у друштву. Јер сваки човјек, након што по рођењу добије матични број, до краја живота остаје управо то – број. Њихове породичне драме, њихова дјеца, залутала у систему као и они сами, немају никакву важност за сам тај систем. Михајловић уз пуно ироније и бруталности приказује њихов протест праћен самоповређивањем па и самоубиством. Драму уоквирује комедија којом аутор постиже да се гледаоци драме, смијући се ликовима, смију сами себи и свијету око себе.

Саша Вечански у драми *Рециклирани злочин* говори о заташкавању ратних злочина, теми која је веома актуелна на нашим просторима још од ратова деведесетих година прошлог вијека. Димитрије, патолог који се на почетку драме буди из коме у коју је упао након саобраћајне несреће, жели наставити нормалан живот, али га духови прошлости неуморно прате и угрожавају живот и њега и његове породице, а све због тога што он зна истину о ратним злочинима која не смије „процурити“ у јавност. Пред Димитријем је тешка одлука: да ли остати вјеран истини по цијену властите сигурности и сигурности породице, или ћутати и тиме заправо постати саучесник у злочину. Још од почетка драме знамо који ће пут Димитрије одабрати, а његова унутрашња драма слична је драми владике Данила у Његошевом *Горском вијенцу*. Драма отвара и питања натчовјека. Алекса, бивши снајпериста, бива кажњен управо због тога што је преузео улогу Бога, а моралне кривице рјешава се тако што још једном узима ту улогу, али овај пут за позитиван циљ, мада се, ипак, морамо запитати да ли је на крају „чист“. Веома је значајно и питање субјективне истине које се отвара у разговору Димитрија с

мајком. Иако се драма завршава позитивно по главног лика, крај ипак оставља горак укус, и тјера нас да се запитамо да ли је заиста у посљератном хаосу могуће наћи истину и правду. Вечански Димитријевим примјером указује на могућност да свако уради онолико колико је у његовој моћи. Али колико је људи спремно заиграти Димитријеву улогу?

Војислав Савић у драми *Одлазак у красни* доноси стару, али никад истрошену тему српске комедије – однос народа и власти. Савић успијева овој теми дати потпуно нов израз. Приближава се театру апсурда и брутално кроз гротеску и карикатуре приказује игру луде власти и још луђег народа. „Апсурд се у овом комаду развија постепено и од почетне, реалистичне ситуације, корак по корак стиже се до црне комедије у духу апсурда. Замајац апсурда је све бржи, све луђа игра која се отрже контроли и завршава у насиљу.“ (М. Миливојевић Мађарев, Ново ишчитавање првонагађених драма, у: З. Ђерић, *Нова српска драма*, Нови Сад, 2016, стр. 362), али ни овдје, као ни код Змаја, Домановића и других који су се бавили овом тематиком, узрок хаоса заправо није у тиранији власти, већ у полтронству и пасивности народа који јој служи.

Љубиша Вићановић у драми *Нечисте силе* износи различите приче о животу Михаила Афанасјевича Булгакова, руског писца и интелектуалца, у стаљинистичком систему. Он ставља Булгакова у позицију сличну позицији коју има главни лик његовог романа *Мајстор и Маргарита*. Зли дуси представљају, с једне стране, стаљинисте, а са друге стране – „силе које умјетника чине умјетником“. Булгаков је разапет између та два злодуха, али, без сумње, од почетка до краја поштује умјетност. Због тога га дух политике кажњава и убија као човјека, али дух умјетности га држи на животу и спашава његово највеће дјело.

Олга Димитријевић у драми *Како је добро видети те опет* доноси занимљиву идеју споја старица у свијету младих са чињеницом да су оне живјеле у другом и другачијем систему. Судар генерација и судар система карактеристичан је за наше подручје. Али та јако добра основица испричана је на не тако успјешан начин. Ову драму могли бисмо

чак жанровски окарактерисати као приповијетку, истина, са много драмских елемената, будући да има много простора за импровизације и описивање унутрашњих осјећаја. У суштини, оно што би требало да су дидаскалије, овдје заузима примарну улогу и говори више од самог дијалога или монолога. И када је посматрамо као приповијетку, можемо јој наћи неколико замјерки: најприје јако лош језик. Дијалекат и жаргон који је оправдан ако га користе ликови или наратор, али сам аутор би, ипак, без обзира на вријеме, морао пазити на своје реченице и коментаре, те жаргоне не би требало да користи када се читаоцу обраћа свевидећи наратор који је ауторово ЈА у тексту. Неоправдано је и појављивање Иваниног духа, поготово ако се има у виду да је осјетан жал за социјализмом кроз читаву драму, како ликова тако и наратора, те да су и сам дух, као и они којима се он јавља, комунисти и атеисти, који, самим тим, не вјерују у постојање живота послије смрти, а овдје појаву духа доживљавају као свакидашњу појаву. Идеја комуникације са читаоцем (или гледаоцем у овом случају) у дидаскалијама такође ову драму приближава епици, а и сама по себи није најсретније изведена. Управо у овим моментима има највише жаргонског начина изражавања. Поједини дијелови управног говора написани су у стиху, али и ти стихови су само визуелно стихови, док приликом говорења можемо уочити да они немају мелодичност, и да је заправо ријеч о „исцјепканој прози“ какву срећемо у многим неквалитетним савременим „пјесмама“. Ауторка је покушала спојити поетско, епско и драмско, и све то окитити елементима бајке, а о реализацији њене идеје најбоље ће судити читаоци.

Илустрована енциклопедија пропадања Божидара Кнежевића несвакидашња је комедија у српској књижевности. Док се у класичним комедијама српске, па и свјетске књижевности, тема љубави са препрекама реализује на начин да заљубљени пар на крају реализује своју љубав која је била спречавана од стране предака, овдје су преци ти који односе побједу. Према патријархалним начелима по којима је устројена породица Кољибаба, ова драма се приближава и драми *Маратонци трче почасни круг* Душана

Ковачевића, што примјећује и Марица Миливојевић Мађарев. У драми се уочава и пародија еволуције, апокалипсе, па и човјечанства. Приказан је свијет без икаквог морала, потпуно безакоње и апсурд. Човјек је уништио свијет, па и самога себе, и сада са узбуђењем чека апокалипсу, не напуштајући своје животињске нагоне ни у посљедњем тренутку своје егзистенције – потпуна антиутопија.

Приредивши ову збирку, Зоран Ћерић успио је да на једно мјесто доведе разноврсне драме и тиме покаже разноликост тема, мотива и начина обраде присутних у савременој српској драматургији. Било би веома занимљиво кроз неколико година направити наставак ове књиге, како би читаоци могли видјети шта ће, од свега присутног у овој књизи, превагнути у српској драматургији. А можда ће се разноликост задржати и у наредном периоду. Иако нема потребе за оваквим нагађањима, будући да ће нам одговор на та питања дати вријеме, веома позитивна страна *Нове српске драме* је управо у томе што, поред пресјека онога што је до сада створено, отвара оваква питања код љубитеља драме, као и жељу да прате даљи развој, па и да му допринесу.

УДК 821.134.2(85).09(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808389P
(Приказ)

Марија Пејић
Бања Лука
marija.pejicc@gmail.com

КЊИЖЕВНОСТ РЕВОЛУЦИЈЕ И МАГИЧНИ ЈУГ

(Anhel Esteban, Ana Galjego Kujnas, *Od Gaba do Marija – rodoslov „hispanoameričkog buma“*, prevela Jasmina Milenković, Dereta, Beograd, 2016)

Ријетко кад се у књижевном свијету појави документарно свједочанство које подразумијева читаоце свих профила и позадина, без обзира на њихову позадинску поткованост о феноменима који се обрађују унутар текста. Такав приступ аутора шири опсег своје читалачке публике, и ако је вјешто изведен, сваком читаоцу понаособ даје одређене бенефиције. Слобода интерпретације јесте привилегија да он сам расуди да ли се ради о свједочанству писане ријечи која није књижевност али говори о њој, документу који превазилази објективност и ригидност истог, холивудском сценарију који је много више од тога, или пак о квалитетно урађеном журналистичком послу. При било каквом одабиру, чињеница је да се испред њега налази низ покретних слика које приказују слојевитост једне епохе која подразумијева особености латиноамеричке друштвене перспективе и перцепције, особености политичких цензура и интрига, али и године рађања и умирања умјетнички најкреативнијег и најуспјелијег периода какав се, по свим приликама, више неће поновити. Попут искустава унутар Пикасове *Гернике*, читалац, у зависности од сопственог хоризонта очекивања, несвјесно одлучује да ли ће сижејна линија значити приватни свијет јунака/писаца, креативне механизме њиховог дјелања,

стање свијести двадесетог вијека, почетак и крај љубави и пријатељства, или ће можда читањем у редовима, или између њих, обухватити једну малу, револуционарну историју коју је обиљежила група писаца шездесетих година прошлог вијека на југу Америке. Читање, превазилажење нивоа који су истовремено и пјеснички и архитектонски, као што су и сами писци/јунаци овог дјела/документа, даје бесконачне приступе упознавању једне културе која је доживјела свој књижевноумјетнички „бум“, на челу са Кортасаром, Фуентесом, Гарсијом Маркесом и Варгасом Љосом.

Од Габа до Марија, испрва најближих а онда и најудаљенијих тачака протезања новог Југа, стао је цијели простор развоја Кубанске револуције за коју ће Ками пророчки рећи да напослијетку „једе своју дјецу“. Тај развој је подразумијевао прве успоне, надања и уздање у праведнији систем који ће ипак, злоупотребом и самовољом, довести до централизма и диктатуре и њеног протезања у наредни вијек. Из такве панораме може се рећи да је „бум“ трајао и издржавао до тренутка потпуне ескалације злоупотребе социјализма, гдје се сан о јединoм исправном друштвеном уређењу изјаловио паролом да „цијели народ гине за једног човјека“. Од тог тренутка, на најпосреднији начин, долази до тихог разилажења четворице најбољих − Гарсија Маркес, који блиским познанством са Кастром, наизглед одмах бира своју страну, Варгас Љоса који се нашао насупрот њега, Кортасар који је покушао измaневрисати обје столице и Фуентес који је увијек био бољи „интелектуални промотер“, а слабији критичар власти. Сходно томе, колико златни период књижевности дугује Кубанској револуцији за сопствено постојање, толико и Фидел Кастро, први човјек промјена, дугује актерима те књижевности за њихово међусобно затирање. Поставља се питање онда у каквој се позицији нашла плејада најбољих јужноамеричких и шпанских писаца, иницијатора дотад, од Сервантеса, невиђене стваралачке енергије, и да ли је само идеолошки јаз могао довести до гашења исте? Незавидни положај писца и књижевности у режимском уређењу наводне једнакости, гдје ипак постоје

они који су наравно више једнаки од осталих, свакодневно наилази на отпор наметнутог система. Такав систем једног човјека, систем цензуре, урота и прогона интелектуалног круга, морао је изњедрити побуну књижевности која не смије да трпи насилно ограничавање историјског тренутка у којем егзистира. Можда из те савјесности Олимп хиспаноамеричке експлозије није допустио необухватни феномен романа да деградира на пропагандни материјал. Књижевност је, по већ ко зна који пут, подигла руку против опресије. Такав здраворазумски и непогрешиви став је и понајбоље исказао Марио Варгас Љоса указујући на писца који може бити политички опредијељен, али његова умјетност нипошто. Сартровски политички и друштвени ангажман је дозвољен само у кругу личних опредјељења аутора. У свијету умјетничког, естетика увијек стоји изнад етике. Роман остаје нетакнута фикција која освјетљава хиљаде искустава и маркесовских сјећања, свјетова који су с друге стране огледала, изван било каквих револуција и система који су постојали или тек треба да постоје. Књижевним смислом се нападала бесмисленост живота. У том контексту, Љоса изговара можда и најреволуционарније ријечи у тренутку нове, подједнако револуционарне, пламтеће струје љевичара: „Књижевност може умрети, али никада неће бити конформистичка“.

Како ова свеобухватна биографија не би била препуна узвичника, критичких напада, малих и великих побуна, озбиљних осцилација и непредвидљиве атмосферичности, ту је и поменути холивудски дио сценарија који се тиче личних преписки између многобројних споредних и главних јунака/писаца/критичара тог периода, исјечака из некад свакидашњих а некад и несвакидашњих животних околности (ако се узме у обзир да читалац има посла са хиспаноамеричким Битлсима књижевности), али и коначне јабуке раздора, мистериозног песничења путањом од Марија до Габа. По свему судећи ради се о вјешто уклопљеним дијеловима калеидоскопа који пружа увид у духовитији и приснији крупни кадар сваке поменуте личности понаособ. Говорећи о томе, калеидоскоп дискретно окреће призоре

озбиљног и језгровитог Љосе, доброћудног и од летења уплашеног Маркеса, страственог говорника дугачких руку Кортасара, и најзад, љубитеља ексклузивног живота, између осталог и ексклузивних жена, Карлоса Фуентеса. Најзад, читалац присуствује најмистериознијем раздору великог пријатељства које је окончано једним ударцем, с тим да разлог тог ударца већ дуго остаје ван домашаја јавности. О каквој год мистерији да је ријеч, чињеница је да се тај разлог претворио у дугогодишњу тишину која је за читалачку публику, поред толиких узвика и критика, иронично, постала најгласнија. С овим посљедњим уметнутим дијеловима драмске напетости, Родослов „хиспаноамеричког бума“ затвара свој пуни круг и постаје цјеловита биографија писаца, процвата и самоће магичног Југа и његове једне деценије непоновљиве књижевноумјетничке експлозије.

УДК 821.163.41(497.6)-14:398(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808393P
(Приказ)

Сања Пупац
Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци
ЈУ Музеј Републике Српске
sanja.pupac@au.unibl.org

ПЈЕСМО МОЈА РОДИТЕЉА МОГА

Милорад Кењаловић, *ПЈЕСМО МОЈА РОДИТЕЉА МОГА — Традиционално народно пјевање сјеверозападне Босне са посебним акцентом на „ојкачи“*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Монографије, књига XXII, Одјељење друштвених наука, књига 30, Бања Лука 2014, (2 ЦД-а)

Студија *Пјесмо моја родитеља мога — традиционално народно пјевање сјеверозападне Босне са посебним акцентом на „ојкачи“* аутора др Милорада Кењаловића настала је као резултат дугогодишњег озбиљног и преданог рада на проучавању народне пјесме сагледаног кроз теренски рад и истраживања по архивским подацима. Подијељена је у три основне тематске цјелине и употпуњена са два висококвалитетна компакт-диска која садрже снимке са терена и неколико пјесама које су преузете из архиве, које је забиљежио Владо Милошевић. Како се књига базира првенствено на теренским истраживањима Босанске Крајине, тј. сјеверозападне Босне, уводом нас аутор упознаје са географским карактеристикама те области са приложеним детаљно исцртаним географским картама.

У централном и најважнијем поглављу аутор говори о двогласним пјесмама старије и новије сеоске традиције. Објашњене су основне карактеристике тих пјесама, сагледа-

не кроз: мелопоетске карактеристике и компоненте, метроритмичке карактеристике, сазвучне карактеристике старијег и новијег пјевања, тонске карактеристике, стилове извођења пјесама, темпа... У овом поглављу се истиче веома битан проблем са појавом термина „ојкача“, који се удомаћио на терену сјеверозападне Босне, уз констатацију професора Кењаловића, након теренског истраживања и увида у комплетну литературу, да је ријеч о називу новијег поријекла. Ту чињеницу поткрепљује и објављена грађа академика Владе Милошевића, у којој се нигдје не помиње термин „ојкача“. Једина веза која се провлачи је етимолошка јер термин подсјећа на ојкање, уз навод да је то пјевање познато и у другим крајевима које насељавају Динарци, али да би га свакако требало третирати као савремени назив за традиционалну пјесму уопште. Ојкање (начин пјевања) јесте термин који се провлачи кроз живот Срба били они настањени у Босни и Херцеговини, Кордуну, Банији, Лици, Далмацији, Хрватској, Црној Гори, Војводини...

У трећем поглављу приказане су транскрипције и текстови 194 пјесме, избор фотографија и прецизан преглед свих пјесама посложених по називу првог стиха. Транскрипције пјесама су пажљиво одабране тако да су сви облици пјесама заступљени а примјери равномјерно и равноправно распоређени у односу на мјесто постанка. Приказан је избор фотографија направљених на терену са групама које су изводиле пјесме и са којим је вођен разговор и вршено снимање. Књига садржи и два компакт-диска са по 26 примјера пјесама на сваком од њих. Примјери су снимљени веома квалитетно и обрађени у студију, што говори о озбиљности, приступу и посвећености аутора народној пјесми. У оквиру другог компакт-диска снимљено је 10 пјесама које је снимио и забиљежио академик Владо Милошевић, што представља изузетно благо етномузикологије овог простора.

Књига је писана у складу са научном методологијом која подразумијева теренски и кабинетски рад који садржи транскрипцију пјесама, а тако и мелопоетску анализу прикупљене грађе. Битно је напоменути да је аутор кроз

садржај књиге користио раније етномузиколошке студије које су објављене од стране истраживача, али не само етномузиколошке већ и социолошке, антрополошке.... Одлука аутора да то буде баш Босанска Крајина произлази из дуготрајне сарадње са покојним академиком Владом Милошевићем, који је такође истраживао педесетих и шездесетих година прошлог вијека и биљежио пјесме овог подручја. Узевши у обзир временски период који је прошао од тада, може се слободно рећи да ова студија има веома важну улогу у приказивању развојног пута народне пјесме Босанске Крајине.

Студија *Пјесмо моја родитеља мога — традиционално народно пјевање сјеверозападне Босне са посебним акцентом на „ојкачи“* пружила је детаљан увид у традиционалну пјесму Босанске Крајине, али исто тако и отворила нека нова питања за будуће генерације етномузиколога.

УДК 341.322(497.6РС)(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808397N
(Приказ)

Слободан Наградић
Завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа
Бања Лука
slobodannagradic@hotmail.com

СТРАНПУТИЦЕ ОВОВРЕМЕНЕ ПРАВНЕ ПРАКСЕ

(Милан Благојевић, ПРАВОСУДНА НЕИСТИНА, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих цивила, Бања Лука, 2017)

Проф. др Милан Благојевић је данас несумњиво најплоднији и најпродуктивнији правни мислилац, писац, па и својеврсни јуристички активиста, у Републици Српској. Међутим, за разлику од неких других правних аутор(итет)а из Републике Српске, он својим дјело(вање)м превазилази пуки и уски јуристички домен, домет, хоризонт и импликације. У бројним својим књигама, научним трактатусима, стручним текстовима, публицистичким радовима, иницијативама и приједлозима упућеним институцијама власти, како политичке/државне (законодавне и извршне), тако и судске, те новинским колумнама, објављеним у посљедњих неколико година, др Благојевић је јасно демонстрирао не само своје широко образовање и ерудицију, него и неопходност да се ономе што је предмет његових истраживања, промишљања и дескрипције, приступи и са становишта и полазних премиса и осталих наука о друштву, прије свега политикологије, социологије, историје и геополитике, али и неких других, укључујући и психопатологију. По томе је он заиста јединствен у нашем актуелном научно-стручном простору и дискурсу.

У рукопису који је пред нама, једноставно насловљеном ПРАВОСУДНА НЕИСТИНА, др Благојевић изнова

примјењује претходно овлаш скицирано методско становиште и мултидисциплинаран приступ. Посљедица тога је дјело изнимне вриједности и значаја, како за правну струку и науку, тако и за неколико других научних области и дисциплина, али и за јавну свијест и политички субјективитет и опстојност наше политичке заједнице, Републике Српске. Другим ријечима, нови Благојевићев трактатус, као и већина његових ранијих радова, није неко „чисто“ сцијентистичко појмовно распредање и апстрактно теоретисање, него озбиљно сагледавање, примјеном провјерене научне методологије и моралних критеријума, важних друштвених проблема и изазова са којима су се, данас и овдје, суочили и још ће се суочавати, српски народ и Република Српска. Иако наш аутор анализира и вреднује оно што се односи(ло) на његов и наш, српски, народ и његову државну заједницу, Републику Српску − легализовану једним међународним уговором какав је Дејтонски мировни споразум, чији анекс IV представља устав државе Босне и Херцеговине у којем јасно стоји да се она састоји од/из два ентитета: Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске – он није запјенушани и некритички апологета разних социјалних, политичких, па и правних аберација у нашем полису, није необјективни, пристрасни анализер прилика, процеса, односа, догађаја и личности из наше прошлости и садашњости, него пажљив, темељит, свеобухватан и хеуристички легитиман проучавалац и промишљатељ ововремене, прије свега правне, а потом и свеколике друге збиље. Он се и у овом свом раду држи начела садржаног у Тацитовим савјету младим историцима: *sine ira et studio*.

У епицентру његових промишљања у, засад, посљедњој његовој објављеној књизи јесу судске власти и судови као инструменти и медијуми креирања неистине. У првом реду неистине о току, карактеристикама и исходу протеклог грађанског рата у БиХ (1992−1995), понајвише судска креирања неистина о српском народу и Републици Српској. Своја истраживања др Благојевић је фокусирао, те оцјене и закључке извео углавном на пресудама судова: Међународног кривичног суда за

бившу СФР Југославију (Хашки трибунал), Међународног суда правде, Суда Босне и Херцеговине, али и Уставног суда БиХ и Европског суда за људска права у Стразбуру. Да би утемељио и аргументовао своје закључке, наш аутор је „прелистао“, тачније речено: миницуозно и крајње акрибично проучио, више хиљада судских докумената, од оптужница, изјава свједока, до пресуда, жалби, накнадних изјава актера судовања, укључујући и мемоарске записе појединих судија, судских истражитеља и др., нарочито у вези са предметом „Сребреница“. Додуше, др Благојевић је о неким темама о којима расправља у овој публикацији и раније писао. Штавише, двије претходне његове студије сличног и сродног садржаја и провенијенције: *Политичка анатомија једне пресуде – Ментална десупстанцијализација Републике Српске*, односно *Неуставна ретроактивна примјена инкриминације злочини против човјечности – Поремећена презедентизација права*, заједно са посебним *Додатком – Подаци Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Владе Републике Српске*: *1. Преглед потврђених оптужница и правноснажних пресуда по кривичним дјелима и националној структури оптужених, односно осуђених лица; 2. Преглед предмета ратних злочина пред Судом БиХ – Одсјек I, стање на дан 7. 7. 2017. године*, инкорпорисане су у садржај ове, нове публикације и представљају својеврсни проширени аргументаријум теза које он заступа у главном, носивом поглављу свог манускрипта, који је он скромно дефинисао и назвао *Уводни дио − Противправна конструкција удруженог злочиначког подухвата*.

С обзиром на чињеницу да су поједини дијелови, поглавља овог рукописа, већ раније били објављени као самосталне, посебне публикације и прошли својеврсно „чистилиште“ јавности и, на жалост малобројне, читалачке публике, а полазећи од садржаја нове расправе − која овдје има „функцију“ уводне студије − и његовог изнимног значења и значаја, не само за правну струку и науку, него за науку као цјелину, а потом и јавну свијест и „изградњу“ одбрамбених механизама српског народа у БиХ и његове државне

заједнице – Републике Српске, као нешто пажљивији читалац Благојевићевог манускрипта сматрамо да га је свакако требало објавити и тако учинити доступним свим његовим потенцијалним и пожељним корисницима.

Осим наведеног, своју нескривену позитивну оцјену која је својевремено аутору послужила као препорука за публиковање овог рукописа и његово „прерастање“ у књигу, дајемо и из сљедећих разлога, а они су углавном садржани и налазе се у квалитету ауторових опсервација и његовом својеврсном вапају, позиву научној и стручној заједници у нашем полису да се укључе у јавну дебату, дијалог о томе шта је идентитет Републике Српске; како и због чега је она створена; ко је и због чега оспорава, покушава делегитимисати; шта су њени витални интереси, како се они презентују и бране; како функционишу правосудне институције у БиХ; каква је улога међународне заједнице и високог представника у политичким односима у постдејтонској БиХ; како и зашто се кривотвори и злоупотребљава истина о Грађанском рату у БиХ (1992−1995) и какве ће то имати посљедице на истину о тим догађајима, посебно код младих нараштаја, који ће у догледној будућности о томе учити из оваквих или онаквих уџбеника и приручника. Нажалост, колико примјећујемо, досад је био слаб, готово занемарљив одзив на Благојевићеве апеле, па чак и својеврсно провоцирање колега из струке да се јавно очитују, како о неким пресудама судских инстанција, тако и о неким тумачењима било тих пресуда, било догађаја и личности које нису обухваћене никаквим оптужницама или пресудама, али јесу валоризоване и „верификоване“ од стране појединих аутор(итет)а и институција међународне заједнице или пак домаћих актера.

У публикацији пред нама, писац је исцрпно и научно утемељено објаснио због чега је то важно, посебно са становишта интереса политичке/државне заједнице као што је Република Српска, односно српског народа у њој и у БиХ. С тим циљем Благојевић је у новој студији посебну пажњу усмјерио на елаборацију феноменологије својеврсне демонтаже (његов

израз) Републике Српске, која се огледа и препознаје у двјема, само на први поглед, независним процесима, потезима и „мјерама“ оних којима је стало до десупстанцијализације, десубјективизације и делегитимизације − у крајњој инстанцији: до „еутаназије“ српског државотворног ентитета у дејтонској БиХ, тј. Републике Српске, а односе се на отимање, „прекрајање“ њених (РС) територија и отимање, „пренос“ њених уставних овлашћења на ниво Институција БиХ. Друга тема чијом елаборацијом Благојевић доказује опасност за идентитет Републике Српске, па и сам њен опстанак, односи се на феномен идеологизације и индоктрин(из)ације чињеница о догађајима у вези са Грађанским ратом у БиХ (1992−1995). Неумњиво, вриједно је пажње његово упорно и опширно указивање на и доказивање узрочних веза између садржаја неких пресуда оптуженим Србима, ма о којем суду да се ради(ло), за ратне злочине и наметања јавне свијести о томе да су готово за све злочине у БиХ − и шире, наравно – одговорни Срби, да они због тога као народ, као колективитет, упркос сталним, „свечаним“ прокламацијама да се суди појединцима а не народу, морају да буду кажњени. Прво, тако што ће бити стигматизовани као геноцидни народ, а потом и као народ који не заслужује да има ма какву своју државолику заједницу. Ако је пак има, као што има Републику Српску, онда ју је могао добити само злочином, геноцидом других народа, а све оно што је стечено геноцидом мора бити делегитимисано, „укинуто“, судски процесуирано и кажњено. Друга казна предвиђена за српски народ у БиХ, како аргументише др Благојевић, јесте управо отимање, тј. укидање Републике Српске, њено раздржављење и „претпотчињавање“ властима БиХ, али без ентитета. Наравно, таква интерпретација догађаја из Грађанског рата у БиХ (1992−1995) је крива, нетачна, лажна, због чега и јесте идеоло(шк)гиј(а), а не истина о ономе што се догађало у том периоду бх. повјеснице. Благојевић је бројним примјерима подупро своју тезу о искривљавању и злоупотреби историјских чињеница из реченог периода, а понајвише о „догађајима у и око Сребренице у периоду од 10. до 25. јула 1995. године“, те демаскирао меха-

низме и мјере индоктринације које предузимају неки фактори (страни и домаћи) који имају улогу и утицај на ововремене односе у постдејтонској БиХ, нпр. у области образовања, информисања, „културе сјећања“ и сл., а које су „таргетиране“ првенствено према младим генерацијама које нису лично доживјеле и пр(е)(о)живјеле речена збивања, него се о њима (треба да) информишу из подобне литературе. У одбрани српског становишта (Црњански/Ломпар) Благојевић не негира и не амнестира неколике глупости које је чинила српска страна у Грађанском рату, као што *a priori* и без разлога, тачније: доказа, не напада противничке ратне стране и стајалишта.

Такође, значајна одлика ове публикације јесте сегмет који се односи на трактатус о једном, показало се: вишеструко противрјечном, спорном, правном „институту“, тј. инкриминацији „удружени злочиначки подухват“. Свако ко је заинтересован да се обавијести о „бићу“ и феноменологији тог кривичног дјела, може то наћи у првом дијелу Благојевићевог рукописа и то ће му бити сасвим достатно. Нико од наших правника, колико ми знамо, није то прегледније и прегнантније анализовао и описао.

У једну ријеч: руковођени прије свега хеуристичком утемељеношћу и вриједностима књиге др Милана Благојевића *Правосудна неистина*, али и њеном експланаторном вриједношћу и конкретним социјалним утилитаризмом, данас и овдје, дајемо јој позитивну оцјену и потпуно оправдавамо њено објављивање.

УДК 658.114:929 Грбић Р.(048.83)
DOI: 10.7251/GMS1808403N
(Приказ)

Слободан Наградић
Завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа
Бања Лука
slobodannagradic@hotmail.com

ОМАЖ УСПЈЕШНОМ ПРИВРЕДНИКУ

(Радован Јовић, СПОМЕНИЦА РАДОСАВА ГРБИЋА, УГ „Слово“, Бања Лука, 2017)

Нема јасних и општеприхваћених, универзалних критеријума о томе која личност, односно који појединац заслужује да се о њему напише књига, монографија биографског карактера и провенијенције или публикација неког другог квалитета, садржаја и намјене. То је увијек субјективан избор, воља и опредјељење издавача и/или аутора такве једне публикације, а може бити и посљедица воље „инвеститора“, тј. онога ко је речену књигу поручио, утицао на њен садржај, изглед, финансирао настанак и штампање, потоњу дистрибуцију и јавни живот саме публикације. Тек кад се књига таквог садржаја и намјене, дакле манускрипт о неком појединцу, ма ко он био, појави, кад доживи јавно представљање, кад о њој критика и јавност дају свој суд – а он не мора нужно увијек бити у писаној форми – може се извести закључак о оправданости њеног публиковања. Другим ријечима, тешко је унапријед, прије него што се књига о некој личности појави, знати да ли је појединац о којем се у публикацији говори и пише заслужио такву почаст да му је посвећено неко самостално издање, свеједно да ли се ради о споменици, алманаху, монографији или научној студији.

Претходно написано имали смо на памети кад смо се „суочили“ са публикацијом Радована Јовића насловљеном са

СПОМЕНИЦА РАДОСАВА ГРБИЋА.

Ко је (био) Радосав Грбић?

Претпостављамо да шира јавност Републике Српске не зна о коме се ради. Кад кажемо „шира јавност“ мислимо на оне грађане Републике Српске који се не баве или се нису бавили привредом, посебно трговином, бизнисом и сличним пословима, а то су углавном области у којима се кретао и дјеловао „јунак“ Јовићеве монографије. Он, дакле, није нека општепозната, јавна, а посебно не историјска личност, за коју многи знају, од дјеце ученичког узраста до пензионера. Не, Радосав Грбић се углавном афирмисао у области привреде, посебно као дугогодишњи успјешни директор бањолучке „Тржнице“. Тек кад се пажљиво прегледа и прочита Јовићев рукопис, постаје јасно да је посриједи личност која је својим дјело(вање)м заслужила да се нађе у посебној публикацији, да се отргне од заборава и сачува у сјећању оно што је она (у)радила у својој дугогодишњој и успјешној каријери привредника.

Радован Јовић је својим новим рукописом по ко зна који пут показао и доказао не само своју изврсну новинарску умјешност и публицистичку вјештину, него и својеврсну друштвену одговорност. Јер, он је и најновијом својом монографијом афирмисао резултате рада и стваралаштво једног привредног прегаоца и, самим тим, друштвеног радника, што је Радосав Грбић несумњиво био. Тиме је показао да су Бања Лука и Република Српска имале и да и данас имају људе достојне посебне „обраде“ у публикацијама као што су споменице. И заиста, Јовићевим рукописом подигнут је најљепши и највреднији споменик прегалаштву једног, на први поглед, сасвим обичног човјека, али великог радника, борца и друштвено одговорног дјелатника, какав је био Радосав Грбић.

Из Јовићеве монографије сазнајемо податке не само о животном путу јунака његове нарације, него и о друштвеним односима, процесима, догађајима и личностима које су обиљежиле скоро цијелу другу половину прошлог вијека

и првих неколико година овог, 21. вијека у Бањој Луци, Босанској Крајини и Републици Српској. А покојни Грбић је надасве био упоран и вриједан човјек, којег су красиле бројне племените особине. На љествици друштвених вриједности, њему је друштвена одговорност била на првом мјесту, успјех колектива и организација у којима је радио или руководио такође, а увијек је показивао примјерену бригу за судбину својих сарадника и партнера. Није занемаривао ни шире друштвене интересе, а из Јовићевог манускрипта се види да је он вишекратно помагао бројне друштвене, спортске, културне и хуманитарне организације и манифестације, па све до појединаца, посебно уколико су и они били препознатљиви и успјешни ствараоци у областима којима су се бавили. Све је то Радован Јовић документовао бројним доказима, од написа у штампи, изјава за остале медије комуникације, до похвала, признања и ордена које је за своје прегалаштво доби(ја) о Радосав Грбић. А тога није било мало. Од признања локалних заједница и колектива до ордена као што је нпр. онај из Краљевине Белгије за допринос развоју велетржница и тржница. Узгред, бањолучка „Тржница“ је први привредни субјект из Републике Српске која је постала чланица једне међународне асоцијације, чиме је дат допринос и међународној афирмацији Српске.

Књига је највећим дијелом конципована као биографија Радосава Грбића, а основне податке аутор, Радован Јовић, црпио је из интервјуа које је у више наврата водио са главним протагонистом свог манускрипта, али и из новинских текстова о самом Грбићу, а још више из написа о раду „Тржнице“, затим из изјава његових савременика, сарадника, родбине, пријатеља и познаника, од школских дана до болесничке постеље. Јовић је пажљиво селектовао оно што су други, у разним приликама и за различите поводе и пригоде казивали о Грбићу, али је за потребе своје публикације замолио и неке јавне раднике из наше Републике да дају своју оцјену лика и дјела покојног Гребића. Тако су се о њему изјаснили, нпр., др Младен Иванић, политичар; г. Небојша Куштриновић, метеоролог; проф. др Гавро Кременовић; Ранко Прерадовић,

пјесник и новинар и други. Сви су они бираним ријечима показали да је Радосав Грбић био посвећен пословима којима се бавио, да је увијек себе несебично давао другима, да му је радни колектив био скоро што и породица, да је водио рачуна о правди и правичности, о општем друштвеном интересу. Сам пак Грбић о себи и својим резултатима није говорио у хвалоспјевима, напротив: увијек је истицао да, уколико је то што он ради вриједно пажње, неко ће већ то примијетити и похвалити. И тако је заиста и било. Наравно, нису се увијек сви радовали његовим успјесима, па чак ни они који су од тога и сами имали користи, али то је већ тема за неку другу причу.

Кад се склопе странице Јовићевог рукописа, онда постаје јасније ко је личност о којој је он написао и приредио споменицу. Онда се види да је Радосав Грбић својим радом оставио такав и толики траг који је морао наћи свог писца. И нашао га је у аутору Радовану Јовићу, који је покојног Грбића дужи низ година и лично познавао и сарађивао с њим, због чега му је било лакше да прикупи сву потребну документацију за израду ове споменице. Јовићева књига отвара значајно питање у нашој публицистици, а оно се може формулисати као: нисмо ли заборавили и неправедно запоставили многе наше знамените људе из сфере привреде, културе, науке, спотра, а фокусирали се само на актере политичког живота и само о њима свједочимо. Ако је одговор на претходно питање позитиван, онда се морамо ангажовати да ту неправду што прије колико-толико исправимо. Ако се неко од домаћих новинара, публициста и истраживача из осталих сфера одлучи на пише о неким другим значајним људима из Бање Луке, Крајине, Републике Српске итд., књига Радована Јовића може послужити као својеврсна мустра, било у позитивном било пак у негативном значењу. Јер, сви они који буду одлучили, да, евентуално, пишу о неком другом знаменитом Бањолучанину или Крајишнику, био он привредник, политичар, културни радник, умјетник, спортиста, видјеће шта није било добро у Јовићевом манускрипту, па исте грешке неће понављати. И то је видљива добит од публикације Радована Јовића.

На крају ове рецензије још једном истичем да је она, и тако је треба схватити, недвосмислена препорука за публиковање овог рукописа, који ће, колико већ сутра, као књига, бити не само спомени(к)ца једног привредног прегаоца, Радосава Грбића, него и значајан допринос опису прилика у којима је његов „јунак“ живио и радио. С друге стране, Јовићево писаније је доказ да се „исплати“ бити добар, поштен, вриједан, упоран, одговоран и стручан, као што је то био Радосав Грбић, јер кад-тад то неко примијети, позитивно вреднује, а понекад, као у овом случају Радован Јовић, и књигом овјековјечи.

ХРОНИКА

ФИЛОЗОФСКИ, КЊИЖЕВНОКРИТИЧКИ И ПРЕВОДИЛАЧКИ ВЕЛИКАН
In memoriam: проф. др Ристо Тубић (1932–2018)

Захваљујући порталу „Моја Херцеговина“, првих дана августа сазнали смо да је крајем јула 2018. године у Београду умро проф. др Ристо Тубић. Касније су ту вијест преузели и неки други портали и тако се она проширила Републиком Српском и, дјелимично, Србијом. По добијању те информације био сам готово шокиран, не толико смрћу проф. Тубића, јер он је имао 86 година, био је тешко болестан посљедњих неколико мјесеци и одлазак се могао очекивати сваки дан, колико чињеницом да ту вијест ниједан штампани или електронски медијум комуникације, односно агенција, нпр. СРНА, у Србији и Републици Српској није објавила, па ни београдска „Политика“, са којом је он толико дуго и успјешно сарађивао. То је за мене, а вјерујем и за све познаваоце живота и поштоваоце дјела проф. Тубића, велико, али непријатно изненађење, поразна чињеница о нашој чемерној свакодневици, „духу времена“ и систему вриједности, данас и овдје, у српском етничком, језичком и духовном простору.

Неупућени читалац би могао поставити питање: па добро, ко је (био) тај проф. др Ристо Тубић, чија смрт је не само повод овим редовима, тачније: чије прешућивање је разлог за „тугу и опомену“, али и (уз)немирење нашом индоленцијом и бешћутношћу због трајног одласка великана духа, науке, филозофије, преводилаштва, књижевне критике и другог стваралаштва, те јавног интелектуалног дјеловања, него и разлог за критику ововремених „обичаја“ по којима се судбина и живот других (људи) нас готово и не тичу.

Др Ристо Тубић је, прије свега, био филозоф, тачније речено, филозофски писац, али и социолог, те теоретичар књижевности и књижевни критичар, затим преводилац, углавном филозофских, социолошких, политиколошких, психолошких, правних, историографских књижевних, антро-

полошких и публицистичких дјела, уредник и издавач. Рођен је 8. октобра 1932. године (тај податак наводи Илија Марић у, још необјављеној, одредници о проф. Тубићу писаној за *Енциклопедију Републике Српске*, уз напомену да се у разним рубрикама као година његовог рођења најчешће наводила 1933) у селу Орашје, у Поповом пољу, општина Требиње. Дипломирао је филозофију на Филозофском факултету у Београду, а студирао је у генерацији наших чувених филозофа и пјесника, као што су Д. Мићуновић, С. Стојановић, Бранко Миљковић, Света Лукић и други, са којима се, по његовим ријечима, интензивно дружио. Докторску дисертацију (чијег тачног наслова не могу да се сјетим, нити ико од оних који су познавали покојног проф. Тубића, а са којима сам тим поводом контактирао, то данас зна) из британске моралне филозофије, одбранио је на Варшавском универзитету 1968, под менторством чувеног пољског и мислиоца европског, а то значи и свјетског формата и значаја, Лешека Колаковског, са којим ће касније сарађивати до краја његовог живота, превевши на српски језик најмање шест његових књига и десетине посебних чланака и интервјуа. Универзитетску каријеру започео је на Филозофском факултету у Сарајеву 1969, и до 1992, кад је због рата отишао из њега, прошао сва наставничка звања, од асистента до редовног професора, држећи наставу из предмета *Историја социјалних и политичких теорија*, а по потреби предавао је и друге предмете и дисциплине, посебно послије рата на факултетима у Републици Српској, од опште социологије, до марксизма и логике. Од 1992. па до смрти живио је у Београду, а осим на тамошњем Учитељском факултету предавао је више година и на Филозофском факултету у Бањој Луци, на редовним и постдипломским студијама. Такође, био је гостујући професор на неколиким европским универзитетима, као што су Краков, Варшава, Харков и Лондон, у којем је предавао на позив Британске краљевске академије. Осим педагошким радом, проф. Тубић је био изузетно ангажован и у издавачкој дјелатности. Између осталог, био је дугогодишњи главни и одговорни уредник *Дијалога*, најрепрезентативнијег филозофског и со-

циолошког часописа у предратној БиХ, затим уредник библиотека „Етос“ и „Хрестоматија етичке мисли“ издавачког предузећа „Свјетлост“ из Сарајева, унутар којих је објављено неколико десетина књига филозофске провенијенције, посебно из етике, политичке филозофије, филозофије историје, историје идеја и сл., а он сам је био уредик њих неколико, те члан уређивачких одбора и издавачких савјета још неколиких едиција у Сарајеву и Београду, попут издавачког савјета у свом времену чувеног и свјетски релевантног часописа *Марксизам у свету*.

Професор Тубић је био изузетно плодан филозофски писац, тематски можда и најразноврснији од свих аутора његове генерације, из претходно назначених области и провенијенција у Републици Српској, међу Србима у БиХ и шире, јер њега је занимало све – кантовски казано: од звјезданог неба над њим, до моралног закона у њему. Колико нас сјећање служи, а свјесни смо факта да је оно непоуздан „свједок“, објавио је 14 књига, од прве, помало контроверзне, какве су мање-више све публикације те намјене и садржаја – *Енциклопедијски рјечник марксистичких појмова* из 1974. у Сарајеву, до посљедње – *Аспекти филозофског промишљања историје*, Београд, 2017. у издању „Света књиге“, издавачке куће г. С. Ћосовића, која ће на неки начин, посебно посљедњих година, постати његов главни издавач, „заштитни знак“ његових дјела, јер је само у посљедње три године објавио четири књиге у њој. Осим у Београду, Тубић је књиге објављивао још само у Сарајеву и Бањој Луци.

Пошто је ово један од посљедњих текстова о проф. Тубићу и поводом његовог живота и стваралаштва, ред је да се овом приликом помену макар наслови његових књига, јер ко зна да ли ће ико икад приредити библиографију његових радова:

– *Енциклопедијски рјечник марксистичких појмова*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1974.

– *Британска филозофија морала – етичке теорије од XVII до конца XIX вијека*, „Свјетлост“, библиотека „Хрестоматија етичке мисли“, Сарајево, 1978.

– *Књижевност и историја*,"Свет књиге", Београд, 2003.

– *Огледи из моралне и политичке филозофије*, „Глас српске", Бања Лука, 2003.

– *Аријадна без конца*, Књижевна задруга, Бања Лука, 2004.

– *Улога зла у историји*, „Народна књига" и „Алфа", Београд, 2005.

– *На обалама Хераклитове ријеке*, Филозофски факултет, Бања Лука, 2005.

– *На обалама историје савременог свијета*, „Свет књиге", Београд, 2011.

– *Камен преко свега*, „Плато", Београд, 2012.

– *Карневал историје*, „Плато", Београд, 2014.

– *У хоризонту филозофске историје*, „Свет књиге", Београд, 2015.

– *У лавиринту стихије савременог света*, „Свет књиге", Београд, 2016.

– *У кругу књижевних и филозофских есеја*, „Свет књиге", Београд, 2017.

– *Аспекти филозофског промишљања историје*, „Свет књиге", Београд, 2017.

Поред наведених књига, покојни Тубић је објавио и више стотина превода, од књига до интервјуа и новинских чланака. Преводио је са енглеског и пољског језика. Између осталог, превео је сљедеће књиге:

– Марија Осовска, *Психологија морала*, Сарајево, 1971.

– Лешек Колаковски, *Филозофија позитивизма*, „Просвета", Београд, 1972.

– Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма, I–III*, БИГЗ, Београд, 1982–1983–1985.

– Робин Г. Колингвуд, *Идеја историје*, „Свјетлост", библиотека „Етос", Сарајево, 1986.

– Лешек Колаковски, *Ђаво у историји* (са Бисерком Рајчић), „Глас", Бања Лука, 1989.

– Алфред Н. Ејер, *Филозофија у XX вијеку*, „Свјетлост", библиотека „Етос", Сарајево,1990.

– Лешек Колаковски, *Ужас метафизике*, „Плато", Београд, 1992.

– Лешек Колаковски, *Филозофија Анрија Бергсона*, Београд.

– Лешек Колаковски, *Бог нам није ништа дужан*, Београд.

– Ричард Еванс, *У одбрану историје*, Српска књижевна задруга, Београд, 2007.

– Г. Грејем, *Лик прошлости*, Београд.

– Нора Белоф, *Рат који се могао избјећи*, Београд.

– Ерик Е. Хобсбаум, *Глобализација, демократија и тероризам*, „Архипелаг“, Београд, 2015.

Осим књига и аутора које смо навели, проф. Тубић је објавио импозантан број – неколико стотина – студија, расправа, есеја, чланака, осврта и приказа, колумни, те, такође, више стотина преведених појединачних текстова са енглеског и пољског језика. Задатак будућих истраживача његовог дјела биће да прво приреде и објаве цјеловиту и критичку библиографију свих његових радова. Биће то повелика и корисна публикација. Те своје радове он је публиковао у бројним угледним часописима, алманасима, ревијама, зборницима радова, новинама и сл. Понајвише их је објавио у „Прегледу“, „Лицима“, „Одјеку“, „Опредјељењима“, „Изразу“, „Дијалогу“, Радовима Филозофског факултета, „Животу“ (Сарајево), „Гледиштима“, „Идејама“, „Књижевним новинама“, „Марксистичкој мисли“, „Социјализму“, „Књижевној речи“, „Социјализму у свету“, „Књижевности“, „Делу“, „Савременику“, „Политици“, „Борби“, „НИН-у“ и др. (Београд), затим у „Летопису Матице српске“, „Пољима“, „Савремености“ итд. (Нови Сад), „Новој Зори“ (Гацко и Билећа), а вјероватно и у научним и стручним часописима и књижевним ревијама у другим научно-културним средиштима бивше СФР Југославије, као што су: Загреб, Мостар, Сплит, Бања Лука и др.

У својим књигама, филозофским студијама и огледима, научним расправама, освртима, колумнама, интервјуима и др., Ристо Тубић се, као мало који филозофски писац у нас, бавио широком лепезом филозофских и научних тема, друштвеним феноменима, историјским проблемима, књижевним питањима и сл. Најзначајнији његови радови тичу се политичке филозофије, историје филозофских и политичких док-

трина, социјалних теорија, филозофије морала и/или етике, филозофије историје – промишљајући и пишући о идејама и учењима старогрчких стоика и римског мислиоца Полибија, па све до његовог савременика и земљака, великог српског и свјетског историка, академика др Милорада Екмечића – филозофске антропологије, социолошких теорија, психологије, естетике, књижевне теорије, књижевне критике, теодиције, тј. одговора на питање о поријеклу зла у историји итд. Он можда и није био најдубљи мислилац којег је изњедрио наш полис, али је, волтеровски казано, био најбистрији, најјаснији. Из поменутих области и тематских подручја је и већина његових превода. Остаће упамћени, и као оставштина за будућност, његови преводи капиталних дјела, као што су они којих смо се сјетили и претходно навели. За многе од наведених и других књига, проф. Тубић је написао исцрпне предговоре или поговоре.

Проф. др Ристо Тубић је био, на себи својствен, готово оригиналан начин, јавно ангажован филозофски писац и интелектуалац. Осим у Савезу комуниста, што је за „оно“ вријеме сматрано „сасвим природним“, а у и њему је био само тзв. обични члан, он није био припадник и активиста политичких странака и организација, нити је био на ма каквим политичким функцијама или у институцијама власти – највише докле је „догурао“ била је позиција декана једног ООУР-а унутар РО Филозофски факултет у Сарајеву, у вријеме кад је то било актуелно – али је ипак, на Хегеловом трагу, критички промишљао своје вријеме и битне изазове епохе и универзума. Није избјегавао јавна предавања, на трибинама и/или у политичким школама, научне скупове, „округле столове“, конференције, књижевне вечери и сл., а пристајао је и на интервјуе за новине и часописе, у којима је износио судове и запажања о(д) најапстрактнијих појмова и тема, до сасвим конкретних питања егзистенције, судбине човјека, карактера друштвених односа, политичких догађаја, историјских личности, вриједности појединих умјетничких дјела, нарочито књижевних итд. Такође, узимао је изјаве и водио озбиљне и садржајне разговоре са низом свјетски релевантних лично-

сти из сфере науке, филозофије, политике, умјетности и др. и објављивао их код нас, од предратног сарајевског „*Дијалога*“, до данашње херцеговачке *Нове Зоре*. Предавања су му била занимљива, корисна и увијек добро посјећена и нико их није напуштао прије краја. То могу и лично посвједочити јер сам био његов студент, коме је он предавао историју социјалних и политичких теорија у школској 1975/76. години, а касније сам га слушао као организатор трибина и политичких школа на којима је и он предавао или учествовао. Имао је добру комуникацију са студентима и слушаоцима, ма ко они били. Многи студенти су код њега радили своје дипломске радове, магистарске тезе и докторске дисертације. Неким садашњим филозофима и социолозима тзв. средње генерације у Републици Српској и шире био је ментор или члан комисије за одбрану њихових магистарских и докторских дисертација.

Крај се почетку враћа. Претходно наведено је тек мали дио богатог и узбудљивог животописа покојног проф. Тубића. Али, и написано је довољно да се схвати о каквој се научној и интелектуалној громади – у нашим условима, наравно – ради(ло). Он јесте истраживао стоике и њихово космополитско филозофско и социо-историјско усмјерење, али је живио епикурејски, умјеренохедонистички. И богатије културе и научне заједнице биле би поносне да су имале ствараоце као што је то био проф. Тубић. И не би пропустиле прилику да се поводом смрти таквог мислиоца и писца огласе, напишу бројни *in memoriam*-и, одрже комеморативни скупови, приреде радио и телевизијске емисије и сл., упркос томе што је он сам можда и тражио да са овог свијета оде тихо, без помпе. Тако се, заправо, нормална средина „правилно“ односи према властитом културном, филозофском и научном насљеђу. Њега су, нажалост, друштвена признања и награде (осим једне за преводилаштво) за живота редовно заобилазиле. Сад, кад га више нема, не бисмо смјели заборавити шта је он све (у)радио, за добро струке којом се бавио, заједница у којима је живио, свог народа којем је припадао, али и других народа, јер он није био шовинистички ускогруд и искључив.

По жељи самог проф. др Ристе Тубића, он је сахрањен у Београду, тихо, без опроштајних говора и јавних церемонија. Хвала му за све што је урадио на научном, филозофском и преводилачком пољу нашег полиса. Вјечни му покој.

Слободан Наградић

IN MEMORIAM: ВУК КРЊЕВИЋ (1935–2018)

Вук Крњевић се одазвао позиву Друштва чланова Матице српске у Републици Српској да учествује на Округлом столу „Статус српске књижевности у Босни и Херцеговини“ 18. новембра 2011. године у Бањој Луци. Том приликом изговорио је и сљедеће:

„Отварајући ова питања припадности литерарној традицији у часу када се у Босни и Херцеговини, а нарочито у Сарајеву, мом родном граду, из кога су Срби исељени и многи су у расијању, а ја имам у том граду још само породичну гробницу, у којој је двадесетак Крњевића и Васиљевића, што је презиме моје мајке, или су на периферији старог града које се зове Источно Сарајево, у часу преотимања писаца по ванестетским критеријумима, из политикантских накана, остаје науци и историји књижевности да се утврде чињенице.

А то значи да је, прије свега, потребна ваљана и прецизна библиографија, јер су многа дјела заборављена и лажно тумачена. А заборав је најопаснији.“

Ових неколико ријечи сажимају у себи и живот и дјело Вука Крњевића, с којима, с њим лично и с његовим пјесништвом, другујем више од три деценије. Да подсјетим, рођен је у Сарајеву, гдје је завршио основну и средњу школу. Студије је наставио у Београду, али је дипломирао у Сарајеву на Одсјеку за јужнословенске књижевности и српскохрватски језик. Иако је највећи дио живота провео у Београду, његове стваралачке везе са родним градом се не прекидају до деведесетих година прошлог вијека.

Зато наведене ријечи призивају да се подсјетимо циклуса пјесама насловљеног „Сарајево у мојој крви“, а посебно због новог доживљаја пјесме *Бугарштица од Крњевићах* и стихова у њој

„већ ти оно бјеше био жални Вуче Крњевићу
кад ми се, жални сине, жалостиво одиљаше,
мој јадни путниче,

од својега града, зклетога града Сарајева.
Почесто се, жални сине, Сарајеву обзираше,
тужно обзираше,

почесто се, жални сине, Сарајеву обзираше,
па онда ти овако бијелу граду бесједише,
бјелом граду,

па онда ти овако бијелу граду бесједише:
Ово ми те остављам бијели граде Сарајево,
мој црни граде,

ово ми те остављам бијели граде сарајевски.
Не знам више видим ли те, не знам више видиш ли ме,
не знам више.“

Чудесна је Крњевићева поетска географија исказана у преко двадесет књига пјесама: ту су и „Берлинске баладе“, и „Јадовно у Београду“, и „Стећак у Фатници“, и „Страва на Коритима“, и „Сухозид у Тивту“ и..., и... О тим стварима нисам писао, можда је остало за неку другу пригоду. Као што нисам писао о музичким темељима његовог пјевања, о његовим фугама и сонатама, његовим прелудијима и кодама. Или ликовним утемељењима. Али сам писао о мотивацијским структурама, контекстуалним варијацијама и сличном што је могло да изникне и из књиге сабраних пјесама насловљених *Вјетрена врата*, коју је приредио Зоран М. Бундало 2015. године.

До објављивања збирке пјесама *Устук* (1985), за

коју је добио Змајеву награду, критика такорећи није посвећивала пажњу његовом дјелу. Послије тога се слика нешто промијенила (о томе свједочи књига *Песништво Вука Крњевића. Зборник радова поводом 75-годишњице песниковог рођења* – Београд, 2010), тако да оно чека своју праву оцјену заједно са другим ствараоцима његове генерације.

Вук Крњевић није био само пјесник. Критичар, есејиста, антологичар.

Можда ће највише бити упамћен као уредник. Не толико као уредник Радио-телевизије Београд (Србије) или у „Просвети“.

Остаће упамћено његово дугогодишње уређивање *Књижевности*, једног од најугледнијих српских и југословенских часописа. У њему су сарађивали и афирмисани и неафирмисани аутори, аутори различитих поетичких, па и политичких опредјељења, аутори који су идеолошки слављени, али и они који су одбацивани или суђени, аутори из пријестонице и аутори са периферија. *Књижевност* је била суштински српски национални књижевни часопис, али који није био том оријентацијом затворен; то је уједно био и југословенски књижевни часопис: скоро да нема значајнијег књижевника са простора тадашње Југославије а да није објављивао у њему.

Али није ријеч само о објављивању. Ријеч је и о сретањима у редакцијским просторијама: у Чика-Љубину 1 се, чини ми се, свакодневно долазило да се разговара, расправља, полемише, али прије свега да се дружи: чудесан је био ту магнет у Вуковој лули, његовој секретарици Лели Ивановић, јер сви који уђу постајали дио једне заједнице, заједнице која се звала *Књижевност*.

Младен Шукало

IN MEMORIAM
ДЕЈАН ЂУРИЧКОВИЋ (1. I 1938 – 27. X 2017)

Крајем октобра 2017. у Бањалуци, гдје је и рођен, неочекиванио нас је напустио књижевни историчар, критичар и преводилац Дејан Ђуричковић. Ђуричковић потиче из радничке породице. Његовог оца Вукоту за вријеме Другог свјетског рата као партизана ухватили су и стријељали Италијани на Цетињу 1943. године. Дејан је у Бањалуци завршио основну школу и гимназију (1945–1956), студиј опште (компаративне) књижевности започео је у Загребу, а завршио на Филолошком факултету у Београду (1956–1961). По завршетку студија једно вријеме био је професор на бањалучкој гимназији (1962–65), а затим, више година, борави на студијском боравку у Француској, најприје на постдипломском студију, као стипендиста француске владе (1965-67), затим као лектор српско-хрватског језика на универзитетима у Стразбуру (1970-72), Бордоу (1980-82) и Екс-ан-Провансу (1985-88). Од 1967. до 1973. стално је запослен као асистент у Институту за изучавање југословенских књижевности при Филозофском факултету у Сарајеву, гдје је одбранио докторску дисертацију под насловом *Улога часописа Босанска вила (1885-1914) у књижевној и културној историји Босне и Херцеговине* (1973). Даљи научни развој од научног сарадника, до вишег научног сарадника и научног савјетника наставио је у новооснованом Институту за језик и књижевност, из кога се касније као самостална научна установа издвојио Институт за књижевност, у коме је радио до његовог гашења 1993. године. Од 1993. до одласка у пензију (2006) био је стално запослен на Филозофском факултету у Сарајеву, Одсјек за књижевности народа Босне и Херцеговине, у звању редовног професора, на предмету *Српска књижевност III* (XX вијек), а једно вријеме, у току рата, водио је и предмете *Српска књижевност I* (IX-XVIII вијек) и *Срспска књижевност II* (XIX вијек) и *Теорија*

књижевности I и *Теорија књижевности II*. Једно вријеме (1988-90), као спољни сарадник, у звању редовног професора, предавао је предмет *Теорија књижевности* на Академији сценских умјетности у Сарајеву. У Бањалуци је био уредник и лектор у листу *Глас* (1961) и уредник (1962–1964) и члан редакције (1964–1967) часописа *Путеви,* а у Сарајеву члан редакције часописа *Живот, Годишњака Института за изучавање југословенских књижевности* (од 1972), *Нови Израз*, *Босанска вила*, нова серија, *Алманах Просвјете*.

Од 1966. бави се и превођењем са француског (Г. Лансон, Ж. Бенда, Г. Башлар, М. Бланшо, А. Роб–Грије, Р. Барт, Ж. По Вебер, А. Ками, С. Дубровски, М. Битор, Ж. Пуле, Ж. Женет, Л. Голдман, Ж. Русо и др.). Био је члан Удружења књижевника БиХ, Удружења преводилаца БиХ и ПЕН клуба БиХ.

Објавио је сљедеће ккњиге: *Босанска вила, I-III, књижевноисторијска студија*, том I (студија), том II (Библиографија), том III (Библиографија), Свјетлост, Сарајево 1974; *Дојмови*, књижевне критике, Глас, Бањалука 1978; *Роман 1945-1980*, књижевноисторијска студија, Институт за књижевност – Свјетлост, Сарајево 1991; *Свједочанства времена – Српска књижевност у листовима и часописима у Босни и Херцеговини 1878-1914*, СПКД Просвјета, Сарајево 2006; *Виђења романа*, студије и есеји, Завод за издавање уџбеника, Источно Сарајево, 2006; *Књижевна огледала*, есеји, Залихица, Сарајево 2007; *Подсјећања. Из наше књижевне прошлости*, СПКД Просвјета, Сарајево 2010; *Српски писци Босне и Херцеговине: лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2013; *Књижевност и њено тумачење*, СПКД Просвјета, Сарајево 2015.

Између осталог приредио је и сљедеће књиге и зборнике: *Француска Нова критика (хрестоматија)*, избор критика, превод, редакција, предговор и библиографија, Свјетлост, Сарајево 1981; Саво Скарић: *Изабрана дјела*, Свјетлост, Сарајево 1982; Бранко Ћопић: *Пролом*, Свјетлост, Сарајево 1984; Новак Симић: *Друга обала – Браћа и кумири*, Свјетлост, Сарајево 1984-1985; Ћамил Сијарић: *Приповијетке*,

Свјетлост, Сарајево 1984-1985; *Критичари о дјелу Ћамила Сијарића*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево 1986; *Алманах* СПКД "Просвјета" у Сарајеву, Сарајево 1997, 1998, 1999-2000.

Дејан Ђуричковић спада у онај уски круг бањалучке интелектуалне и књижевне елите која је послије Другог свјетског рата у овом граду успјела да изгради уочљив књижевно-културни центар, други по значају у Босни и Херцеговини, али уочљив и на југословенском плану. То се потврђује и књижевним именима која су ускоро прерасла сопствену средину и поље свога дјеловања нашла у развијеним културним центрима попут Сарајева, Београда и Загреба. Уз Предрага Гугу Лазаревића који је остао вјеран бањалучком културно-књижевном амбијенту и Кољу Мићевића који је био више окренут иностраним књижевним просторима, посебно треба истаћи Бранка Милановића и браћу Светозара и Николу Кољевића који су завидну научну каријеру остварили на Филозофском факултету у Сарајеву. Њима се, видјели смо, на специфичан начин придружује и Дејан након што је био примљен у Институт за изучавање југословенских књижевности, основан у окриљу тога Факултета заслугом видовитог проф. др Салка Назечића. То је прва права и једина научна установа за проучавање књижевности у БиХ, која је престала са радом током грађанског рата 1993. године и чији рад, нажалост, до данас није обновљен ни у Републици Српској, ни у Федерацији БиХ. Захваљујући добро осмишљеном раду Института у њему су обављени неки веома значајни научно-истраживачки послови везани за књижевност на тлу Босне и Херцеговине, какви нису били подузети ни у једном другом југословенском културном и књижевном центру. То се првенствено односи на монографије о најзначајнијим часописима који су излазили у БиХ за вријеме аустроугрског периода које су, истовремено, биле и докторске дисертације чланова Института: Борис Ћорић обрађивао је часопис *Нада*, Мухсин Ризвић *Бехар*, Љубица Томић Ковач *Зора*, а најзначајнији и најобимнији часопис *Босанска Вила*, очито не случајно, добио је Дејан Ђуричковић. Широко образован и оспособљен на студијама

опште књижевности у Загребу и Београду он је добио најтежи и најсложенији задатак да обради један од најбољих и најпознатијих часописа на Словенском Југу тога времена у коме је сажет пут свих јужнословенских књижевности од фолклорних подстицаја до модерних европских књижевних тенденија пред Први свјетски рат. Било је веома значајно што је тај задатак добио један такав научни радник са широким познавањем европских и свјетских књижевних збивања, јер смо ми до тада „локалну“ књижевну грађу најчешће повјеравали локалним ентузијастима, неријетко и аматерима без ширих видика и темељног књижевног образовања који јој објективно нису ни знали ни могли дати поуздану и праву мјеру. То се веома лијепо види на свакој страници Дејанове монументалне монографије о *Вили*, који са истим интелектуалним књижевним жаром и озбиљношћу описује и вреднује и најбезначајније догађаје и околности у којима је настао и дјеловао овај часопис, али и она најмодернија поетичка збивања која из европске књижевности изравно кроз овај часопис, посебно активностима младобосанаца, улазе у српску и остале јужнословенске књижевности. Наоко периферна и „безначајна“ локална књижевно-културна збивања свој прави значај и вриједност добијају и стичу наше повјерење управо проласком кроз филтер поуздане и провјерене књижевне свијести коју је већ тада посједовао Дејан Ђуричковић. Истовремено, и сам Дејан је на овом свом првом озбиљном научном задатку, стекао потпун и свеобухватан увид не само у развој српске националне и књижевно-културне свијести у кључном тродеценијском периоду за вријеме аустроугарске власти него и у књижевно-културна збивања међу Муслиманима и Хрватима у БиХ тога раздобља, али и у цјеловиту српску и хрватску књижевност у пресудном моменту њихове европеизације крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека. На основу тих спознаја које је касније ширио и допуњавао новим књижевним знањима и искуствима Дејан је касније написао још неколико књига, а највеће домете достигао је пишући о жанру романа у књижевности Босне и Херецговине, што и не изненађује имајући на уму све писце

овог жанра који су поријеклом из БиХ или су у неком периоду стварали у БиХ. Из таквог завидног књижевног знања и искуства настао је и Дејанов лексиком *Српски писци Босне и Херцеговине* (2013), једини књижевни приручник те врсте у коме су представљена сва иоле значајнија књижевна имена српске књижевне традиције у БиХ.

Иако фрагментаран, најдубљи траг у српској и југословенској књижевности Дејан Ђуричковић је, чини се, ипак оставио у књижевој критици, и то подједнако у теоријским расправама о овој „најмлађој“ књижевној дисциплини, као и у својој практичној књижевно-критичкој активности. Тако фрагментаран, уз то ненаметљив и заклоњен од бучних дневно актуелних књижевних збивања, он се, нажалост, није нашао ни у Палавестриној *Историји српске књижевне критике I, II* (Матица српска, 2008), иако је објављивао текстове који су на моменте представљали сами врх тадашње српске и укупне југословенске књижевне мисли. Прву књигу критика под насловом *Дојмови*, објавио је још 1978. године у Бањој Луци, а потом је наставио да и књижевном праксом и теоријом шири тај простор свога књижевног дјеловања. Посебно мјесто у томе опет је имало његово „француско“ књижевно школовање, које је резултирало изузетно значајном књигом *Француска Нова критика*, објављеном у Сарајеву 1981. године, за коју је Дејан написао опширан предговор, извршио избор критика и превео текстове најзначајнијих припадника ове критичке школе у тадашој Француској. За разлику од неких наших посредника са страним књижевностима који су често само дословно вадили из контекста и преводили оно што је у неком тренутку било најзначајије у некој од тих књижевности, готово ни сами не разумијеваћу до краја оно што су настојали да пренесу у нашу културу, код Дејана је све чисто, јасно, разумљиво и високо књижевно стилизовано до мјере као да нам је и отприје било познато.

Уосталом, такви су и његови најинтересантнији текстови о књижевности и критици. Онај ко се имало сјећа књижевно-културне и духовне климе у Југославији седам-

десетих година прошлог вијека у књижевним схватањима Дејана Ђуричковића лако ће препознати из европских књижевности ажурно преузето стваралачко схватање критике. Из тога периода сјећамо се наслова књиге Славка Леовца *Критика и креација* (1972), а свој допринос тој теми Дејан посебно даје у тексту под насловом „Критика и стварање“ у коме скреће пажњу на уочљиву амбицију критике „да прерасте у саму умјетност“. Престваши да буде режисер, каже Дејан сликовито, критика се у жељи да се ослободи свога инферионог статуса, „и сама попела на сцену, тражећи да у драми умјетности игра сценску, а не више невидљиву, закулисну улогу“, те да на тај начин више не буде само тумач мјетности, него да и „сама буде умјетничко дјело“. У контексту општег духовног стања своје епохе, тј. „у оквиру најразличитијијих навика, предрасуда, идеолошких, социјалних, филозофских и других струјања“, сматра Дејан, критика показује амбицију да на свој начин учествује у општој драми умјетности и живота, и тако „понуди неку своју слику свога доба, његових тражења, криза и немира“. Читати неко књижевно дјело за критику значи исто што и егзистирати у свом времену: „Критичко мишљење постаје, тако, као и сама умјетност, тоталитарна дјелатност, која тежи интелектуалном обухватању и тумачењу живота“, закључује Ђуричковић. На другом мјесту („Књижевност и њено тумачење“) Дејан вели да „можда највећи степен креативности постиже она критика која је отворена духовним немирима тренутка у којем дјелује“. Таква критика саучесник је духовној, естетској и идјеној драми историје, али је „истовремено и свјесна ‘вишка’ значења књижевног дјела“. О новој улози књижевне критике говори Дејан и у тексту „Критичар пред новим“: „Дјело се тако, у контакту са сваким новим духом, са сваком новом генерацијом, преображава и богати, у сталном је настајању и обнављању“. Откривајући ту трансисторијску димензију бића књижевности, каже он даље, критика настоји да буде стални повезивач духа свога времена са великим дјелима прошлости, са умјетничким искуствима историје, „која увијек говоре једним симболичко-асоцијативним језиком, језиком увијек

нове сугестије и неодређености“. Али када се сретне са нечим новим у умјетности критчар је ипак немоћан, упозорава Дејан: „Изгледа да је сусрет критичара с једним иузузетно оригиналним дјелом, које на нов начин, новим сензибилитетом и у новој форми региструје и најмање дрхтаје живота и његове промјене, заправо сусрет два странца који се не могу разумјети јер говоре различитим језицима“. Покушавајући да сликовито дефинише смисао и значај књижевног стваралаштва за обичног човјека појединца он каже: „Књижевност је једна врста оптичког инструмента који му помаже да у самом себи види оно што иначе не би видио“.

Дејан Ђуричковић био је особена и препознатиљива личност у бањалучким и сарајевским књижевним круговима у другој половини двадесетог и почетком овог вијека. Он је, међутим, био особен и препознатљив на сасвим супротан начин од очекиваног: и у књижевности и у свакодневном животу истицао се заправо ненаметљивошћу, тихим, повученим и непретенциозним интелектуалним сагоријевањем које као да је било само себи сврха. Он је живио и писао као да је сам на свијету, а о најбитнијим свјетским књижевним и духовним стварима знао је далеко више од свих нас с којима је дијелио свакодневне животне и професионалне дужности и сензације. Чини се као да је читав његов животни и књижевни вијек протекао у призорима неког самоузрочног унутрашњег озарења и наивне зачуђености над смислом и значењима подједнако онога што се око њега свакодневно збива, као и онога што је с уживањем конзумирао из богате свјетске ризнице умјетничког стварања и интелектуалне збиље коју је уживо захватао и проживљавао као узоран ђак престижне француске културе. Дејо је био један од оних књижевних критчара и историчара који се ни приближно није остварио у сразмјери са својим широким књижевним знањем, искуством и сензибилитетом. Највећи дио његових раскошних спознаја и сензација остварених у сусрету са књижевношћу он је задржао у себи и само за себе, као да се устручавао да ће их оскрнавити ако их посредством књижевних теорија и система буде преносио другима. За разлику од многих који су писали

више него што су читали, и говорили више него што су знали, Дејо је био у себе загледани несагледиви бунар наакумулираног знања и књижевносг искуства на чијем дну се љескала свјетлост духовне збиље која није ни тражила нити је могла наћи другима препознатљиву форму.

А у каквом формату је Дејан размишљао и писао свједоче и неке његове биљешеке о ратној катастрофи која нас је задесила и још траје од деведестих година прошлог вијека наовамо. У једној од њих он цитира Петера Слотердијка који је рекао „како се у послијератном њемачком језику више није могла смислити ни једна реченица са футуром“, јер је њемачки „био разорен колико и његови градови, а његова обнова је трајала још дуже од обнове земље“. Постављајући питање да ли ћемо ми послије свега „у нашем језику моћи правити реченице са футуром“ , Дејан лодговара: „Ту могућност Нијемци су своме, ратом разореном језику брзо повратили. На повратак футура у наше језик ми ћемо још почекати. А страшно је сазнање да ће нам га вратити странци и да не знамо кад“ („Има ли наш језик данас футур“).

Онај ко би рекао да је наш „Дејо легенда“, како смо га између себе звали, био „неорганизован“, непрактичан, неамбициозан, неистрајан и да своју огромну културу, књижевно знање и таленат није знао ни умио да искористи и практично на адекватан начин примијени, подједнако и јесте и није у праву. Чињеница је да он није написао ни приближно онолико колико би се од таквог профила интелектуалца могло очекивати и да је оно што је написао помало фрагментарно, али је чињеница и то да је све и у његовом животу и у његовом књижевном раду било срезано под једну руку и без великих осцилација и ломова текло по неком устаљеном реду. Он је, напросто, био смирен, срећен и изразито благ, мек и помирљив карактер човјека који је о свим људским, као и о књижевним стварима, поступцима, збивањима и догађајима мислио сасвим јасно и трезвено, а понекад и строго критички, али је све то, када је у питању свакодневни живот исказивао суздржано, обазриво па можда и опортунистички, а када је у питању литература увијек остајао искључиво на књижевним средстави-

ма и мјерилима. Као такав он је био прихватљив и пожељан за свакога, и у приватном и у књижевном друштву, гдје је то понекад и злоупотребљавано од оних који су своја оскудна књижевна знања и искуства или идеолошка застрањивања покушавали да покрију и прикрију његовим високим „француским“ књижевним и интелектуланим мјерилима, чему се није било лако и успјешно увијек одупријети.

Дејо је имао свој књижевни, али и лични, приватни систем, који се није дао лако „умрежити“ у устаљене и прононсиране књижевне или доктринарне друштвене и политичке догађаје који су понекад знали да га пресретну, изненаде и затекну забезекнутог и неспремног. То се десило и на почетку грађанског рата у Сарајеву 1992. године, када се човјек попут њега није уклапао ни у један систем. Ево како је то изгледало у обичном животу. Негдје крајем прољећа те године појавиле су се на Илиџи неке српске избјеглице из Хрватске. Дејо је покупио сву своју зимску одјећу и однио је у Црвени крст на Илиџу, рачунајући да ће нову зимску гардеробу купити најесен. Отприлике у исто вријеме ја сам у својој радној свакодневној прољетној гардероби отишао из Сарајева на два-три дана код оца у Детлак код Дервенте, одакле се више нисам могао вратити у Сарајево. Након два мјесеца некако сам се пребацио до Београда, а моја супруга Вера сама је остала у Сарајеву. Негдје у октобру Дејо се појавио код ње оскудно одјевен и сав смрзнут да јој преда моје документе из Института који је практично почео да одумире. У Сарајеву више нигдје није имало шта да се купи, нити је било пара за то и Вера му је из ормара извадила и дала моју зимску јакну. Рекла је, каже, да ће ваљда нешто за зиму неко дати и мени у Београду. Тако неспреман нашао се Дејо и у свим другим стварима. Кад је Институт престао да ради примили су га на Филозофски факултет гдје је на, у складу са новом ситуацијом већ преименованом *Одсјеку за књижевности народа Босне и Херцеговине*, добио да предаје све периоде српске књижевности. Он је спадао у ону малобројну књижевну колонију Срба у ратном Сарајеву који су покушавали да и у тим тешким условима нешто раде на књижевном и културним плану и успут и зараде

коју црквицу. Били су третирани као мањинска национална заједница окупљајући се првенствено око обновљеног „режимског“ Српског просвјетно-културног друштва *Просвјета*, режимског јер су сарајевске власти толерисале њен рад и из прагматичних разлога га оскудно материјално помагале, док је „права“ *Просвјета* обновљена и радила на територији под српском контролом. У тој општој конфузији у Сарајеву је „обновљена“ и српска *Босанска вила* у крајње неугледном, непримјереном и јадном облику, са уочљивим новорежимским политичким садржајима и порукама. У том облику изашло је тек пар бројева, а након извјесне консолидације *Просвјете* 1994. године поново је покренута нова серија листа са тим именом коју је преузео Дејан Ђуричковић, као провјерени књижевни стручњак. Ова серија листа потпуно се дистанцирала од почетних бројева и за то је првенствено заслужан Дејан, који је у тим скромним ратним, али и поратним околностима у Сарајеву значајно допринио књижевним активностима *Просвјете* између осталог и тиме што му је она објавила и неколико књига.

Случај сарајесвке, тј. „федералне“ *Просвјете*, која се ни до дана данашњег није спојила са званичном *Просвјетом* Републике Српске, парадигматичан је случај српских писаца који су за вријеме рата „остали“ у Сарајеву, не улазећи ни у какву расправу о томе ко је, када и како „отишао“, ко је могао или уопште није ни могао нити имао куда да „оде“. Немојмо забијати главу у пијесак: иако је то немогуће доказати, онима који су „остали“ у Сарајеву то никада није „опроштено“ и они су зато остали и изван главних токова српске књижевности, мада се то односи и на остале сарајевске Србе. Наш Дејо се по пензионисању из Сарајева вратио у своју родну Бању Луку, а на нама је да га вратимо на оно мјесто у српској књижевности које му стварно и припада.

Близу двије деценије у прошлом вијеку радио сам с њим у Институту у Сарајеву. Виђао сам се с њим понекад и у овом вијеку када сам због факултететских и Академијиних послова долазио у Бању Луку. Приче с њим увијек су ми биле праве свечаности. Повремено смо се и дописивали. Прошле године

на Сајму књига у Београду била је заказана промоција моје књиге о Кочићу. Мислио сам да ће можда долазити на Сајам па сам му послао позивницу. Одговорио ми је да је спријечен јер иде на операцију бубрега. Пожелио сам му срећу, а он ми се 22. октобра писмом које је стигло у 10,53 сата навече захвалио: „Драги Станиша, хвала на добрим жељама. Сутра идем под нож. Налази су ми сви добри, па се надам да ћу то лако поднијети и да ће ми припомоћи мој увијек ведар дух“.

Непуних десетак дана послије тога писма сасвим случајно сам сазнао да је у Бањој Луци умро Дејан Ђуричковић. Шта се стварно десило ни од кога нисам могао да сазнам и ваљда због тога ме још држи осјећање као да се то није ни догодило.

Станиша Тутњевић

ЧОВЈЕК – ГОВОРНА ФИГУРА
In memoriam: Проф. др Миодраг Радовић (1945–2018)

Са професором Миодрагом Радовићем повезало ме је компаратистичко опредјељење и склоност ка искорачивању из уско специјализованих и уско усмјерених књижевних знања ка цјелини спознаје умјетничког дјела. Обострано читање објављених текстова, размјена писама и књига претходили су „стварном“ упознавању 1993. године у редакцији сјајне, али више непостојеће, новосадске издавачке куће „Светови“, коју је водио Јован Зивлак и за коју је урадио неколико значајних преводилачких подухвата, каква је, између других, књига Жака Ле Гофа *За један други средњи век*, односно студијâ о умјетничком дјелу Жерара Женета и др.

Миодраг Радовић је с југа, из Трстеника (рођен је 1945. године у Камењачи код Трстеника), преко Филолошког факултета у Београду, стигао на сјевер, до Новог Сада, гдје се скрасио за сва времена, од библиотекара у Библиотеци Матице српске до редовног професора на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Мене је путања водила са запада, из Бање Луке, да би нам се на крају укрстили путеви тако што ми је, уз многе друге кандидате, био ментор и за магистарски рад и за докторску дисертацију.

Попут свог „учитеља“ Рашка Јовановића, и он је био „говорна фигура“, а не „писани текст“. Његова магија говорења тешко је и ријетко постајала текст: опсјењивао је своје слушаоце интерпретативним преплитањима са жељом да им што више приближи величину како старих тако и модерних писаца. Није једини који је далеко већу енергију улагао у своја казивања него у писање. Такав учитељ, предавач, ментор, саговорник многима не би смио да буде заборављен. Можда се у догледно вријеме у излозима књижара или библиотечким полицама нађе књига попут његовог „hommage-а“ *Ословљени свет или чаробна реч Рашка Димитријевића* (Матица српска, Нови Сад, 1998): оживљавајући слику свог учитеља, колеге и

пријатеља као да је писао књигу о себи. Своју реторичност ће заокружити и приређеним зборником студија *Књижевна реторика данас* (Службени гласник, Београд, 2008).

Његова природа исказивала се у посвећености другима, што се преточило, под његовим вођењем, и у неколицину магистарских радова и докторских дисертација заснованих на тим методолошким обрасцима. Знао је да друге покреће, и другима је каткад бивао више подређен него самом себи. Зато је више преводио, приређивао одређене тематске зборнике посвећене компаратистичкој методологији који су остали разасути по часописима („Поља“, „Дело“ и др.), али и зборника, какви су *Уметност тумачења поезије*, приређен у сарадњи са Драганом Недељковићем (Нолит, Београд, 1979) или зборник у почаст академику Радомиру В. Ивановићу *Liber amicorum* (Нови Сад, 2001), те заиста чудесне антологије, у сарадњи са Николом Страјнићем, *Пчела и мед у цветнику светске и српске поезије* (Бања Лука, 2002. и 2018). Тако су ти други, такорећи под његовим патронатом, једноставније и лакше могли да трагају за својим властитим упоришћима и усмјерењима.

Своју педагошку каријеру у традиционалном смислу остваривао је као лектор, предавач и професор на универзитетима у Лиону, Рену, Бањој Луци, Никшићу, Франкфурту на Мајни и Новом Саду, гдје ће на крају бити и један од покретача и реализатора оснивања Катедре за компаративну књижевност. Тај пројекат прати *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, урађен у сарадњи са Бојаном Стојановић Пантовић и Владимиром Гвозденом (Академска књига, Нови Сад, 2011): не може се заобићи чињеница како су ријетке свјетске културе, како велике тако и мале, које имају овакву врсту рјечника, чију је израду иницирао управо професор Радовић.

На првом мјесту француски ђак, али и стипендиста Хумболтове фондације у Минхену и Хајделбергу, поред спомињаних дјела, иза себе је оставио неколико вриједних и за компаратистику значајних књига: прерађени магистарски рад је објављен под насловом *Поетика снова Достојевскога*

(Замак културе, Врњачка Бања, 1978) и докторска дисертација под насловом *Лаза Костић и светска књижевност* (Делта прес, Београд, 1983). Распад бивше државе је вјероватно допринио да његова студија *Књижевна аксиологија* (Светови, Нови Сад, 1991) буде скоро непримијећена и прећутана. Посљедње Радовићево дјело може се везати за стварање катедре за компаративну књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду и израду *Прегледног речника компаратистике*: ријеч је о студији *Компаративни квартет* (Академска књига, Нови Сад, 2014), гдје је дао четири портрета српских компаратиста – Миодрага Ибровца, Драгише Живковића, Зорана Константиновића и Драгана Недељковића, који су, по његовим тврдњама, увели српску компаратистику у европске и свјетске токове.

Нажалост, наша култура је култура заборава, а не култура памћења, ма колико да се у посљедње вријеме, условно речено, посвећује велика пажња овом феномену. Живот и дјело професора Миодрага Радовића представљали су битку против заборава а за све наше културне вриједности, јер говорећи о другима истовремено говоримо и о себи. Као изданак београдске компаратистичке традиције, једне међу најстаријим европским традицијама, требало би да буде уписан у стварање сличне традиције у новосадским академским круговима, гдје се придружио и продужио напоре на новосадском универзитету таквих личности какве су биле Сретен Марић, Драгиша Живковић, Светозар Петровић и многи други.

Младен Шукало

РИЈЕЧ-ДВИЈЕ О УЧИТЕЉУ
In Memoriam
Проф. др Милан Драгичевић
(Бировача, Доњи Лапац, 1947 – Бањалука, 2017)

За моје познанство са професором Миланом Драгичевићем не важи она изрека да се не сјећамо кад смо срели себи блиске и драге људе, већ за њих некако сматрамо да су увијек били ту уз нас, откако знамо за себе. Првог сусрета са професором Драгичевићем ја се сјећам јако добро, у детаље. Била је хладна, тмурна јесен 1993. године, октобар мјесец, кад почињу универзитетска предавања. Изненађујуће велики број нас студената тадашње Педагошке академије у Бањалуци чекао је професора који ће нам предавати Српски језик 2. У тачно предвиђено вријеме за наставу, појавио се у смеђој дебелој зимској јакни млад и необично темпераментан човјек – професор Милан Драгичевић. (И ми смо били умотани „до грла“ – ратно вријеме, без струје, гријања...) „Омладино, што не бјежите кући гријати се. Није наука зец, неће побјећи. А кад сте већ дошли, укратко ћемо нешто рећи о акцентима српског језика“ – биле су професорове уводне ријечи. Омладина, већ обрадована што се неће ту смрзавати два школска часа, узима своје свеске и оловке и пише. И пише... И тако пуна два часа. (Касније сам схватио да је то један од начина да се ученици и студенти мотивишу за рад.) И тако сваки пут. И тако је „укратко“ радио да краја свог радног вијека.

На овом мјесту из два разлога нећу много писати о Милану Драгичевићу као научнику и професору предавачу – први је разлог што га у тој улози добро познају, а други је што сам ове године имао част да са колегицом Слађаном Цукут приредим зборник радова Филолошког факултета у Бањалуци посвећен професору Драгичевићу, гдје је наведена његова биографија и библиографија радова. Само ћу нагласити да је у својој богатој наставничкој каријери прошао сва на-

учна знања, да му је дијалектологија српског језика била основно научно интересовање и да му је главне радове објавио Институт за српски језик при САНУ у Београду, што сасвим довољно говори о каквом научнику је ријеч.

Овдје желим да украко осликам човјека с којим сам од 1997. године, мање-више непрекидно, имао прилику да сарађујем, разговарам, помало се дружим... Милан Драгичевић волио је живот, своју породицу, људе око себе. На посебан начин исказивао је љубав према студентима – његова „грдња“ толико им је пријала да су га просто обожавали. „Сви ћете попадати!“ – биле су му најчешће ријечи на почетку испита. А онда неизоставно: „Шалим се ја.“ Важио је, поготову у млађим годинама, за прилично строгог професора, али због изузетне коректности и једнаког аршина за све – увијек је на студентским анкетама добијао одличне оцјене. Опет, посебну љубав имао је према послу који је обављао. Због недостатка наставника, а у жељи да што више допринесе новоствореној Републици, имао је толико ентузијазма да је буквално изгарао у раду: од оснивања Филозофског факултета у Бањалуци (1994. године) изводио је наставу на готово свим синхроним србистичким предметима све док се није ишколовао млађи кадар, а у помоћ је одлазио и на универзитете у Нишу, Петрињи, Палама... Дуги низ година обављао је и функцију продекана на Филозофском факултету у Бањалуци, био је и члан Сената Универзитета у Бањалуци... Знао је често да каже да ће и себе и нас жртвовати за напредак факултета. Себе је жртвовао. Код колега је остао упамћен по ведром духу, увијек спреман за шалу, натпросјечно интелигентан и свестрано образован професор, врло непосредан, без длаке на језику. Оној народној изреци *каже ти све шта мисли*, за професора Драгичевића могло се додати *каже ти и шта не мисли*, због чега је у колективу био посебно цијењен.

Мени су посебно пријали неформални разговори са професором Драгичевићем. Често је знао да ми се обрати родитељским тоном кад би ми давао какав савјет. Таквих савјета било је много, а највише је полагао на достојанство и поштење. Посебно је имао аверзију према корупцији и

неријетко је млађим колегама ненаметљиво говорио: „На факултету нема великих пара и зато се немојте продавати за ситне паре јер од тог немате ништа.“

Ведри дух сачувао је и кад се тешко разболио. Често је знао рећи: „Ма ништа, ријешиће се то. А и ако се не ријеши – боже мој. Одох Светом Петру на истину.“ И онда редовни смијех и опет његово обавезно „шалим се“. Посљедњи пут кад смо се чули, 2–3 дана прије него што нас је напустио, озбиљним гласом рекао ми је да је болестан. Није се шалио...

Драги мој професоре,

Одавно сам имао потребу да Ти све ово кажем, али, једноставно, не имадох довољно снаге. (Обојица смо оне интровертне Шкорпије, које крију и ријетко износе своја осјећања.) Знам да ме разумијеш, да знаш да сам и даље оно ћутљиво стидно дериште које си прикупио уза се надајући се да ће нешто бити од мене. Надам се да те нисам разочарао. Највише ме боли што ниси дочекао зборник који сам Ти приређивао па да (као за све) кажеш да то ништа не ваља. И онда опет – да се шалиш. Надам се да си на бољем свијету од овоземаљског добио и бољег асистента, али Те молим да не заборавиш ни овог „старог“ јер те је он искрено волио.

Драгомир Козомара

ХРОНИЧАР НАСТАНКА И СТАСАВАЊА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
In memoriam: Нађо Ђевић (1951−2018)

У Бањој Луци је почетком марта 2018. године, послије кратке али тешке болести, умро Нађо Ђевић. Нађо Ђевић је био новинар. Био је он још штошта, радио је и неке друге послове, обављао и нека јавна задужења, али ће он у сјећањима својих савременика, као и будућих генерација, остати упамћен прије свега као новинар. Чак и они који га нису знали по имену, а таквих је мало, знали су га по професији којом се бавио у другој половини своје радне каријере, знали су га као новинара и често су га тако ословљавали, говорећи „онај новинар“, „онај из СРНЕ“, или „онај ћелави новинар из Бање Луке“, ако би се задесио негдје изван ње, па чак и „онај упорни новинар из Републике Српске“, кад је на радном задатку био у некој другој држави. Познавали су га у цијелој Републици Српској, иако он није био лице са телевизијских екрана или насловних страна новина, односно изборних плаката и билборда ове или оне политичке странке; знали су ко је он и чиме се бави не само у његовој родној Фочи, него и у Сарајеву, и Источном, али и у оном западном, у Палама, Требињу, Гацку, Тузли, Зеници, Бијељини, Градишци, Кнежеву, Вишеграду и другим градовима и селима широм наше Републике. Покојни Ђевић није био непознат ни у Србији, посебно у Београду и Новом Саду, а имао је колега, пријатеља и познаника и у Црној Гори, на Косову и Метохији и другим републикама бивше заједничке нам отаџбине, СФР Југославије. Знали су га академици, велика имена српске литературе, сликарства, глуме, али и конобари, портири, возачи, секретарице; славни новинари, ректори и декани, министри и амбасадори, наши и страни, али и спортисти, грађани са улице; генерали и обични борци; владике и парохијски свештеници. Сигуран сам да није било ниједног посланика у Народној скупштини Републике Српске, од њеног првог сазива из 1992. па све до уназад годину-двије, а да није познавао нашег Нађу.

Нађо Ђевић рођен је 1951. године у Фочи. У родном мјесту завршио је основну школу и средњу, Учитељску школу. Након једногодишњег учитељевања, уписао се на студије југословенских књижевности на Филолошком факултету у Београду. Осим што је студирао и повремено полагао испите, а никад није дипломирао, Ђевић се у Београду учио животу и књижевности непосредним дружењем са ономадним најпознатијим српским пјесницима и писцима, посебно боемима, као што су потоњи академик Матија Бећковић, Брана Петровић, Синан Гуџевић, Милан Ненадић, Ђуро Дамјановић и други. Ђевић је и сам, иако се то недовољно зна(ло), писао поезију и повремено је објављивао у неколиким нашим новинама и часописима, али за живота није стигао да их сакупи и објави у једној збирци. Посебну књигу заслуживале би и његове колумне и други новински текстови из дуге новинарске каријере.

У престоном граду свих Срба, како је он волио да каже, Ђевић је редовно посјећивао књижевне манифестације, трибине, промоције, дебате, посебно уколико су их организовали какви дисидентски кругови. Јер, он није био човјек власти, поретка, напротив. Боље је функционисао као опозиционар и критичар, него као етаблисани јавни радник и апологета режима и владајућих ликова. Ту страст за учествовањем у књижевном животу и манифестацијама задржао је до посљедњег дана. Знао је због неке књижевне вечери, посебно уколико је у њој учествовао неки од његових пријатеља или познаника из београдских студентских дана, „запуцати“ до Билеће и Дубице, до Пала и Шушњара и вратити се за дан у Бању Луку.

Из Београда се осамдесетих година прошлог вијека вратио у Босну и више од деценије радио као учитељ, прво у Кнежеву, а затим и у Тузли и Зеници. Учитељ је друго, заправо прво занимање којим се, поред новинарства, Ђевић бавио. Послије тога, дуже од двије деценије радио је као новинар у Српској новинској агенцији, а потом Новинској агенцији Републике Српске, СРНИ. У СРНИ је углавном пратио политички и културни живот. Из тих области живота написао је и објавио преко хиљаду агенцијаских вијести, али и

бројне репортаже, интервјуе, колумне и коментаре. Осим у матичној кући, објављивао је и у многим писаним медијима комуникације у Републици Српској, прије свега и највише у Јавности, Српском ослобођењу, Западној Србији, Гласу Српске, Независним новинама, Фокусу, Годишњаку Друштва чланова Матице српске у Републици Српској и другима, који су некад излазили, а потом нетрагом нестали. Није умишљао, као неке данашње му колеге по перу, да све зна. Напротив, знао се консултовати, посавјетовати, са старијима и искуснијима. Писао је кратко, директно, информативно. Неријетко и са ставом и чврстим националним опредјељењем. За свој рад добио је више похвала и награда, међу којима се нарочито истиче прва награда за најбољи агенцијски текст у претходној години, коју је СРНА, о петнаестогодишњици свог оснивања, установила прије десетак година. Био је неко вријеме и шеф бањолучког дописништва те наше новинске агенције, а након НАТО агресије и окупације Косова и Метохије 1999. године, један период извјештавао је, наравно за своју СРНУ, из сјеверног дијела Косовске Митровице.

Осим новинарства и СРНЕ, друга велика Ђевићева страст, посвећеност и љубав била је српска „Просвјета“. Он првог дана треће обнове рада Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“, тог првог и најстаријег националног, културног и просвјетног друштва у Срба у Босни и Херцеговини, 1990. године у сарајевској Вијећници, па све до краја 2016, Ђевић је био члан Главног одбора „Просвјете“. Да у њој ништа друго није урадио, него што је само долазио на сједнице Главног одбора, преко стотину њих за четврт вијека, заслужио је захвалност нације. „Просвјета“ се само дијелом одужила за рад у њој, а учествовао је у оснивању, тачније: обнављању рада бројих одбора широм БиХ, а касније Републике Српске, додијеливши му посебну Повељу поводом стогодишњице свог оснивања, 2002. године.

Осим у „Просвјети“, Ђевић се повремено ангажовао и у другим струковним и културним асоцијацијама, међу њима и у Друштву чланова Матице српске у Републици Српској, учествујући у његовим активностима, од промоција нових књига и часописа, трибина, до „округлих столова“, те публиковања својих излагања у Матичином Годишњаку.

Ђевић је био Фочак, али не онај из предрасудних и злурадих прича о њима, јер он није посједовао њихову наводну лукавост и трговачку логику, која је и јаја продавала мјерећи их кантаром, него ће у нашим сјећањима остати упамћен као неко ко се из свег срца трудио да помогне својим земљацима, од уписа на факултет до запослења или рјешавања каквог другог проблема. С тим циљем није се либио да потегне и највише везе. Иако Ђевић није живио лагодно и у изобиљу, није се жалио на свој положај. Брига о заједници, о нашем, српском полису, била му је преча од његовог сопственог статуса. Многи то за његовог живота нису разумјели. Сад ваљда хоће.

Покојни Нађо Ђевић био је велики српски родољуб. Волио је свој српски народ и његову политичку заједницу, Републику Српску, више од ма чега и ма ког другог. У све му се могло дирнути и довести у питање, само не у Републику Српску. Ни пред ким се није либио да то јасно и гласно, какав је најчешће био, покаже. И по томе ће га памтити бројни савременици, чак и они који га нису вољели. Таквих је можда и могло бити, јер је он у својој непосредности, природности и истинољубивости знао рећи и по коју више, не стрепећи, попут пјесника Миљковића, да ће га убити „прејака реч“. Сахрањен је у Бијељини. Сви који су га познавали моћи ће рећи и треба да кажу: био једном један Нађо Ђевић

Слободан Наградић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ *ГОДИШЊАКА*

Моле се аутори да се придржавају сљедећих упутстава при писању текстова за часопис *Годишњак*.

Обим и формат текста:

- од 10 до 16 страна А4 формата у *Word*-у;
- фонт Times New Roman, величине12 pt и проредa 1.5;
- сажетак, кључне ријечи и подножне напомене словима величине 10 pt.

Рад садржи сљедеће елементе:

- име и презиме аутора, назив институције у којој је запослен, e-mail адресу аутора (у горњем лијевом углу);
- болдовани наслов рада;
- апстракт на језику на којем је рад (100 до 250 ријечи);
- кључне ријечи (до 10 ријечи);
- текст рада;
- попис цитиране литературе;
- резиме (уколико је рад на страном језику резиме се пише на српском језику).

Начин цитирања:

- један од устаљених начина цитирања по ауторовом избору (*MLA*, *APA*, *Harvard Manual Style* и сл.).

Напомена: Уколико рукопис не садржи неке од наведених елемената уредништво задржава право да их уврсти у рад.

Рукопис је потребно послати у штампаној или електронској варијанти. Штампана верзија рукописа доставља се на адресу Друштва (Бана Лазаревића 1, 78000 Бањалука, са назнаком: за Друштво чланова Матице Српске у Републици Српској), а електронска верзија на e-mail: drustvoclanovamatice.rs@gmail.com

ИЗДАВАЧ:
МАТИЦА СРПСКА – ДРУШТВО ЧЛАНОВА
МАТИЦЕ СРПСКЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

За издавача:
Проф. др Младен Шукало

Лектура и коректура:
Др Мијана Кубурић-Мацура

Превод садржаја, резимеа и импресума:
Маја Мишић

Ликовно рјешење корица:
Зоран Егић

Штампа:
Comesgrafika

За штампарију:
Звонко Савић, дипл. правник

Тираж:
150

PUBLISHER:
MATICA SRPSKA – MEMBERS OF
THE SOCIETY IN REPUBLIC OF SRPSKA

For publisher:
Mladen Šukalo

Editing and proofreading:
Mijana Kuburić-Macura

Translation of table of contents, summaries and imprint:
Maja Mišić

Cover design:
Zoran Egić

Print:
Comesgrafika

For print:
Zvonko Savić

Circulation:
150